

**Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України
Фонд народонаселення ООН
Державний комітет статистики України
Український центр соціальних реформ**

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Соціально-демографічні проблеми українського села

Київ — 2007

УДК 314(477)
ББК 60.7(4Укр)я43
НЗІ

**Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського
НЗІ села.** — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. —
468 с.

ISBN 978-966-409-041-1

У монографії розглядається широке коло сучасних проблем соціально-демографічного відтворення у сільській місцевості України. Висвітлюється низка методологічних та методичних питань аналізу структурних особливостей та соціальної диференціації демографічних процесів, оцінки рівня життя сільського населення, його соціально-економічних структур, прогнозування демографічної ситуації у сільській місцевості на середньострокову перспективу.

У роботі всебічно досліджується довготривала динаміка чисельності й статеві-вікового складу населення сільської місцевості, аналізуються тенденції шлюбності й розлучуваності, народжуваності та смертності на селі, новітні структурні зрушення у цих процесах. Розглядаються сучасні особливості міграційного руху сільських жителів, а також специфіка формування соціально-економічного складу населення у сільській місцевості.

Більш глибокому висвітленню специфіки й обумовленості сучасної демографічної ситуації на селі сприяє дослідження рівня життя, особливостей споживання, житлових умов сільського населення, результати якого викладено у монографії. Аналіз усіх соціально-демографічних процесів та їх факторів у сільській місцевості базується на їх порівнянні з такими у міських поселеннях країни.

У монографії представлено також середньостроковий демографічний прогноз для сільської місцевості України та показано напрями і шляхи пом'якшення кризової соціально-демографічної ситуації в українському селі.

**УДК 314(477)
ББК 60.7(4Укр)я43**

Редакційна колегія:

чл.-кор. НАН України Лібанова Е.М. (*відповідальний редактор*),
д-р екон. наук Курило І.О. (*відповідальний секретар*), д-р екон. наук Макарова О.В.,
д-р екон. наук Стещенко В.С., канд. екон. наук Черенько Л.М.

Рецензенти:

д-р екон. наук, проф. Гнибіденко І.Ф. (Рада національної безпеки і оборони України);
д-р екон. наук, проф. Мандибура В.О. (Київський національний університет імені
Тараса Шевченка)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень
НАН України (протокол № 9 від 19 жовтня 2007 р.).

Підготовлено за сприяння Фонду Народонаселення ООН в Україні.

ISBN 978-966-409-041-1

© Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України, 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Розділ 1. ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, СТАТЕВО-ВІКОВОГО СКЛАДУ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА СКЛАДОВИХ ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ. СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ	12
1.1. Зміни в чисельності населення сільської місцевості України під впливом природного та міграційного руху. Тенденції депопуляції	12
1.2. Зрушення у статеві-віковому складі сільського населення. Особ- ливості процесу старіння	25
1.3. Сільське розселення	42
Розділ 2. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ПРОЦЕСИ ТА СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ	57
2.1. Шлюбність та розлучуваність сільського населення	57
2.2. Особливості шлюбної та сімейної структур сільського населен- ня. Дітність сільської сім'ї	69
Розділ 3. ТЕНДЕНЦІЇ ТА СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРО- ДЖУВАНOSTІ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ	79
3.1. Динаміка народжуваності сільського населення та її детермінанти	79
3.2. Структурні характеристики народжуваності у сільській місцевості	94
3.3. Репродуктивні втрати у сільському населенні та деякі їх чинники	106
Розділ 4. ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВ'Я СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ. СМЕРТНІСТЬ ТА СЕРЕДНЯ ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ	118
4.1. Стан здоров'я сільського населення	118
4.2. Динаміка смертності і середньої тривалості життя та їх статеві- вікові особливості	129
4.3. Ієрархія причин смерті та основні зміни у їх структурі. Соціаль- но детерміновані причини смерті	138
4.4. Оцінка втрат через надсмертність та резервів подовження серед- ньої тривалості життя у сільській місцевості	154

Розділ 5. МІГРАЦІЙНИЙ РУХ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	172
5.1. Тенденції міграцій сільського населення на початку ХХІ ст.	173
5.2. Внутрішньодержавна трудова міграція	180
5.3. Зовнішні трудові міграції	184
 Розділ 6. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СТРУКТУРИ	
СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	195
6.1. Освітні характеристики сільського населення України	195
6.2. Економічна активність та структурні характеристики зайнятості сільського населення	203
6.3. Особливості безробіття сільського населення	209
 Розділ 7. СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ	
ДОМОГОСПОДАРСТВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	214
7.1. Рівень та структура доходів сільських домогосподарств	214
7.2. Роль трудових доходів та соціальних трансфертів у формуванні бюджетів домогосподарств на селі	223
7.3. Вплив особистого селянського господарства та земельних паїв на формування доходів у сільській місцевості	232
 Розділ 8. ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВАННЯ ТА МАЙНОВІ	
ХАРАКТЕРИСТИКИ СІЛЬСЬКИХ СІМЕЙ	241
8.1. Споживання сільським населенням товарів та послуг	241
8.2. Забезпеченість товарами тривалого користування	254
8.3. Земля у власності сільських мешканців	261
 Розділ 9. УМОВИ ПРОЖИВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	
ТА СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СЕЛА	265
9.1. Житлові умови домогосподарств	265
9.2. Територіальна доступність та стан закладів соціальної інфра- структури	279
9.3. Проблеми місцевого самоврядування та бюджетне забезпечення розвитку соціальної інфраструктури села	294
 Розділ 10. ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА РІВНЯ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО	
НАСЕЛЕННЯ ЗА РЕГІОНАМИ	298
10.1. Методологічні підходи до дослідження життєвого рівня населення	298
10.2. Система показників та методика розрахунку інтегрального по- казника	308
10.3. Порівняльний аналіз регіонів України за рівнем життя сільського населення	312
 Розділ 11. БІДНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	323
11.1. Диференціація доходів домогосподарств	323

11.2. Специфіка прояву бідності в Україні та основна концепція дослідження	329
11.3. Бідність сільських домогосподарств за різними критеріями виміру	335
11.4. Особливості функціонування системи соціального захисту населення в сільській місцевості	347
Розділ 12. ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА	358
12.1. Провідні соціально-економічні фактори, що визначають демографічні перспективи села	358
12.2. Вірогідні варіанти соціально-демографічного розвитку українського села у середньостроковій перспективі (за різними методами оцінок)	371
12.3. Розвиток сільських територій як головний напрям розв'язання демографічних проблем села	386
12.4. Основні напрями протидії демографічній кризі у сільській місцевості України	399
ВИСНОВКИ	412
ДОДАТКИ	424

ВСТУП

Україна — розкішний вінок із рути і барвінку,
що над ним світять заплакані золоті зорі.

Степан Васильченко

Мертві вулиці. Мертві оселі.
Чорних шибок погляд жахає.
Це село моє — ніби пустеля.
Це моя батьківщина конає.

Ольга Булим

Українське село: затишний куточок чи глухий кут?

Андрій Макаренко, політолог

Протягом всієї післявоєнної історії проблемам українського села приділялось недостатньо уваги з боку суспільства, а реформування 1990-х, яке супроводжувалось гострою соціально-економічною кризою, породило низку руйнівних для сільського соціуму процесів, результатом яких стали несприятливі зміни такого чутливого барометра як демографічні показники. Соціально-демографічний стан села нині не можна охарактеризувати інакше як кризовий, втім, як і соціально-демографічну ситуацію в Україні у цілому.

Однак сучасні соціально-демографічні процеси на селі мають свої специфічні особливості, що зумовлені низкою чинників. Ці чинники можна поділити на історико-демографічні (сформовані попереднім демографічним розвитком сільських територій), соціально-економічні (особливості соціально-економічного стану села), історико-культурні (глибоко вкорінені традиції сільського побуту). Дуже часто дія цих чинників накладається, а відтак — формуються додаткові деструктивні впливи на процеси відтворення населення. Без з'ясування природи цих впливів неможливо визначити напрями та джерела відновлення демовідтворювального потенціалу села.

Серед історико-демографічних чинників, які негативно вплинули на сучасний стан відтворення населення, слід особливо виділити деформацію структури сільського населення внаслідок специфіки перебігу демографічних процесів у минулому: інтенсивної міграції молоді та високої передчасної

смертності чоловіків, що у кінцевому підсумку призвело до демографічної деградації сіл у більшості областей України. Безумовно, вирішальну роль у підриві демографічної основи села відіграли потужні міграційні потоки, спрямовані до міст України та усього СРСР.

На сьогодні значна частина сільських населених пунктів перебуває за межею демографічного самовідтворення, села дедалі дрібнішають. Лише за 1970—2004 рр. сільська поселенська мережа втратила майже 2,7 тис. сільських населених пунктів. Протягом цього періоду у середньому за рік втрачалося 82 сільських населених пункти або кожні 5 днів зникало одне сільське поселення. Нині до 30-річної відмітки вже наближається й часовий відлік депопуляції у сільській місцевості України.

Перелік найбільш актуальних демографічних проблем, коло яких утворює довготривалу кризову ситуацію у соціально-демографічній сфері села, нині включає:

- депопуляцію
- високий рівень постаріння населення
- низьку народжуваність
- деформації шлюбно-сімейних процесів та їх соціальні наслідки
- погіршення стану здоров'я та скорочення середньої тривалості життя
- відставання сільського населення за освітнім рівнем та архаїчність освітньо-професійної структури зайнятих на селі
- руйнування сільського розселення
- міграційний вплив найбільш активної, інтелектуально і фізично розвиненої молоді та осіб середнього віку із сільської місцевості.

Висвітленню результатів дослідження усіх вищезазначених проблем, а також чинників їх формування і загострення, що переважно кореняться у сукупності соціально-економічних умов життєдіяльності сільських жителів (матеріальній забезпеченості й рівні бідності, стані сільського ринку праці, житлових умовах і розвитку соціальної інфраструктури тощо) і присвячена дана монографія.

У розділі I роботи дано характеристику довготривалої динаміки чисельності населення сільської місцевості та складових її формування, представлено аналіз тенденцій і специфіки депопуляції на селі та зрушень у статевовіковому складі населення. Розглядається також вплив на динаміку чисельності сільського населення здійснюваних адміністративно-територіальних перетворень та недалекоглядної політики «неперспективних поселень». Особливу увагу приділено всебічному аналізу особливостей процесу старіння населення у сільській місцевості України. У цьому ж розділі викладено результати регіонально-типологічного аналізу і зонування території України за показниками відтворення сільського населення та стану мережі сільського розселення.

Сільське населення є носієм шлюбно-сімейних традицій українського народу, однак шлюбно-сімейні процеси та структури населення як у містах, так і в селах зазнають впливу загальних сучасних тенденцій трансформації сім'ї, а також складних соціально-економічних умов життєдіяльності у період ринкових перетворень. У II розділі монографії вперше досліджуються всі

аспекти змін у процесах шлюбності та розлучуваності сільського населення, у його шлюбній та сімейній структурі, у дітності сільської сім'ї, які відбулись за роки незалежності України. Народні традиції міцності шлюбу, сімейного способу життя, які ще збереглись у сільського населення, особливо у західних областях України, розглядаються як надбання, особливо цінне в умовах демографічної кризи, оскільки вони створюють передумови для виходу з неї.

Вивчення інтенсивності та особливостей процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин сільського населення за даними демографічної статистики дало можливість визначити, які соціально-демографічні проблеми продукують ці процеси, яка специфіка їх прояву у сільській місцевості. Результати цих досліджень є підґрунтям для визначення пріоритетів сімейної політики, націленої на створення більш сприятливих умов для життєдіяльності сім'ї як основного осередку відтворення населення у сільській місцевості країни.

Своєрідним першоджерелом демографічного розвитку, основною складовою «пускового механізму» оновлення поколінь виступає народжуваність. Її динаміка в останні десятиріччя є, на жаль, надзвичайно впливовим фактором поглиблення депопуляції й постаріння населення. Сільське населення країни у цьому відношенні тривалий час виступало як «демографічний стабілізатор» — з огляду на більш поширену у сільській місцевості, порівняно з містами, середньодітність. Однак на дітородну активність селян протягом демографічної історії незалежної України здебільшого впливали ті фактори, які спричиняли її зниження. Розгляду новітніх тенденцій народжуваності у сільській місцевості та її чинників присвячено III розділ монографії. У ньому всебічно аналізується динаміка основних індикаторів народжуваності, висвітлюються деякі особливості соціальної диференціації дітородної активності населення, оцінюється вплив структурного фактора на зміни показників народжуваності у сільській місцевості й міських поселеннях країни.

Задля визначення специфіки моделі народжуваності у сільській місцевості та уточнення перспектив її подальшої трансформації детально досліджено структурні особливості народжуваності сільського населення за низкою ознак: повіковим профілем цього демографічного процесу, черговістю народження, шлюбним станом матері; оцінено відмінності щодо спрямованості й темпів новітніх структурних зрушень у народжуваності між сільською місцевістю і міськими поселеннями країни. Певну увагу приділено також репродуктивним втратам: їх порівняльний аналіз у міжпоселенському розрізі дозволяє отримати уявлення про ті резерви підвищення народжуваності, які закладені у покращанні репродуктивного здоров'я населення, системи допомоги вагітним і породіллям, у профілактиці виникнення різних видів репродуктивних втрат.

Розділ IV присвячений дослідженню стану здоров'я і смертності сільського населення України. У ньому представлено результати аналізу змін у захворюваності та поширеності хвороб у сільській місцевості, виявлені особливості міжпоселенської диференціації самооцінок стану здоров'я. Дослідження динаміки та структурних зрушень у смертності населення здійснено з акцентуванням уваги на специфіці формування довготривалого відставання

середньої тривалості життя у сільській місцевості від показників для міських поселень. Зокрема, аналізуються статеві-вікові відмінності у показниках дожиття міського та сільського населення, особливості структури смертності за причинами смерті, оцінено внесок основних класів причин смерті у формування розриву між середньою тривалістю життя у селах та містах України. Особливу увагу приділено соціально детермінованим причинам смерті як чиннику погіршення стану здоров'я та рівня дожиття сільських жителів (туберкульоз, алкогольно залежні причини, самогубства).

У роботі здійснено також оцінку втрат сільського та міського населення України внаслідок надмірної смертності за період 1990—2006 рр. за умови збереження повікового та нозологічного профілю смертності на рівні 1989 р., проведено порівняльний аналіз втрат тривалості життя у трудоактивному віці для сільських та міських жителів. Визначені ймовірні резерви подовження середньої тривалості життя у сільській місцевості за умови ліквідації смертності на різних вікових відрізках життя.

Непересічну роль у формуванні соціально-демографічної ситуації на селі і нині відіграє міграція. У розділі V монографії всебічно охарактеризовано новітні тенденції міграційної мобільності сільського населення, особливості міграційних переміщень на внутрішньорегіональному та міжрегіональному рівнях. Значну увагу приділено питанням внутрішньодержавної трудової міграції, аналізуються (на базі результатів обстежень) масштаби внутрішньорегіональної трудової міграції сільського населення, демографічний склад мігрантів, їх розподіл за видами економічної діяльності та ін. У цьому розділі роботи висвітлюються також проблеми участі жителів сільської місцевості України у зовнішніх трудових міграціях. Аналізуються регіональні особливості інтенсивності зовнішніх міграцій, соціально-демографічні характеристики мігрантів, наміри сільських заробітчан щодо повторних трудових поїздок, сфери прикладання та умови їх праці за кордоном тощо.

Наступний VI розділ монографії присвячено дослідженню соціально-економічного складу населення у сільській місцевості України. Значну увагу приділено характеристиці освітньо-професійних характеристик сільського населення, проблемам його доступу до якісної освіти. Аналізуються взаємозв'язки освітніх параметрів сільських жителів з рівнем їх економічної активності, можливостями доступу до продуктивної зайнятості. У цьому ж розділі представлено соціально-демографічний портрет сільського безробітного.

Комплексний характер дослідження соціально-демографічних проблем українського села забезпечується тісною ув'язкою аналізу демографічних тенденцій у сільській місцевості України з оцінкою їх провідних чинників, насамперед тих, що стосуються матеріального добробуту і умов проживання сільського населення.

Оцінка рівня життя населення традиційно розпочинається з аналізу показників доходів домогосподарств, що визначають спроможність задовольняти споживчі потреби. Розділ VII присвячено виявленню специфіки формування доходів домогосподарств у сільській місцевості. Розглянуто особливості структури доходів сільських домогосподарств, джерел їх наповнення. Здійснено

порівняльний аналіз тенденцій динаміки доходів та структурного співвідношення їх основних складових у сільській місцевості та у великих і малих містах України. Досліджено роль трудових доходів і соціальних трансфертів у формуванні бюджетів сільських домогосподарств. Проаналізовано внесок особистого селянського господарства та земельних ділянок у формування доходів населення, яке проживає у сільській місцевості.

Розділ VIII монографії присвячений аналізу особливостей споживання сільським населенням продовольчих і непродовольчих товарів і послуг, зокрема, структурі витрат сільського населення, оцінці якісних та кількісних показників харчування, його раціональності і збалансованості. У цьому розділі також представлено результати дослідження майнових характеристик сільських домогосподарств, зокрема забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування та нерухомістю.

У IX розділі висвітлюються особливості та специфіка житлових умов домогосподарств у сільській місцевості України, наведено порівняльну характеристику основних показників умов проживання у сільській місцевості та у великих і малих містах. Здійснено оцінку рівня комфортності житла у залежності від типу домогосподарства та типу поселення. Оцінено забезпеченість сільських поселень закладами соціальної інфраструктури, їх територіальну доступність та матеріально-технічний стан.

У розділі X викладено методологічні підходи до дослідження рівня життя населення, обґрунтовано необхідність вивчення життєвого рівня сільського населення України у регіональному розрізі, представлено відповідну систему показників та методику розрахунку інтегрального індикатора життєвого рівня. На основі розробленої методики здійснено регіональну оцінку рівня життя населення у сільській місцевості країни.

Розділ XI присвячено проблемам розшарування та бідності сільського населення. У ньому досліджено диференціацію доходів сільських домогосподарств та виявлено основні чинники й складові розшарування населення за матеріальним становищем. Визначено специфіку прояву бідності в Україні та представлено концептуальні підходи до дослідження ситуації з бідністю в сучасних українських умовах. Здійснено поглиблений аналіз ситуації щодо бідності сільського населення та проаналізовано особливості функціонування системи соціального захисту в сільській місцевості.

У заключному XII розділі монографії представлено середньостроковий прогноз чисельності й статевो-вікового складу населення сільської місцевості України, виконаний як традиційним методом (пересування вікових груп на основі сценарних гіпотез народжуваності, смертності та міграцій), так і за допомогою імітаційної моделі з урахуванням вірогідних змін у соціально-економічній та медико-демографічній ситуації в українському селі. У роботі оцінено демографічні перспективи за різних можливих умов подальшого розвитку економіки: як при збереженні сучасного «наддрібного» виробництва, так і за умов зростання інвестицій в аграрний сектор і соціальну сферу. В окремому підрозділі викладено також авторське бачення резервів пом'якшення демографічної кризи на селі та шляхів їх реалізації, при цьому

особливу увагу приділено оцінці зарубіжного досвіду вирішення соціально-демографічних проблем та можливостям його використання в Україні.

Видання є результатом дослідницької роботи авторського колективу у складі: чл.-кор. НАНУ Е.М. Лібанова (вступ, висновки), С.Ю. Аксьонова (п. 3.1, 3.2, додатки), О.М. Бородіна (п.12.3), Т.А. Драгунова (п. 5.1, 5.2), Г.Г. Зінченко (п. 3.3), О.О. Зотова (п. 11.1), О.І. Крикун (п. 8.2, 9.1), І.О. Курило (розділ 3, п. 4.1, п. 6.1, додатки), Н.М. Левчук (п. 4.2, 4.3, 12.4), О.В. Линчак (п. 3.3), І.П. Майданік (п. 5.3), А.В. Маліков (розділ 7, п. 9.1), А.Г. Реут (п. 8.1, 11.1), Н.О. Рингач (п. 4.1), О.Г. Рогожин (п. 1.3, 12.1, 12.2), О.П. Рудницький (п. 1.3), О.М. Палій (п. 12.4), О.В. Позняк (п. 5.1, 5.3, 12.4), С.В. Полякова (п. 9.2, 10.1), С.А. Понякіна (п. 4.4), І.В. Прокопа (п.12.3), Л.І. Слюсар (розділ 2, додатки), В.С. Стешенко (п. 1.1, 1.2, 12.4, додатки), А.І. Стефановський (додатки), О.І. Тимченко (п. 3.3), Л.Г. Ткаченко (розділ 6), Л.М. Черенько (п. 11.2, 11.3, 11.4), В.В. Черніченко (п. 9.1, 9.2), П.Є. Шевчук (п. 12.2), В.С. Шишкін (розділ 10, п. 8.3, додатки), І.Ф. Шербина (п. 9.3), М.Ф. Черепанський та В.О. Шарапова (технічна підготовка рукопису). Науково-методичне та інформаційне забезпечення дослідження здійснював колектив фахівців Держкомстату України під керівництвом Н.С. Власенко у складі: Л.В. Задюченко, І.І. Осипова, Л.М. Стельмах.

Розділ 1

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, СТАТЕВО-ВІКОВОГО СКЛАДУ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА СКЛАДОВИХ ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ. СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ

1.1. Зміни в чисельності населення сільської місцевості України під впливом природного та міграційного руху. Тенденції депопуляції

Загальний соціально-економічний занепад села найбільш зримо проявився у динаміці та структурі демографічних процесів. Негативні тенденції набули особливого розмаху з 1979 р., коли у сільській місцевості України почалась депопуляція¹, яка з часом перетворилась на основну складову скорочення загальної чисельності населення. За 1979–2006 рр. вона зменшилась з 19243 тис. осіб до 14869 тис. осіб, тобто сільська місцевість втратила 4374 тис. осіб, у тому числі за 1991–2006 рр. — 1990 тис. осіб. Наочне уявлення про динаміку сільського населення дає рис. 1.1.

Водночас міське населення за 1979–2006 рр. збільшилося майже на 1,3 млн. осіб, за 1991–2006 рр. — зменшилось на 3,3 млн осіб (табл. 1.1).

У «дотрансформаційний» період сільське населення зменшувалось в середньому на 198,7 тис. щорічно, у 1991–2006 рр. — на 124,4 тис. осіб. З часом кардинально змінилась демографічна ситуація і в містах: приріст міського населення у 1979–1990 рр. (381,2 тис. осіб в середньому за рік) змінився на його убуток у 1991–2006 рр. (206,7 тис. щорічно). Детальнішу динаміку змін у чисельності сільського і міського населення України наведено на рис. 1.2.

Уявлення про динаміку чисельності сільського населення у порівнянні з міським можна отримати з рис. 1.3. У той час як у сільській місцевості чисельність населення систематично зменшувалась, у містах його скорочення почалось лише з 1994 р. Максимальної чисельності міське населення досягло на початок 1993 р. (35471 тис. осіб), після чого почалось спочатку повільне, а потім прискорене її зменшення з деяким гальмуванням цього про-

¹ Саме тому аналіз демографічних процесів у сільській місцевості України ми починаємо з 1979 року.

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

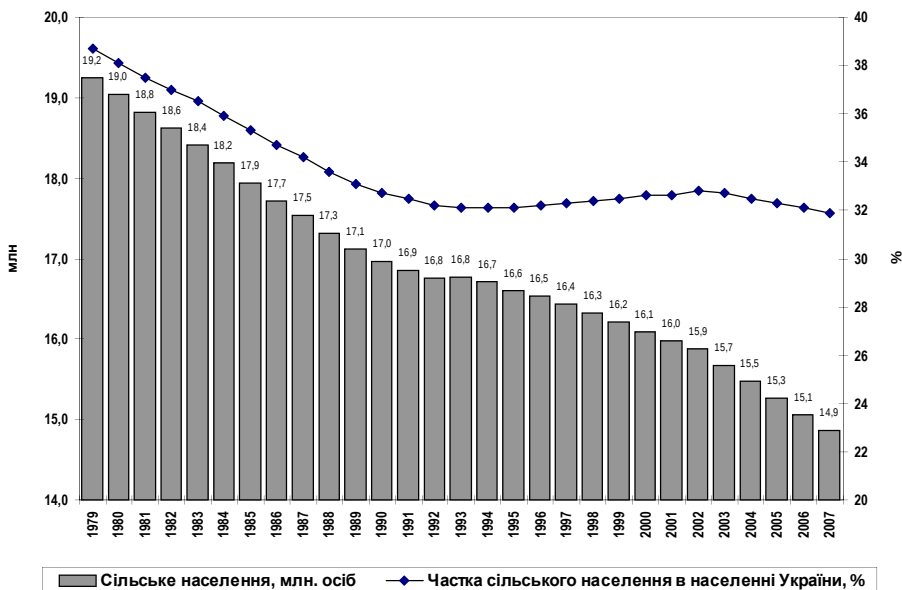

Рис. 1.1. Динаміка чисельності сільського населення та його частки в усьому населенні України у 1979—2007 рр.

Таблиця 1.1. Чисельність сільського і міського наявного населення України на початок 1979, 1991 і 2007 р. та її приріст (зменшення) за періоди 1979—1990 та 1991—2006 рр., тис. осіб

	Чисельність населення			Загальний приріст (зменшення) чисельності населення			
	на початок 1979 р.	на початок 1991 р.	на початок 2007 р.	1979—1990 рр.	1991—2006 рр.	У середньому за рік у 1979—1990 рр.	У середньому за рік у 1991—2006 рр.
Сільська місцевість	19243	16859	14869	–2384	–1990	–198,7	–124,4
Міські поселення	30511	35085	31777	4574	–3308	381,2	–206,7
Україна в цілому	49754	51944	46646	2190	–5298	182,5	–331,1

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

цесу в останні роки. Частка сільського населення зменшилась з 38,7% на початок 1979 р., до 32,5% — на початок 1991 р. і 31,9% — 2006 р. (рис. 1.1).

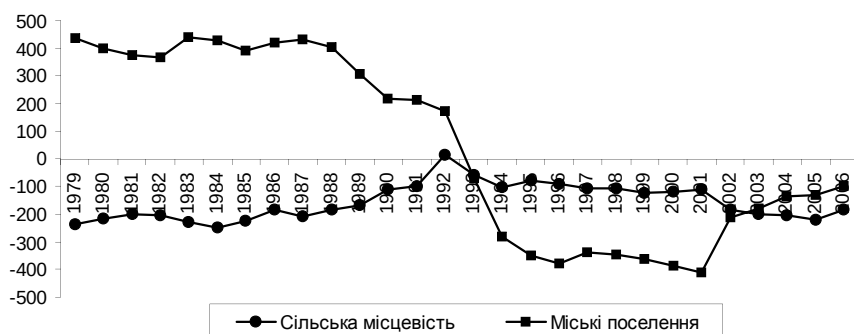

Рис. 1.2. Загальний приріст (зменшення) чисельності населення у сільській місцевості та міських поселеннях України в 1979—2006 рр., тис. осіб

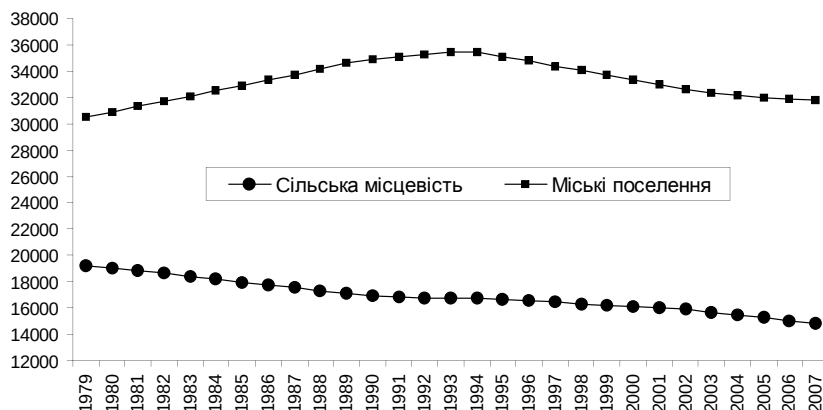

Рис. 1.3. Чисельність наявного населення у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1979—2007 рр., тис. осіб

Зменшення чисельності і питомої ваги сільського населення можна було б розглядати як природний процес, обумовлений підвищенням продуктивності сільськогосподарського виробництва, якби він не супроводжувався деструктивними явищами, викликаними різючими відмінностями між умовами життя в селах і містах. Ці відмінності, історично сформовані, в умовах переходу до ринку значно посилюються, проявом чого стали несприятливі зміни такого чутливого барометра як демографічні показники.

Основною складовою зменшення чисельності населення у сільській місцевості у 1979—1990 рр. було негативне сальдо міграції — воно майже у 8 разів перевищувало природний убуток (табл. 1.2). Цей період можна назвати роками інтенсивної «втечі» із сіл.

Розділ 1. Динаміка чисельності, статевो-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

Міграційний вплив з 1992 р. почав змінюватись на міграційний приріст², але в останні роки знову почався відтік населення з сільської місцевості, а природне його зменшення у 1991—2006 рр. порівняно з 1979—1990 рр. значно зросло. Далося взяти попереднє негативне сальдо міграції, в якому переважали молоді вікові групи, зниження інтенсивності дітонародження, посилення старіння населення. В містах же з 1992 р. і природний, і міграційний прирости припинились, а невеликий міграційний приплив населення у міста почався лише з 2003 р. (рис. 1.4). Починаючи з 1991 р., депопуляція є основною складовою невпинного зменшення чисельності населення України і в селах, і в містах³.

Таблиця 1.2. Складові загального приросту (зменшення) чисельності наявного сільського і міського наявного населення України у 1979—2006 рр., тис. осіб

Роки	Сільське населення				Міське населення			
	Загальне зменшення	Природне зменшення	Міграційний приріст (зменшення)	Адміністративно-територіальні перетворення	Загальний приріст	Природний приріст (зменшення)	Міграційний приріст (зменшення)	Адміністративно-територіальні перетворення
1979—1990	–2411	–243	–1962	–206	4603	2157	2240	206
1991—2006	–1990	–2191	157	44	–3308	–2398	–866	–44
1979—2006	–4401	–2434	–1805	–162	1295	–241	1374	162

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Депопуляція, що є складовою і проявом демографічної кризи, охопила села України з 1979 р., міста — з 1992 р. За рахунок природного зменшення у 1992—2006 рр. українське село втратило 1891 тис. осіб, а місто — 2436 тис. осіб. Фактично втрачений значно більший потенційно можливий природний приріст.

Починаючи з 1979 р., депопуляція в селах невпинно наростала. З 1991 по 2006 р. коефіцієнт природного зменшення сільського населення збільшився у 2,1 раза. Хоча загальні коефіцієнти природного приросту (зменшення)

² Порівняно великий міграційний приріст населення 1992 року був обумовлений в основному поверненням етнічних українців на Батьківщину у зв'язку з розпадом Радянського Союзу і здобуттям Україною незалежності.

³ Детальніше уявлення про особливості загального приросту (зменшення) чисельності населення та його компонентів у сільській місцевості та міських поселеннях України і її регіонів можна отримати з додатків 1.1–1.5.

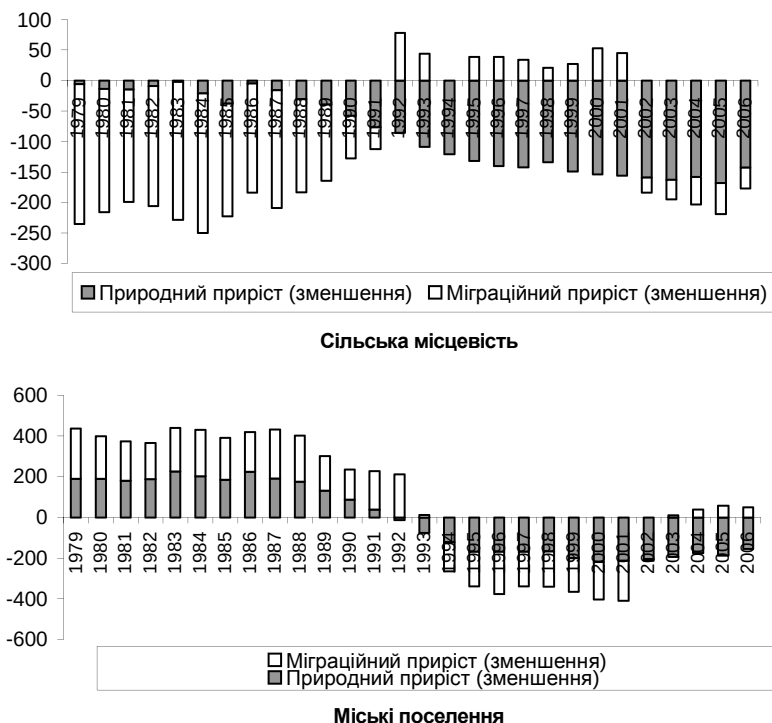

Рис. 1.4. Основні складові приросту (зменшення) чисельності населення сільської місцевості і міських поселень України у 1979–2006 рр., тис. осіб

сільського і міського населення значно відрізнялись за величиною, вони мали переважно односпрямовані тенденції (рис. 1.5). Це дає підстави зробити висновок про сильний вплив на їх формування загальних для країни чинників, тобто неспецифічних для різних типів поселень.

У 2001 р. депопуляція набула всеукраїнського характеру: не залишилось жодної області з приростом сільського населення; від початку цього процесу до поширення на все сільське населення пройшло 22 роки. Для міського населення всіх областей України вона стала характерною ще у 1999 р., тобто перехід на все міське населення відбувся за значно коротший період (за 7 років). На сьогодні інтенсивність природного зменшення сільського населення є значно вищою, ніж міського — зокрема, у 2006 р. в селах загальний коефіцієнт природного зменшення становив $(-9,5)\%$, у містах — $(-4,9)\%$.

Тривалий час депопуляція стосувалася лише жінок (через їх значне чисельне переважання над чоловіками в старшому віці). У містах вона завдавала більших втрат чоловічій частині населення. У сільських чоловіків депопуляція почалася лише у 1989 р., тобто на 10 років пізніше, ніж у жінок. У

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

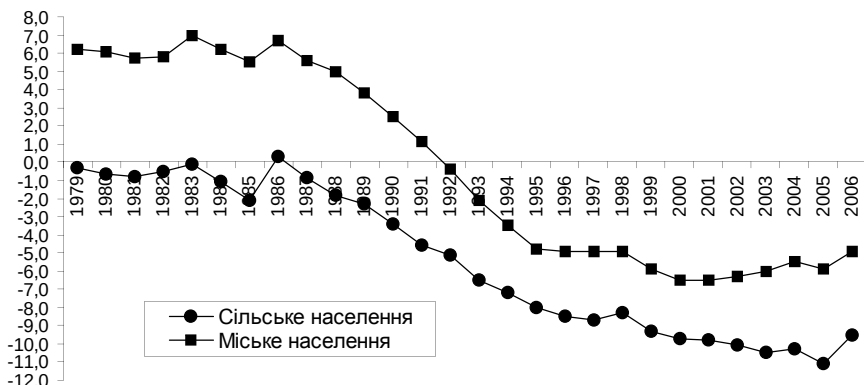

Рис. 1.5. Загальні коефіцієнти природного приросту (зменшення) сільського і міського населення України у 1979–2006 рр., ‰

міських поселеннях природне зменшення чисельності чоловіків і жінок почалось одночасно — у 1992 р.

Стосовно етнічних особливостей депопуляції слід зазначити, що у селах природне зменшення українського етносу розпочалося раніше (у 1977 р.), ніж у сільського населення у цілому. Проникнення депопуляції у таку важливу структуру суспільства як його етнічна будова було першим провісником нинішньої демографічної кризи. У другому найчисленнішому етносі — росіян — природне зменшення в селах розпочалося лише у 1991 році⁴. З цього факту випливає висновок, що у системі чинників депопуляції у сільській місцевості України суттєва роль належить етнічному чиннику⁵. У зв'язку з цим занепад українського села не лише загострює соціально-економічні та демографічні проблеми, а й дедалі більшою мірою загрожує національній безпеці країни як незалежної держави, оскільки саме село, як підкреслює професор В. Войтенко, «сьогодні є головним, а в деяких регіонах і єдиним bastіоном українськості... Без урахування етнічного складника демографічної кризи годі й говорити про її подолання»⁶.

⁴ Демографічна криза в Україні. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — С. 357–365.

⁵ За даними переписів населення, частка українців у сільському населенні знизилась з 89,2% у 1979 р. до 87% у 2001 р., у міському населенні — збільшилась відповідно з 64,1% до 73,3%. Докладніше про етнодемографічні зміни у сільській місцевості та міських поселеннях України див.: Піскунов С. Динаміка найчисленніших етносів України // Демографічні дослідження. Вип. 25. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. — С. 84–93.

⁶ Войтенко В. Село: на межі чи за межею? // Слово просвіти. — Ч. 36 (309), 8–14 вересня 2005 р.

Особливості процесу депопуляції стають більш зрозумілими, якщо розглянути динаміку загальних коефіцієнтів народжуваності та смертності сільського і міського населення (табл. 1.3, рис. 1.6). Хоча сумарні показники народжуваності в селах були вищими, ніж у містах, її загальні коефіцієнти до 1990 р. у сільській місцевості України були нижчими, ніж у міських поселеннях, у зв'язку з несприятливим для народжуваності віковим складом сільського населення. З 1991 р. загальні коефіцієнти народжуваності в містах стали нижчими, ніж у селах, через значне зниження дітородної активності міських жителів у поєднанні з погіршенням їх вікового складу. Що ж до загальних коефіцієнтів смертності, то вони протягом всього досліджуваного періоду в селах були вищими, ніж у містах, в основному у зв'язку з вищим ступенем постаріння сільського населення порівняно з міським. Тому погіршення балансу природного руху населення у сільській місцевості відбувалося значно швидше, ніж у міських поселеннях (перетин кривих народжуваності і смертності у сільському населенні відбувся у 1979 р., а у міському — у 1992 р.). Основною складовою швидкої депопуляції було безпрецедентне падіння народжуваності, як у селах, так і в містах.

Найбільшими коефіцієнтами природного зменшення сільського населення у 2006 р. характеризувались Чернігівська (–23,0‰), Сумська (–17,7‰), Черкаська (–15,3‰), Київська (–15,3‰), Полтавська (–14,9‰), Хмельницька (–14,5‰), Житомирська (–13,7‰) та Вінницька (–13,2‰) області (додаток 1.5), які можна цілком обґрунтовано назвати зонами прискореної демографічної деградації села. Ознака деяких позитивних змін у цій трагічній ситуації у сільській місцевості з'явилась у 2006 р.: у селах Закарпатської області було зареєстровано природний приріст, який становив 28 осіб. У міських поселеннях невеликий природний приріст почав з'являтися з 2004 р.: у Рівненській, Тернопільській та Івано-Франківській областях, а в 2006 р. він був притаманним також для міського населення Закарпатської та Волинської областей.

Показник життєвості сільського населення, який являє собою співвідношення чисельності народжених і померлих, знизився з 0,98 у 1979 р. до 0,46 і 0,52 відповідно у 2005 і 2006 рр. Хоча в селах України дітородна активність вища, ніж у містах, цей показник у селах був значно нижчим, ніж у міських поселеннях, що пов'язано з несприятливим загальним рівнем смертності у сільській місцевості, обумовленим високим ступенем демографічного постаріння. Але відмінність між показником життєвості сільського і міського населення у досліджуваній період поступово згладжувалась, що було обумовлено швидким старінням міського населення у зв'язку з обвальним падінням народжуваності у містах, особливо у роки глибокої соціально-економічної кризи.

Яскравим свідченням катастрофічності демографічної ситуації в селах України є результати дослідження змін у структурі сільських адміністративних районів за рівнем показника життєвості (табл. 1.4). Як видно з даного групування, у 96,2% сільських адміністративних районів чисельність померлих була більшою, ніж чисельність народжених, у тому числі більше ніж

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

Таблиця 1.3. Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту (зменшення) населення України у 1979—2006 рр., ‰

Роки	Сільська місцевість			Міські поселення		
	Народжу- ваність	Смерт- ність	Природ- ний приріст	Народжу- ваність	Смерт- ність	Природ- ний приріст
1979	13,6	13,9	-0,3	15,5	9,3	6,2
1980	13,6	14,3	-0,7	15,6	9,5	6,1
1981	13,5	14,3	-0,8	15,3	9,6	5,7
1982	13,7	14,2	-0,5	15,4	9,6	5,8
1983	14,6	14,7	-0,1	16,7	9,7	7,0
1984	14,4	15,5	-1,1	16,3	10,1	6,2
1985	13,8	15,9	-2,1	15,6	10,1	5,5
1986	14,6	14,3	0,3	16,0	9,3	6,7
1987	14,1	15,0	-0,9	15,2	9,6	5,6
1988	13,6	15,4	-1,8	14,8	9,8	5,0
1989	12,9	15,2	-2,3	13,6	9,8	3,8
1990	12,7	16,1	-3,4	12,7	10,2	2,5
1991	12,6	17,2	-4,6	11,9	10,8	1,1
1992	12,5	17,6	-5,1	11,0	11,4	-0,4
1993	12,0	18,5	-6,5	10,1	12,2	-2,1
1994	11,6	18,8	-7,2	9,3	12,8	-3,5
1995	11,1	19,1	-8,0	8,8	13,6	-4,8
1996	10,7	19,2	-8,5	8,4	13,3	-4,9
1997	10,2	18,9	-8,7	8,0	13,0	-5,0
1998	9,9	18,1	-8,2	7,6	12,6	-5,0
1999	9,3	18,5	-9,2	7,1	13,1	-6,0
2000	9,2	18,8	-9,6	7,2	13,8	-6,6
2001	8,7	18,6	-9,9	7,2	13,8	-6,6
2002	9,0	19,1	-10,1	7,7	14,0	-6,3
2003	9,1	19,6	-10,5	8,3	14,3	-6
2004	9,3	19,6	-10,3	8,9	14,4	-5,5
2005	9,4	20,5	-11,1	8,9	14,8	-5,9
2006	10,3	19,8	-9,5	9,6	14,5	-4,9

Джерело: дані Державного комітету статистики України

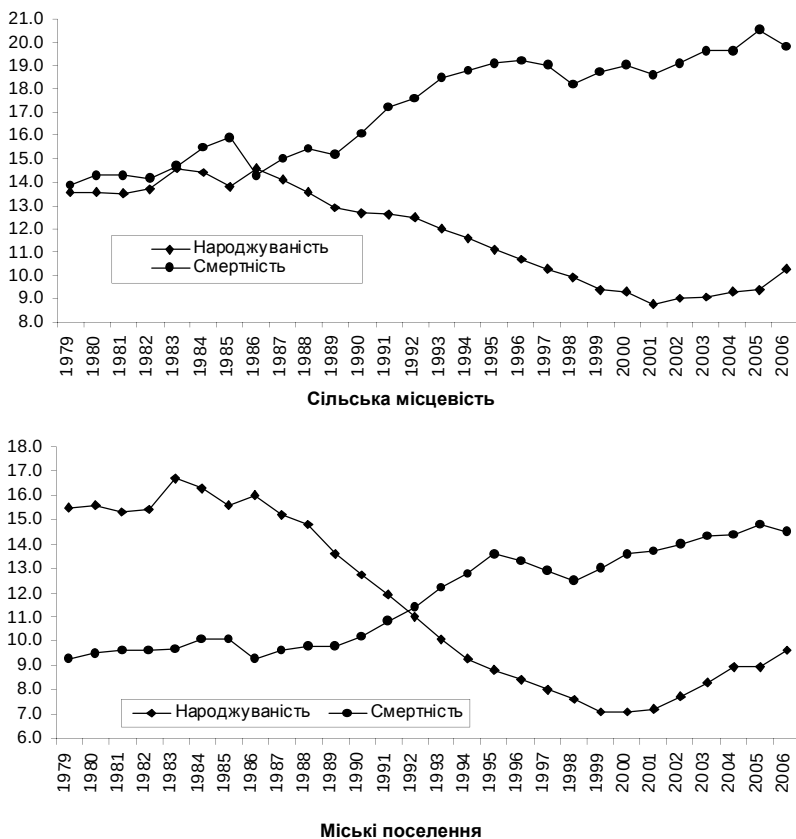

Рис. 1.6. Загальні коефіцієнти народжуваності і смертності населення у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1979–2006 рр., ‰

у двох третинах районів вона була у 2 рази вищою. З кожним роком зменшувалась частка сільських адміністративних районів з показником життєвості населення вищим одиниці, а тим більше частка районів з показником 1,5–3,0, причому чим благополучнішою була демографічна ситуація у певній сукупності таких районів, тим вищими темпами зменшувалась їх частка. Так, питома вага районів з показником життєвості 1,51–2,0 знизилась за досліджувані роки з 9,4% до 0,4%, а районів з показником життєвості 2,01–3,0, частка яких у 1979 р. становила 4,0%, з 1995 р. взагалі не залишилось, тобто роль депопуляції як складової занепаду українського села у досліджуваній період швидко зростала.

Як свідчать дані табл. 1.5, у 2006 р. лише у Закарпатській області середній показник життєвості населення сільських адміністративних районів був ви-

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

Таблиця 1.4. Групування сільських адміністративних районів України за величиною показника життєвості населення у 1979—2006 рр.

Роки	Частка (у %) групи районів з показником життєвості									Показник життєвості сільського населення	Показник життєвості сільського населення у % до міського
	менше 0,51	0,51—0,80	0,81—1,00	всього до 1,00	1,01—1,20	1,21—1,50	1,51—2,00	2,01—3,00	3,01 і більше		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1979	3,8	36,3	20,6	60,7	15,7	9,8	9,4	4,0	0,4	0,98	59,0
1980	5,4	40,1	18,6	64,1	14,2	9,0	9,2	3,1	0,4	0,95	57,9
1981	5,2	40,5	19,4	65,1	13,2	8,6	9,4	3,5	0,2	0,94	59,1
1982	4,8	39,9	18,6	63,3	12,9	11,1	7,7	4,6	0,4	0,96	59,6
1983	3,3	38,0	20,0	61,3	13,4	10,9	10,2	4,0	0,2	0,99	57,6
1984	5,6	40,3	19,7	65,6	12,0	11,3	8,6	2,3	0,2	0,92	57,1
1985	10,9	41,1	19,5	71,5	10,4	8,1	7,9	2,1	—	0,87	56,1
1986	1,9	34,6	23,2	59,7	13,2	11,7	9,4	5,6	0,4	1,02	59,6
1987	4,8	40,3	19,2	64,3	12,9	11,3	8,4	3,1	—	0,94	59,3
1988	8,6	43,0	18,7	70,3	10,5	9,4	7,7	2,1	—	0,88	57,9
1989	9,8	46,1	16,7	72,6	10,3	10,2	5,4	1,5	—	0,85	61,6
1990	16,9	46,1	15,0	78,0	9,3	7,1	4,4	1,2	—	0,79	63,7
1991	23,9	44,5	14,0	82,4	7,8	5,6	4,0	0,2	—	0,73	66,4
1992	26,8	44,5	13,4	84,7	6,5	4,7	3,7	0,4	—	0,71	73,4
1993	35,9	40,1	10,9	86,9	5,7	4,3	2,7	0,4	—	0,65	78,8
1994	42,5	38,1	10,4	91,0	2,4	4,3	1,9	0,4	—	0,61	83,6
1995	45,8	40,7	5,9	92,4	3,0	2,9	1,7	—	—	0,58	89,2
1996	50,0	38,4	4,7	93,1	3,0	3,1	0,8	—	—	0,56	88,9
1997	54,1	34,5	5,9	94,5	2,0	2,5	1,0	—	—	0,54	87,1
1998	60,0	29,0	5,1	94,1	2,4	2,1	1,2	0,2	—	0,54	88,5
1999	61,0	30,9	4,1	96,0	1,6	1,6	0,8	—	—	0,50	92,6
2000	65,5	26,1	4,1	95,7	1,4	2,1	0,8	—	—	0,49	94,2
2001	66,3	27,0	3,3	96,6	2,0	0,8	0,6	—	—	0,47	89,2
2002	68,6	24,9	3,3	96,8	1,8	1,2	0,2	—	—	0,47	85,5
2003	70,0	23,9	3,1	97,0	1,6	1,2	0,2	—	—	0,46	79,3
2004	70,8	22,1	3,7	96,6	2,2	1,0	0,2	—	—	0,47	75,8
2005	72,4	20,9	3,7	97,0	1,6	1,0	0,4	—	—	0,46	76,7
2006	68,5	23,0	4,7	96,2	1,8	1,6	0,4	—	—	0,52	78,2

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

Таблиця 1.5. Показники життєвості населення сільських адміністративних районів за регіонами України у 2006 р.*

Регіони	Число сільських адміністративних районів	Середній показник життєвості населення сільських адміністративних районів	Значення показника життєвості по сільському адміністративному району		Розмах варіації	Число сільських адміністративних районів з показником життєвості більше 1,0
			максимальне	мінімальне		
1	2	3	4	5	6	7
Закарпатська	13	1,00	1,33	0,61	0,72	5
Рівненська	16	0,89	1,93	0,53	1,40	5
Чернівецька	11	0,79	1,41	0,44	1,03	4
Івано-Франківська	14	0,75	1,21	0,38	0,83	2
АР Крим	14	0,71	0,85	0,49	0,36	—
Львівська	20	0,66	1,01	0,42	0,59	1
Херсонська	18	0,66	0,86	0,41	0,45	—
Одеська	26	0,63	0,94	0,37	0,57	—
Миколаївська	19	0,59	0,73	0,45	0,28	—
Волинська	16	0,58	1,27	0,50	0,77	1
Тернопільська	17	0,54	0,70	0,36	0,34	—
Запорізька	20	0,47	0,65	0,32	0,33	—
Дніпропетровська	22	0,45	0,59	0,34	0,25	—
Донецька	18	0,44	0,56	0,37	0,19	—
Кіровоградська	21	0,44	0,63	0,29	0,34	—
Житомирська	23	0,42	0,68	0,28	0,40	—
Вінницька	27	0,40	0,58	0,31	0,27	—
Харківська	27	0,39	0,68	0,30	0,38	—
Київська	25	0,38	0,69	0,24	0,45	—
Хмельницька	20	0,38	0,56	0,28	0,28	—
Луганська	18	0,37	0,49	0,17	0,32	—
Полтавська	25	0,36	0,54	0,24	0,30	—
Черкаська	20	0,35	0,47	0,26	0,21	—
Сумська	18	0,30	0,44	0,22	0,22	—
Чернігівська	22	0,24	0,33	0,16	0,17	—
Україна	490	0,52	1,41	0,16	0,31	18

*Дані, вміщені в таблиці, ранжовані за рівнем показника життєвості населення сільських адміністративних районів у середньому по регіону (області)

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

щим 1,0. Найбільше районів з показником життєвості, що перевищує 1,0, було у Закарпатській, Рівненській та Чернівецькій областях, а всього таких районів налічувалось в Україні 18, тобто 3,7% загальної чисельності сільських адміністративних районів. Найвищий показник життєвості населення серед сільських адміністративних районів України (1,93) мав Рокитнянський район Рівненської області, де загальний коефіцієнт народжуваності становив 23,7‰, а смертності — 12,3‰. Слід зауважити, що у районах з вищим значенням показника життєвості спостерігався більший розмах його варіації, тобто ці райони характеризувались більшим різноманіттям рівнів аналізованого показника. З цього можна зробити висновок, що вони мають як більший потенціал для подальшої депопуляції, якщо не будуть задіяні відповідні ефективні протидіючі чинники, так і сприятливіші передумови для виходу з демографічної кризи за умови значного поліпшення соціально-економічної ситуації.

Показник життєвості населення сільських адміністративних районів в цілому нижчий за 0,4 мали 8 областей, а найнижчий з них (0,24) — Чернігівська область. Усі райони без винятку мали показник життєвості менше 1,0 у 19 областях, а менше 0,5 — у 4 областях: Луганській, Сумській, Черкаській і Чернігівській. Серед 490 сільських адміністративних районів мінімальний показник життєвості населення (0,16) спостерігався у Козелецькому районі Чернігівської області, де загальний коефіцієнт народжуваності становив 6,3‰, а смертності — 40,1‰. На нашу думку, місцевостям з надзвичайно низькими показниками життєвості населення має бути наданий статус районів демографічного лиха і розроблена конкретна дієва програма протидії катастрофічній демографічній ситуації в них.

Найбільш точним узагальнюючим показником стану відтворення населення є його нетто-коефіцієнт — теоретичний показник, який не залежить від структурних характеристик населення і відображає середнє число дівчаток, яких народжує жінка за все своє життя і які доживають до того віку, в якому вона була при народженні кожної дитини, іншими словами, він показує, якою мірою попереднє покоління замінюється наступним.

Як видно з наведених у табл. 1.6 даних, нетто-коефіцієнт відтворення населення в селах України у всі наведені роки був вищим, ніж у містах, що є в основному результатом більш високої інтенсивності дітонародження у сільській місцевості. Але його рівень знижувався, що і призвело до депопуляції як реального явища, починаючи з 1979 р. З 1993 р. нетто-коефіцієнт відтворення сільського населення став нижче 1,0. З того часу режим його відтворення можна охарактеризувати як зрушений, тобто такий, що не забезпечує простого відтворення населення: сільська жінка за все своє життя не народжує навіть одну «заступницю» собі в дітородному контингенті. Зокрема, у 2006 р. 100 жінок народжували лише 76 дівчаток, які за існуючого рівня повікової смертності мають дожити до віку матері в момент появи новонародженої на світ. Внаслідок такої ситуації поглиблюється депопуляція і складається несприятливий віковий розподіл населення, що характеризується високим рівнем постаріння, а це, в свою чергу, негативно впливає на динаміку кількості народжених і померлих, а отже — і загальної чисельності населення.

Таблиця 1.6. Нетто-коефіцієнт відтворення сільського і міського населення України у 1979—2006 рр.

Роки	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість у % до міських поселень
1978—1979	1,125	0,842	133,6
1988—1989	1,138	0,874	130,2
1989	1,105	0,845	130,8
1990	1,079	0,800	134,9
1991	1,063	0,758	140,2
1992	1,042	0,699	149,1
1993	0,986	0,642	153,6
1994	0,933	0,595	156,8
1995	0,883	0,564	156,6
1996	0,832	0,536	155,2
1997	0,795	0,511	155,6
1998	0,759	0,485	156,5
1999	0,707	0,445	158,9
2000	0,689	0,443	155,5
2001	0,669	0,453	147,7
2002	0,680	0,475	143,2
2003	0,688	0,510	134,9
2004	0,696	0,534	130,3
2005	0,690	0,531	129,9
2006	0,758	0,569	133,2
2006 р. у % до 1978—1979 рр.	67,4	67,6	

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

У міських поселеннях динаміка цього показника була ще несприятливішою, ніж у селах: просте відтворення населення там не забезпечувалося ще наприкінці 1960-х років⁷, а тому, що реальна депопуляція в містах почалась лише у 1992 р., слід завдячувати в основному структурному фактору, тобто більш сприятливому для народжуваності статеві-віковому складу міського населення. У зв'язку з тим, що нетто-коефіцієнт в селах у 1990-х роках знижувався швидше, ніж у містах, відмінності у цьому показнику між типами поселень значно збільшились, однак на початку 2000-х вони почали зменшуватись і досягли рівня, який існував на межі 1980—1990-х років, коли нетто-коефіцієнт у селах був на третину вищим, ніж у містах.

Депопуляція у сільській місцевості України набула спонтанно-сталого характеру, і поки що немає вагомих ознак її пом'якшення. Вона триватиме навіть

⁷ Демографическое развитие Украинской ССР (1959—1970). — К.: Наук. думка, 1977. — С. 150.

за умови підвищення народжуваності й зниження смертності і, як засвідчує прогноз, лише за оптимістичним його варіантом можна очікувати її припинення у 2021—2025 рр.⁸ Сформувалось своєрідне замкнене коло — депопуляція викликає старіння населення, а постаріння посилює депопуляцію.

1.2. Зрушення у статеві-віковому складі сільського населення. Особливості процесу старіння

Статеві-віковий склад населення — це узагальнене відображення демографічних процесів (народжуваність, смертність, міграція), що мали місце у минулому⁹. Найістотнішою рисою довготривалих змін у статеві-віковому складі населення України усіх типів поселень є його старіння (зменшення частки дітей і молоді та збільшення частки людей старшого і похилого віку) як об'єктивний результат еволюції основних демографічних процесів. Старіння поглиблюється доти, доки відбуваються зміни у режимі відтворення і міграції населення. З їх стабілізацією з певним лагом відбувається і стабілізація статеві-вікового складу населення, який кардинально відрізняється від попереднього. Пусковим чинником старіння населення в історичній ретроспективі було зниження народжуваності. Але з часом провідним фактором цього процесу стає подовження тривалості життя. Як зазначає група авторів з Центру демографії та екології людини Інституту народногосподарського прогнозування РАН (Є.М. Андреев, А.Г. Вишневський, С.В. Захаров), «глибинна причина старіння — зниження смертності. Фундаментальні процеси, пов'язані з незворотними змінами вікової піраміди населення відбуваються на рівні поколінь. Зниження смертності призводить до того, що поряд із загальним зростанням кількості років, що проживає кожне покоління, ще вищими темпами збільшується час, прожитий в середніх і старших вікових групах. Віковий склад населення — лише відображення цього нового розподілу прожитих поколіннями років»¹⁰.

Статеві-віковий склад населення України значною мірою деформований соціально-економічними катаклізмами (голодомори, війни та ін.), якими надто часто переривався відносно спокійний хід історії України. Руйнівний вплив Другої світової війни, що зумовила значну чисельну перевагу жінок, у досліджуваній період (1979—2007 рр.) повільно зменшувався: диспропорції пересувались у старші вікові групи, все менше відбиваючись на формуванні працездатних і дітородних контингентів. За цей період кількість чоловіків у розрахунку на 1000 жінок у сільській місцевості істотно збільшилась (табл. 1.7).

⁸ Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 р. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1999. — С. 44—48.

⁹ Визначення вікової структури як «розподілу населення за віковими групами і контингентами» (Народонаселение. Энциклопедический словарь. — М.: БРА, 1994. — С. 55) є тавтологічним.

¹⁰ Демографическая модернизация России, 1900—2000. Под ред. А. Г. Вишневского. — М.: Новое издательство, 2006. — С. 489.

Таблиця 1.7. Співвідношення чисельності чоловіків і жінок у населенні України в 1979, 1989 і 2007 рр.

Вік (років)	Припадало чоловіків на 1000 жінок									
	Сільська місцевість					Міські поселення				
	Фактичне населення			Стабільне населення, 2007 р.	Фактична пропорція у % до стабілізованої, 2007 р.	Фактичне населення			Стабільне населення, 2007 р.	Фактична пропорція у % до стабілізованої, 2007 р.
	1979 р.	1989 р.	2007 р.			1979 р.	1989 р.	2007 р.		
0—4	1033	1022	1056	1276	82,8	1035	1044	1059	1315	80,5
5—9	1243	1224	1048	1275	82,2	1038	1039	1056	1314	80,4
10—14	1158	1129	1049	1274	82,3	1037	1033	1052	1313	80,1
15—19	1243	1224	1088	1271	85,6	984	977	1032	1311	78,7
20—24	1158	1129	1063	1262	84,2	939	965	1036	1305	79,4
25—29	1056	1088	1071	1244	86,1	945	956	996	1293	77,0
30—34	950	1089	1032	1220	84,6	944	936	964	1272	75,8
35—39	884	1044	1064	1188	89,6	921	924	915	1244	73,6
40—44	904	928	1048	1146	91,4	928	914	861	1203	71,6
45—49	848	854	1014	1089	93,1	919	888	826	1150	71,8
50—54	684	861	942	1016	92,7	787	878	780	1083	72,0
55—59	530	768	848	931	91,1	586	828	750	1002	74,9
60—64	463	604	682	830	82,2	574	686	686	906	75,7
65—69	459	465	617	718	85,9	539	510	623	798	78,1
70 і старше	426	355	428	494	86,6	423	402	472	570	82,8
Все населення	804	827	875	1000	87,5	861	873	848	1000	84,8
у тому числі у віці (років):										
0—15	1032	1032	1051	1275	82,4	1039	1039	1056	1314	80,4
16—59	884	975	1020	1142	89,3	893	920	906	1185	76,5
60 і старше	444	451	518	618	83,8	495	521	560	685	81,8

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

У містах цей процес гальмувався, що з великою вірогідністю можна пов'язувати з негативним впливом міграційних процесів. Як свідчать дані переписів населення, чисельне переважання чоловіків у статевому складі населення почало зберігатись до все старшого віку. У селах чисельне переважання чоловіків над жінками у 1979 р. зберігалось до віку 30 років, у 2007 р. — до віку 48 років. Це пов'язано не лише з тим, що серед народжених у демографічно значущій сукупності хлопчиків завжди буває більше, ніж дівчаток, а й із обсягом і статевію пропорцією міграційних контингентів. У містах переважання чоловіків зберігалось відповідно лише до 16 та 26 років, що обумовлено не тільки міграційним впливом, а й чоловічою надсмертністю.

У 2007 р. порівняно з 1979 р. статеві-вікова пропорція поліпшилась у всіх трьох крупних вікових контингентах і в селах, і у містах. Але у віці 60 років і більше вона залишалась несприятливою, що пов'язано як із згаданими вище деформаціями, так і з більш високою смертністю чоловіків поза працездатним віком. Деяке поліпшення співвідношення чоловіків і жінок у похилому і старечому віці трохи пом'якшило, але не зняло проблеми самотності у цьому віці, особливо серед жінок. Порівняння статеві-вікового складу фактичного (реального) і стабільного (модельного) населення¹¹ України свідчить про те, що склад сільського населення порушений меншою мірою, ніж міського, і що з наближенням до стану стабілізації чисельне переважання чоловіків має досягати все старших вікових груп в обох типах поселень. Якщо б такий теоретичний сценарій здійснився, виникла б гостра проблема дефіциту народжених у дітородних вікових групах.

Депопуляція стала фундаментальним чинником прискорення старіння населення. Слід зазначити, що населення України, і її сільської місцевості зокрема, за існуючими у міжнародному вжитку шкалами має настільки високий рівень постаріння, що це дає підстави кваліфікувати його як один із проявів демографічної кризи¹².

Для наочного зображення статеві-вікового складу населення як об'єктивного результату еволюції його природного та міграційного руху та впливу надзвичайних обставин найчастіше застосовується статеві-вікова піраміда. Її горизонтальні лінії відображають числа народжених, «скориговані» впливом смертності й міграції. Форму піраміди статеві-віковий склад мав у країнах з високими народжуваністю і смертністю. В економічно розвинутих країнах він давно втратив цю форму, але назва, за традицією, залишилась.

¹¹ Стабільне населення — це та межа, до якої наблизатиметься статеві-віковий склад населення за даного режиму його відтворення. Порівняння статеві-вікового складу фактичного і стабільного населення дає уявлення про те, наскільки вони відрізняються і яким може бути статеві-віковий склад фактичного, реального населення, якщо режим його відтворення збережеться досить довго, тобто якщо відбудеться його стабілізація у відповідності з цим режимом.

¹² Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. — К.: Держкомстат України, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2004. — С. 291—310.

На віковій піраміді постаріння відображається розширенням з часом її верхньої частини і звуженням — нижньої. Ці суттєві зміни значно прискорилися в Україні у кризовий період (рис. 1.7). У 1990-і роки старіння відбувалось переважно «знизу» — внаслідок падіння народжуваності. У тому ж напрямі діяла підвищена смертність немовлят у 1991—1998 рр. Старіння «зверху» певною мірою стримувалось скороченням середньої тривалості життя, особливо у першій половині 1990-х. За величиною частки населення віком 60 років і більше Україна знаходиться на 11 місці¹³ після демографічно найстаріших країн.

Інтенсивність демографічних процесів, як відомо, формується під впливом загального соціально-економічного стану суспільства. Оскільки значний вплив на їх перебіг справляють також такі деструктивні події, як війна, голод і т. ін., що накладає відбиток на форму статеві-вікової піраміди, у цьому сенсі вона є своєрідним літописом історії країни. Якщо розглядати статеві-вікову піраміду 1979 р., перша «ум'ятина» зверху відображає низьку народжуваність років Першої світової війни і революції 1917 р.; друга — втрати ненародженими і високу смертність через потрясіння 30-х років (голодомор 1932—1933 рр., репресії); третя — обвальне падіння народжуваності та високу дитячу смертність часів Другої світової війни і перших років післявоєнного періоду; четверта (у вигляді звуження нижньої частини статеві-вікової піраміди) — зменшення чисельності народжених у зв'язку з меншою чисельністю жінок дітородного віку, народжених у період Другої світової війни (так зване демографічне відлуння Другої світової війни).

Розширення піраміди 1989 р. у вікових групах 12—14 років відображає вплив на віковий склад населення підвищення народжуваності 1983—1986 рр., зумовленого введенням заходів щодо посилення допомоги сім'ям з дітьми у 1982 р. З віддаленням у часі від згаданих подій відповідні деформації пірамід пересувались у старші вікові групи, тобто вікові піраміди 1989 і 2007 рр. відображають ті самі події, але з відповідним часовим лагом. Внаслідок цього деформації значною мірою згладжувались, що особливо характерно для статеві-вікової піраміди сільського населення. Звуження основи піраміди 2007 р. є наслідком падіння народжуваності, викликаного глибокою і затяжною соціально-економічною кризою, яка супроводжувала ринкові перетворення 1990-х. Ще зовсім недавно, у 1989 р., піраміда мала досить широку основу. Зниження народжуваності перехідного періоду надало їй форми ялинки з тенденцією набути форму гриба, про що свідчить демографічний прогноз.

Загальновживаними шкалами для оцінки ступеня постаріння є шкала ООН, заснована на частці населення віком старше 65 років, та шкала, побудована французькою дослідницею Ж. Боже-Гарньє і розвинена відо-

¹³Global Ageing into the 21st Century. — N.Y.: U.S. Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, Bureau of the Census, 1996.

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

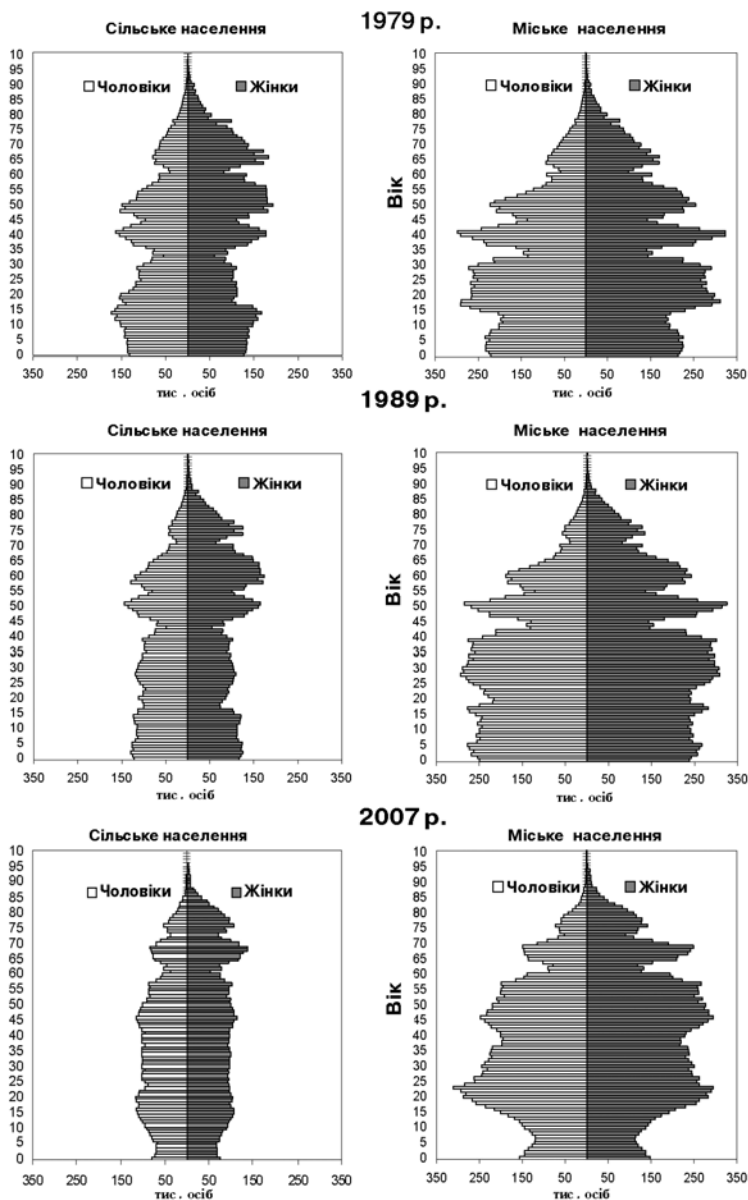

Рис. 1.7. Статеві-вікові піраміди сільського і міського населення України на початок 1979, 1989 і 2007 рр.

ним польським демографом Едвардом Россетом¹⁴, заснована на частці населення віком 60 років і старше і більш деталізована. Для оцінки постаріння населення з високою мірою старості, яким є населення України, більше підходить шкала Ж. Боже-Гарньє і Е. Россета. За цією шкалою, по-перше, в усі аналізовані роки сільське населення мало значно вищий рівень постаріння, ніж міське. Це пов'язано з особливостями вікових пірамід чоловіків і жінок, у різній мірі деформованих під час Другої світової війни, з відмінностями у середній тривалості їх життя, а також з міграційним відтоком молодого населення із сіл. По-друге, жінки і в містах, і в селах мали більш високий ступінь постаріння, ніж чоловіки. По-третє, рівень постаріння з часом підвищувався як у сільському, так і у міському населенні, за винятком показника для сільських жінок 2007 р. порівняно з 1989 р.

Слід зазначити, що сільські жінки мали дуже високий рівень старості ще у 1979 р. Деяке його зниження у 2007 р. порівняно з попередніми роками (табл. 1.8) свідчить про те, що потенціал їх постаріння повністю вичерпаний. Цей факт сприятиме у ближній і більш віддаленій перспективі зниженню ступеня постаріння сільського населення і внаслідок цього зменшенню відмінностей у цьому показнику між селами і містами. Найнижчий рівень постаріння як на початку досліджуваного періоду, так і наприкінці його мали міські чоловіки.

Розглянемо віковий склад населення сільської місцевості України у порівнянні з міськими поселеннями за трьома крупними віковими групами (0—14 років, 15—59 та 60 років і більше).

Як свідчать дані табл. 1.9, при меншій варіації частки населення віком 15—59 років¹⁵ частка дітей у 2007 р. порівняно з 1979 р. значно зменшилась (внаслідок падіння народжуваності), а частка осіб похилого і старечого віку — значно збільшилась, особливо у міських поселеннях, які характеризуються великим потенціалом подальшого старіння населення. Якщо в селах у згаданий період частка дітей зменшилась на 25,8%, то в містах — на 37,4%, а частка старих людей збільшилась відповідно — на 18,7% і 45,7%. Питома вага дітей віком 0—14 років у 2007 р. становила у сільському населенні 16,4%, у міському — 13,2%. За дослідженнями Е. Россета, мінімальна

¹⁴ За шкалою ООН молодим є населення, в якому частка осіб віком 65 років і більше становить до 4%, при значенні цієї частки 4—7% — населення на порозі старості і більше 7% — старе населення. За шкалою французької дослідниці Ж. Боже-Гарньє, розвинутої відомим польським демографом Е. Россетом, якщо частка осіб віком 60 років і старше становить менше 8% — населення молоде, 8—10% — перед порогом старості, 10—12% — власне поріг старості, 12% і вище — демографічна старість, яка ґрадується таким чином: 12—14% — початковий рівень демографічної старості, 14—16% — середній рівень, 16—18% — високий рівень, 18% і більше — дуже високий рівень демографічної старості (Народонаселение. Энциклопедический словарь. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 1994. — С. 112—113).

¹⁵ Однакові межі віку для чоловіків і жінок використовуються тут для забезпечення порівняльності показників за статтю.

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

Таблиця 1.8. Характеристика рівнів демографічної старості сільського і міського населення України у 1979, 1989 і 2007 рр.

Рік	Сільська місцевість		Міські поселення	
	Частка осіб віком 60 років і більше у всьому населенні, %	Характеристика рівнів демографічної старості населення	Частка осіб віком 60 років і більше у всьому населенні, %	Характеристика рівнів демографічної старості населення
Чоловіки				
1979	14,0	Початковий рівень старості	9,1	Перед порогом старості
1989	16,6	Високий рівень	10,9	Власне поріг старості
2007	17,7	Високий рівень	14,5	Середній рівень старості
Жінки				
1979	25,3	Дуже високий рівень старості	15,8	Середній рівень старості
1989	30,5	Дуже високий рівень	18,3	Дуже високий рівень
2007	29,8	Дуже високий рівень	21,9	Дуже високий рівень
Обидві статі				
1979	20,3	Дуже високий рівень	12,7	Початковий рівень старості
1989	24,2	Дуже високий рівень	14,9	Середній рівень
2007	24,1	Дуже високий рівень	18,5	Дуже високий рівень

частка дітей віком 0—14 років у вивчених ним населеннях не знижувалась нижче 21,4%¹⁶. Сільське населення опинилося нижче цієї межі ще у 1989 р., що свідчить про швидке звуження бази для сприятливого демографічного розвитку українського села.

Особливості змін у віковому складі сільського і міського населення обумовили формування показників його середнього віку як узагальнюючої характеристики демографічної «старості». З аналізу даних табл. 1.10 випливають такі висновки: сільське населення було старшим, ніж міське, що є відображенням більшого ступеня його постаріння порівняно з міським; жінки були старшими від чоловіків як в селах, так і в містах; за досліджуваний період середній вік населення зріс в обох типах поселень, але в містах більшою мірою, ніж в селах. Найвищий середній вік у всі аналізовані роки мали сільські жінки

¹⁶ Россет Едвард. Процесс старения населения. — М.: Статистика, 1968. — С. 227.

**Таблиця 1.9. Віковий склад населення України
за крупними віковими групами у 1979, 1989 і 2007 рр., %**

Вік	Сільська місцевість				Міські поселення			
	1979	1989	2007	1979 р. у % до 2007 р.	1979	1989	2007	1979 р. у % до 2007 р.
Чоловіки								
0—14	25,2	23,4	18,0	71,4	23,2	24,0	14,8	63,8
15—59	60,8	60,0	64,3	105,8	67,7	65,1	70,8	104,6
60 і більше	14,0	16,6	17,7	126,4	9,1	10,9	14,5	159,3
Жінки								
0—14	19,7	18,8	15,0	76,1	19,2	20,1	11,9	62,0
15—59	55,0	50,7	55,2	100,4	65,0	61,6	66,2	101,8
60 і більше	25,3	30,5	29,8	117,8	15,8	18,3	21,9	138,6
Обидві статі								
0—14	22,1	20,9	16,4	74,2	21,1	21,9	13,2	62,6
15—59	57,6	54,9	59,4	103,1	66,2	63,2	68,3	103,2
60 і більше	20,3	24,2	24,1	118,7	12,7	14,9	18,5	145,7

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

**Таблиця 1.10. Середній вік та показники довголіття сільського та міського населення
України за статтю у 1979, 1989 та 2007 рр.**

Стать	Сільська місцевість				Міські поселення			
	1979	1989	2007	Приріст за 1979—2007 рр. (років)	1979	1989	2007	Приріст за 1979—2007 рр. (років)
	Середній вік (років)				Середній вік (років)			
Чоловіки	34,0	35,8	37,5	3,5	31,4	32,6	36,9	5,5
Жінки	41,3	43,1	43,5	2,2	35,8	36,8	41,6	5,8
Обидві статі	38,0	39,8	40,7	2,7	33,1	34,8	39,4	6,3
	Показники довголіття *, %				Показники довголіття, %			
Чоловіки	10,6	11,1	10,0	—	8,6	8,3	8,9	—
Жінки	12,3	15,4	18,9	—	11,9	13,1	15,5	—
Обидві статі	11,8	14,1	15,9	—	10,8	11,5	13,1	—

* Показник довголіття — відношення чисельності населення віком 80 років і старше до його чисельності у віці 60 років і старше.

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

— на початок 2007 р. він становив 43,5 року, що на 6 років більше порівняно з чоловіками. У такому віці практично закінчується дітородна діяльність, тому рівень цього показника є індикатором несприятливих передумов для підвищення чисельності народжених у селах¹⁷. Цей висновок підтверджується також меншою питомою вагою дітородного контингенту у сільському населенні: у 2007 р. жінки віком 15—49 років у селах становили 42,2%, у містах — 51,4%. Як відомо, віковий склад населення не лише втілює демографічну історію країни, але й виступає носієм демовідтворювального потенціалу, передумовою певної демографічної динаміки.

Вищий рівень постаріння в селах порівняно з містами обумовлює і вищі показники довголіття сільського населення. Оскільки демографічно найстаршими були сільські жінки, саме вони мали найвищі показники довголіття. Зокрема, у 2007 р. частка сільських жінок у віці 80 років і старше становила 18,9% загальної чисельності їх контингенту віком 60 років і більше, тоді як у містах відповідний показник становив 15,5%. Найменшим показником довголіття у 2007 р. характеризувались міські чоловіки.

Високий ступінь постаріння населення України і деформованість його вікового складу мають негативний вплив на всі сторони життя суспільства. Зокрема, він пов'язаний з хвилеподібною динамікою загальної чисельності населення і його вікових контингентів, що тривалий час гальмуватиме формування передумов сталого розвитку суспільства. Внаслідок старіння населення України відбуваються суттєві зміни у життєвому і трудовому потенціалах населення, у його розподілі за працездатністю.

Як свідчить рис. 1.8, чисельність сільського населення України допрацездатного і працездатного віку з часом зменшувалась, а чисельність населення післяпрацездатного віку не мала чіткої тенденції, оскільки більшою мірою, ніж інші контингенти, залежала від руху «вм'ятин» на віковій піраміді. Зокрема, на початку поточного десятиліття в пенсійний вік почали вступати малочисленні контингенти народжених у роки Другої світової війни. Слід також зазначити, що чисельність сільських пенсіонерів у всі аналізовані роки перевищувала чисельність дітей.

Проаналізуємо відповідні відносні показники для сільського населення у порівнянні з показниками для міського населення (табл. 1.11). І в селах, і в містах України відбувається зниження частки населення допрацездатного віку і підвищення частки населення післяпрацездатного віку. Так, у 2007 р. порівняно з 1979 р. частка осіб у післяпрацездатному віці у сільській місцевості збільшилась на 12,4%, а в міських поселеннях — майже в 1,5 раза. Частка населення працездатного віку на початок 2007 р. в селах була на 17,1% меншою, ніж у міських поселеннях. Найбільша частка населення післяпрацездатного віку спостерігається у сільських жінок (35,6%), наймен-

¹⁷ Зокрема, у Чернігівській області середній вік сільських жінок на початок 2007 р. становив 50,8 року, тобто був за межами дітородного віку. Інформація про регіональні особливості показника середнього віку сільського і міського населення міститься у додатку 1.7.

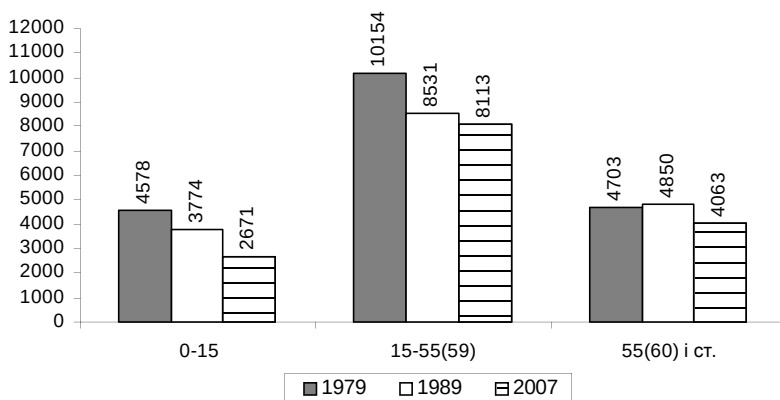

Рис. 1.8. Чисельність сільського населення України допрацевоздатного, працевоздатного і післяпрацевоздатного віку в 1979, 1989 і 2007 рр., тис. осіб

Таблиця 1.11. Частка працевоздатного і непрацевоздатного за віком населення у його загальній чисельності в сільській місцевості та міських поселеннях України у 1979, 1989 і 2007 рр., %

Вік	Сільська місцевість				Міські поселення			
	1979	1989	2007	2007 р. у % до 1979 р.	1979	1989	2007	2007 р. у % до 1979 р.
Чоловіки								
0—15	27,1	24,8	19,6	72,3	24,9	25,6	16,1	64,7
16—54 (59)	58,9	58,5	62,7	106,5	66,0	63,5	69,4	105,2
55 (60) і більше	14,0	16,7	17,7	126,4	9,1	10,9	14,5	159,3
Жінки								
0—15	21,1	19,9	16,3	77,3	20,7	21,5	13,0	62,8
16—54 (60)	46,5	42,2	48,1	103,4	58,5	55,0	58,0	99,1
55 (60) і більше	32,4	37,9	35,6	109,9	20,8	23,5	29,0	139,4
Обидві статі								
0—15	23,8	22,1	17,9	75,2	22,6	23,4	14,4	63,7
16—54 (59)	52,0	49,6	54,9	105,6	62,0	59,0	63,2	101,9
55 (60) і більше	24,2	28,3	27,2	112,4	15,4	17,6	22,4	145,5

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

ша — у міських чоловіків. Слід зазначити, що частка міських жінок післяпрацевоздатного віку швидко наближається за величиною до відповідної частки сільських жінок, тобто можна з впевненістю стверджувати, що жіноче лице «міської старості» проступає все виразніше, що матиме наслідком загострення проблем людей «третього віку» у містах, де організація достойного обслуговування людей похилого і старечого віку потребуватиме значних зусиль суспільства.

Найвищу питому вагу населення післяпрацевоздатного віку у його загальній чисельності в сільській місцевості на початок 2007 р. мали Чернігівська (38,9%), Хмельницька (33,2%) та Сумська (33,1) області, а в міських поселеннях — Донецька (25,5%) та Луганська (24,8%) — додаток 1.6.

Особливості змін у статеві-віковому складі населення обумовлюють рівень і динаміку показника так званого демографічного «навантаження». Як свідчать дані табл. 1.12 та рис. 1.9, «навантаження» як особами допрацевоздатного віку, так і післяпрацевоздатного в селах було істотно вищим, ніж у містах у всі обрані для аналізу роки. Хоча у 2007 р. порівняно з 1989 «навантаження» особами пенсійного віку в селах знизилось (насамперед зі згаданої вище причини), воно залишалось значно вищим, ніж у містах. Загальне «навантаження» і в селах, і в містах у 2007 р. порівняно з 1979 р. дещо знизилось. Відбулось це за рахунок значного зниження «навантаження» дітьми та підлітками: у селах це зниження становило 28,9%, в містах — 37,5%. В той

Таблиця 1.12. Чисельність непрацевоздатного за віком населення у розрахунку на 1000 працевоздатних в Україні в 1979, 1989 і 2007 р.

	Сільська місцевість				Міські поселення			
	1979	1989	2007	2007 р. у % до 1979 р.	1979	1989	2007	2007 р. у % до 1979 р.
Загальне «навантаження»	922	1017	820	88,9	613	696	582	94,9
У тому числі «навантаження»:								
дітьми та підлітками	457	447	325	71,1	365	397	228	62,5
особами старше працевоздатного віку	465	570	495	106,5	248	299	354	142,7
У % до загального «навантаження»								
«навантаження» дітьми та підлітками	49,6	44,0	39,7		59,5	57,0	39,2	
«навантаження» особами старше працевоздатного віку	50,4	56,0	60,3		40,5	43,0	60,8	

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

Рис. 1.9. «Навантаження» працездатного за віком населення непрацездатним у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1979, 1989 і 2007 рр., %

же час «навантаження» особами старше працездатного віку в селах зросло на 6,5%, в містах — на 42,7%.

У всі аналізовані роки в селах у загальному «навантаженні» переважали особи старше працездатного віку, а в містах ще довго зберігалось чисельне переважання дітей. У 2007 р. і в містах «навантаження» людьми пенсійного віку перевищило «навантаження» дітьми і підлітками. Частина, яку становить (у загальному «навантаженні») «навантаження» дітьми і підлітками, зменшувалась, а «навантаження» особами старше працездатного віку — збільшувалась і у 2007 р. в обох типах поселень вони майже зрівнялись і дорівнювали відповідно 0,4 і 0,6.

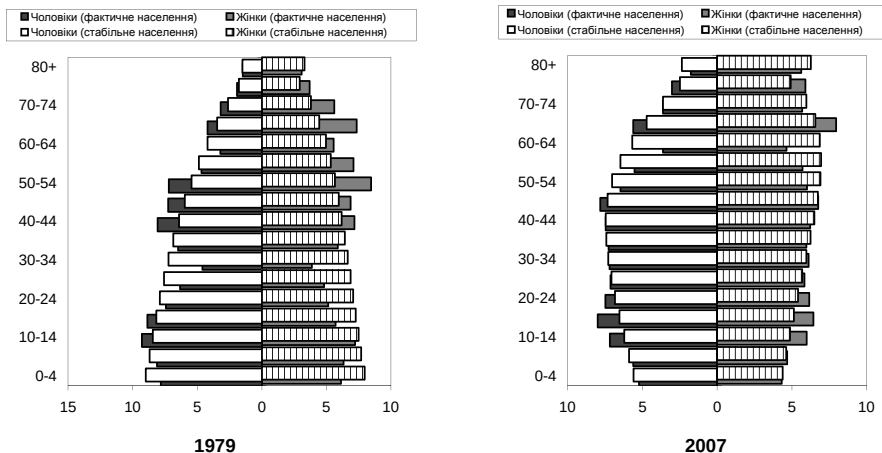
Отже, якщо у міських поселеннях на початок 2007 р. за нинішніх умов господарювання кожна 1000 працездатних осіб мала утримувати 582 непрацездатних, то у сільській місцевості — 820, тобто в 1,4 раза більше. Найвищий показник «навантаження» працездатних непрацездатними в селах мали Чернігівська (1113%) та Хмельницька (1000%) області, а в містах — Кіровоградська (631%) та Донецька (627%) області (додаток 1.7). Різні рівні демографічного «навантаження» у різних типах поселень впливають не лише на демографічні передумови формування рівнів життя в містах і селах, а й на рівень побутового навантаження на жінок, оскільки виховання дітей і догляд за членами сім'ї похилого і старечого віку — в основному обов'язок жінки. Перевищення «навантаження» працездатних непрацездатними в селах порівняно з містами є важливим структурним демографічним чинником формування рівнів життя в містах і селах, що не може не впливати на інтенсивність демографічних процесів, а отже, в кінцевому підсумку — на динаміку чисельності населення і його вікових контингентів.

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

Для характеристики міри і особливостей постаріння населення актуальний інтерес становить порівняння статеві-вікового складу фактичного (реального) і стабільного населення. Нами зроблене таке порівняння за показниками 1979, 1989 і 2007 рр. (табл. 1.13, рис. 1.10).

У селах в 1979 і 1989 рр. частка дітей у фактичному населенні була меншою, ніж у відповідному стабільному населенні, а частка стариків значно

Сільське населення

Міське населення

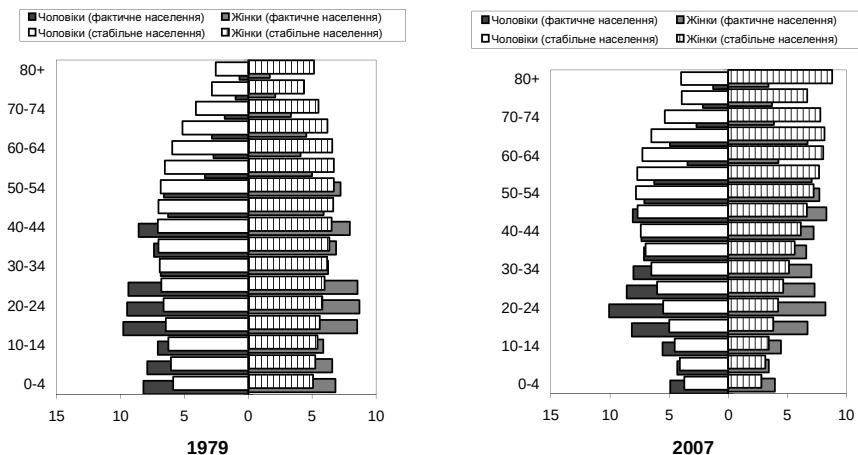

Рис. 1.10. Статеві-віковий склад фактичного і стабільного сільського і міського населення України у 1979 і 2007 рр.

Таблиця 1.13. Віковий склад фактичного та стабільного населення України
у 1979, 1989 та 2007 рр., %

	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
1979 р.	Фактичне населення					
0—14 р.	25,2	19,7	22,1	23,2	19,2	21,1
15—59 р.	60,8	55,0	57,6	67,7	65,0	66,2
60 і ст.	14,0	25,3	20,3	9,1	15,8	12,7
	Стабільне населення					
0—14 р.	26,1	23,1	24,6	18,8	16,5	17,6
15—59 р.	60,4	57,4	58,9	61,0	56,6	58,8
60 і ст.	13,5	19,5	16,5	20,2	26,9	23,6
	Частка фактичного населення у % до частки стабільного населення					
0—14 р.	96,6	85,3	89,8	123,4	116,4	119,9
15—59 р.	100,7	95,8	97,8	111,0	114,8	112,6
60 і ст.	103,7	129,7	123,0	45,0	58,7	53,8
1989 р.	Фактичне населення					
0—14 р.	23,4	18,8	20,9	24,0	20,1	21,9
15—59 р.	60,0	50,7	54,9	65,1	61,6	63,2
60 і ст.	16,6	30,5	24,2	10,9	18,3	14,9
	Стабільне населення					
0—14 р.	26,6	23,7	25,1	18,8	16,6	17,7
15—59 р.	60,3	57,3	58,7	61,2	56,7	58,7
60 і ст.	13,1	19,0	16,2	20,0	26,7	23,6
	Частка фактичного населення у % до частки стабільного населення					
0—14 р.	88,0	79,3	83,3	127,7	121,8	123,7
15—59 р.	99,5	88,5	93,5	106,4	108,6	107,7
60 і ст.	126,7	160,5	149,4	54,5	68,5	63,1
2007 р.*	Фактичне населення					
0—14 р.	18,0	15,0	16,4	14,8	11,9	13,2
15—59 р.	64,3	55,2	59,4	70,8	66,2	68,3
60 і ст.	17,7	29,8	24,1	14,5	21,9	18,5
	Стабільне населення					
0—14 р.	17,7	13,9	15,8	12,4	9,4	10,9
15—59 р.	63,4	55,5	59,5	60,6	51,2	55,9
60 і ст.	18,9	30,6	24,7	27,0	39,4	33,2
	Частка фактичного населення у % до частки стабільного населення					
0—14 р.	104,0	107,9	103,9	119,4	126,7	120,9
15—59 р.	101,4	99,5	99,8	116,6	129,4	122,2
60 і ст.	93,7	97,4	98,0	53,7	55,7	55,8

*За умов режиму відтворення населення України 2006 р.

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

більшою, причому у 1989 р. порівняно з 1979 р. це несприятливе співвідношення поглибилось. Особливо великі відмінності між часткою стариків у фактичному і стабільному населенні були характерні для сільських жінок (29,7% у 1979 р. і 60,5% у 1989 р.). Старіння сільського населення відбувалось в основному «знизу», тобто внаслідок зниження народжуваності, і посилювалось міграційними процесами. У 2007 р. сільське населення у деградації вікового складу перейшло межі, які визначаються його стабілізацією¹⁸: дітей у фактичному населенні стало дещо більше, а стариків — менше, ніж у стабільному. Це є свідченням того, що фактичний віковий склад сільського населення у 2007 р. був сприятливішим, ніж той, що мав скластися на базі існуючого в той час режиму відтворення населення.

За період 1989—2007 р. сільське населення наблизилось до стабілізації, хоча і на несприятливому рівні (високий ступінь постаріння). Віковий склад селян дійшов до «межі», за якою може посилитись деградація або включитись механізм самозбереження. Для ефективного спрацювання цього механізму необхідна цілеспрямована підтримка соціально-економічними заходами, спрямованими на оздоровлення соціального організму села. Рух до стабілізації є індикатором вичерпання потенціалу подальшого старіння вікового складу і формування тенденції до його «омолодження». Тому настав час, коли заходи щодо поліпшення складу населення (звичайно, у довготривалій перспективі) шляхом підвищення народжуваності і зниження смертності (особливо надсмертності) впадуть, так би мовити, на демографічно сприятливий ґрунт.

У міському населенні до стабілізації ще залишається значна відстань: у всі роки, обрані для аналізу, частка дітей у фактичному населенні міст була істотно більшою, ніж у стабільному населенні, а частка стариків — меншою. В містах рівень постаріння був нижчим, ніж міг би сформуватись під впливом існуючого режиму його відтворення, тобто ніж це повинно було скластися у процесі його стабілізації в умовах «закритого» населення, з чого випливає висновок про наявність значного потенціалу подальшого старіння міського населення.

Що стосується частки населення віком 15—59 років, то в усі роки, обрані для аналізу, у фактичному сільському населенні вона була меншою, а в міському більшою, ніж у стабільному населенні. Така ситуація формувалась під впливом міграції, яка «вимивала» із сіл молоде, працездатне населення.

Про відмінності у режимі відтворення сільського і міського населення з точки зору формування його вікового складу свідчить порівняння відповідних моделей стабільних населень. Як показує рис. 1.11, сучасний режим відтворення міського населення забезпечуватиме більш високий рівень постаріння в містах, ніж у селах.

Демографічні прогнози також свідчать про те, що у сільській місцевості слід чекати подальшого зниження рівня постаріння населення, тоді як у міських поселеннях — його підвищення. У зв'язку з цим відмінності у рівнях

¹⁸ Відповідні характеристики для найчисленніших етносів України див.: Піскунов С.В. Зміни у віковому складі найчисленніших етносів України у 1959—1989 рр. // Демографічні дослідження. Вип. 24. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2002. — С. 36—43.

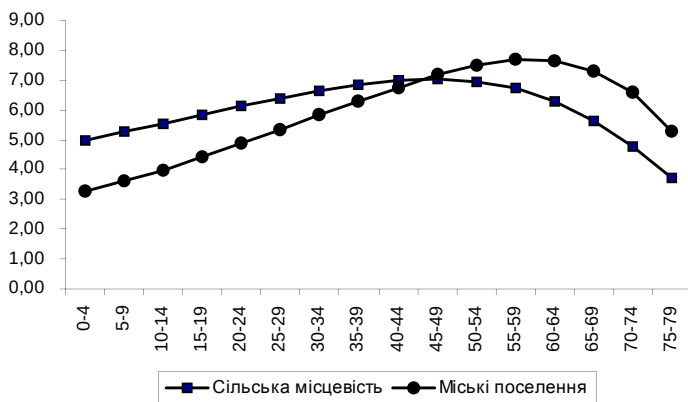

Рис. 1.11. Віковий склад стабільного населення для сільських місцевостей і міських поселень України за режимом відтворення 2006 р.

«навантаження» працездатних за віком непрацездатними в містах і селах поступового згладжуватимуться. Оскільки «навантаження» в містах значно зросте, посиляться побутове навантаження на міських жінок, що загострить проблему розвитку суспільних форм догляду за людьми похилого віку. Сподіватися лише на сім'ю у цій справі немає відповідних демографічних і економічних передумов. Як підкреслює професор Йозеф Шмід, Німеччина), маючи на увазі ситуацію в Європі, «у зв'язку з невеликим розміром сім'ї і роботою жінок відчуватиметься брак рук для повсякденного догляду за батьками похилого віку. Субсидії на повсякденний догляд для жінок мають бути вище усіх інших потенційних джерел прибутку»¹⁹.

Як відомо, сьогодні переважає негативне ставлення до процесу старіння населення. Він здебільшого характеризується як такий, що має основним наслідком економічні труднощі для суспільства. Контингенти літніх людей звичайно вважаються інертним елементом у житті суспільства, їх соціально-культурний і трудовий потенціали використовуються недостатньо, а важлива соціальна функція як носіїв накопиченого досвіду і стабілізуючого чинника в житті соціального організму ігнорується. У старіючому суспільстві дуже важливо, щоб збільшення середньої тривалості життя супроводжувалось збереженням здоров'я і працездатності, але це завдання в Україні ще не набуло достатньої актуальності на державному демополітичному рівні.

Емпіричне вивчення статистично спостережуваних явищ старіння населення проводиться в основному в контексті «навантаження суспільства непродук-

¹⁹ Шмід Йозеф. Старение населения: динамика, социальные и экономические последствия для семьи, общин и общества в целом. Доклад на Региональном совещании по народонаселению (Будапешт, 7—9 декабря 1998 г.). Европейская экономическая комиссия ООН, Фонд ООН в области народонаселения. Док. CES / PAU / 1998 / 6. — С. 36.

тивними елементами»²⁰. При аналізі статистичних показників «навантаження» працездатних непрацездатними за віком залишається поширеною думка, що «неактивне населення живе за рахунок активного»²¹. Насправді в нормальних, не деформованих соціально-економічних умовах особи пенсійного віку не живуть за рахунок інших. Люди післяпрацездатного віку є такою суспільно-економічною групою, яку не можна кваліфікувати в економічно розвинутій країні з ринковою економікою як утриманців працюючих членів сім'ї чи держави. Пенсіонерів, принаймні велику їх частину, в умовах, коли розміри пенсій залежать від їх попереднього особистого внеску у накопичення суспільного багатства, слід розглядати не як утриманців, а як споживачів-«рантє» капіталу, отриманого внаслідок накопичення надлишків багатства, створеного пенсіонерами в період їх економічної активності, над тим, що вони витратили на власні потреби в період економічної активності. Саме за рахунок того, що кожне покоління залишає після себе більше, ніж воно спожило, відбувається прогрес у суспільстві. Нині склалася надзвичайно складна економічна ситуація з формуванням і розподілом поточного фонду споживання людей «третього віку» не тому, що збільшується демографічне «навантаження» працюючих особами похилого і старечого віку, а тому, що переважна частина державного «пенсійного капіталу» і практично всі особисті заощадження пенсіонерів зникли в процесі невдалого реформування економіки в перехідний період.

Негативна інтерпретація старіння призводить до відповідних демополітичних наслідків. Увага звертається насамперед на необхідність пошуку засобів уповільнення старіння, а не на те, яким чином повніше і ефективніше використовувати величезний життєвий досвід літніх і старих людей і як створити для них умови для достойного життя. При розумінні життя людської особистості як вищого блага, яке може мати людина в цьому світі, старіння населення «зверху вниз», тобто внаслідок збільшення середньої тривалості активного життя людей, маємо кваліфікувати як найпривабливішу мету²². Як вважає група згаданих на початку розділу московських авторів, «висока частка людності похилого віку в населенні стає невід'ємною рисою нового типу (режиму — **В. С.**) демографічного відтворення і часто сприймається як вкрай негативний наслідок сучасних демографічних тенденцій. Насправді ж йдеться про величезне соціальне завоювання, про перехід до абсолютно нового типу внутрішньопоколінної солідарності. Її принцип — максимальна рівність шансів на життя для всіх народжених»²³. Щодо зниження рівня постаріння «знижу вверх»

²⁰ *Россет Эдвард*. Процесс старения населения. — М.: Статистика, 1968. — С. 337—365.

²¹ *Сови Альфред*. Общая теория населения. Том 2. Жизнь населения. — М.: Прогресс, 1977. — С. 88.

²² У певному розумінні «старіння означає перемогу над смертю» (Шмид Йозеф. Старение населения: динамика, социальные и экономические последствия для семьи, общин и общества в целом. — С. 38.

²³ Демографическая модернизация России, 1900—2000. Под ред. А. Г. Вишневского. — М.: Новое издательство, 2006. — С. 488.

потрібен такий ріст народжуваності, який навряд чи може бути реальним. Пропозиції омолоджувати населення шляхом підвищення народжуваності приречені на невдачу — в країнах з низькою народжуваністю і кризовим станом економіки — через відомі соціально-економічні причини, а в процвітаючих суспільствах — у зв'язку з формуванням способу життя, що характеризується низьким рівнем дітородної активності.

1.3. Сільське розселення

Термін «розселення населення» має подвійне тлумачення. Це і процес розподілу та перерозподілу населення по території, і його результат — мережа поселень (населених пунктів). Складний соціально-економічний процес розселення населення стосується його розміщення по території і в населених пунктах, функціонально-територіальних взаємозв'язків поселень (систем розселення), міграцій населення (незворотних, сезонних, маятникових). Власне демографічним аспектом вивчення розселення традиційно вважається аналіз процесів розподілу і перерозподілу населення по території (за одиницями статистичного обліку, у тому числі й населеними пунктами)²⁴. Однак такий демостатистичний підхід надто звужує предмет демографічних досліджень, залишаючи поза увагою важливі демо економічні і соціальні аспекти розселення, тобто ті його чинники, що формують умови життєдіяльності населення, від яких залежить його відтворення.

Врахування особливостей розселення в системах населених пунктів як впливового демоекономічного і соціального фактора є особливо важливим для аналізу демографічних перспектив саме сільського населення, бо воно розподіляється по території у вигляді відносно малолюдних і віддалених одне від одного сільських поселень, що принципово ускладнює його доступ до «благ» сучасної цивілізації, сконцентрованих у найбільших містах найбільш урбанізованих регіонів.

Сільськими поселеннями в Україні офіційно вважаються поселення з постійним населенням, не віднесені до категорії міст і селищ міського типу (СМТ). До їх об'єктивних ознак належить і так званий «вільний» (садибний, зі значною присадибною ділянкою) характер забудови, і низькоповерховість будівель (1—2 поверхи в середньому), і «вписаність» у ландшафт, і суцільність забудови (садиби, об'єднані вулицями або проїздами), і відносна малолюдність. Однак головною особливістю є їхня спеціалізація на виконанні кількох взаємопов'язаних соціально-економічних функцій у народногосподарському комплексі країни, зокрема²⁵:

²⁴ Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Валентей Д.И. (гл. ред.) и др. — М.: Сов. Энциклопедия, 1985. — С. 362.

²⁵ *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. — К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. — С. 5.

- агропромисловий (виробництво і часткова переробка сільськогосподарської продукції);
- лісгосподарський (лісове господарство, лісозаготівля, збиральництво);
- рекреаційний (рекреаційне обслуговування, у т.ч. мисливство, рибальство);
- просторово-комунікативний (просторовий ресурс для розвитку міст і комунікацій);
- трудоресурсний (репродукція і постачання робочої сили, у т.ч. в режимі сезонної і маятникової міграції);
- природоохоронний (догляд за заповідними територіями).

Провідною функцією сільських поселень досі залишається, незважаючи на прискорений розвиток інших, саме агропромислова функція. Відтак, в Україні переважають аграрні (переважно сільськогосподарські) і аграрно-індустріальні сільські поселення. Визначальною специфікою пострадянських сільських поселень України є інтенсивне присадибне господарювання.

Умови життєдіяльності сільського населення України безпосередньо пов'язані зі специфікою «сільського» способу життя, залежного від особливостей його розселення у мережі сільських поселень, які відзначаються: по-перше — переважною зайнятістю в аграрній, лісгосподарській або рекреаційній сфері «зеленого» туризму; по-друге — наявністю приватної садиби з присадибною ділянкою (садибного домогосподарства); по-третє — наявністю присадибного господарства різного ступеня складності і товарності (ступінь складності визначається наявністю або відсутністю худоби, птиці).

На формування демографічної ситуації у сільській місцевості України впливають такі параметри сучасної мережі сільського розселення:

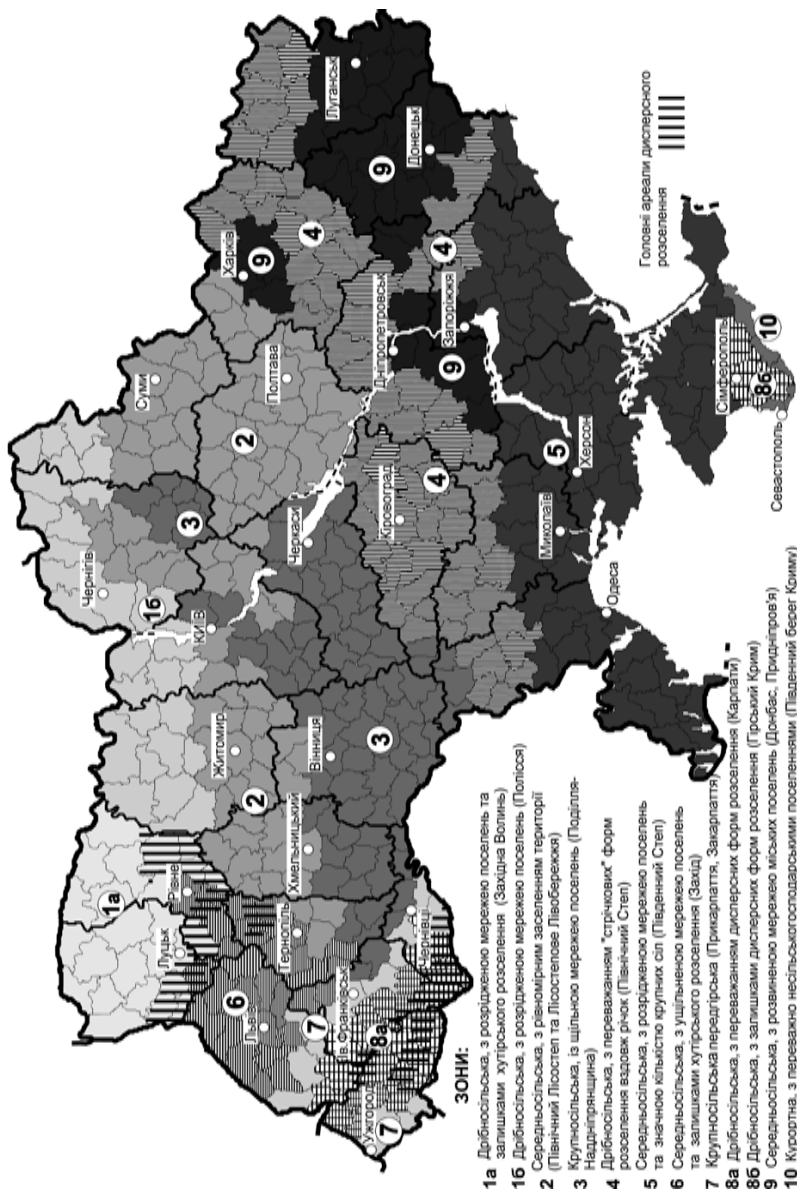
- малолюдність сільських поселень (середня людність села ледь перевищує 540 осіб). В Україні традиційно розрізняють три основні групи сіл за людністю: малі села, включаючи хутори (до 200 осіб); середні села (200—999 осіб); великі села (понад 1000 осіб). Сьогодні в них мешкає відповідно 5,9%, 42,6% і 51,5% сільського населення;
- територіальна відокремленість сільських поселень (відстань переважно 5—10 км між селами та 15—20 км до найближчого міського поселення) і низька концентрація (щільність) сільського населення, порівняно з високою локальною концентрацією міського населення. Щільність сільського населення (картосхема 1.1), а також людність і територіальні форми сільських поселень («форми сільського розселення»²⁶, картосхема 1.2) залежать від природно-ландшафтних умов аграрного господарювання та рівня урбанізації території.

Зазначені характеристики обумовлюють:

- неможливість розгортання в селах потужних центрів обслуговування населення (соціального сервісу), і відповідно — низьку забезпеченість сільського населення об'єктами соціальної інфраструктури, а також інженерним обладнанням, транспортом і зв'язком;

²⁶ *Рогожин Г.Н.* Сельское расселение Украинской ССР: состояние и пути совершенствования. — К., УкрНИИНТИ, 1973. — 71 с.

Картохсхема 1.2. Зонування України за переважаними формами сільського розселення у 1960—1990 рр. (за Г.М. Рогожиним і О.О. Скаршевською.)

- ієрархізацію відмінностей у рівні соціального сервісу залежно від людності та господарських функцій сільських поселень;
- значно нижчий рівень соціального сервісу, ніж у міських поселеннях взагалі;
- дефіцит робочих місць в межах сільських поселень і їхню незначну диверсифікацію за фахом порівняно з містами;
- можливість компенсувати скорочення потреби в робочій силі у великих господарствах переважно за рахунок «самозайнятості» у присадибному, селянському і фермерському господарстві (технічно відсталому і мало-дохідному) та/або трудової міграції.

Історичний тип сільського розселення в Україні виник як наслідок крупноконтурного «маєткового» землеволодіння, яке в доіндустріальні часи потребувало великих витрат ручної праці. Для такого найбільш зручною формою розміщення хліборобського населення були ареали суцільної садибної забудови із значною кількістю мешканців уздовж вулиць і проїздів.

Хоча в аграрному секторі науково-технічний прогрес відбувається уповільнено, його поступ неухильно зменшує застосування малокваліфікованої ручної праці і кількість зайнятих. У Західній Європі, наприклад, через 50—60 років з початку активної індустріалізації цей процес призвів до кількоразового скорочення частки сільського населення (і зменшення його кількості), а також до зменшення людності сільських поселень і розрідження мережі сіл²⁷. Антифеодальні революції стимулювали трансформацію традиційного селянства у фермерський прошарок, що спричиняло до відродження дисперсних, хутірських форм сільського розселення. Паралельно на базі історично сформованих сервісних центрів складалася мережа класичних «центральної місць» — пунктів концентрації установ, закладів і підприємств з обслуговування селян. Крім того, відбувався розвиток мережі несільсько-господарських малих поселень, особливо рекреаційних.

Наприклад, у Швеції ці процеси тривали приблизно 60 років з кінця XIX ст. і призвели до стабілізації мережі сільського розселення у формі «фермерські хутори — центральні місця», що проявилось у складанні оптимальних мереж транспортної, виробничої, соціальної і комунальної інфраструктури, а також у високому рівні інженерного обладнання споруд і ландшафтного благоустрою території.

В Україні трансформація мережі сільського розселення за європейським зразком була майже на 70 років загальмована насильницьким встановленням колгоспно-радгоспної системи (державних і напівдержавних латифундій). Це, з одного боку, законсервувало сільське розселення поміщицького типу (підтримало існування багатолюдних сіл), а з іншого — закономірно призвело його до кризової ситуації (внаслідок масового відпливу сільської молоді в міста, постаріння населення і стихійного відмирання багатьох сіл).

²⁷ У різних країнах в різний час. У Нідерландах та Великобританії він закінчився до початку XIX ст.

Прямим наслідком цього застою є й багатоукладність нашої аграрної економіки, яка зберігатиметься ще довго (2—3 десятиліття)²⁸. Тобто існуватимуть і великі господарства агробізнесу (площею понад 10 тис. га), і середні (до 1500 га, в основному фермерські), і дрібнотоварні (селянські до 10 га), і нетоварні (власне присадибні). Причому великі, нетоварні і більшість дрібнотоварних господарств тяжитимуть до багатолюдних сіл, підтримуючи їх існування, а фермерські і частина дрібнотоварних господарств намагатимуться «вийти на хутори» (заради досягнення оптимального рівня автономності). Тому до європейського типу мережі сільського розселення нам вдасться наблизитися не раніше 2050-х років, коли чисельність сільського населення в Україні значно скоротиться (за деякими оцінками, можливо й до 5—7 млн осіб).

За даними перепису населення 1959 р. в Україні налічувалося понад 42 тис. сільських населених пунктів, більша частина з яких (42,7%) належала до категорії малих — до 200 осіб. Медіанна людність села, за нашою оцінкою, тоді не досягала 290 осіб (додаток 1.8).

Однак впродовж 1961—1962 років була здійснена адміністративна реформа, більшість малих поселень до 100 осіб. (хуторів, висілків, селищ при лісицтвах, залізничних станціях тощо) «поприписували» до більших сіл²⁹. Внаслідок цього загальна кількість офіційно визнаних сільських населених пунктів скоротилася до понад 31 тис. (на 25,9%), а найбільш численною групою сіл стали середні села 200—999 осіб (51,2%). Відповідно медіанна людність села штучно зросла до понад 440 осіб.

Пік адміністративних перетворень сіл на міські поселення припадає на період «хрущовської відлиги», коли тільки за сім років (1956—1962) жителі понад 400 сіл стали городянами у результаті адміністративно-територіальних перетворень. Саме у цей період значно зросла роль адміністративно-територіальних перетворень у загальному прирості сільського населення (табл. 1.14). Адміністративні перетворення сіл на міські поселення зазвичай проходять двома шляхами: один з них — через включення приміських сіл в межі вже існуючих міських поселень, інший — в результаті надання сільським населеним пунктам статусу СМТ (селищ міського типу).

СМТ — це суто витвір офіційної статистики радянської доби, покликаний до життя постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 24 квітня 1924 р. Відповідно до цієї постанови необхідними умовами віднесення населеного пункту до розряду СМТ була наявність в ньому не менше 3 тис. жителів і щоб не менше половини самодіяльного населення цього поселення було зайнято несільськогосподарською працею. З плином часу положення про СМТ частково уточнювались в нових законодавчо-нормативних актах. А загалом, як свідчить наш аналіз, при формуванні мережі СМТ в Україні названі критерії

²⁸ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. — Том 2. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. — 466 с.

²⁹ *Рогожин Г.Н.* Сельское расселение Украинской ССР: состояние и пути совершенствования. — К., УкрНИИНТИ, 1973. — 71 с.

Таблиця 1.14. Динаміка міграційного приросту та адміністративно-територіальних перетворень у сільській місцевості України у 1951—2006 рр.

Періоди, роки	Міграційний приріст (зменшення) та адміністративно- територіальні перетворення	у тому числі		Питома вага АТП у міграційному прирості та адміні- стративно-терито- ріальних перетво- реннях, %
		міграційний приріст (зменшення)	адміністративно- територіальні перетворення	
		<i>тисяч осіб</i>		
1951—1955	–1557,0	–1453,0	–104,0	6,7
1956—1960	–2956,0	–1008,0	–1948,0	65,9
1961—1965	–1392,0	–1042,0	–350,0	25,1
1966—1970	–1550,0	–1285,0	–265,0	17,1
1971—1975	–1527,0	–1302,0	–225,0	14,7
1976—1980	–1247,0	–1093,0	–154,0	12,3
1981—1985	–1021,0	–931,0	–90,0	8,8
1986—1990	–715,0	–630,0	–85,0	11,9
1991—1995	194,0	125,0	69,0	35,6
1996—2000	162,0	174,0	–12,0	–
2001	44,0	44,6	–0,6	–
2002	–25,3	–24,7	–0,6	2,4
2003	–35,9	–32,0	–3,9	10,9
2004	–46,5	–44,7	–1,8	3,9
2005	–51,1	–51,1	–	–
2006	–40,5	–34,2	–6,3	15,6

Джерело: авторські розрахунки за даними Державного комітету статистики України.

при наданні селам статусу СМТ не завжди дотримувались, особливо під час форсованого їх утворення у 1938—1939 рр., коли СМТ стали понад 350 сіл і робітничих селищ, а також, як уже згадувалось, у 1956—1962 рр. Таким чином, якщо взяти за основний критерій для віднесення населених пунктів до розряду СМТ економічні ознаки, а також наявність соціальної та інженерно-комунальної інфраструктури, то з'ясується, що чималу частину теперішніх СМТ слушно було б визнати сільськими поселеннями. Та й за умовою наявності кількості жителів в СМТ, як це передбачено постановою 1924 р. (не менше 3 тис. осіб), багато сучасних СМТ не відповідають цьому критерію. На сьогодні 40% СМТ мають кількість жителів менше 3 тисяч (табл. 1.15).

Відтак, залучення сільських поселень до системи міського розселення відбувалося переважно через адміністративні перетворення сіл на СМТ. Переконливим доказом цього є те, що з 554 сіл, жителі яких протягом 1951—1990-х рр. стали городянами, 449 (81%) «позбулися» сільського статусу і стали СМТ, а 105 приміських сільських населених пунктів були приєднані до вже існуючих міських поселень (табл. 1.16). Після 1970 р. в Україні не відбу-

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

Таблиця 1.15. Групування селищ міського типу за кількістю наявного населення в Україні у 1956, 1963, 1970, 1979, 1989, 2001 і 2006 рр.

	Кількість СМТ у % до підсумку за роки:						
	1956	1963	1970	1979	1989	2001	2006
Селища міського типу, з них із кількістю жителів, тисяч:							
менше 3	100	100	100	100	100	100	100
від 3 до 5	23,0	26,3	28,8	29,7	32,6	37,8	40,2
від 5 до 10	27,0	28,0	28,7	27,7	24,4	23,6	22,8
від 10 до 20	40,0	37,6	34,9	34,5	34,6	31,9	31,1
20 і більше	9,0	8,0	7,4	7,5	8,0	6,5	5,8
	1,0	0,1	0,2	0,6	0,4	0,2	0,1

Джерело: дані Держкомстату України

Таблиця 1.16. Динаміка кількості селищ міського типу в Україні у 1951—2006 рр.

Періоди	Кількість СМТ на початок періоду	Приріст (убуток) за період
1951—1955	478	19
1956—1962	497	340
1963—1969	837	20
1970—1978	857	44
1979—1988	901	26
1989—2006	927	42

Джерело: дані Державного комітету статистики України.

валося широкомасштабних адміністративних перетворень на рівні населених пунктів, тож відображені статистикою зміни поселенської структури почали достатньо адекватно відображати реальні тенденції.

Адміністративні перетворення частини міських поселень на сільські у 1990-х роках були спричинені головним чином змінами у земельних відносинах на селі і деякими іншими, досить штучними, чинниками (наприклад, пільгові тарифи на електроенергію у сільській місцевості). Хоча заради справедливості слід відзначити, що такі села (колишні СМТ) мало чим відрізняються від багатолюдних сільських населених пунктів. Адміністративно-територіальні зміни у 1990-х роках призвели до значного зменшення кількості СМТ в деяких областях. Так, у Закарпатській області кількість СМТ зменшилась на 9, у Тернопільській і Донецькій — на 4, у Житомирській, Львівській та Черкаській областях — на 3 одиниці.

За останні п'ять років поточного сторіччя для сільської місцевості України знову характерним стає міграційний убук населення. Протягом 2002—2006 рр. село внаслідок міграційного відтоку втратило 186,7 тис. своїх жителів.

Прискорений міграційний убуток сільського населення України у другій половині минулого століття, у тому числі і внаслідок адміністративно-територіальних змін, обумовлений низкою факторів. Одним з них була політика так званої центрманії, яка передбачала заселення людей з невеликих сільських населених пунктів, зарахованих до неперспективних, на центральні садиби укрупнених колгоспів та радгоспів. Витоки цієї політики слід шукати у 1930-х рр., коли в результаті колективізації розпочалось масове зселення хуторів у східних областях України. До червня 1941 року кількість хуторів у східних та центральних регіонах республіки зменшилась майже втричі. Ліквідація хуторів проводилась і в повоєнні роки, яка, окрім східних областей, поширилась насамперед на західноукраїнський регіон. З середини 1950-х років укрупнювально-поселенські акції охопили не лише хутори, а й малі «неперспективні» села. Загалом протягом 1950-х — першої половини 1960-х років відбулося зменшення чисельності хуторів майже в 8 разів, а малих сіл — у три рази³⁰.

Офіційний курс на створення перспективних сільських поселень і віднесення частини сіл до неперспективних знайшов своє підтвердження у новій програмі КПРС (1961 рік), де було зафіксовано, що колгоспні села поступово трансформуються в селища міського типу (агроміста) [31, 448]. Здебільшого невинуватна ліквідація хуторів та зселення малих сіл завдали непоправної шкоди економіці республіки, життєвому рівню сільського населення. Майже один мільйон сільських жителів так чи інакше зачепила хрущовська політика «сільської урбанізації». Сотні тисяч селян були переселені в центральні садиби укрупнених колгоспів та радгоспів, але значна частина сільських жителів перебралась до міст, або мігрувала за межі республіки. В ініційованих М. Хрущовим заходах щодо реконфігурації сільської поселенської мережі були й позитивні моменти, оскільки з їх реалізацією мало поліпшитись життя, побут і дозволя перш за все молодих підростаючих поколінь сільської людності. Однак комплекс намічених заходів не мав достатнього ані матеріально-технічного, ні фінансового забезпечення і був приречений на провал.

Руйнація поселенської мережі в сільській місцевості, зникнення тисяч сіл — наслідок недолугої політики щодо села. Невдоволення селян умовами праці, життя та побуту, відчуття ними своєї соціальної неповноцінності зумовили вельми значний міграційний убуток сільської людності та наростання депопуляції. Міграцію населення до міст прискорювало також зселення багатьох сіл, що потрапляли в зону затоплення при будівництві гідротехнічних споруд на Дніпрі та інших великих ріках. Однак основним чинником неблагополуччя в поселенській мережі сільської місцевості був поділ на перспективні та неперспективні села, що обумовило масове знелюднення сільської території. Велика кількість вимираючих та занепадаючих сіл дають підстави говорити про наявність не лише демографічної, а й поселенської кризи в українському селі.

³⁰ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 444—450.

Розділ 1. Динаміка чисельності, статеві-вікового складу сільського населення України та складових його відтворення. Сільське розселення

Зокрема, з 1979 до 1990 року скоротилася кількість сільських населених пунктів на більш як 2,8 тис. переважно за рахунок адміністративних перетворень («приписувань» сіл до селищ міського типу і більших сіл). Однак у цей час вже на повну силу заявила про себе демографічна криза, і близько 1000 найменших сіл фізично зникло, втративши населення (особливо в степовій зоні, в Сумському, Чернігівському, Київському та Житомирському Поліссі), не в останню чергу внаслідок Чорнобильської катастрофи. Медіанна людність тоді впала до 355 осіб, хоч середні села продовжували складати найчисленішу групу (48,1%).

Сформована в той час тенденція триває дотепер. В 2005 р. медіанна людність села становила лише 308 осіб (наші розрахунки на основі даних суцільного обстеження сіл станом на 1.11.2005 р.). Найчисленнішими досі є середні села (46,5%), однак частка малих сіл досягла 38,3%. Водночас загальна кількість сіл за 1991—2005 рр. зменшилась незначно (на 187) — до 28,4 тисячі.

З 1959 р. найбільша кількість сільських поселень перебуває у підгрупі середніх сіл з людністю 200—499 осіб, частка якої у загальній сукупності коливалася від 24,3 до 28,6% (у 2005р. — 26,0%) — табл. 1.17.

Частка великих сіл (понад 1000 осіб) сьогодні впала до 15,1% (в 1990 р. становила 17,8%). Найбільш численною є група великих сіл з населенням 1000—1999 осіб (понад 10% загальної кількості сіл). Села з чисельністю населення понад 2000 осіб завжди складали незначну меншість, тож твердження про «крупноселенність» мережі сільського населення України є міфом.

Таблиця 1.17. Зміни розподілу сіл за чисельністю населення населення в них та демографічним статусом за 1991—2005 рр.

		1991	2005	
			сіл	у % до 1991 р.
Всього сіл на обліку (з постійним населенням і безлюдних)		28826	28574	99,1
у т.ч. з постійним населенням:		28564	28347	99,2
Відсоток (%)	до 100 осіб	20,1	23,9	118,9
	100—199 осіб	14,6	14,6	100,0
	200—499 осіб	25,9	25,9	100,0
	500 осіб і більше	39,4	35,6	90,4
Села, де не було	народжених	5780	3557	61,5
	дітей віком 0—5 років	2532	3039	120
Села, де кількість померлих перевищує кількість народжених		17435	25732	147,6

Джерело: дані Державного комітету статистики України³¹.

³¹ <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/>

Та найбільша частка населення досі проживає в групі сіл з чисельністю 1000—1999 осіб (27,1%). У великих селах (понад 1000 осіб) мешкає понад половина сільського населення (54,6% у 1991 і 51,6% у 2005 р.). Частка сільського населення, що мешкає в найбільших селах (понад 3000 осіб) тримається на рівні 9,2—9,3%. Однак загальна тенденція однозначна — неухильно зростає частка населення, що мешкає в малих і середніх селах.

Це відбувається, незважаючи на певне зростання народжуваності останніми роками, викликане збільшенням частки дітородних контингентів, стабілізацією рівня життя і активізацією демографічної політики. З 1991 р. на 30% зменшилась кількість сіл, де не було дітей, а (і на 20% — де не було дітей до 5 років). Водночас темпи постаріння сільського населення перевищують темпи зростання народжуваності — кількість сіл, де число померлих перевищує кількість народжених, збільшилась на 47,5% (Додаток 1.9).

Українські села об'єднані між собою і з міськими поселеннями переміщеннями людей, товарів та інформації в системі розселення. Головним системоутворюючим чинником систем розселення вважаються повсякденні і періодичні переміщення людей — трудові та культурно-побутові (по товари, по послуги) тяжіння до центрів працевлаштування, торгівлі, сервісу, культури, а також до адміністративних установ³².

В сучасній Україні наявні п'ять основних ієрархічних рівнів системи сільського розселення: 1 — хутір (двір), 2 — рядове село, 3 — центральне село, 4 — «кущовий центр», 5 — райцентр. З них основними є два — центральні села зі своїми сферами впливу (тут в основному замикаються зв'язки добового циклу) і райцентри з їх сферами впливу (на цьому рівні в основному замикаються зв'язки тижневого циклу)³³.

Внаслідок аграрної реформи останніми роками різко зросла кількість «рядових» сіл, зменшилась кількість центральних сіл із припиненням існування виробничих комплексів багатьох господарств (у радянські часи — базових «одиниць сільського розселення»³⁴), так само як і «агропромислових» сіл із занепадом мережі переробних й агро-сервісних підприємств. Частина їхніх функцій з обслуговування населення довелося взяти на себе «кущовим» центрам і райцентрам, що призвело до зниження рівня повсякденного сервісу на селі. Реакцією на це стала автономізація (замикання) сервісних функцій добового циклу на рівні рядового села (поява торгових точок і т. ін.) і двора-хутора («натуралізація» самозабезпечення).

Таким чином, спостерігається стійка тенденція до поступової деградації мережі (фізичного розрідження — зникнення і зменшення людності сільських поселень), спрощення ієрархії в системі сільського розселення України, її поступової трансформації з наближенням до такої, що склалася у розвинутих європейських країнах з потужним аграрним сектором.

³² Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / АН УССР. Ин-т экономики; Отв. ред. В.С. Стешенко. — К.: Наук. думка, 1990. — 176 с.

³³ Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села... — С. 85.

³⁴ Рогожин Г.Н. Сельское расселение Украинской ССР: состояние и пути совершенствования. — К., УкрНИИНТИ, 1973. — 71 с.

На відміну від сільського розселення, мережа міст України відзначається більшою стабільністю, нижчими є й темпи зменшення міського населення. Протягом 1989—2006 рр. кількість міських поселень скоротилася тільки на 20 одиниць і лише за рахунок селищ міського типу — на 43 (або на 4,6%), частина з яких набула статусу міст. Відповідно скоротилася кількість населення, що мешкає в них. Продовжує зростати найчисленніша з усіх група малих селищ (з населенням до 5 тис. осіб). Водночас більшість населення мешкає в селищах людністю 5—9,9 тис. осіб (понад 49%). Скоротилася питома вага селищ з населенням понад 10 тис. осіб і залишилося єдине селище міського типу з населенням понад 20 тис. осіб (додаток 1.10).

На нашу думку, це є відображенням започаткованої згортанням місцевого виробництва (та поглибленням демографічної кризи в Україні) тенденції до деградаційної трансформації мережі селищ міського типу через: зменшення людності, втрату статусу міського поселення (переведення до категорії сільських поселень), в разі збереження індустріальної функції або успішного розвитку як «центральне місце» — набуття статусу міста.

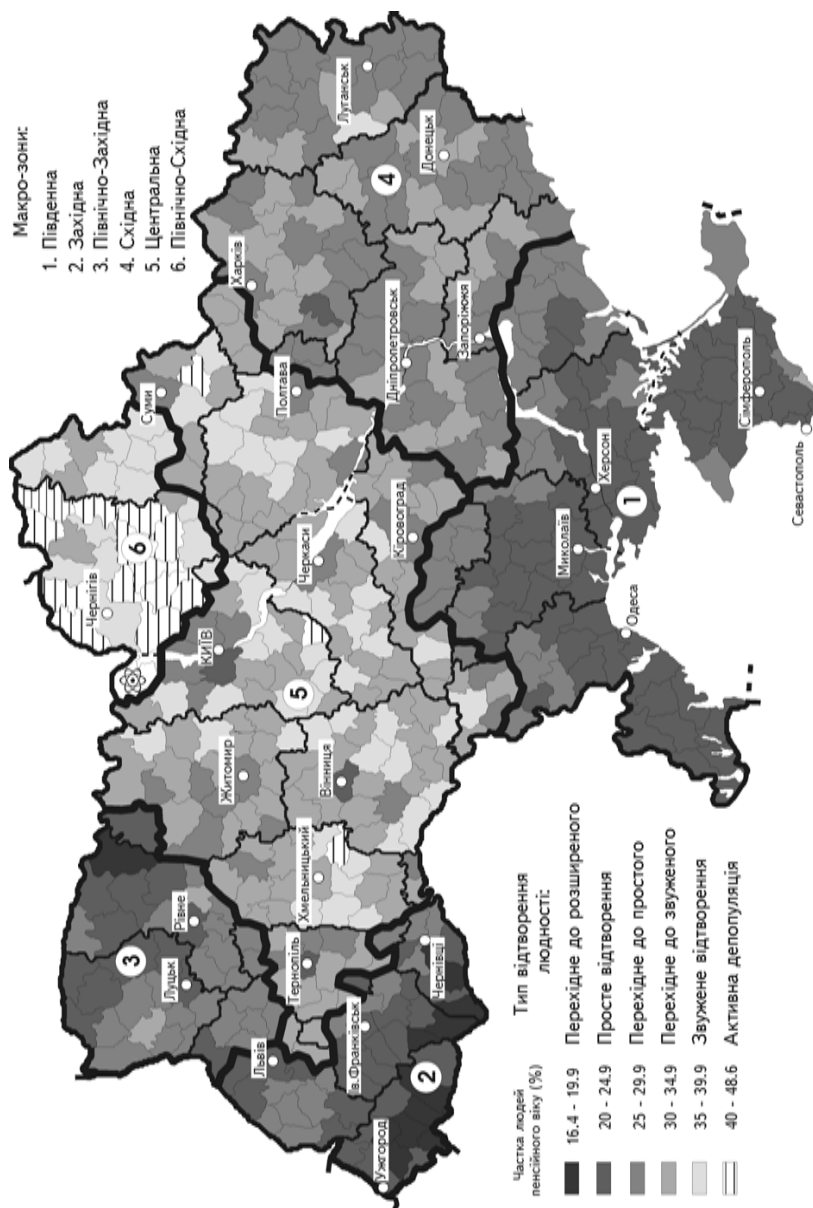
За рахунок цього кількість міст в Україні зросла. Найчисленнішою і стабільно зростаючою групою є малі міста людністю 10—19,9 тис. осіб (35,7%). Частка малих (до 20 тис. осіб) міст у загальній кількості міст досягла 55%. Відповідні зміни відбулися у розподілі міського населення за групами людності (на фоні зростання загальної частки міського населення України). Збільшилась питома вага населення в містах до 20 тис. осіб (особливо в групі 5—9,9 тис. осіб) і 500—999,9 тис. осіб (внаслідок зменшення кількості міст-«мільйонників»). Зменшення концентрації населення в середніх і великих містах, особливо в групі 50—99,9 тис. осіб, до якої належать переважно монофункціональні промислові міста, пов'язане із згортанням промислового виробництва в період ринкових перетворень.

Більша стабільність мережі міського розселення порівняно з сільським є прямим наслідком багатолюдності, тобто ефекту концентрації в містах місць працевлаштування і відповідно населення. Це, в свою чергу, спричиняє локалізацію тут об'єктів соціальної, транспортної та інших видів інфраструктури, що підтримує інерцію концентрації.

На тлі загальної кризи відтворення сільського населення України спостерігаються суттєві і стійкі в часі, принаймні з кінця 1970-тих рр., територіальні відмінності (картосхема 1.3). На нашу думку, вони є наслідком існування у складі сільського населення кількох регіональних «субнаселень», відмінності яких (соціокультурні, ментальні та інші), сформовані історично, впливають на процеси його репродукції³⁵.

Потенційні можливості для відновлення природного відтворення сільського населення (матеріалізовані у сприятливій для цього статеві-віковій структурі) зберігаються в західному, північно-західному, південному, частково у східному регіоні України та в околицях Київської агломе-

³⁵ *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села... — С. 125—126.

Картосхема 1.3. Зонування за характером відтворення сільського населення України у 2005 р.

рації. Однак вони майже вичерпані в центральних регіонах і цілковито втрачені на північному сході України.

Стан мережі сільського розселення є інформативною ілюстрацією таких відмінностей, бо, як слушно відзначають відомі українські економісти І. Прокопа та Л. Шепотько, деградація сіл є головною ознакою занепаду сільської місцевості. Вони запропонували ідентифікувати депресивні аграрні території (надавши їм відповідний статус гарантованої державної підтримки) саме за ознаками демографічної (річний рівень депопуляції в середньому за 3 роки перевищує 1,5%) і поселенської кризи (частка деградуючих і безлюдних сіл перевищує 40%)³⁶.

Деградуючі села поділяються на «занепадаючі» (частка осіб пенсійного віку понад 50—60% плюс малі села з часткою пенсіонерів 40—50%) та «вмираючі» (частка осіб пенсійного віку понад 60% плюс малі села з часткою пенсіонерів 50—60%) села³⁷.

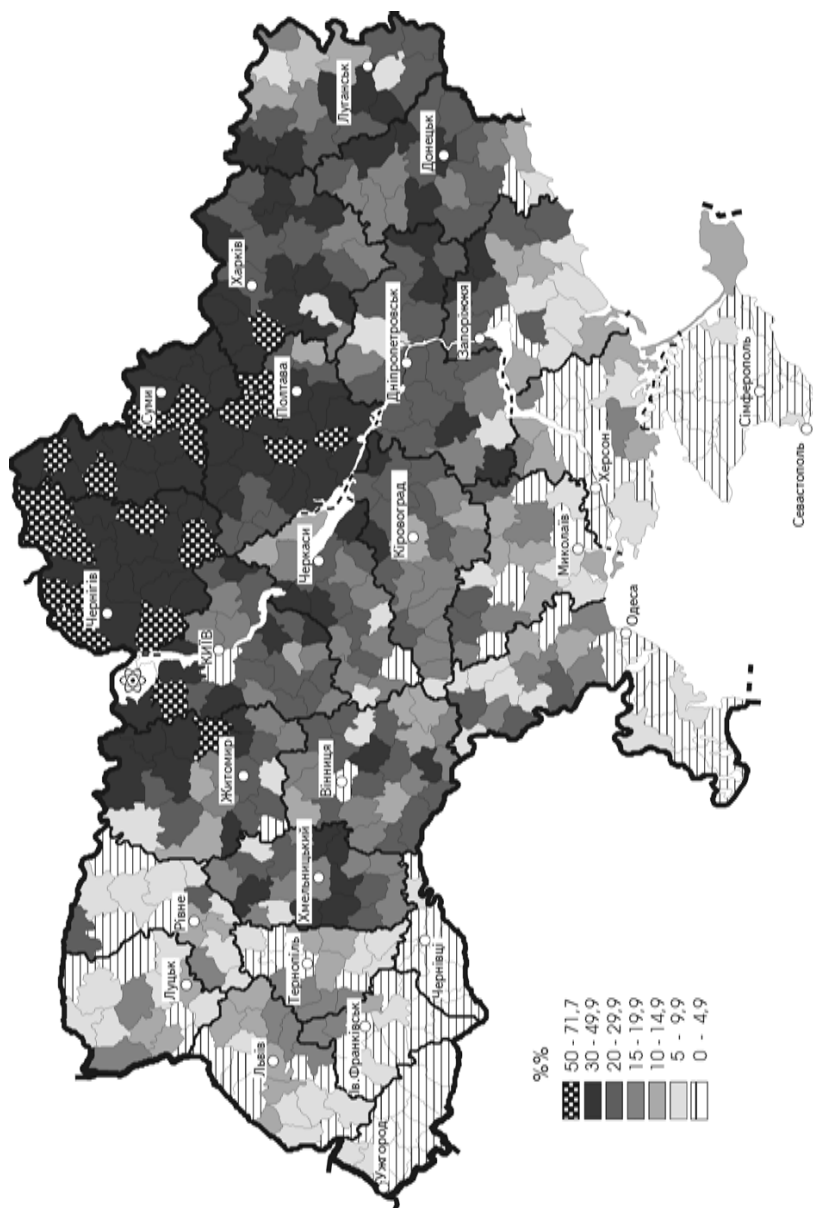
Як видно з додатку 1.11, за критеріями депопуляції в селах та поселенської кризи весь північно-східний регіон є депресивним, тобто таким, що потребує невідкладної цільової державної допомоги. Тут деградує майже половина сіл, де мешкає, на щастя, менша частина сільського населення (16%). Ускладнюється ситуація і в центральному регіоні (майже дві третини сільських районів депопулює та більш як чверть сіл деградує). Понад чверть сіл деградує і в східному регіоні (картосхема 1.4).

Очікується нелінійна динаміка поширення цієї тенденції залежно від змін співвідношення темпів постаріння сільського населення і темпів його вимирання в різних регіонах. Сьогодні темпи вимирання майже скрізь перевищують темпи постаріння, з чим і пов'язано деяке скорочення кількості деградуючих сіл, яке розпочалося з кінця 1990-тих років³⁸. Збільшення народжуваності завдяки підвищенню рівня життя, активізації заохочувальної демографічної політики та вимирання найбільш багатолюдних когорт літніх селян сприятиме цьому й надалі. Однак перспективи пом'якшення поселенської кризи у коротко- і середньостроковій демографічній перспективі обмежені: по-перше, — збереженням високого рівня смертності сільського населення (низького рівня очікуваної тривалості життя); по-друге, — збереженням високого рівня незворотньої міграції із сіл внаслідок об'єктивної тенденції до скорочення зайнятості в аграрному секторі.

³⁶ Село: сучасна політика і стратегія розвитку / Л. Шепотько, І. Прокопа, О. Максимюк, С. Гудзинський, В. Плоский. — К.: І-т економіки НАН України, 1997. — 329 с.

³⁷ Прокопа І. Шепотько Л. Депресивність аграрних територій: український вимір. — «Економіка України» № 7, 2003. — С. 59—66.

³⁸ Там само.

Картограмма 1.4. Частка деградуєчих («западаючих») і «вмираючих» сіл у сільських районах України у 2005 р.

Розділ 2

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ПРОЦЕСИ ТА СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ

Сільському населенню України притаманний певний консерватизм демографічної поведінки, традиційні погляди на сім'ю, батьківство, подружжі й міжпоколінні стосунки. Сам спосіб життя сільського населення видається більш сприятливим для сімейної організації життєдіяльності населення, народження дітей, що відзначали соціологи ще на початку ХХ століття.¹ Однак складні й неоднозначні новітні зрушення у демографічному розвитку, притаманні всім європейським країнам, а особливо — сучасна соціально-економічна трансформація в Україні з її протиріччями, яка в сільській місцевості відбувається в особливо жорсткій стихійній формі, не може не впливати на процеси утворення, розвитку, функціонування шлюбу і сім'ї, шлюбну та сімейну структуру населення, дітність сімей.

2.1. Шлюбність та розлучуваність сільського населення

Рівень шлюбності сільського населення України (як абсолютна кількість зареєстрованих шлюбів, так і у розрахунку на 1000 мешканців) є меншим, ніж у міських поселеннях, що обумовлено «старішою» віковою структурою сільського населення та його меншою чисельністю. Скорочення кількості шлюбів та загальних показників шлюбності у сільській місцевості України відбувається з 1980 р., однак найбільшій інтенсивності цей процес набув після 1990 р., в період гострої соціально-економічної й демографічної кризи (рис. 2.1). Якщо у 1979 р. у сільській місцевості реєструвалося 10,3 шлюбів на 1000 осіб, у 1987 і 1991 рр. — 8,4, то у 1999 р. — 6,2 (наведені роки є передви-сокосними, які традиційно відзначаються найвищими рівнями шлюбності), у 2006 р. — 5,6%.

¹Аллан Карлсон. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. / Под ред. проф. А.И. Антонова. — М.: 2003. — С. 22—24.

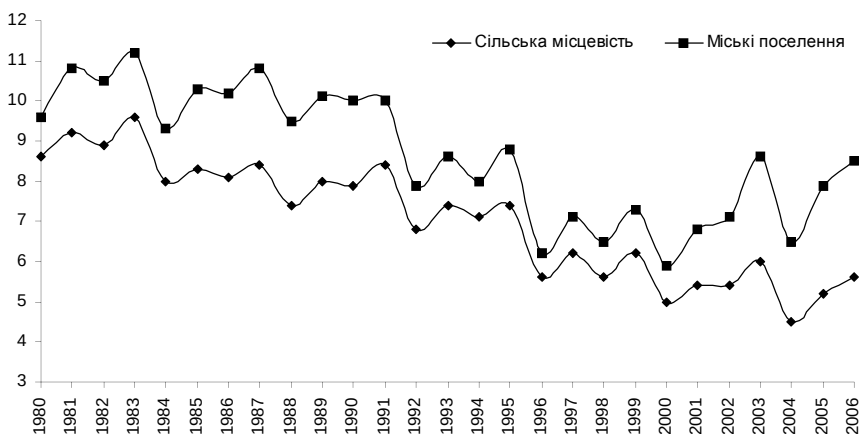

Рис. 2.1. Загальний коефіцієнт шлюбності населення міських поселень і сільської місцевості України у 1980—2006 рр., %

Джерело: дані Держкомстату України.

Спеціальні коефіцієнти шлюбності — співвідношення кількості шлюбів за роки, що межують з переписом, та чисельності населення різного шлюбного стану, дані про яке ми одержуємо лише з матеріалів переписів населення, — дають можливість точніше виміряти рівень шлюбності сільського населення, дослідити її динаміку та особливості. Розрахунки спеціальних коефіцієнтів шлюбності для чоловіків та жінок різних вікових груп та різного шлюбного стану, тобто коефіцієнтів першої і повторної шлюбності, для сільського та міського населення України за матеріалами переписів населення 1989 р. й 2001 р. свідчать про зниження рівня шлюбності чоловіків та жінок сільської місцевості за цей період майже удвічі (табл. 2.1). Найбільш вагоме зниження рівня шлюбності відбулось у чоловіків, у першу чергу — за рахунок повторної шлюбності (тобто шлюбності овдовілих та розлучених).

Більш високі показники шлюбності міського населення порівняно з сільським обумовлені вищим рівнем повторної шлюбності, тоді як на селі вищою є інтенсивність укладання перших шлюбів (і у чоловіків, і у жінок). За період між переписами 1989 р. і 2001 р. відмінності у рівні шлюбності міського і сільського населення стали меншими за рахунок скорочення різниці саме між показниками повторної шлюбності, однак «відставання» міського населення за рівнем первинної шлюбності дещо посилилось. Міжстатеві відмінності за показниками шлюбності у сільській місцевості є такими ж, як і у міських поселеннях: вищі показники шлюбності чоловіків формуються за рахунок більшої частоти повторних шлюбів: у 1988—1989 рр. спеціальні коефіцієнти повторної шлюбності сільських чоловіків були у 5,6 раза вищими, ніж у жінок, у 2001—2002 рр. — у 3,5 раза.

**Розділ 2. Шлюбно-сімейні процеси та структури населення
в сільській місцевості України**

**Таблиця 2.1. Спеціальні коефіцієнти шлюбності населення сільської
місцевості й міських поселень України у 1988—1989 та 2001—2002 рр., ‰**

	Чоловіки			Жінки		
	міські посе- лення	сільська місце- вість	сільська місцевість у ‰ до місь- ких поселень	міські посе- лення	сільська місце- вість	сільська місцевість у ‰ до міських поселень
1988—1989 рр.						
Всі шлюби	100,9	87,9	87,1	58,7	42,2	71,9
Перші шлюби	98,7	100,6	101,9	115,2	130,8	113,5
Повторні шлюби	106,6	53,4	50,1	26,0	9,5	36,5
2001—2002 рр.						
Всі шлюби	50,3	46,1	91,7	32,5	28,1	86,5
Перші шлюби	51,2	55,5	108,4	63,3	75,2	118,8
Повторні шлюби	48,1	25,9	53,8	14,1	7,3	95,9
2001—2002 рр. у ‰ до 1988—1989 рр.						
Всі шлюби	49,8	52,5	х	55,4	66,6	х
Перші шлюби	51,9	55,2	х	54,9	57,5	х
Повторні шлюби	45,1	48,5	х	54,2	76,8	х

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

На рис. 2.2 наведено результати розрахунків повікових спеціальних коефіцієнтів шлюбності для першого та повторного одруження чоловіків і жінок сільської місцевості України. За період між переписами 1989 р. і 2001 р. зменшились показники шлюбності в усіх вікових групах сільського населення (крім коефіцієнтів первинних шлюбів жінок 50—59 років). Найвищі показники шлюбності жінок спостерігаються у віці 20—24 роки та у чоловіків 20—29 років, і саме у цих вікових інтервалах відбулось найістотніше зниження рівня шлюбності, особливо першої. Порівняно з міськими поселеннями у селах показники шлюбності є значно вищими у молодших вікових групах (до 25 років), у той час як у більш старших вікових групах населення вищою є шлюбність у містах.

З початку поточного сторіччя означилась позитивна тенденція підвищення рівня шлюбності населення України, однак воно відбувається за рахунок міського населення, а загальні показники шлюбності сільського населення не зазнали суттєвих змін (рис. 2.3). Кількість шлюбів у розрахунку на 1000 жителів сільської місцевості є меншою, ніж у міських поселеннях, причому відповідна різниця збільшується: у 2006 р. у містах загальний коефіцієнт шлюбності становив 8,5‰, у селах — 5,6‰. Ця відмінність формується не стільки за рахунок «більш старої» вікової структури населення у сільській місцевості, скільки за рахунок особливостей сучасного режиму повікової шлюбності. Розрахунки свідчать, що якби у 2006 р. міське населення мало вікові коефіцієнти шлюбності на рівні сільсько-го населення у цьому році, то це призвело б до скорочення загального

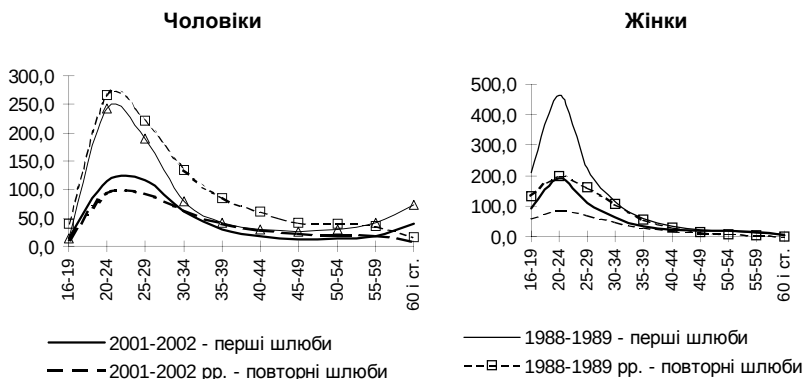

Рис. 2.2. Повікові спеціальні коефіцієнти шлюбності для першого і повторного одружень чоловіків та жінок сільської місцевості України у 1988–1989 рр. і 2001–2002 рр., ‰

Джерело: авторські розрахунки за даними Держжостату України

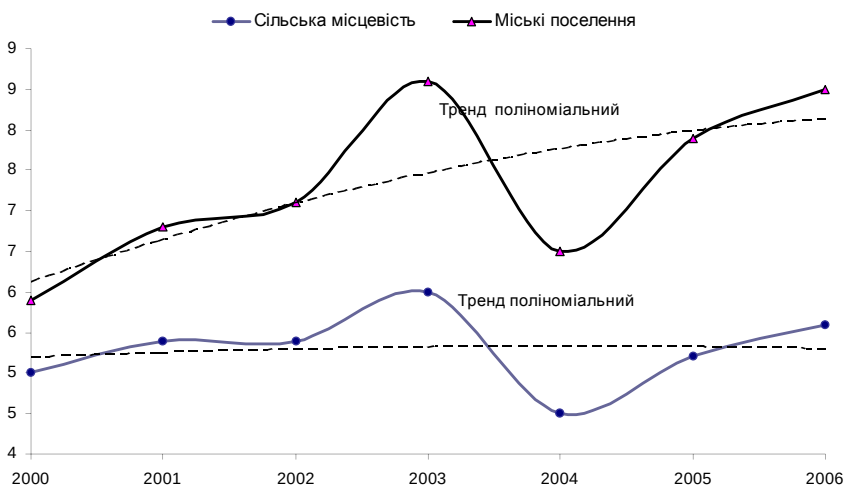

Рис. 2.3. Загальні коефіцієнти шлюбності сільського і міського населення України та тренди їх змін у 2000–2006 рр.

Джерело: дані Держжостату України та авторські розрахунки за цими даними

коефіцієнта шлюбності до 6,8—7,0‰ (зараз 8,5‰), тому що потенційний приріст кількості шлюбів за рахунок населення віком до 25 років був би значно меншим, ніж її скорочення за рахунок більш старших вікових груп, які в містах мають вищий рівень шлюбності, ніж у селах.

На шлюбність сільського населення впливає і ситуація на «шлюбному ринку»: у сільській місцевості «нестача» осіб жіночої статі спостерігається в усіх вікових групах населення до 50 років, і тільки серед осіб старшого віку переважають жінки. Ця відсутність балансу між чисельностями населення різних статей (більша чисельність чоловіків «шлюбоактивного» віку на селі, ніж жінок, і їх «дефіцит» у міських поселеннях вже після 25 років), яка сформувалась ще за радянських часів і обумовлена відмінностями в інтенсивності міграції чоловіків і жінок із сіл у міста, часто є перепорою для формування шлюбних пар як у сільській місцевості, так і у міських поселеннях.

У післяпереписні роки (2002—2006) шлюбність сільського населення характеризується тими ж особливостями, які були виявлені на основі аналізу спеціальних коефіцієнтів, розрахованих за даними перепису населення 2001 р.: це концентрація шлюбів у молодших, порівняно з містами, групах населення та незначна розповсюдженість зареєстрованих повторних шлюбів. Це підтверджують і структурні особливості шлюбності, зокрема, склад шлюбів за віком осіб, які беруть шлюб, та за їх черговістю (табл. 2.2), а також вищі, ніж у жителів міст, загальні вікові коефіцієнти шлюбності у сільських і жінок і чоловіків віком до 25 років (додаток 2.1).

Схильність сільського населення до більш ранніх шлюбів знаходить своє відображення і у показниках середнього віку укладання шлюбу: у сільській місцевості спостерігаються нижчі показники середнього і медіанного віку осіб, які беруть шлюб, ніж у міських поселеннях. Водночас розрахунки свідчать, що ця відмінність формується не тільки за рахунок власне показників середнього віку укладання першого та повторного шлюбу (вона є менш значною), суттєве значення має й відсутність традицій повторної шлюбності (принаймні реєстрації повторного шлюбу) у селах України (табл. 2.3).

Хоча населення сільської місцевості, здавалося б, характеризується більш традиційною шлюбною поведінкою, ніж міські жителі, перепис населення 2001 р. засвідчив, що у сільській місцевості досить поширені незареєстровані шлюби. За даними перепису, 8,9% заміжніх жінок і 8,8% одружених чоловіків сільської місцевості повідомили, що вони перебувають у неофіційному, незареєстрованому шлюбі (у містах ці показники становили 6,1% і 6,0% відповідно). Значно вищою є ця частка серед сільської молоді: про перебування у незареєстрованому шлюбі заявили 27,6% одружених чоловіків і 19,4% заміжніх жінок віком 15—19 років; у віковій групі 20—24 роки — 12,4% чоловіків і 10,1% жінок. Частка осіб, які обрали даний вид шлюбного партнерства, є вищою, ніж у жителів міст, в усіх вікових групах сільського населення, і вищою серед сільського населення всіх областей України, за винятком Закарпатської та Львівської (рис. 2.4). Цей феномен ще потребує пояснення: можна припустити, що у сільській місцевості досить рідко офіційно реєструються повторні шлюби, або під незареєстрованим шлюбом частина сільської молоді розуміє стійкі статеві стосунки. Водночас експерти Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» вважають, що невідале формулювання питання у ході проведення перепису призвело до завищення даних про кількість незареєстрованих шлюбів у сільській місцевості.

Таблиця 2.2 Розподіл шлюбів, зареєстрованих у сільській місцевості України, за віком осіб, які уклали шлюб, та за черговістю шлюбу у 2003—2006 рр.

Вікові групи	Відсоток у загальній кількості шлюбів							
	Сільська місцевість				Міські поселення			
	2003	2004	2005	2006	2003	2004	2005	2006
Чоловіки								
до 20	5,8	5,5	5,3	5,5	3,2	3,0	2,8	2,7
20–24	47,2	45,7	44,5	45,3	37,5	36,1	34,9	35,4
25–29	24,7	24,6	25,3	24,7	27,5	27,0	28,3	28,5
30–34	8,3	8,9	9,3	9,3	11,7	11,9	12,5	12,7
35–39	4,0	4,3	4,4	4,4	6,0	6,2	6,3	6,5
40–49	4,7	4,9	5,3	5,2	7,7	7,9	8,0	7,5
50–59	2,3	2,5	2,9	2,9	3,6	4,3	4,3	4,1
60 і ст.	3,0	3,5	3,0	2,7	2,8	3,6	2,9	2,5
Всі шлюби	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Перші шлюби	82,7	82,3	82,1	82,5	72,6	71,8	72,3	73,7
Повторні шлюби	17,3	17,7	17,9	17,5	27,4	28,2	27,7	26,3
Жінки								
до 20	32,8	31,4	29,2	28,2	17,2	16,2	14,5	13,9
20–24	40,4	39,9	40,9	42,4	42,8	41,9	42,5	43,5
25–29	11,2	11,8	12,5	12,4	17,5	17,7	19,0	19,5
30–34	4,9	5,2	5,6	5,7	7,8	8,0	8,5	8,5
35–39	2,7	2,8	2,9	3,0	4,2	4,2	4,3	4,4
40–49	3,6	3,9	4,3	4,0	5,9	6,2	6,0	5,7
50–59	2,0	2,3	2,5	2,5	2,9	3,6	3,4	3,1
60 і ст.	2,2	2,6	2,0	1,8	1,8	2,3	1,7	1,4
Всі шлюби	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Перші шлюби	82,4	82,0	81,2	81,8	74,4	73,7	74,0	75,3
Повторні шлюби	17,6	18,0	18,8	18,2	25,6	26,3	26,0	24,7

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Щодо регіональних відмінностей шлюбності сільського населення України, то найвищі загальні коефіцієнти шлюбності спостерігаються у західних областях країни: Закарпатській, Волинській, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій; найнижчі — у східних та північно-східних областях — Луганській, Донецькій, Сумській, Чернігівській, Харківській, а також Кіровоградській (додаток 2.2).

Аналіз динаміки показників шлюбності за регіонами свідчить, що в усіх без винятку областях спостерігалось їх зниження у 1989—2000 рр. У наступні роки рівень шлюбності сільського населення у більшості областей країни підвищився, однак у Донецькій, Луганській, Кіровоградській, Сумській, а також Харківській та Черкаській областях таких позитивних

**Розділ 2. Шлюбно-сімейні процеси та структури населення
в сільській місцевості України**

**Таблиця 2.3. Середній та медіанний вік осіб, які уклали шлюб
(у тому числі осіб, які уклали перший шлюб) у сільській місцевості
та міських поселеннях України у 2002—2006 рр.**

	Сільська місцевість					Міські поселення				
	2002	2003	2004	2005	2006	2002	2003	2004	2005	2006
Всі шлюби										
Середній вік										
Чоловіки	28,14	28,00	28,46	28,53	28,36	30,05	29,94	30,59	30,45	30,18
Жінки	25,01	24,90	25,38	25,47	25,36	27,15	27,01	27,64	27,51	27,28
Медіанний вік										
Чоловіки	24,66	24,66	24,86	25,02	24,91	26,20	26,28	26,59	26,72	26,65
Жінки	21,40	21,46	21,65	21,88	21,95	23,43	23,53	23,78	23,97	23,95
Перші шлюби										
Середній вік										
Чоловіки	25,28	25,14	25,41	25,46	25,38	25,65	25,73	25,96	26,08	26,09
Жінки	22,15	22,08	22,34	22,41	22,43	23,09	23,17	23,39	23,55	23,63

Джерело: дані Держкомстату України та авторські розрахунки за даними Держкомстату

**Рис. 2.4. Частка заміжніх жінок, які перебувають у незареєстрованому шлюбі,
у сільській місцевості та міських поселеннях України та її регіонів
(за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.), %**

зрушень не відбулося. Це призвело до збільшення просторової диференціації інтенсивності шлюбності сільського населення України за 1989—2006 рр.

Нині спостерігаються досить істотні відмінності у шлюбності сільського населення різних регіонів України.² Населення західних областей — Закарпатської, Львівської, Волинської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької — вирізняється найвищими серед сільських жителів країни коефіцієнтами шлюбності молодих осіб — жінок віком до 25 років та чоловіків до 30 років, дуже низькою часткою повторних та незареєстрованих шлюбів. Схожою є ситуація у прилеглих Вінницькій, Житомирській та Хмельницькій областях.

Хоча середній вік укладання шлюбів у селах поступово підвищується, в Західному регіоні ще вельми значною лишається схильність до ранніх шлюбів, особливо у Закарпатській та Чернівецькій областях. Так, у 2005 р. і 2006 р. в 1/10 зареєстрованих шлюбів наречена була молодшою 18 років, а більш ніж в 1/5 шлюбів — молодшою 19 років (табл. 2.4). Хоча Сімейний кодекс України дозволяє вступ до шлюбу жінкам з 17 років, а чоловікам — з 18, занадто ранні шлюби (й материнство) часто мають негативні наслідки: позначаються на здоров'ї жінки, зумовлюють незрілі й відповідно нестабільні подружні стосунки, недостатньо відповідальне батьківство тощо. Якщо серед міського населення частка укладених шлюбів з нареченою у віці до 18 років у 2003—2006 рр. коливалась від 2,4% до 3,2%, то у сільській місцевості — від 6,6% до 9,0%.

Разом з тим сільське населення східних та південних областей України характеризується «більш сучасною» шлюбною поведінкою: концентрацією шлюбів у дещо старших вікових групах, досить широкою розповсюдженістю повторної шлюбності, значним відсотком незареєстрованих шлюбів. Так, частка жінок, які взяли шлюб повторно, серед таких, що уклали шлюб у 2006 р., у сільській місцевості Луганської області становила 30,5%, у Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській областях — понад 26%, тобто на рівні середніх показників для міського населення; водночас у Закарпатській і Львівській областях — менше 10%.

Незареєстровані шлюби серед сільського населення найбільш поширені на півдні України: у Миколаївській області 16% одружених чоловіків та заміжніх жінок надають перевагу цій формі шлюбних відносин, у Кіровоградській — понад 15%, Херсонській — більше 14%, Одеській — 13% (рис. 2.4). У цих областях серед одружених чоловіків 15—19 років у незареєстрованому шлюбі перебувають більше 35% (в Одеській і Херсонській областях — понад 40%), серед заміжніх жінок цього віку — понад 30%.

Найгострішою соціально-демографічною проблемою у шлюбно-сімейній сфері, у тому числі й щодо сільського населення, є нестабільність шлюбних відносин, висока ймовірність розпаду сім'ї внаслідок розлучення подружньої пари. Нега-

² Більш детально про територіальну специфіку шлюбно-сімейних процесів в Україні див.: Населення України — 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. — К.: ІДСД НАН України, 2004. — С. 51–82.

тивні наслідки розпаду шлюбу тією чи іншою мірою впливають на життя всіх членів родини, однак найбільшу небезпеку становить розпад сім'ї, у якій проживають неповнолітні діти, адже руйнується той природний осередок розвитку дитини, яким є повна сім'я з матір'ю та батьком.

Високий рівень розлучуваності спостерігається в Україні з 70-х років ХХ століття, переважно за рахунок міського населення. У сільській місцевості України шлюб традиційно вирізняється більшою стабільністю, ніж у містах. Однак в останні два десятиріччя спостерігається тривожна тенденція поступового збільшення кількості розлучень у селах України, зближення показників розлучуваності сільського й міського населення. Якщо у 1980 р. у сільській місцевості було зареєстровано 1,3 розлучення у розрахунку на 1000 осіб, а в міських поселеннях — 5,0, то в 1990 р. 1,6 і 4,7 відповідно; в 2000 р. — 2,2 і 4,9; у 2006 р. — 2,7 і 4,4 (рис. 2.5).

Коефіцієнт несталості шлюбу (відношення кількості розлучень до кількості шлюбів), який традиційно використовують для територіальних порівнянь рівня розлучуваності населення (хоча його наукова цінність обмежена, оскільки ми зіставляємо дані про розпад шлюбів, зареєстрованих у попередні роки, з їх кількістю в

**Таблиця 2.4. Частка ранніх шлюбів
(наречена у віці до 18 років)
серед зареєстрованих шлюбів
у сільській місцевості України
та її регіонів у 2004, 2005 і 2006 рр., %**

	Роки		
	2004	2005	2006
Україна	8,6	7,3	6,6
Автономна Республіка Крим	4,5	3,9	3,3
Вінницька	9,3	8,2	7,8
Волинська	7,8	8,6	7,1
Дніпропетровська	8,6	6,9	5,1
Донецька	6,5	5,9	5,3
Житомирська	6,5	5,6	4,9
Закарпатська	12,1	12,0	10,1
Запорізька	7,7	6,9	5,3
Івано-Франківська	11,2	9,5	9,4
Київська	5,6	5,1	4,8
Кіровоградська	11,9	7,8	8,0
Луганська	7,9	5,3	5,6
Львівська	6,8	6,3	5,6
Миколаївська	9,0	5,9	6,2
Одеська	8,0	6,2	6,1
Полтавська	7,7	6,3	5,1
Рівненська	9,5	7,8	6,1
Сумська	6,8	5,2	4,8
Тернопільська	10,1	9,7	8,3
Харківська	6,1	5,7	6,2
Херсонська	9,6	6,1	6,2
Хмельницька	9,5	7,7	7,3
Черкаська	7,8	6,5	5,6
Чернівецька	13,4	10,9	11,0
Чернігівська	6,0	5,1	4,9

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

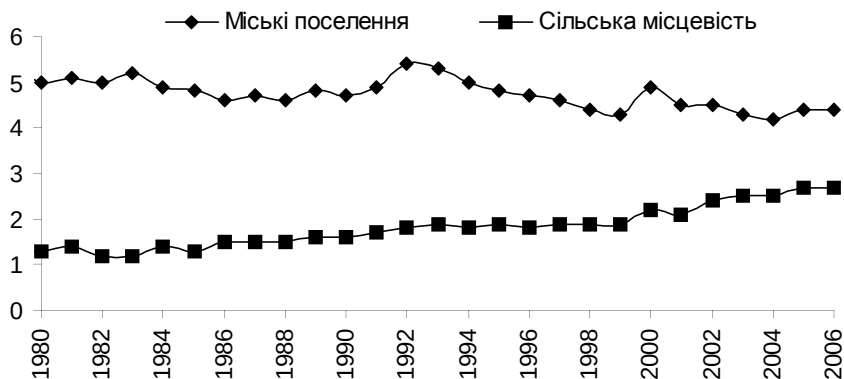

Рис. 2.5. Загальний коефіцієнт розлучуваності населення міських поселень та сільської місцевості України у 1980—2006 рр., %

Джерело: дані Держкомстату України

даному році)³, у сільській місцевості України у 1990 р. дорівнював 0,20 (у містах — 0,47), а у 2006 р. — 0,48 (у містах — 0,51), тобто сільське населення за цим показником майже «наздогнало» городян.

Аналіз спеціальних коефіцієнтів розлучуваності, розрахованих за даними переписів населення 1989 р. і 2001 р. (тобто співвідношення кількості розлучень в ці роки й чисельності заміжніх жінок та одружених чоловіків за даними перепису), свідчить про зростання цих показників у сільських жінок та чоловіків за міжпереписний період на 50%, тоді як у городян — лише приблизно на 1%. За роки, що минули після перепису населення 2001 р., намітилась хоч і нестійка, але позитивна тенденція до зниження загальних показників розлучуваності міського населення, однак у сільській місцевості відбувається зворотний процес — інтенсивність розлучуваності зростає.

Статистичні дані щодо розподілу розлучень за тривалістю шлюбів, які розпались, свідчать про більшу концентрацію розлучень у сільській місцевості на шлюбах «середньої тривалості», тобто про меншу, порівняно з містами, їх імовірність для шлюбів, зареєстрованих недавно (0—4 роки) та давно (понад 20 років). Більша частка розлучень у селах припадає на шлюби з тривалістю 5—14 років, тобто саме у той період, коли в сім'ї проживають неповнолітні діти. Майже у двох із кожних трьох сільських сімей, які переживають розлучення, є діти у віці до 18 років, і більш ніж в 1/5 цих сімей — двоє і більше дітей. Показники дітності шлюбних пар, які розлучаються, в селах вищі, ніж у містах, що пов'язано з більшою кількістю дітей у сільських сім'ях та особливостями диференціації показників розлучуваності за тривалістю шлюбу. Можна стверджувати, що соціально-демографічні наслідки розлучень у сільській місцевості є більш тяжкими, ніж у містах (рис. 2.6; табл. 2.5).

³ Волков А.Г. Семья — объект демографии. — М.: Мысль, 1986. — С. 132.

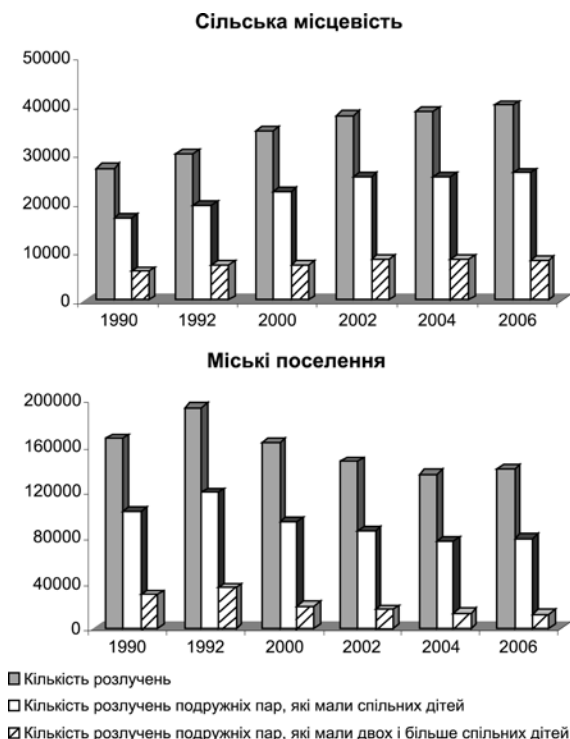

Рис. 2.6. Кількість розлучень, у тому числі подружніх пар, які мали спільних дітей, у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1990—2006 рр.

Джерело: дані Держкомстату України

Що стосується регіональних відмінностей, то міцнішими шлюбні відносини залишаються у сільського населення західного регіону України: у Закарпатській, Волинській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях, а менш стабільними, з найвищими показниками розлучуваності останніми роками — на півдні країни: у Миколаївській, Херсонській, Запорізькій областях, Автономній Республіці Крим, а також на Черкащині (додаток 2.3).

Аналіз динаміки показників розлучуваності за регіонами України у 1989—2006 рр. свідчить, що має місце тенденція їх підвищення у сільського населення всіх областей (за винятком Автономної Республіки Крим). Інтенсивніше цей процес відбувається у західних областях, коефіцієнти розлучуваності в яких поступово наближаються до рівня областей сходу й півдня; тому просторова диференціація в інтенсивності розлучуваності сільського населення України за 1989—2006 рр. зменшилась.

Таблиця 2.5. Розподіл розлучень за тривалістю шлюбу та за кількістю спільних дітей у подружжя в сільській місцевості та міських поселеннях України у 2002—2006 рр.

Рік	Відсоток розлучень у їх загальній кількості							
	з тривалістю припинених шлюбів, років					з відповідною кількістю спільних дітей подружжя		
	0–4	5–9	10–14	15–19	20 і понад	без дітей	одна дитина	дві і більше
Сільська місцевість								
2002	25,5	28,6	19,9	11,8	14,2	33,3	44,5	22,2
2003	25,4	27,5	20,1	12,0	15,0	33,6	44,0	22,4
2004	24,4	26,3	20,4	12,3	16,6	34,7	43,4	21,9
2005	24,9	26,2	20,2	12,6	16,1	33,5	45,3	21,2
2006	25,7	25,4	19,7	13,1	16,1	34,5	45,3	20,2
Міські поселення								
2002	26,1	26,3	18,7	12,2	16,7	41,5	47,1	11,4
2003	26,1	25,7	18,7	12,3	17,2	41,3	47,9	10,8
2004	27,0	24,7	18,5	12,2	17,6	43,6	46,3	10,1
2005	27,6	24,4	18,6	12,5	16,9	42,4	48,1	9,5
2006	28,3	23,6	18,0	12,7	17,4	43,4	47,8	8,8

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Загалом слід зазначити, що матримоніальна поведінка сільського населення має свої особливості й залишається більш традиційною, ніж у мешканців міст: шлюби укладаються у більш молодому віці й є більш міцними, повторні шлюби реєструються значно рідше. Та хоча шлюбні відносини у сільській місцевості залишаються більш стійкими, традиції їх «непорушності» поступово слабшають, посилюються негативні тенденції зниження рівня шлюбності та зростання розлучуваності. Причиною цього є не тільки засвоєння дедалі більшою частиною сільського населення, особливо молоді, сучасної «урбаністичної» моделі шлюбної поведінки, а й складні соціально-економічні умови життєдіяльності населення у сільській місцевості, гострота соціально-економічних проблем, які в містах певною мірою вирішуються — безробіття, низькі доходи, занедбаність соціальної сфери тощо. Ці проблеми створюють той негативний соціальний мікроклімат, який безпосередньо впливає на сімейні відносини, міцність шлюбу.

Негативні наслідки збільшення кількості розлучень у сільській місцевості посилює той факт, що дітність сільської сім'ї є вищою, ніж у містах, тому вплив розпаду сім'ї на умови розвитку підростаючого покоління є сильнішим. Крім того, нестабільність шлюбу є одним із чинників, що сприяє зниженню народжуваності, а традиції вищої народжуваності у сільській місцевості є особливо цінними для країни в умовах демографічної кризи.

Отже, одним із завдань демографічної політики у сільській місцевості повинно стати збереження цінних народних традицій міцного шлюбу, поваги до інституту традиційної християнської сім'ї, які ще збереглись у сільського населення, особливо у західних областях України, створення більш сприятливих умов для збереження шлюбу, його стабільності.

2.2. Особливості шлюбної та сімейної структур сільського населення. Дітність сільської сім'ї

Шлюбний та сімейний склад населення є його важливими соціально-демографічними структурними ознаками, які характеризують потенційні можливості природного відтворення населення. Адже шлюб — передумова створення сім'ї, а сімейна структура населення є тим соціально-демографічним каркасом суспільства, на якому базується його відтворення. Шлюбний склад населення формується внаслідок складної взаємодії у часі та просторі процесів народжуваності, шлюбності, смертності, розлучуваності, міграції; а сімейна структура населення, що значною мірою залежить від його шлюбної структури, є ще й наслідком—втіленням традицій взаємовідносин між членами сім'ї, представниками різних поколінь, а також певних сімейних орієнтацій та можливостей їх реалізації.

Основним джерелом даних про шлюбну і сімейну структури населення є переписи населення. Шлюбна структура сільського й міського населення України є типовою для країн Східної Європи з високим рівнем шлюбності. Хоча інтенсивність шлюбності населення України має тенденцію до зниження, Україна і нині відноситься до країн Європи з високими показниками охоплення шлюбом сільських і міських чоловіків і жінок.⁴

За даними Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р., у шлюбі перебувають 56,8% сільських жінок та 68,4% сільських чоловіків шлюбного віку (15 років і старше); ніколи не перебували у шлюбі 13,2 % й 21,6% відповідно; 23,9% і 4,4% — вдови й вдівці; 6,1% й 5,6% — розлучені (табл. 2.6). У сільській місцевості, порівняно з містами, більша частка чоловіків та жінок перебуває у шлюбі, більшою є й питома вага овдовілих, водночас меншою є частка осіб, які ніколи не були у шлюбі, а також розлучених.

Відмінності у шлюбній структурі сільського населення України є відзеркаленням особливостей процесів взяття шлюбу та його збереження, які були притаманні різним поколінням сільського населення впродовж всього їх життя, а також специфіки режиму смертності осіб різної статі. Водночас шлюбний склад населення безпосередньо залежить і від його вікового складу, адже попри всі зміни режиму шлюбності, за даного типу шлюбності для кожної вікової групи населення найбільш характерним є певний шлюбний стан, тобто шлюбна структура «накладається» на статеву-вікову⁵. Вищий рівень старіння

⁴ World Marriage Patterns 2000. — U. N. Population Division Department of Economic and Social Affairs.

⁵ Населення України — 2003. Щорічна аналітична доповідь. — К.: ІДСД НАНУ, 2004. — С. 43—48.

Таблиця 2.6. Фактична і гіпотетична шлюбна структура сільського й міського населення України за даними переписів населення 1989 і 2001 рр., %

	Чоловіки					Жінки				
	перебувають у шлюбі	ніколи не перебували у шлюбі	удівці	розлучені та ті, що розійшлися	не вказали шлюбний стан	перебувають у шлюбі	ніколи не перебували у шлюбі	удови	розлучені та ті, що розійшлися	не вказали шлюбний стан
<i>Міські поселення</i>										
1989	72,0	19,8	2,6	5,3	0,3	60,2	14,5	15,8	9,3	0,2
2001	62,8	25,6	3,7	7,4	0,5	52,6	17,5	17,0	12,4	0,5
гіпотетична	63,7	25,1	3,0	7,7	0,5	56,4	16,9	15,5	10,9	0,3
<i>Сільська місцевість</i>										
1989	74,4	18,5	3,7	3,2	0,2	58,5	11,1	25,2	4,9	0,3
2001	68,4	21,6	4,4	5,6	0,0	56,8	13,2	23,9	6,1	0,0
гіпотетична	68,8	21,4	4,1	5,6	0,1	58,1	11,5	24,0	6,2	0,2

сільського населення порівняно з міським є однією з причин більшої частки вдів та вдівців і меншої — осіб, які ніколи не були у шлюбі, що безпосередньо можна спостерігати на статеві-вікових пірамідах сільського й міського населення з його розподілом за шлюбним станом (рис. 2.7). Ширша «верхівка» статеві-вікової піраміди сільського населення обумовлює більший відсоток овдовілих, особливо серед сільських жінок.

Характеризуючи зміни у шлюбному складі сільського й міського населення України за період незалежності (а їх ми можемо оцінити за матеріалами переписів населення 1989 р. і 2001 р.), слід насамперед відзначити зниження частки осіб, які перебувають у шлюбі, серед населення шлюбного віку, що дає підстави дослідникам оцінювати ці зміни як негативні.⁶ За досліджуваний період відповідні показники зменшились як у чоловіків, так і у жінок, в міських поселеннях і у сільській місцевості усіх регіонів України. Винятком є лише жінки, що проживають у сільській місцевості Вінницької, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської областей. Частка «охопленого шлюбом» населення (і у чоловіків, і у жінок) зменшилася насамперед за рахунок збільшення абсолютної чисельності й питомої ваги осіб, які ніколи не перебували у шлюбі, а також осіб у «післяшлюбному стані», тобто розлучених та вдівців (удів). Особливістю сільського населення є зменшення чисельності й частки вдів серед

⁶ Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — С. 348.

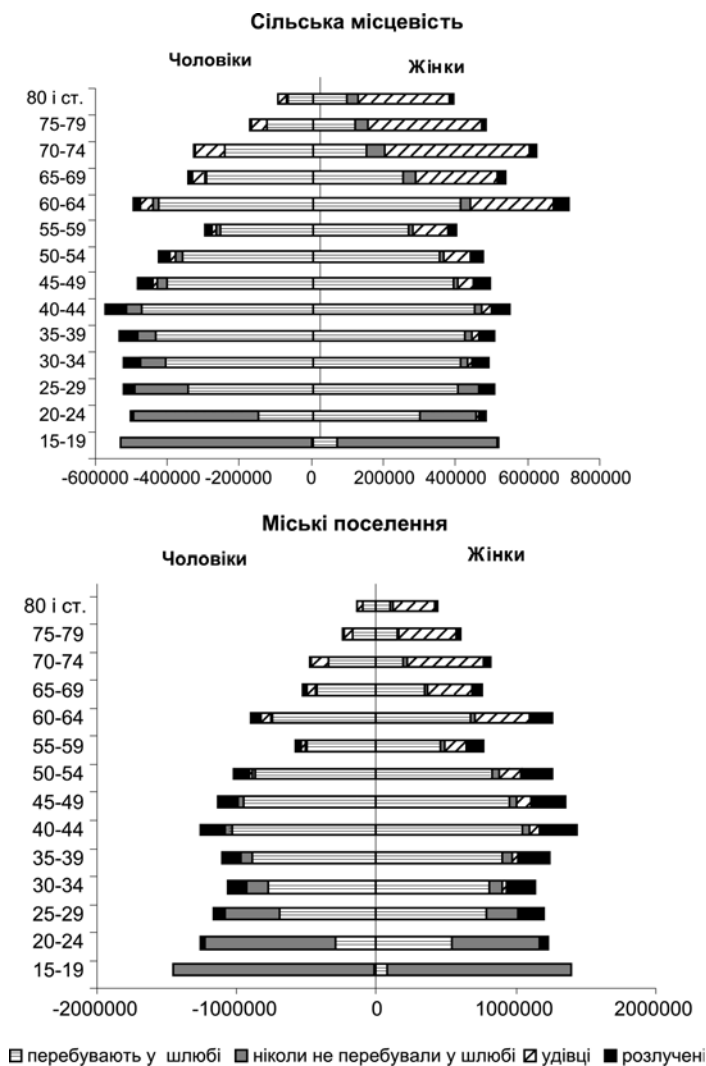

Рис. 2.7. Статеві-вікова піраміда сільського та міського населення України з його розподілом за шлюбним станом за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

сільських жінок, що скоріш за все пов'язано з критично високим рівнем цього показника у цієї групи населення у 1989 р., у тому числі за рахунок впливу наслідків Другої світової війни на найстарші вікові контингенти населення. Однак і наразі майже четверта частина сільських жінок (23,9%)

представлена вдовами, що є результатом як «старої» вікової структури населення, так і статевих відмінностей режиму смертності сільського населення, насамперед — високої «надсмертності» чоловіків.

Зрушення у шлюбному складі сільського населення відбулись як під впливом динаміки шлюбності, розлучуваності та овдовіння, так і змін у його статево-віковій структурі. Для оцінки впливу динаміки вікового складу населення на зміни його шлюбної структури була розрахована гіпотетична шлюбна структура сільського й міського населення України за віковою структурою 1989 р. і розподілом за шлюбним станом кожної вікової групи за переписом 2001 р. (табл. 2.6). Порівняння реальної й гіпотетичної шлюбних структур засвідчили, що зміни, які відбулись у віковій структурі чоловіків та жінок за 1989—2001 рр., поглиблювали негативні зрушення у шлюбному складі населення, сприяючи зменшенню питомої ваги одружених та збільшенню частки одинаків і овдовілих. При цьому сильнішим був вплив змін вікової структури на шлюбну структуру жінок, порівняно з чоловіками; скорочення частки заміжніх сільських жінок відбулось саме за рахунок змін в їх віковій структурі. Однак вирішальний вплив на формування шлюбної структури населення мали зміни у режимах шлюбності й розлучуваності, а не зрушення у його віковій структурі.

Сільське населення в Україні, як і в інших країнах, є носієм шлюбно-сімейних традицій, у тому числі у сімейних стосунках, у питаннях взаємодопомоги і кооперації представників різних поколінь. Однак сімейний склад населення сільської місцевості зазнає впливу загальних сучасних тенденцій трансформації сім'ї, а також того «напруження», яке притаманне процесам функціонування сім'ї у період соціально-економічних перетворень. Тип сімейної структури сільського населення України (як і міського) є характерним для сучасного розвиненого суспільства — переважають прості невеликі за розміром сім'ї різного типу, складні багатопокілнні сім'ї трапляються не часто; доволі поширені неповні сім'ї. Однак аналіз сімейного складу сільського населення за даними переписів населення України 1970, 1979, 1989 і 2001 рр. свідчить, що у сільській місцевості, особливо у Західному регіоні країни, ще збереглись певною мірою традиційні сім'ї, де спільно проживають представники кількох поколінь: більш поширеними тут є сім'ї, де разом з подружньою парою живуть батьки та інші родичі, та складні сім'ї, в яких проживає разом кілька подружніх пар. Відповідно меншою, порівняно з містами, є частка одинаків, менш розповсюджені неповні сім'ї. Середній розмір сільської сім'ї традиційно є більшим, ніж міської.

У сільській місцевості України понад 90% жителів проживало і проживає у складі сім'ї. Найбільша частина населення проживає у складі простої сім'ї, яка складається зі шлюбної пари з дітьми чи без дітей, досить часто — з одним із батьків та (або) іншим родичем (на момент останнього перепису населення — 66,2% населення у 55,6% усіх індивідуальних домогосподарств); 11,3% населення проживає у складних сім'ях, де мешкають спільно 2—3 шлюбні пари (у містах — 6,1% населення) — такі сім'ї становлять 5,3% сільських домогосподарств; 8,1% населення — у складі неповної, без шлюб-

Розділ 2. Шлюбно-сімейні процеси та структури населення в сільській місцевості України

ної пари, сім'ї (у містах 13,4%); 9,2% сільського населення проживає самотньо в індивідуальному домогосподарстві (табл. 2.7).

Однією з найбільш загальних характеристик сімейної структури населення завжди вважалось співвідношення кількості осіб, які живуть у сім'ї, та однаків, які проживають окремо, за межами сім'ї.⁷ На сьогодні кількість однаків усіх категорій (тобто проживаючих окремо членів сім'ї та самотніх, які мешкають у колективних чи індивідуальних домогосподарствах) зростає через зниження рівня шлюбності, раннє відокремлення неодружених дітей від сім'ї батьків, овдовіння чи розлучення, підвищення віку взяття шлюбу. Та однаки у сільській місцевості — це переважно самотні люди похилого віку: більше двох третин сільських однаків (70,7%) — це люди у віці понад 60 років, а серед

Таблиця 2.7. Розподіл індивідуальних домогосподарств за типами та розподіл населення за типами індивідуальних домогосподарств у сільській місцевості та міських поселеннях України за даними перепису населення 2001 р., %

	Сільська місцевість		Міські поселення	
	Розподіл індивідуальних домогосподарств за типами	Розподіл населення за типами домогосподарств	Розподіл індивідуальних домогосподарств за типами	Розподіл населення за типами домогосподарств
Всього індивідуальних домогосподарств	100,0	99,5	100,0	98,7
у тому числі складаються з:				
однієї особи	25,7	9,2	26,1	10,1
однієї подружньої пари з дітьми чи без дітей	42,9	45,8	41,2	46,8
подружньої пари з дітьми чи без дітей з одним із батьків подружжя чи (або) з іншими родичами	12,7	20,4	10,2	16,5
двох та більше подружніх пар з дітьми чи без дітей з іншими родичами чи без них	5,3	11,2	2,8	6,1
матері або батька з дітьми, з одним із батьків матері (батька) чи без них	8,9	8,1	14,3	13,3
інші індивідуальні домогосподарства	4,5	4,8	5,4	5,9

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

⁷ Волков А. Г. Семья — объект демографии. — М.: Мысль, 1986. — С. 47.

самотньо проживаючих членів індивідуальних домогосподарств літніх осіб 74,1%. Проблема самотності літніх людей, особливо найстарших вікових груп, є дуже гострою у сільській місцевості України: самотньо проживає в індивідуальних домогосподарствах майже чверть (24,6%) населення у віці 60 років й старше, а серед осіб віком 70 років і старше — майже третина (31,4%), серед сільських жінок ця частка ще вища — 33,8% і 42% відповідно (рис. 2.8).

Самотні літні мешканці сільської місцевості потребують уваги органів місцевого самоврядування, а в окремих випадках — і допомоги, як матеріальної, так і фізичної, що зумовлює актуальність розробки відповідних заходів державної та регіональної соціально-демографічної політики для запобігання бездоглядності й соціальної незахищеності певних верств сільського населення похилого віку.

Незадовільні соціально-економічні умови життєдіяльності сільського населення у період ринкової трансформації вплинули на його сімейну структуру, «загальмувавши» процес структурної трансформації сім'ї. За період між переписами 1989 р. і 2001 р. у сільській місцевості збільшився відсоток домогосподарств, в яких мешкають складні сім'ї з двох та більше подружніх пар (з 6,1% до 7,2%)⁸, а також простих сімей, в яких подружня пара проживає разом з одним із батьків подружжя та (або) іншими родичами (з 14,6% до 17,2%). Разом з тим скоротилась чисельність одинаків та частка індивідуальних домогосподарств, які складаються лише із шлюбної пари з дітьми або без дітей. Внаслідок цих змін середній розмір домогосподарства у сільській місцевості за 1989—2001 рр. збільшився з 3,3 до 3,4 (без урахування домогосподарств, що складаються з однієї особи), тоді як у попередні роки за даними переписів населення 1970 р., 1979 р. і 1989 р. він поступово зменшувався внаслідок процесів нуклеаризації сім'ї та зменшення її дітності.

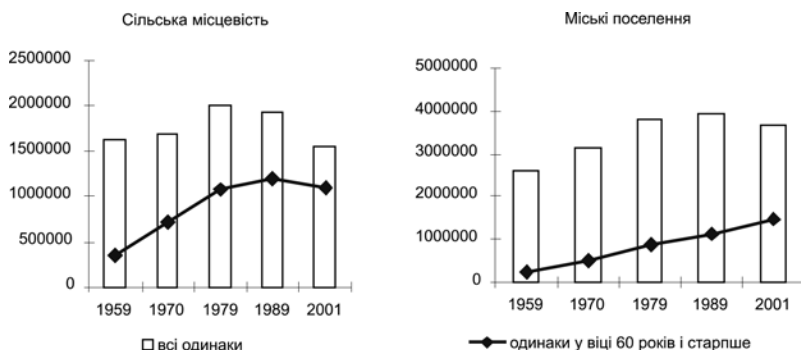

Рис. 2.8. Чисельність одинаків всіх категорій, у тому числі похилого віку, у сільській місцевості та міських поселеннях України за даними переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 рр., тис.

⁸ Без урахування домогосподарств, які складаються з однієї особи.

Зміни у сімейній структурі сільського населення та збільшення середнього розміру домогосподарства можна пояснити посиленням захисної та життєзабезпечувальної функцій сім'ї в умовах соціально-економічної кризи, коли спрацьовує перевірений багатолітнім досвідом сімейний механізм виживання і збереження людського життя⁹, що і «посилює тяжіння» населення до сімейних об'єднань. По-перше, в умовах економічної скрути дроблення сільської родини є економічно недоцільним, особливо якщо вона має значне підсобне господарство або веде фермерське господарство, від економічної ефективності якого залежить добробут кожного члена родини; по-друге, немає економічних, в першу чергу житлових, умов для самостійного проживання молодих сімей, їх відокремлення від сім'ї батьків. Однак хоча проживання у складі великого сімейного об'єднання стає економічно вигідним, поєднання під одним дахом кількох шлюбних пар, особливо вимушене, може загострювати міжродинні стосунки, спричиняти конфлікти, що не сприяє зміцненню подружніх відносин і навіть може стати одним із факторів, який провокує розпад шлюбу.

Щодо регіональних розбіжностей, то найбільшим є середній розмір домогосподарства у сільській місцевості Закарпатської, Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської областей, найменшим — у Кіровоградській, Черкаській, Чернігівській областях (додаток 2.4). Більший розмір сільських домогосподарств в областях Західного регіону значною мірою обумовлений більш традиційною сімейною структурою населення, коли великі багатопокілінні сім'ї не є рідкістю. У Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях понад 10% усіх сільських індивідуальних домогосподарств складаються з двох і більше шлюбних пар, іноді з іншими членами родини; у Волинській, Рівненській, Чернівецькій областях — понад 7%; водночас у Дніпропетровській, Черкаській, Чернігівській областях їх менше 3%, а у Кіровоградській області — 1,8%. Більш поширені у Західному регіоні й домогосподарства, де разом із шлюбною парою проживає один із батьків та (або) інші родичі подружжя (додаток 2.5).

Розмір домогосподарства залежить і від кількості дітей у родині. Протягом 90-х років минулого століття дітність української сім'ї знижувалась як у сільській місцевості, так і у міських поселеннях внаслідок зниження народжуваності та постаріння населення. Згідно з нашими розрахунками, на одну сім'ю з неповнолітніми дітьми у сільській місцевості на момент перепису населення 1989 р. припадало 1,8 дитини, під час перепису 2001 р. — 1,6; у міських поселеннях 1,5 і 1,3 відповідно. Знизилась і кількість дітей у розрахунку на одне домогосподарство (особливо у містах) за рахунок скорочення частки сімей, які мають дітей. Однак починаючи з 2002 р. кількість дітей, народжених у містах і селах країни, збільшується: якщо у 2001 р. у

⁹ Чуйко Л.В. Сім'я як осередок демопроцесу: кризові прояви, проблеми, механізми регулювання // Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К.: Інститут економіки НАН України, 2001. — С. 224—225, 249.

сільській місцевості народилось 139,3 тис. дітей, то у 2006 р. — 153,7 тис.; у міських поселеннях їх кількість зросла відповідно з 237,2 до 306,6 тис. Це призвело до певного «гальмування» процесу зниження показників дітності: за розрахунками, проведеними за матеріалами вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, середня кількість дітей у домогосподарствах з дітьми на початок 2007 р. була лише на кілька відсотків нижче порівняно з даними перепису 2001 року як у сільській місцевості, так і у міських поселеннях (табл. 2.8).

Дані наведеної табл. 2.8 ілюструють традиційно вищу дітність сільської сім'ї, меншу поширеність однодітності у сільській місцевості порівняно з містами: на момент перепису населення 2001 р. у міських поселеннях 70,2% сімей з неповнолітніми дітьми мали лише одну дитину (у тому числі у Запорізькій, Полтавській, Харківській областях, містах Києві й Севастополі — більше 73% сімей), а у сільській місцевості сімей з однією дитиною було лише дещо більше половини (50,8%). Навіть в областях з найвищою часткою однодітних сімей у сільській місцевості — Донецькій, Луганській та Харківській

Таблиця 2.8. Частка індивідуальних домогосподарств, які мають дітей у віці до 18 років, у їх загальній кількості, їх розподіл за кількістю дітей та показники середньої дітності сімей у сільській місцевості та міських поселеннях України за даними переписів населення 1989 р. і 2001 р.* та матеріалами вибіркового обстеження умов життя домогосподарств

Роки	Частка домогосподарств з дітьми у % до загальної кількості індивідуальних домогосподарств	у тому числі частка домогосподарств з дітьми, які мають			Середня кількість дітей у домогосподарствах з дітьми***
		1 дитину	2 дитини	3 дитини і більше	
Сільська місцевість					
1989	49,2	44,4	40,5	15,1	1,77
2001	38,0	50,8	38,3	10,9	1,64
2007	37,6	54,3**	38,1**	7,6**	1,57
Міські поселення					
1989	60,0	55,2	39,1	5,7	1,52
2001	38,2	70,2	26,5	3,3	1,34
2007	37,8	74,0**	24,1**	1,9**	1,28

* за 1989 р. — сім'ї, за 2001 р. — індивідуальні домогосподарства

** за матеріалами вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Держкомстату України: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році. Статистичний збірник. — К.: 2007, с. 13.

*** авторські розрахунки за даними переписів населення 1989 р. і 2001 р. та за матеріалами вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Держкомстату України у листопаді 2006 р.

— їх відсоток становив 57—59%. Отже, у сільській місцевості України одностітність не стала домінуючою, як у міських поселеннях, традиції принаймні дводітності ще не втрачені остаточно: за даними перепису 38,3% сімей з дітьми мали двох дітей, 10,9% — трое і більше дітей, а у селах Закарпатської, Волинської, Житомирської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської областей більшість сімей мала двох і більше дітей. Можна навіть стверджувати, що у Західному регіоні певною мірою збереглися традиції багатодітності, адже у цій місцевості понад 12% сільських сімей з дітьми мають трьох і більше дітей, а у Рівненській області таких сімей більше 20%.

Дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, які проводить Держкомстат України, свідчать про несприятливі зміни у розподілі домогосподарств за кількістю дітей у роки після перепису населення 2001 р. — подальше поширення одностітності, скорочення частки дводітних та багатодітних сімей як у містах, так і в селах України. Однак вони засвідчують збереження традиційно вищої дітності сільської сім'ї порівняно з міською, більшу поширеність сімей з двома, трьома та більшою кількістю дітей у селах.

У сільській місцевості, як і в міських поселеннях, зростає частка домогосподарств, в яких проживають неповні сім'ї (без шлюбного ядра), тобто мати або батько з дітьми, часто неповнолітніми, іноді — з іншими родичами. Ці сім'ї утворюються внаслідок розлучення, овдовіння, позашлюбної народжуваності, тривалої трудової імміграції. Неповні сім'ї з неповнолітніми дітьми (до 18 років) перебувають у зоні соціального та економічного ризику, адже численні соціологічні дослідження свідчать, що у неповних та реструктурованих (створених внаслідок повторного шлюбу) сім'ях зростає ризик конфліктів, залучення підлітків до алкоголю, паління, наркотиків¹⁰.

Відповідно до даних перепису населення 2001 р., 19,7% сільських сімейних осередків, у яких проживають неповнолітні діти, є неповними сім'ями (у 91,4% з них діти проживають з матір'ю, 8,6% — з батьком), а у міських поселеннях — це 31% сімейних осередків з дітьми. Хоча, як бачимо, у сільській місцевості відсоток неповних сімей з дітьми є меншим, ніж у містах, він все ж доволі високий (майже п'ята частина сімей з дітьми). Слід зважити й на те, що у містах 81,2% неповних сімей з дітьми мають лише одну дитину. У сільській місцевості у 68,1% неповних сімей проживає одна неповнолітня дитина, у 25,2% — двоє дітей, 6,7% — мають трьох і більше дітей, що додає труднощів у вихованні й утриманні дітей, особливо враховуючи вкрай низький рівень трудових доходів та соціального забезпечення сільського населення.

Найбільш поширені неповні сім'ї з дітьми у сільській місцевості на сході й півдні України, менше — у селах західного регіону (рис. 2.9).

Загалом можна зробити висновок, що шлюбно-сімейні процеси і структури населення сільської місцевості України зазнають трансформаційних

¹⁰ Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 1995, 1999, 2003 роки. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. — 174 с.

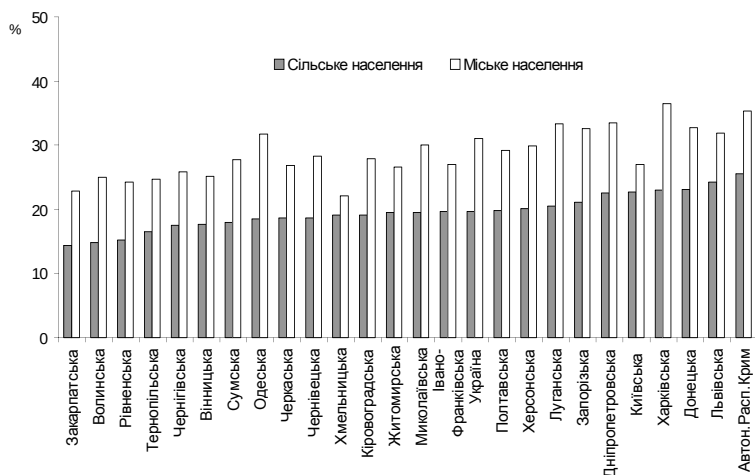

Рис. 2.9. Питома вага неповних сімей у загальній кількості сімейних осередків з дітьми до 18 років у сільській місцевості та міських поселеннях України та її регіонів, %

Джерело: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

змін, які характерні для населення всіх розвинутих країн: це зниження рівня шлюбності, посилення нестабільності шлюбних відносин і зростання кількості розлучень, розповсюдження незареєстрованих шлюбів. Відповідно змінюється шлюбна структура населення (зростає частка розлучених та осіб, «не охоплених шлюбом») та його сімейна структура (збільшення кількості неповних сімей, самотніх тощо). Разом з тим традиційний «демографічний консерватизм» сільського населення обумовлює меншу інтенсивність цих змін, збереження сімейного способу життя і робить шлюб та сім'ю у сільській місцевості міцнішими, а сільську сім'ю — більшою за розміром, кількістю дітей, з більш розвинутою міжпоколінною кооперацією. Збереження класичних сімейних цінностей у значній частини сільського населення України є тим цінним надбанням, яке, якщо не буде зруйновано, може пом'якшити перебіг демографічної кризи, а у майбутньому — прискорити вихід з неї. Конвергенція сучасної ідеології сімейного будівництва та існуючих шлюбних традицій сільського населення України дасть можливість «гармонізувати» шлюбно-сімейні відносини й вирішити багато демографічних проблем.

Однак слід підкреслити, що хоча інтенсивність трансформаційних процесів, що продукують такі сучасні соціально-демографічні проблеми, як збільшення кількості дітей у неповних та реструктурованих сім'ях, зростання кількості самотніх людей (через безшлюбність, розлучення), у сільській місцевості є меншою, ніж у міських поселеннях, специфіка сучасних умов життя сільського населення, його незадовільне економічне забезпечення, «стара» вікова структура часто поглиблює ці проблеми, робить наслідки розлучення, самотності, безшлюбності більш тяжкими, ніж у містах.

Розділ 3

ТЕНДЕНЦІЇ ТА СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДЖУВАНOSTІ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ

3.1. Динаміка народжуваності сільського населення та її детермінанти

Останні десятиріччя XX століття в демографічній історії українського села позначені прискореним зниженням народжуваності, яке, з одного боку, відповідало загальноукраїнським (а відтак — і європейським) тенденціям даного процесу, з іншого — характеризувалось певними динамічними та структурними особливостями, зумовленими специфічністю впливу окремих факторів на дітородну активність селян України.

Чисельність народжених в Україні у сільській місцевості у 1979 р. становила 260,3 тис. дітей, а вже менш ніж через двадцять років, у 1998 р., в українському селі новонароджених було на 100 тисяч менше — 160,5 тис. дітей. Щоправда, загальна тенденція зниження народжуваності впродовж 1980—1990 рр. «переривалась» доволі нетривалим періодом дії ефекту демополітичної кампанії: у зв'язку із запровадженням з 1 листопада 1982 р. заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми у 1983—1987 рр. дітородна активність як сільського, так і міського населення підвищилась, але після 1987 р. знову розгорнувся процес зниження народжуваності, який у перехідні 1990-і роки проявився з небувалою силою, так що у підсумку чисельність народжень у 2001 р. стала у 1,8 раза меншою, ніж у 1989 р.

Слід зазначити, що спричинене кризовими соціально-економічними умовами 1990-х падіння народжуваності особливо стрімким і, зрештою, істотнішим виявилось у міських поселеннях України, де й без того помітно нижчий її сумарний показник зменшився на 44% проти 36% — у селах. Середньорічні темпи зниження чисельності новонароджених протягом 1989—1999 рр. у міських поселеннях становили 6,5%, тоді як у сільській місцевості — 3,8% (рис. 3.1).

Роком найнижчої у новітній демографічній історії народжуваності у сільській місцевості України видався 2001-й. Чисельність народжених тоді становила всього 139,3 тис. осіб, при цьому лише порівняно з попереднім,

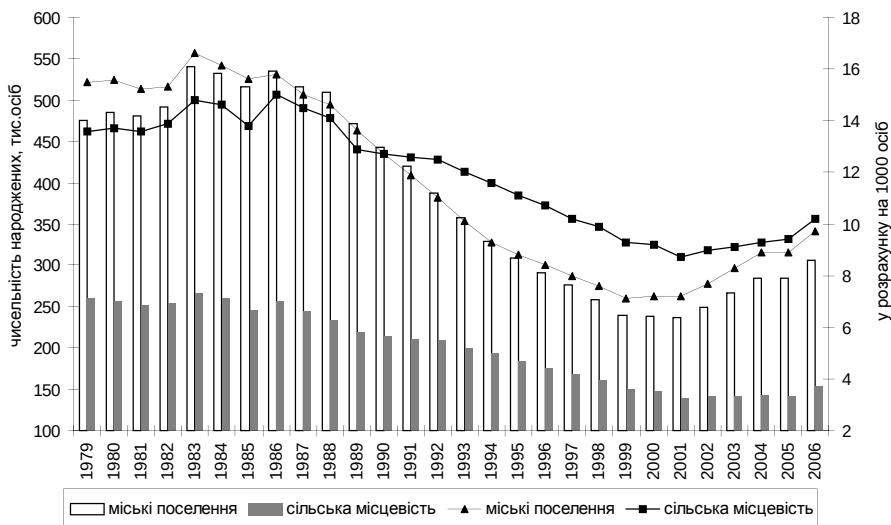

Рис. 3.1. Чисельність народжених і загальний коефіцієнт народжуваності у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1979—2006 рр.

Джерело: дані Держкомстату України

2000 р., вона скоротилась на 5,3%. У цілому за період прискореного «кризового» падіння народжуваності в Україні (з 1989 р. по 2001 р.) чисельність народжених у селах країни зменшилась від 219,9 до 139,3 тис. дітей (або на 36,7%), а в містах — з 471,1 тис. (1989 р.) до 237,2 тис. (2001 р.), тобто на 49,6%. Відповідно до зміни міжпоселенського співвідношення темпів зниження народжуваності в останньому десятиріччі ХХ століття змінювалась і частка народжених у сільській місцевості у загальній чисельності народжених. Так, динаміка частки сільських дітей серед новонароджених у досліджуваній період утворює хвилю, улоговина якої припадає на 1988 р., а пік — на 1999 р. (рис. 3.2).

У цілому за останні три десятиріччя питома вага народжених у селах була не нижчою 30%, але й не переходила межу 40%, при тому що частка сільського населення у загальній його чисельності у 1979 р. досягала 39%, протягом 1980-х років вона поступово зменшувалась (до 33% у 1989 р.), а пізніше її значення коливалось у межах 32—33%.

Порівняно нижчі темпи падіння народжуваності у селах України на тлі міст в екстраординарних кризових умовах пояснюються, на наш погляд, здебільшого дією чинників інституціонального характеру (традиційного способу життя і цінностей, специфіки побутової культури селян та їх менталітету), що деякою мірою гальмували падіння дітородної активності у сільській місцевості, а також факторів, пов'язаних з відмінностями у соціально-економічному складі міського й сільського населення України. Адже на шлюбно-

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

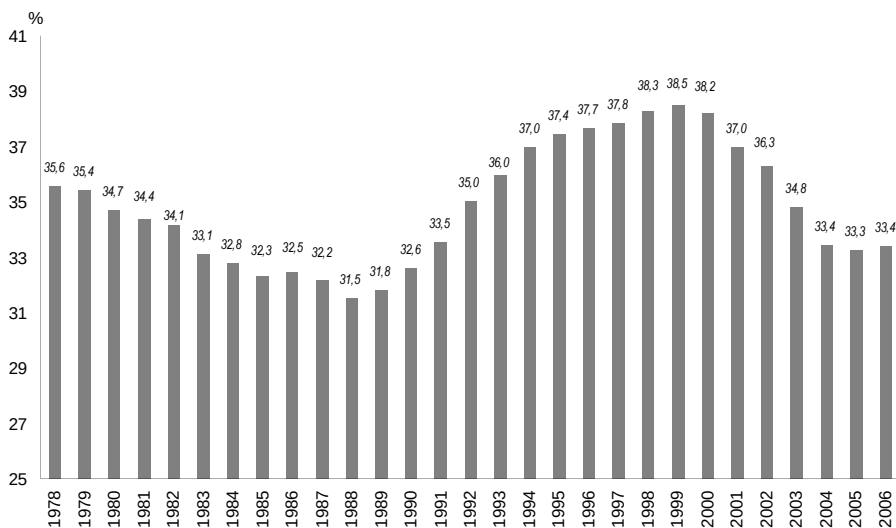

Рис. 3.2. Частка народжених у сільській місцевості у загальній сукупності народжених у 1978—2006 рр. в Україні, %

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

сімейні та дітородні установки впливають, хоч і опосередковано, такі соціально-економічні характеристики індивідів, як освітній рівень, професійно-посадова позиція, що визначають матеріальну забезпеченість, стиль життя, особливості структури потреб тощо. У контексті впливу цих факторів на динаміку народжуваності у міських поселеннях і сільській місцевості країни слід згадати про більшу частку серед городян тих груп населення, становище із зайнятістю яких у перехідний період виявилось найбільш критичним (інженерно-технічний персонал, інші представники кваліфікованої інтелектуальної та управлінської праці). У сільській же місцевості роль зайнятості в особистих селянських господарствах (й інших форм сімейної трудової кооперації) як вимушеної, але «рятівної» й достатньо звичної альтернативи найманій зайнятості була більш ваговою і до певної міри компенсаторною, що полегшило адаптацію сімей до кризових умов і, відповідно, «гальмувало» обвальне падіння дітородної активності.

Одним із найістотніших у механізмі формування репродуктивної поведінки та її міжпоселенських відмінностей є вплив на чисельність народжуваних дітей освітнього рівня матерів. Адже «мірою того, як люди стають багатшими й освіченішими, вони намагаються відтворювати собі подібних принаймні на тому ж рівні освіти й навчання».¹ Тож вищі стандарти життя освічених

¹ *Озер Дж.* Должны ли люди голодать? (Полемика с мальтузианцами). — М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. — С. 61.

верств населення України (що у кризовий період зазнали руйнації) й рівень їх запитів—домагань у поєднанні з незатребуваністю соціальних ресурсів, які вони мали, зумовили швидке утворення «прірви» між потребами й запитами високоосвіченого населення та обмеженими можливостями їх задоволення і стимулювали у цей період крайнє обмеження числа дітей у сім'ях відповідних верств населення (переважно міського). Зважаючи на ту обставину, що міжпоселенський вектор лишається одним із основних у наявній диференціації населення України як за освітнім рівнем, так і за статками, можна припустити, що розрив в освітньому рівні між селянами й городянами відіграє роль важливої детермінанти відмінностей у дітородній активності жителів різних типів поселень та в її динаміці. Добре ілюструє згадані відмінності їх «непрямий», але водночас результативний індикатор — показник фактичної дітності жінок² з різним рівнем освіти — розрахований за переписними даними (табл. 3.1). При цьому відмінності щодо дітності сільських і міських жінок з однаковим рівнем освіти дають змогу судити про вплив уже згадуваних раніше інституціональних чинників (традицій, особливостей способу життя, нормативних вимог і уявлень, ступеня релігійності тощо) на дітородну активність селянок і городянок.

Всебічний аналіз представлених у табл. 3.1. показників свідчить на користь висновку про те, що відмінності у репродуктивних настановах селян та городян пов'язані як із впливом неформальних інститутів, так і з дією соціо-структурного чинника, а саме — переважанням у складі сільських жителів представників тих соціально-економічних груп населення, які зайняті переважно фізичною працею; працівників сільського господарства, фермерів та

**Таблиця 3.1. Середня фактична дітність жінок
залежно від віку та рівня освіти за типом поселення**

Рівень освіти	Сільські жінки віком, років			Міські жінки у віці, років		
	15—39	40—49	50 і ст.	15—39	40—49	50 і ст.
Повна вища	1,6	2,0	2,0	1,3	1,6	1,6
Базова і неповна вища	1,7	2,1	2,2	1,4	1,8	1,8
Повна загальна середня	1,86	2,4	2,4	1,5	1,9	1,9
Базова загальна середня	1,9	2,8	2,6	1,5	2,1	2,1
Початкова загальна середня, не мають початкової освіти й неписьменні	1,9	3,0	2,7	1,8	2,5	2,0
Всі жінки, які народжували дітей	1,8	2,4	2,5	1,4	1,8	1,9

Джерело: розрахунки за даними першого Всеукраїнського перепису населення

² Середня кількість дітей у розрахунку на одну жінку з числа тих, які народжували дітей.

орендарів; осіб з середньою освітою тощо, які мають більшу потребу у дітях і вирізняються, як це підтверджують і дані соціологічних опитувань, орієнтацією принаймні на дводітну сім'ю³. Більш високий фактичний рівень дітності населення, зайнятого сільськогосподарською працею, сільських жitelьок у цілому опосередковано підтверджують і відповідні показники, розраховані за професійними групами жінок на основі матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. (рис. 3.3).

Після тривалого обвального падіння народжуваності (що в Україні хронологічно збігся з останнім міжпереписним періодом), досліджуваний демографічний процес поступово почав входити в «еволюційне русло», а відтак — в останнє п'ятиріччя позначився певним збільшенням числа народжень, що зазвичай притаманне періодам посткризової стабілізації. І хоча реальність суспільно-економічної стабілізації у нашій країні можна поставити під сумнів, наявне пожвавлення дітородної діяльності в останні роки правомірно так чи інакше пов'язати з певним поліпшенням макроекономічної ситуації й зламом негативних тенденцій життєвого рівня населення (щоправда, зиск від економічного зростання й підвищення добробуту відчули не так селяни, як переважно городяни, більше того — жителі великих міст) і з поступовим

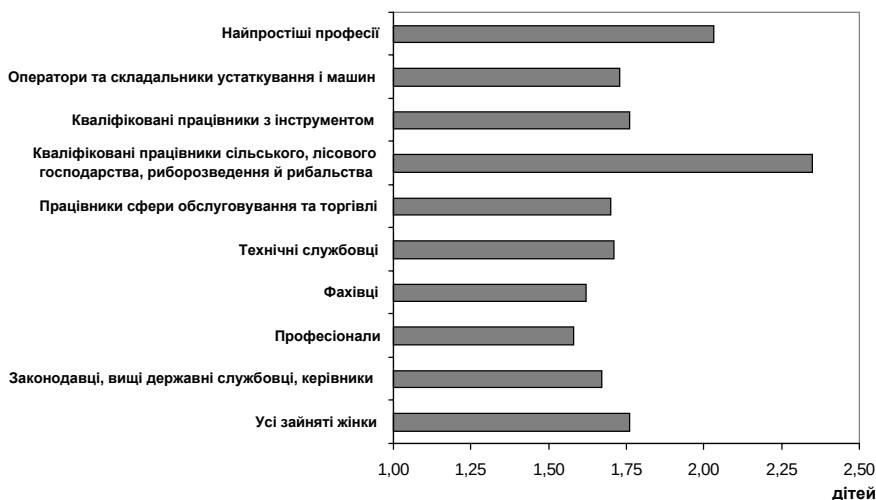

Рис. 3.3. Середня фактична дітність жінок України (віком 15 років і старше)
за професійними групами (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

³ Сім'я в умовах незалежної України (1991–2003 рр.). Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 р. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. — С. 72–73.

«включенням» механізмів адаптації населення до життя у нових складних умовах, а також із активізацією соціально-демографічної політики.

У цілому за останні п'ять років темп зростання кількості новонароджених у сільській місцевості виявився нижчим, ніж у міських поселеннях. Чисельність новонароджених у 2006 р. у селах України становила 153,7 тис., у міських поселеннях — 306,6 тис. осіб і зросла порівняно з 2001р. на 10,3% і 29,3% відповідно. На тлі позитивної динаміки народжуваності тривожним фактом залишається велика кількість сільських населених пунктів, в яких не було новонароджених. Так, протягом 2001—2004 рр. кількість таких сіл становила 3557 (або 12,5% загальної кількості сільських населених пунктів), що більше ніж на третину було вищим за рівень на початку 1990-х років минулого століття. Ще більше занепокоєння викликає істотна диференціація регіонів за питомою вагою сільських поселень, в яких не було новонароджених. В Сумській області частка таких сіл, за даними суцільного обстеження сільських населених пунктів, була на рівні 30,9%, що в 2,5 раза перевищувало середньоукраїнський рівень, у Чернігівській області вона становила 25,4%, у Полтавській області — 23,7%. Зазначені області входять до Північно-Східного демографічного регіону, населенню якого притаманний тривалий процес постаріння та звужений тип відтворення. Населення Західного демографічного регіону⁴ останні два десятиріччя характеризувалось середнім рівнем старості, низькими темпами зменшення його чисельності, що спричинило порівняно низькі частки сільських населених пунктів, в яких не було новонароджених протягом 2001—2004 рр. (від найнижчої (0,3%) частки у Чернівецькій області до 5,5% у Львівській області).

Підвищення загальних показників народжуваності в останнє п'ятиріччя (на 17,2% у селах та на 34,7% у містах) у сільській місцевості лише дещо більше ніж на третину компенсувало його падіння у 1990—2001 рр. У динаміці загальних рівнів народжуваності протягом 2002—2006 рр. не останню роль відігравали зміни у віковому складі населення.

Деформований міграційними процесами статевो-віковий склад сільсько-го населення з відчутно вищим рівнем його постаріння обумовлював ситуацію, за якої до 1990 р. загальний коефіцієнт народжуваності в містах був вищим, ніж у селах, хоча більш висока інтенсивність дітонародження була притаманна сільським жінкам. Як видно з рис. 3.1, до 1999 р. різниця між рівнями загального коефіцієнта народжуваності у селах і містах збільшувалась, оскільки народжуваність у містах зменшувалась значно швидшими темпами. До того ж у 1990-і роки у сільській місцевості порівняно з містами

⁴ До Західного демографічного району віднесено Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську та Чернівецьку області; до Центрального — Вінницьку, Житомирську, Кіровоградську, Київську, Хмельницьку та Черкаську; до Північно-Східного — Полтавську, Сумську, Чернігівську; до Південного — АР Крим, Миколаївську, Одеську та Херсонську; до Південно-Східного — Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську та Харківську). «Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії» / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Стещенко. — К., 2001. — С. 393—394].

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

істотнішим був стримуючий вплив на динаміку загального коефіцієнта народжуваності структурного фактора — підвищення частки жінок дітородного віку у населенні (рис. 3.4, 3.5).

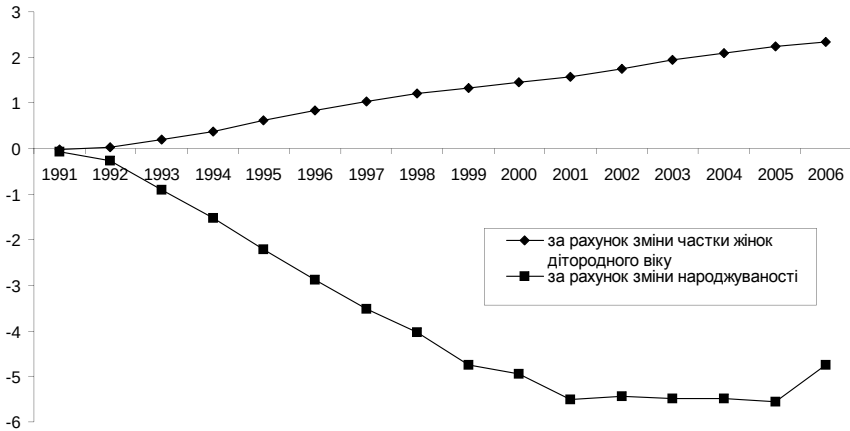

Рис. 3.4. Зміни загального коефіцієнта народжуваності населення сільської місцевості у 1991—2006 рр. за рахунок змін частки жінок дітородного віку та за рахунок змін рівня народжуваності (порівняно з 1990 р., у промільних пунктах)

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

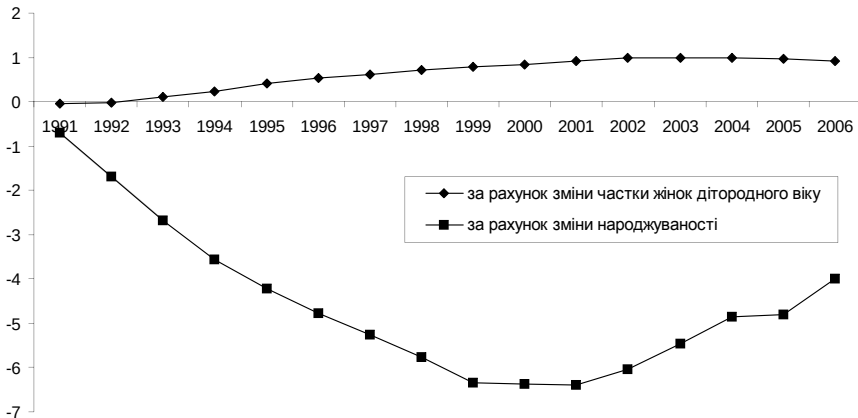

Рис. 3.5. Зміни загального коефіцієнта народжуваності населення міських поселень у 1991—2006 рр. за рахунок змін частки жінок дітородного віку та за рахунок змін рівня народжуваності (порівняно з 1990 р., у промільних пунктах)

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Варто зазначити також, що за загального позитивного впливу частки жінок дітородного віку на рівень народжуваності у міських поселеннях у 1990-і роки, питома вага жінок найактивніших щодо дітонародження вікових груп (20—24, 25—29-річних) у складі дітородного контингенту у містах, на відміну від сільської місцевості, майже до кінця 1990-х скорочувалась, що, за інших рівних умов, сприяло прискореному падінню загального показника народжуваності у міських поселеннях порівняно з селами (де протягом цього десятиріччя переважно підвищувалась частка 20—24-річних, а з середини 1990-х — і 25—29-річних жінок) (див. додаток 3.1).

На початку ХХІ століття вплив змін вікової структури на загальний показник народжуваності у міському населенні був майже непомітним (рис. 3.5, 3.6). Дещо більш раннє припинення процесу падіння народжуваності у містах (вже у 2000—2001 рр.), вищі темпи зростання загального коефіцієнта народжуваності у них на початку поточного десятиріччя обумовили зближення показників народжуваності у сільській місцевості та міських поселеннях. Загальний коефіцієнт народжуваності в українському селі у 2006 р. становив 10,2‰ та був на 5,2% вищим, ніж у містах проти 31,0% аналогічного перевищення у 1999 р.

У 1990 р. загальні коефіцієнти народжуваності у поселеннях різного типу набули однакових значень (12,7‰). У сільській місцевості мінімальне за досліджуваній період значення загального коефіцієнта народжуваності (2001 р.) становило 8,7‰. Лише зниження інтенсивності дітонародження у сільських

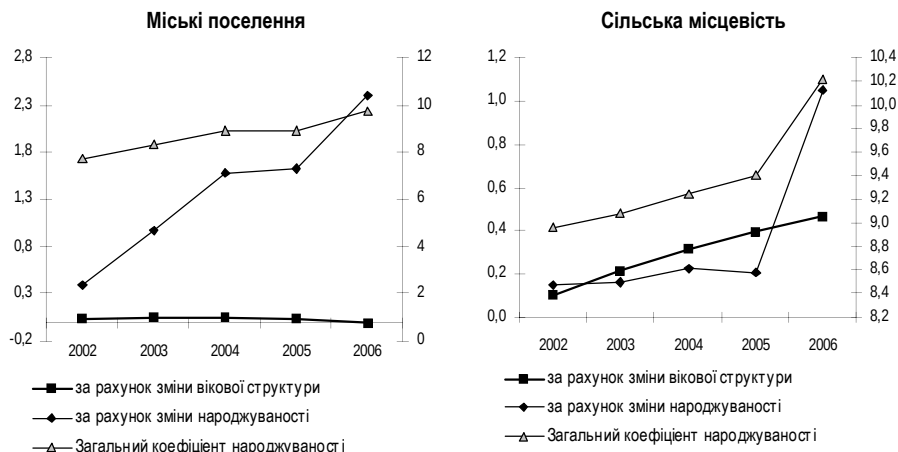

Рис. 3.6. Зміни загального коефіцієнта народжуваності населення міських поселень та сільської місцевості у 2002—2006 рр. порівняно з 2001 р. за рахунок змін частки жінок дітородного віку та за рахунок змін рівня народжуваності (у промільних пунктах)

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

жінок у 1990-х роках зумовило б за цей період падіння коефіцієнта до 7,2‰, але протидія структурного фактора сприяла досягненню ним більш високого значення. У міських поселеннях у 2001 р. за рахунок зниження інтенсивності дітородження значення загального коефіцієнта народжуваності порівняно з 1990 р. зменшилось би майже вдвічі. Однак завдяки збільшенню частки жінок репродуктивного віку у міському населенні загальний коефіцієнт народжуваності становив 56,7‰ рівня 1990 р. (або 7,2‰).

Якби протягом 2001—2006 рр. частка жінок репродуктивного віку у чисельності сільського населення залишалася незмінною, то тільки завдяки підвищенню інтенсивності дітородження загальний коефіцієнт народжуваності підвищився б з 8,7‰ у 2001 до 9,7‰ у 2006 р. Але питома вага сільських жінок дітородного віку також зросла за цей період (з 21,9% у 2001 р. до 23,1% у 2006 р.), унаслідок чого загальний коефіцієнт народжуваності у сільській місцевості у 2006 р. досяг відмітки 10,2‰. Слід зазначити однак, що за підвищення загальної частки жінок дітородного віку, відсоток жінок 20—24 та 25—29 років у його складі на селі з початку 2000-х став переважно зменшуватись (див. додаток 3.1).

Вагомість сприятливого впливу структурного фактора на динаміку загального рівня народжуваності підвищувалась протягом першої половини поточного десятиріччя, досягши свого максимуму у 2005 р. (рис. 3.7). За підсумками 2006 р. визначальний внесок у збільшення загального рівня народжуваності на селі вже припадає на підвищення власне дітородної активності жінок віком від 15 до 49 років.

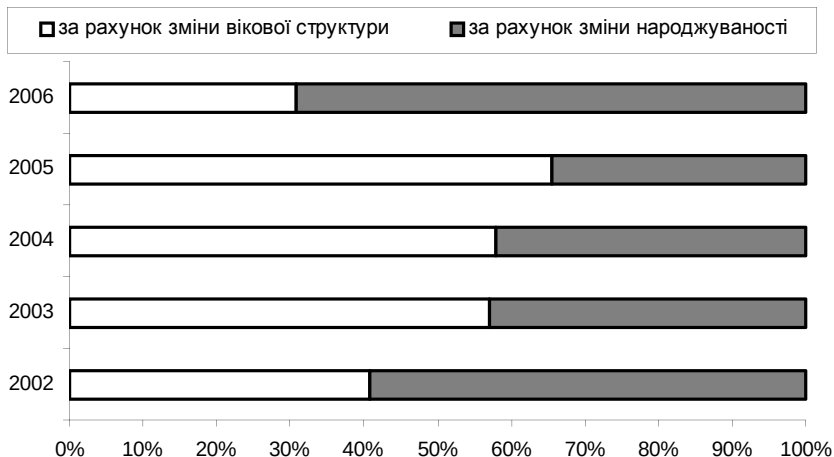

Рис. 3.7. Зміни загального коефіцієнта народжуваності населення сільської місцевості у 2002—2006 рр. (порівняно з 2001 р.) за рахунок змін частки жінок дітородного віку та за рахунок змін рівня народжуваності

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

За шкалою оцінки рівнів загальних коефіцієнтів народжуваності⁵ протягом 1994—2005 рр. загальний коефіцієнт народжуваності у сільській місцевості оцінювався як «надзвичайно низький». У 2006 р. цей показник перейшов до групи «дуже низький» на відміну від коефіцієнта у міських поселеннях, який все ще характеризується як «надзвичайно низький».

У сільській місцевості як «дуже низький» оцінюється й рівень плідності, одним із індикаторів якої є спеціальний коефіцієнт народжуваності. В цілому у новітній динаміці спеціального коефіцієнта народжуваності виділяється період його поступального зниження (до 2001 р.) та зростання (з початку поточного десятиліття, точніше — з 2002 р.). Протягом 1992—1997 рр. за шкалою оцінки рівнів плідності цей показник характеризувався «низьким» рівнем, впродовж 1998—2000 рр. — «дуже низьким» рівнем. А в 2001 році спеціальний коефіцієнт народжуваності на селі оцінювався як «надзвичайно низький». Спеціальний коефіцієнт народжуваності сільського населення у 2006 р. становив 44,3 дитини на 1000 жінок дітородного віку, що на 11,6% перевищує «критичний» рівень 2001 р. (табл. 3.2).

Таблиця 3.2. Спеціальні коефіцієнти народжуваності в Україні у 1989—2006 рр.

Рік	Спеціальні коефіцієнти народжуваності*, %		У % до попереднього року		У % до 1989 р.	
	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення
1989	65,8	52,1				
1990	64,8	49,1	98,5	94,2	98,5	94,2
1991	64,4	46,4	99,4	94,5	97,9	89,1
1992	63,5	42,6	98,6	91,8	96,5	81,8
1993	60,2	38,9	94,8	91,3	91,5	74,7
1994	57,3	35,6	95,2	91,5	87,1	68,3
1995	54,0	33,4	94,2	93,8	82,1	64,1
1996	51,0	31,5	94,4	94,3	77,5	60,5
1997	48,2	29,9	94,5	94,9	73,3	57,4
1998	45,9	28,2	95,2	94,3	69,8	54,1
1999	42,8	26,2	93,2	92,9	65,0	50,3
2000	42,0	26,1	98,1	99,6	63,8	50,1
2001	39,7	26,2	94,5	100,4	60,3	50,3
2002	40,4	27,6	101,8	105,3	61,4	53,0
2003	40,4	29,6	100,0	107,2	61,4	56,8
2004	40,7	31,8	100,7	107,4	61,9	61,0
2005	40,6	32,0	99,8	100,6	61,7	61,4
2006	44,3	34,8	109,1	108,8	67,3	66,8

* Відношення числа народжених до чисельності жінок дітородного віку (15—49 років)

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

⁵ Стеценко С.Г., Швець В.Г. Статистика населення: Підручник. — К.: Вища шк., 1993. — С. 317.

У регіональному аспекті «лідером» за величиною як загального, так і спеціального коефіцієнтів народжуваності у сільській місцевості залишається Рівненська область: останнє значення показника плідності тут було у півтора рази вищим за середньоукраїнський рівень та майже вдвічі — за найменший показник серед регіонів України, який був зафіксований у Луганській області. Порівняно високими значеннями цього показника відзначаються сільські поселення всього Західного демографічного району⁶ та Одеської області. Істотно нижчими за середній рівень були спеціальні коефіцієнти народжуваності сільського населення у Південно-Східному та Північно-Східному демографічних районах (рис. 3.8).

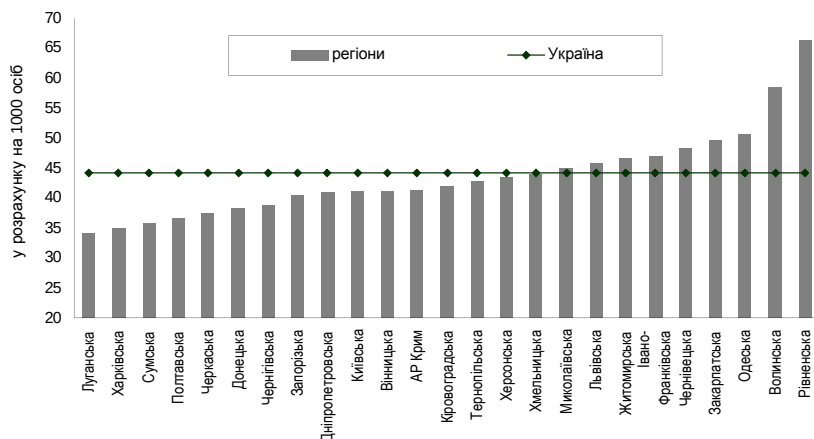

Рис. 3.8. Рівень спеціального коефіцієнта народжуваності у сільській місцевості регіонів України у 2006 р.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Однак темпи приросту спеціального коефіцієнта народжуваності за 2002—2006 рр. у сільській місцевості областей, що належать до Західного і Центрального (за винятком Київської області) демографічних районів, були нижчими за середній по країні рівень (рис. 3.9). Найнижчим цей приріст був у сільській місцевості Тернопільської області — значення спеціального коефіцієнта народжуваності збільшилось з 42,1‰ у 2001 р. (коли воно було на 6% більшим за середньоукраїнський показник) до 42,8‰ у 2006 р. (коли воно стало на 3,3% нижчим за середній рівень). Села областей Південного та Південно-Східного (за винятком Харківської області) демографічних районів характеризувались досить високими темпами приросту спеціального коефіцієнта народжуваності. Але особливий інтерес викликають Київська область та АР Крим, які відзначаються найістотнішими змінами показника. У 2001 р. у сільській місцевості цих регіонів спеціальні коефіцієнти народжуваності були

⁶ Див. посилання на стор. 84.

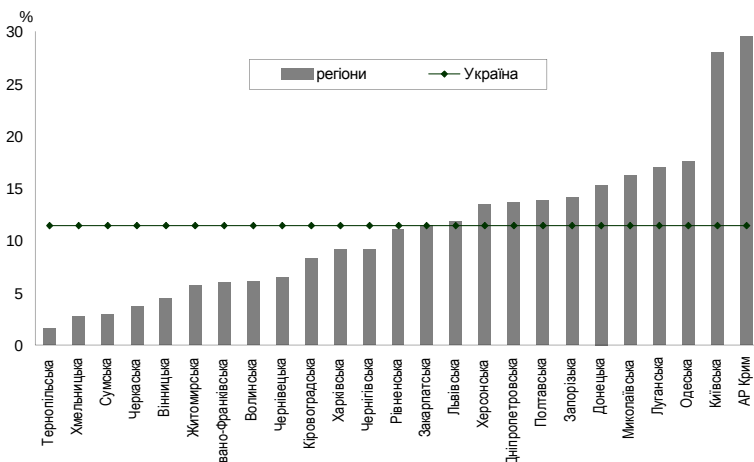

Рис. 3.9. Приріст спеціального коефіцієнта народжуваності у сільській місцевості України за регіонами у 2006 р. порівняння з 2001 р.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

одними з найнижчих. За п'ятирічний період їх значення зросли до рівня, який хоча й є нижчим за середній, але значно наблизився до нього.

Отже, згадані міжобласні співвідношення темпів приросту народжуваності на селі за останнє п'ятиріччя не лише зазнають впливу ефектів «низького» чи ж більш «високого» (як у західних регіонах) рівня на початок періоду, що аналізується, але почасти відображають і явну відмінність динаміки життєвого рівня, ситуації із зайнятістю та ін. у селах відповідних регіонів, загальну територіальну нерівномірність соціального розвитку й економічного зростання останніх років в Україні.

Сумарний показник народжуваності, який є найбільш об'єктивною характеристикою цього процесу, у сільській місцевості зменшився з 2,4 дитини у 1989 р. до 1,6 дитини у 2006-му, у міських поселеннях — з 1,8 до 1,2 дитини (рис. 3.10). Темпи позитивної динаміки сумарного показника за останнє п'ятиріччя у цілому у сільській місцевості України відставали від міських: у містах він збільшився на 26,3% (у тому числі лише за 2006 р. — на 7,1%), а у сільській місцевості — на 10,5% та 6,8% відповідно.

Утримання такого співвідношення темпів динаміки сумарної народжуваності в останнє п'ятиріччя (за винятком 2004 р.) зумовлює поступове зближення сумарних показників за типом поселення, що його наочно демонструє рис. 3.11. Як і у випадку із загальними коефіцієнтами народжуваності, найбільшим розрив між сумарними показниками для села й міста був у 1999 р. (близько 60%). В останні роки цей розрив утримується на рівні близько 32%.

Істотним за останні роки виявився як приріст абсолютного числа народжень, так і сумарного показника народжуваності саме у 2006 р., що, окрім інших фак-

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

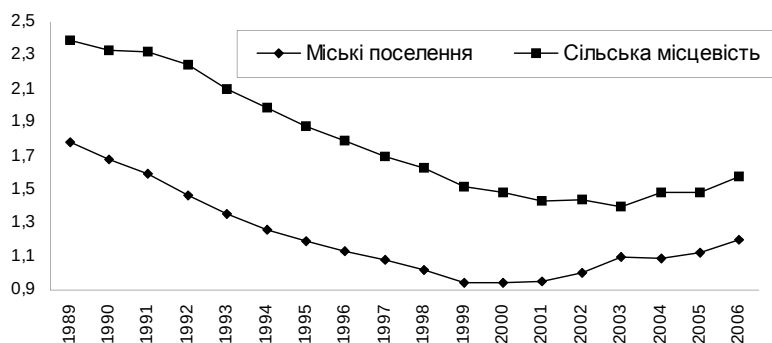

Рис. 3.10. Сумарний показник народжуваності в Україні у 1989—2006 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

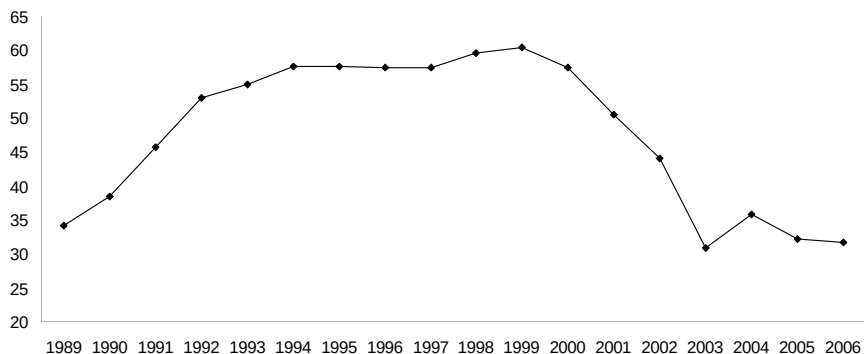

Рис. 3.11. Перевищення сумарного показника народжуваності у сільській місцевості над сумарним показником народжуваності у міських поселеннях України в 1989—2006 рр. (у%; міські поселення — 100%)

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

торів, пов'язано з «реакцією» населення на введення з 1 квітня 2005 р. значної за розміром допомоги жінкам у зв'язку з народженням дитини⁷ (рис. 3.12).

⁷ Можна припустити, що незначне падіння народжуваності у селах в 2005 р. зумовлене очікуванням введення з 1 квітня 2005 р. в дію Закону про одноразову допомогу при народженні дитини у сумі кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років (Постанова КМ України від 21 квітня 2005 р. № 315 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми»); статтею 56 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» визначено, що допомога при народженні дитини у 2007 р. виплачується у розмірі 8500 грн, а з 2008 р. розмір допомоги на першу дитину збільшено до 12450 грн, на другу вона виплачуватиметься у сумі 25000 грн, на третю і наступну — 50000 грн (стаття 50 Закону України «Про державний бюджет України на 2008 р.»).

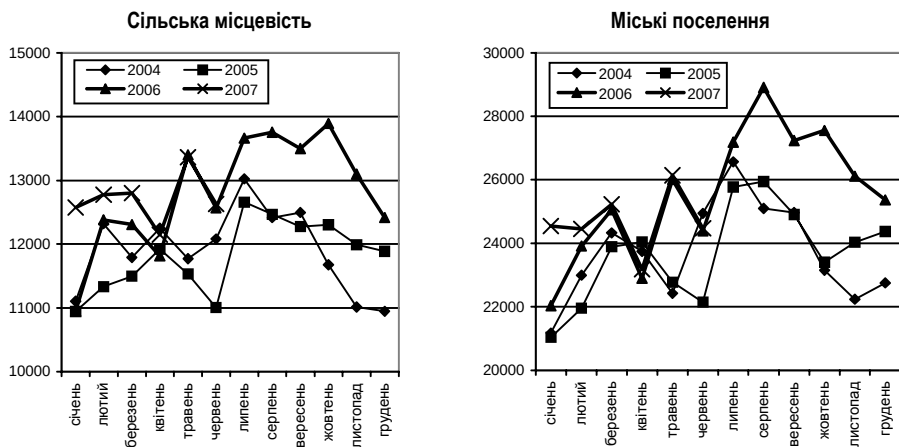

Рис. 3.12. Помісячні числа народжених у сільській місцевості та міських поселеннях України у 2004—2006 рр. та першому півріччі 2007 р., осіб

Джерело: дані Держкомстату України

Однак попри позитивні зрушення останніх років, навіть у селах, де традиційно дітородна активність вища, ніж у містах, сучасний рівень народжуваності не піднявся до межі простого відтворення і становив 1,6 дитини. При цьому сумарний показник народжуваності у сільській місцевості нині становить лише 75,1% рівня 1993 р., коли він вперше впав нижче межі простого відтворення населення. До того ж навряд чи можна бути впевненим у довготривалості нинішнього процесу підвищення народжуваності у сільській місцевості у майбутньому.

Зміни дітородної поведінки сільських жителів у напрямі зменшення кількості дітей у сім'ї значною мірою спричинені вкрай незадовільними умовами життя сільських жителів, критичною недостатністю економічної бази задоволення потреби у дітях, відтворення населення у цілому. Становище сільських жителів у перехідний період значно погіршилося й у тому сенсі, що «нові господарські формування, створені після земельної реформи, не можуть забезпечити селянам звичних раніше послуг у вихованні дітей, медичної допомоги та культурних заходів»⁸. Про занепад соціальної інфраструктури у сільській місцевості свідчить хоча б те, що «майже кожний третій сільський населений пункт не має лікарняних закладів, а з числа незабезпечених медичними закладами сіл 21,5% віддалені від найближчої лікарні більш ніж на десять кілометрів», понад дві третини сільських населених пунктів (68%), в яких проживають діти до шести років, не мають дошкільних закладів; до цього ще додається й те, що ризик сімейного безробіття у сільській місцевості

⁸ Гендерний розвиток в Україні. Реалії і перспективи. — К., 2003. — С. 53.

вості вищий, ніж у великих містах⁹. При цьому, згідно з результатами спеціального дослідження «Оцінка рівня знань, ставлення та практики батьків та фахівців з догляду за дітьми раннього віку», серед респондентів, які вказали на матеріальні труднощі як проблему, що постала після народження дитини, більше саме сільських мешканців¹⁰. І хоча через низький рівень життя селян і невисоку частку грошових доходів у сукупних доходах стимулюючий ефект грошових допомог на дітей у селах може бути сильнішим, все ж проблему подолання бідності сільських сімей з дітьми, істотного підвищення рівня життя на селі як фактора, що нині здатний діяти «на користь» підвищення дітородної активності населення, неможливо розв'язати лише шляхом збільшення розмірів соціальних трансфертів, її радикальне вирішення лежить у площині забезпечення продуктивної зайнятості сільських жителів, значного підвищення стандартів оплати праці.

Слід зазначити також, що ситуація з народжуваністю у селах ускладнюється погіршенням репродуктивного здоров'я не тільки жінок, а й чоловіків сільської місцевості. Важка сільськогосподарська праця селян, надмірне навантаження на жінок, які економічну діяльність поєднують з обов'язками у сім'ї та зайнятістю у домашньому господарстві (по суті — потрійний тягар), незадовільні та часто шкідливі умови праці призвели до того, що «лише 10,9 відсотка жінок в аграрному секторі почувають себе здоровими»¹¹. Низку чинників, що схилиють до висновку про малоймовірність тривалого підвищення народжуваності у селах, доповнює й несталисть шлюбних відносин, яка дедалі поширюється й серед сільських мешканців. Так, «тільки приблизно п'ята частина опитаних жінок вважає свій шлюб щасливим повною мірою»¹².

З демографічного погляду нинішнє пожвавлення дітородної активності населення оцінюється як безумовно позитивний момент, адже збільшена в результаті цього частка дітей сприяє «омолодженню» населення, і, навіть за умов подальшої стабілізації рівня народжуваності, через певний часовий лаг обумовить зростання чисельності працездатних контингентів та й народжених у майбутньому¹³. Підтримати існуючу позитивну динаміку народжуваності, забезпечити її сталість неможливо без розробки і впровадження комплексу заходів, які суттєво поліпшили б умови праці та побуту сільського населення, дали змогу розбудувати на якісно новому рівні соціальну інфраструктуру в сільській місцевості, забезпечили б соціальний захист жінок-матерів та істотне підвищення трудових доходів працюючого населення на селі.

⁹ Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — С.128, 107.

¹⁰ Раннє дитинство: стан, проблеми, перспективи розвитку. — К.: Держ. Ін-т пробл. сім'ї та молоді, 2003. — С.81.

¹¹ Гендерний розвиток в Україні. Реалії і перспективи. — К., 2003. — С. 55.

¹² Соціальне становище сільської жінки в Україні. — К.: «Академпрес», 1998. — С. 58.

¹³ Хоча, з іншого боку, «хвилеподібність» демографічної динаміки має свої негативні наслідки і може розглядатися як одна з перепон для досягнення сталості соціально-економічного розвитку.

3.2. Структурні характеристики народжуваності у сільській місцевості

Структурний «зріз» народжуваності покликаний «підняти завісу» над якісними характеристиками даного процесу, більш глибокими зв'язками та залежностями, що «стоять» за динамікою демографічних коефіцієнтів, змінами самої моделі народжуваності, а відтак — сформувати уявлення про ймовірні перспективи цього демографічного процесу.

Перебіг процесу народжуваності в Україні за останні п'ятнадцять років позначився не лише неординарністю її динаміки, а й істотними структурними зрушеннями (за повіковим профілем, черговістю народження, ознакою шлюбного стану матерів), які, очевидно, є «провісниками» становлення нової моделі народжуваності в Україні. Показовими щодо цього, а також і щодо впливу специфічних кризових факторів на дітородну активність різних груп населення є зміни повікової народжуваності у період соціально-економічних трансформацій.

Падіння народжуваності в Україні у 1990-х роках торкнулося усіх вікових груп жінок як у містах, так і в селах. На відміну від міських поселень, де найбільш істотно впав рівень народжуваності жінок молодшого дітородного віку, у сільській місцевості найвищі темпи зниження частоти народжень у 1990-і було зафіксовано в інтервалі віку від 30 до 45 років (табл. 3.3).

Таблиця 3.3. Повікова народжуваність в Україні у 1989, 2001 та 2006 рр.

Вік жінок, років	Кількість народжених у розрахунку на 1000 жінок					
	1989		2001		2006	
	село	місто	село	місто	село	місто
15—19	79,84	47,05	50,30	21,46	42,50	23,49
20—24	201,51	153,29	121,08	79,01	127,38	79,66
25—29	105,98	91,86	67,26	55,05	86,31	76,63
30—34	51,57	44,29	29,90	26,61	42,02	42,88
35—39	21,61	15,60	11,07	8,14	15,39	15,53
40—44	5,94	3,27	2,78	1,51	2,88	2,36
45—49	0,26	0,11	0,16	0,07	0,13	0,11
Вік жінок, років	Темп зростання (зниження), %					
	2001 р. до 1989 р.		2006 р. до 2001 р.		2006 р. до 1989 р.	
	село	місто	село	місто	село	місто
15—19	63,0	45,6	84,5	109,5	53,2	49,9
20—24	60,1	51,5	105,2	100,8	63,2	52,0
25—29	63,5	59,9	128,3	139,2	81,4	83,4
30—34	58,0	60,1	140,5	161,1	81,5	96,8
35—39	51,2	52,2	139,0	190,8	71,2	99,6
40—44	46,8	46,2	103,6	156,3	48,5	72,2
45—49	61,5	63,6	81,3	157,1	50,0	100,0

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Особливості повікової динаміки народжуваності у сільській місцевості у першій половині 1990-х зумовили тимчасове «омолодження народжуваності», збільшення внеску жінок молодшого репродуктивного віку (15—19-річних та тих, що належать до модального за кількістю народжень інтервалу 20—24 роки) у сумарну народжуваність (рис. 3.13). Так, хоча у цілому за 1990—2001 рр. рівень народжуваності наймолодших жінок знизився доволі істотно, його падіння цілком припало на другу половину даного десятиріччя, а на його початку дітородна активність юних жительок села навіть ледь помітно підвищилась. Окремо слід наголосити на певному збільшенні, порівняно з дотрансформаційним періодом, частоти найбільш ранніх підліткових вагітностей і пологів у дівчат віком до 16 років, що зумовлено появою необмеженої й некерованої сексуальної свободи на тлі недостатньої обізнаності у питаннях сексуальної (й зокрема, контрацептивної) культури, а також маргіналізацією певної частини підлітків та молоді.

З середини 1990-х частка народжень, які припадають на групи наймолодших жінок дітородного віку (15—19 та 20—24 роки), у сільській місцевості знижувалась, і до 2001 р. їх вплив на сумарну народжуваність помітно зменшився. Однак при тому, що дітородна активність жінок віком до 20 років у міжпереписний період знизилась (більш відчутно — у містах), а на селі й у новому столітті продовжує спадати, неоднозначною залишається ситуація щодо частоти народжень у дівчат—підлітків: у сільській місцевості ця частота істотно вища, ніж у містах, але при цьому її динаміка у першій половині поточного десятиліття була спадною, на противагу міським поселенням, де коефіцієнт народжуваності у віці до 16 років за 2001—2005 рр. підвищився. У 2006 р. деяке збільшення частоти народжень у дівчат-підлітків зафіксовано в обох типах поселень.

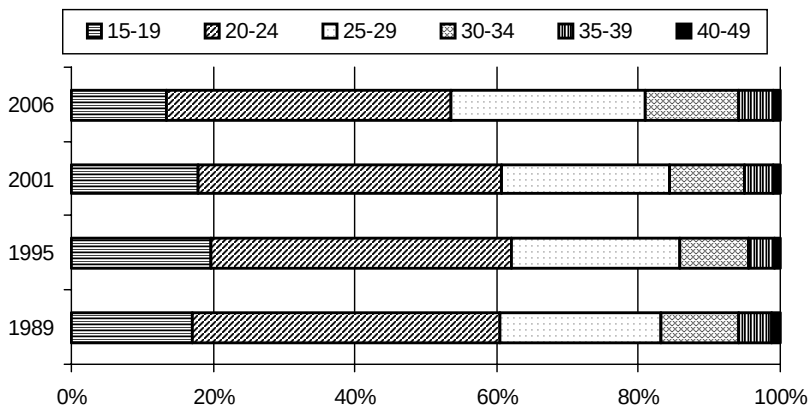

Рис. 3.13. Внесок жінок різних вікових груп у сумарну народжуваність у сільській місцевості України у 1989, 1995, 2001 та 2006 рр., %

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Останніми роками підвищення повікової інтенсивності народжуваності у жінок сільської місцевості супроводжується певним зміщенням її кривої у бік старших вікових груп (рис. 3.14), що може свідчити як про реалізацію певної частини народжень, відкладених у найтяжчі роки соціально-економічної кризи, так і про початок перебудови вікової моделі народжуваності у напрямі її «постарінання». Хоча найвагомішим лишається внесок до сумарної народжуваності жінок віком від 20 до 25 років, але за останнє п'ятиріччя його вплив (як і «вплив» наймолодших 15—19-річних матерів) на результати дітородної діяльності в умовному поколінні відчутно зменшився. У сільській місцевості повіковий профіль сумарної народжуваності змінився «на користь» жінок віком 25—29 і особливо 30—39 років, які демонструють більш високі темпи підвищення народжуваності в останнє п'ятиріччя. Частота народжень і дотепер продовжує зменшуватись у жінок наймолодшого дітородного віку (15—19 років), а також і у спільноті 45—49-річних сільських жительок. При цьому внаслідок динамічних змін повікових коефіцієнтів народжуваності у сільській місцевості й міських поселеннях країни за увесь досліджуваний період до їх «вихідних» (1989 р.) або близьких до них значень нині «повернулися» лише повікові рівні народжуваності найстарших (45—49-річних) та 30—39-річних городянок, а на селі такої «компенсації» не було досягнуто в жодній з вікових груп жінок. Максимальний ступінь наближення до показників дотрансформаційного періоду (понад 4/5 їх рівнів) у селах станом на 2006 р. зафіксовано у групах жінок віком від 25 до 35 років.

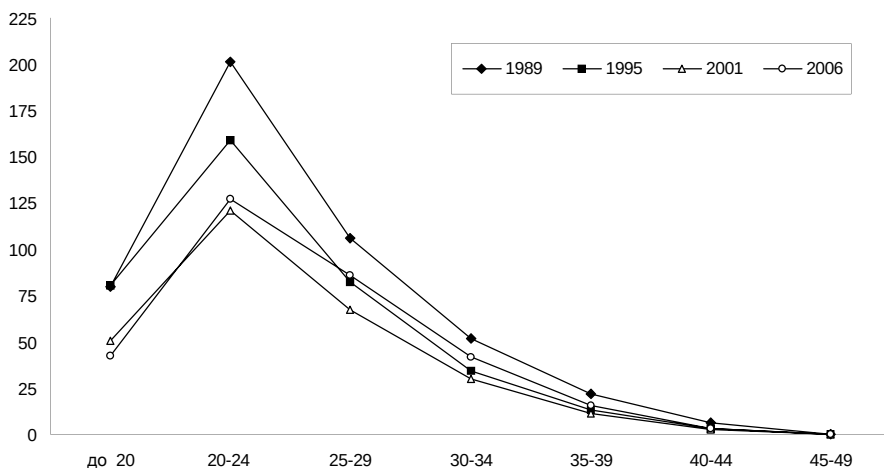

Рис. 3.14. Повікові коефіцієнти народжуваності у сільській місцевості України (на 1000 жінок відповідного віку)

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

У цілому ж, як це видно з рис. 3.14, окреслені структурні зміни інтенсивності дітонародження за віком матері призводять до того, що крива повікової народжуваності сільських жінок не лише «зсувається» вправо, а й стає не такою гостровершинною, більш розлогою, співвідношення значення її локального максимуму (що припадає на 20—24 роки) з показником для суміжної (25—29 років) та наступної вікової групи зменшується. Якщо станом на 1989 р. повікова інтенсивність народжуваності у 20—24-річних жительок села майже вдвічі перевищувала таку для жінок віком 25—29 років і ледве не вчетверо — показник для 30—34-річних, то наразі ці співвідношення становлять відповідно близько 1,5 раза та 3 рази.

Однак слід наголосити, що народжуваність у сільській місцевості країни лишається більш ранньою, ніж у міських поселеннях, причому вищезгаданий процес деякого згладжування кривої народжуваності та її «зсуву» у порівняно старші вікові групи швидше протікає у містах, ніж у сільській місцевості. Так, у цілому за досліджуваний сімнадцятирічний період внесок жінок віком до 25 років у сумарну народжуваність у міських поселеннях скоротився на 13,5 відсоткових пункта, а у сільській місцевості — на 6,6 відсоткових пункта. Інтенсивність дітонародження у групах 20—24-річних і 25—29-річних городянок вже фактично зрівнялась і перевищує таку для 30—34-річних жінок у 1,8 раза (проти 3 разів — для села). Середній вік матері при народженні дитини у міських поселеннях порівняно з 1989 р. збільшився на 0,8 року, у сільській місцевості — на 0,3 року. Нині цей показник у містах на 1 рік перевищує такий для сільської місцевості, причому для дітей трьох перших черговостей дана міжпоселенська різниця помітно більша (табл. 3.4). Отже, і більш високі показники народжуваності у молодшому дітородному віці та нижчий середній вік народження дитини фіксуються саме у тих регіонах країни, де значною є частка сільського населення з його доволі ранньою шлюбністю, оптимістичнішими репродуктивними настановами та початком дітородної діяльності у молодшому віці. При цьому слід зазначити, що постаріння народжуваності не тільки у сільських регіонах (де воно лише розпочинається), а й на більш урбанізованих територіях не зайшло так далеко, як у низці розвинутих європейських країн, в яких середній вік матері при народженні дитини на 4—5 років вищий, ніж в Україні.

Варто вказати на наявність не лише кількісних відмінностей, а й якісних особливостей, що «стоять» за загальним постарінням народжуваності та уповільненням темпів формування сім'ї у різних типах поселень України. На перебіг цього процесу може впливати як поширення практик відкладання народження дітей (вже починаючи з первістка) за умови орієнтації на малодітну або й одnodітну сім'ю, так і зрушення у структурі народжуваності за іншою її ознакою — черговістю народження — «на користь» дітей другої і вищих черговостей, яких, зрозуміло, жінки народжують у більш пізньому віці. Можна припустити, що нині у міських поселеннях країни провідним фактором постаріння народжуваності є саме відкладання народжень (дещо рідше — й шлюбів) до часу завершення професійної освіти, набуття економічної самостійності та незалежності; у селах більш впливовим, порівняно з

містами, є такий фактор подовження періоду формування сім'ї, як реалізація настанов на середньодітність¹⁴. Аби перевірити слушність цього припущення й обґрунтувати його, розглянемо особливості динаміки народжуваності за черговістю народження у сільській місцевості й міських поселеннях України. Розкриття структурних особливостей народжуваності за ознаками віку матері й черговості народження допомагає, крім того, визначитись і зі специфікою чинників перебігу процесу постаріння народжуваності на сучасному етапі в Україні у порівнянні з іншими європейськими країнами.

Зниження народжуваності в Україні у 1990-і — на початку 2000-х років супроводжувалось чітко вираженою тенденцією до підвищення частки первістків і скорочення питомої ваги дітей більш високих черговостей у складі новонароджених. Найбільш вираженою ця тенденція була у міських поселеннях, що, до речі, характерно і для більш довготривалого періоду зниження народжуваності в Україні (додаток 3.2). З початком компенсаційного підвищення народжуваності у поточному десятиріччі намітився злам вищеокресленої тенденції, однак частка перших дітей серед новонароджених за 2002—2006 рр. у цілому скоротилася незначно, принаймні нині вона і у селян, і особливо у городян лишається помітно вищою, ніж була на рубежі 1980-х і 1990-х років, а також, наприклад, у 1979 р., з якого веде свій відлік депопуляція у сільській місцевості країни (рис. 3.15). Привертає увагу також і та обставина, що у попередній нетривалій період підвищення народжуваності в Україні (протягом 1983—1986 рр.), яке також було пов'язане з активізацією демографічної політики¹⁵, зміни у структурі новонароджених «на користь» других— третіх дітей були істотнішими, ніж за новітнього збільшення чисельності народжених в останні два роки.

Слід зазначити, що висока частка первістків серед новонароджених пояснюється не лише різким обмеженням кількості народжуваних дітей у тих умовах дітородної діяльності, які залишають бажати кращого, але певною мірою — і поширеністю ранніх шлюбів та порівняно високою часткою молодих жінок. Так, із загальної кількості новонароджених у сільській місцевості в 2006 р. понад 4/5 становили діти, народжені матерями віком до 30 років (майже 80% яких перебували у зареєстрованому шлюбі), при цьому більше половини малюків, народжених цього року на селі, мали матерів, молодших 25 років (з них 77% — заміжніх). У міських поселеннях фактор ранньої шлюбності й народжуваності щодо переважання первістків серед новонароджених відіграє відносно меншу роль (особливо з огляду на поширеність тут одностатевості). Але і в містах на дітей, народжених жінками до 30 років, нині

¹⁴ Мова йде про середньодітність у традиційно-демографічному її розумінні (як настанову на народження 3—4 дітей).

¹⁵ Йдеться про введення у листопаді 1982 р. заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми: введення частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною у віці до 1 року та неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1,5 року з призначенням щомісячної допомоги по оплачуваній відпустці на рівні, що відповідав 1/5 середньомісячної грошової оплати праці робітника і службовця та понад 1/4 оплати

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

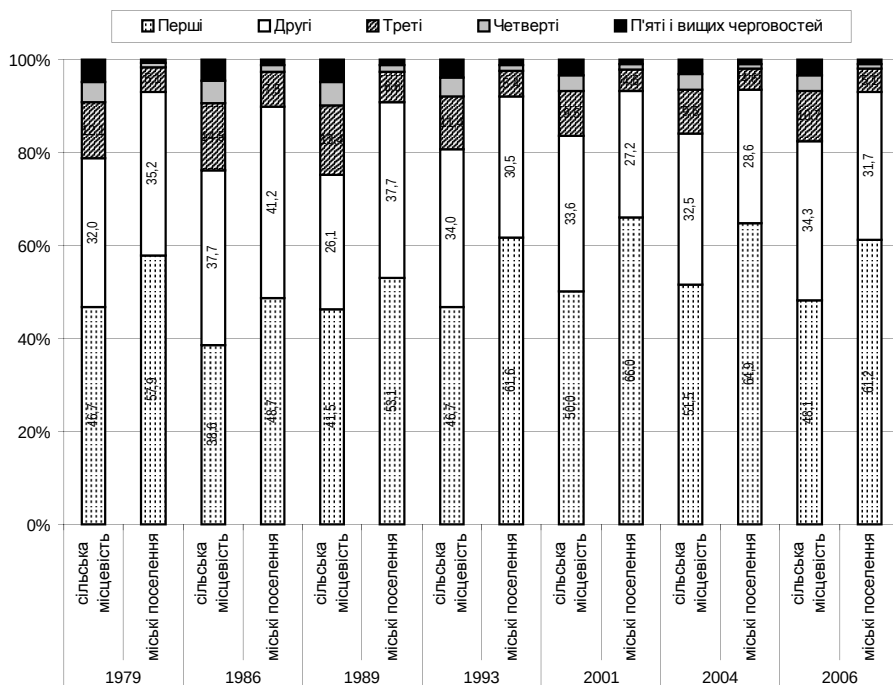

Рис. 3.15. Розподіл новонароджених у сільській місцевості та міських поселеннях України за черговістю народження

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

припадає дещо більше 3/4 народжень, на дітей молодих матерів віком до 25 років — 45%. Тож у цілому особливості моделі народжуваності та шлюбності у нашій країні зумовлюють доволі раннє завершення процесів дітородної діяльності та формування сім'ї.

Дітей перших трьох черговостей жінки у сільській місцевості України найчастіше народжують у молодому віці — до 30 років (табл. 3.4).

Як уже зазначалося, сільські жінки розпочинають дітородну діяльність дещо раніше, ніж городянки. Хоча середній вік матері при народженні дітей усіх черговостей у сільській місцевості нижчий, ніж у міських поселеннях, однак вже після другої—третьої дитини міжпоселенські відмінності щодо середнього віку матері з підвищенням черговості народження скорочуються, як і різниці між показниками середнього віку народження дітей суміжних черговостей. Це опосередковано віддзеркалює ту відому закономірність, згідно з якою відмінності щодо місця проживання, умов життя та інших пов'язаних із цим чинників мають більше значення при прийнятті рішення стосовно народження другої (або й першої) дитини, а для тих, хто обирає багатодітність,

Таблиця 3.4. Середній вік матері за черговістю народження у сільській місцевості та міських поселеннях України у 2006 р.

Черговість народження	Вік матері, років		
	Сільська місцевість	Міські поселення	Різниця між показником для сільської місцевості й міських поселень
Перша	21,9	23,6	-1,7
Друга	26,1	28,6	-2,5
Третя	29,3	31,0	-1,7
Четверта	30,9	31,9	-1,0
П'ята і більше	33,7	34,3	-0,6
Усі черговості	24,8	25,8	-1,0

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

ці фактори відіграють меншу роль, при цьому їм вже легше, ніж малодітним, зважитись на народження чергової (четвертої, п'ятої тощо) дитини.

Народжуваність підвищувалась у сільській місцевості України у 2002—2006 рр. в основному за рахунок «компенсації» відкладених народжень дітей перших трьох черг народження, здебільшого — першої і другої. При цьому протягом 2002—2004 рр. йшлося про компенсацію майже виключно за рахунок первістків, адже чисельність і частка дітей другої—третьої черговостей народження у селах навіть дещо зменшилась,¹⁶ а вже у наступні роки (2005—2006) випереджаючими були темпи приросту новонароджених саме другої—четвертої черговостей народження (рис. 3.16). У міських поселеннях чисельність не лише первістків, а й дітей більш високих черговостей потроху збільшувалась вже з 2002 р., а у 2004—2005 рр. внесок других (почасти й третіх) дітей у приріст народжень став найвагомим, і частка других—третіх (а у селах — і четвертих) дітей збільшилась.

У підсумку частка других дітей, народжених у сільській місцевості у 2002—2004 рр., була майже на 1/5 більшою за відповідний показник у містах, а у 2006 р. це перевищення скоротилося до 1/10. Питома вага третіх дітей серед новонароджених у сільській місцевості нині більш ніж удвічі, четвертих — більш ніж утричі, а дітей вищих черговостей — більш ніж у три з половиною рази вища, ніж у міських поселеннях. Загалом понад 28% усіх первістків, 35% других дітей та дещо більше половини третіх і понад 3/5 дітей вищих черговостей із числа усіх новонароджених у 2006 р. народилася саме у селах. При цьому аналіз повікової народжуваності за черговістю народження засвідчує, що принаймні для жінок старше 25 років перевищення рівнів народжуваності селянок над городянками досягається не за рахунок первістків, а як результат помітно більшої частоти народження дітей другої (для жінок 25—29 років) та вищих черговостей (здебільшого третьої й четвертої — для жінок старшого репродуктивного віку) (додаток 3.3).

¹⁶ У 2004 р. порівняно з 2001-м у сільській місцевості на кілька десятків осіб збільшилась чисельність народжених четвертих і п'ятих дітей.

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

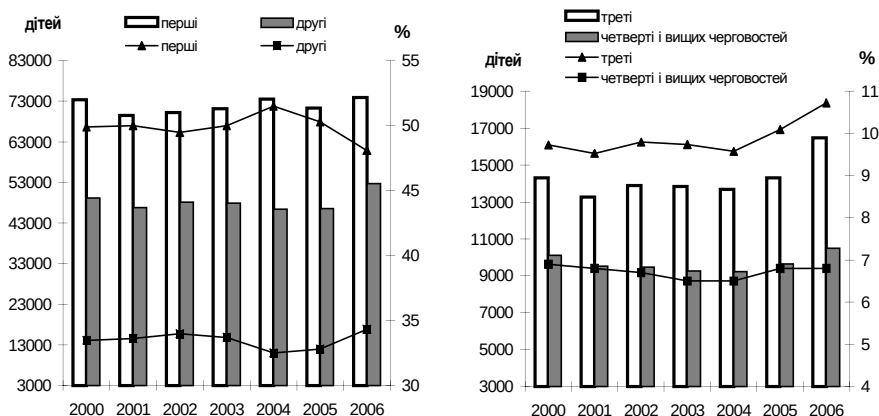

Рис. 3.16. Чисельність та частка новонароджених різних черговостей народження у сільській місцевості України у 2000—2006 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Виходячи з вищезазначеного, можна припустити, що якби результати економічного піднесення більшою мірою торкнулися якості життя селян та жителів тих регіонів України, що менш урбанізовані й промислово розвинуті, однак відзначаються поширеністю настанов на середньодітність, ми могли б розраховувати на більш помітне підвищення дітородної активності населення, у тому числі щодо народження других і третіх дітей. Це насамперед стосується областей Західного демографічного регіону, що лідирують за рівнем народжуваності і при цьому демонструють більш сприятливу структуру народжень за черговостями (додаток 3.4). Так, серед дітей, народжених у 2006 р. у сільській місцевості Західного регіону країни первістки становили 44%, другі діти — понад 34%, треті — 12%, четверті й вищих черговостей — понад 9%.

Аналіз розподілу дітей різних черговостей, народжених у сільській місцевості та міських поселеннях країни, за шлюбним станом матері показує, що мінімальна частка народжень поза зареєстрованим шлюбом і у селах, і у містах припадає на других дітей, а максимумами спостерігаються не так щодо перших народжень (в які зазвичай потрапляють позашлюбні народження у ранньому віці, а також і у зрілих самотніх матерів), як стосовно новонароджених більш високих черговостей (рис. 3.17).

Вищокреслені співвідношення щодо розподілу новонароджених різних черговостей за ознакою народження у зареєстрованому шлюбі або поза ним можна, очевидно, віднести як на рахунок поширеності консенсуальних шлюбів серед жінок зрілого дітородного віку, які народжують третіх—четвертих дітей (особливо якщо йдеться про повторні шлюби), так і на рахунок «несвідомої»

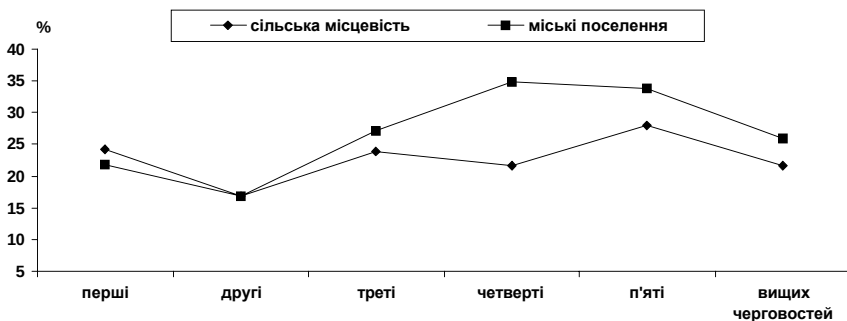

Рис. 3.17. Частка народжених поза зареєстрованим шлюбом серед новонароджених різних черговостей у сільській місцевості і міських поселеннях України у 2006 р.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

багатодітності дійсно незаміжніх жінок із маргінальних або «напівмаргінальних» верств¹⁷.

А загалом збільшення частки позашлюбних народжень є ще однією відмінною рисою структурних зрушень у народжуваності в Україні протягом досліджуваного періоду. Останніми роками частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, як у сільській місцевості, так і у міських поселеннях країни перевищувала 1/5, тоді як на рубежі 1980-х і 1990-х вона була дещо більшою 1/10 (рис. 3.18).

Структурні зрушення у народжуваності за ознакою шлюбного стану матері значною мірою зумовлені сучасними особливостями перебігу процесів шлюбності й розлучуваності, формування шлюбно-сімейного складу населення. Йдеться насамперед про стрімке поширення в останні десять—п'ятнадцять років незареєстрованих (консенсуальних) шлюбів в Україні. Тож можна припустити, що сукупності позашлюбних народжень і у сільській місцевості, і у міських поселеннях країни представлені не лише народженнями у самотніх жінок, а й тими новонародженими, батьки яких перебувають у консенсуальному шлюбі¹⁸.

Протягом досліджуваного періоду змінювалось співвідношення між селами та містами за поширеністю позашлюбних народжень: на початку 1990-х років частка народжень поза зареєстрованим шлюбом була вищою у селах, надалі на десятиріччя (з 1993-го по 2003 р.) лідерство за цим показником «перехопили» міські поселення, а на сьогодні частка позашлюбних народ-

¹⁷ Виходячи з того, що ще у 2003—2004 рр. частка не лише новонароджених високих черговостей, а й позашлюбних народжень у їх складі була дещо меншою (у селах щодо четвертих—п'ятих народжень — 1/4 їх частина, а не понад третину, як в останні роки), можна припустити, що деяку роль у пожев'явленні дітородної активності щодо дітей високих черговостей у маргінальних верствах в останні роки відіграло й запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини.

¹⁸ На жаль, на основі наявних статистичних даних ми не маємо змоги встановити, в якому співвідношенні сукупність новонароджених поділяється на вказані дві частини.

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

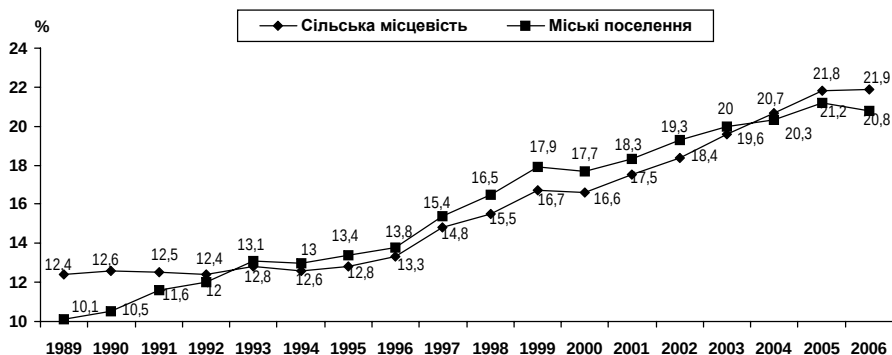

Рис. 3.18. Частка новонароджених, батьки яких не перебувають у зареєстрованому шлюбі, у сільській місцевості та у міських поселеннях України у 1989—2006 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

жень у сільських жінок знову вища, ніж у городянок, причому на відміну від останніх у селянок вона і за підсумками 2006 р. продовжувала зростати.

Скласти більш цілісне уявлення про ступінь поширення позашлюбної народжуваності та її міжпоселенські співвідношення дає змогу аналіз деяких її вікових характеристик (табл. 3.5). Повікова крива частки позашлюбних народжень має вигляд двогорбого розподілу, локальний мінімум якого формують значення даного показника у віковому інтервалі від 20 до 29 років. З віддаленням від цього інтервалу найвищої дітородної активності як у на-

Таблиця 3.5. Деякі характеристики позашлюбної народжуваності за віком матері у сільській місцевості й міських поселеннях України у 2006 рр.

Вікові групи	Внесок відповідних вікових груп матерів у загальну кількість позашлюбних народжень, %		Частка позашлюбних народжень у загальній кількості народжених жінками відповідного віку, %		Кількість позашлюбних народжень у розрахунку на 1000 жінок відповідного віку	
	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення
До 15 років	0,2	0,2	81,4	84,8	0,2	0,1
15—19	21,9	15,4	33,3	35,1	14,1	8,2
20—24	34,7	31,9	18,9	18,1	24,0	14,4
25—29	22,2	26,3	18,4	17,3	15,9	13,3
30—34	13,5	17,4	21,9	21,2	9,2	9,1
35—39	6,1	7,3	27,6	26,5	4,2	4,1
40—44	1,3	1,4	30,0	29,3	0,9	0,7
45—49	0,1	0,1	28,8	25,0	0,0	0,0

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

прямі молодших, так і у бік старших вікових груп частка позашлюбних народжень зростає, сягаючи доволі високих значень у молодшому (15—19 років) та старшому репродуктивному віці, переважно у 40—44 роки, коли самотні зрілі жінки нерідко народжують єдину дитину «для себе», або жінки у повторному незареєстрованому шлюбі (чи ж і власне поза шлюбом) народжують дитину більш високої черговості. Та найвищий локальний максимум повікової кривої позашлюбної народжуваності припадає на наймолодшу (підліткову) групу жінок, позашлюбні народження в якій є результатом надто ранніх небажаних вагітностей, що, до речі, значною мірою стосується і народжень у молодих матерів наступної вікової групи (15—19 років). У згаданих молодших вікових групах сільських жінок частка позашлюбних народжень хоч і вельми висока, однак все ж дещо менша, ніж у міських поселеннях. Мабуть, у випадку незапланованої ранньої вагітності дівчини на селі (де і досі матері-одиначки¹⁹ нерідко піддаються осуду) частіше, ніж у містах, реєструється шлюб між сексуальними партнерами. Водночас як повікова позашлюбна народжуваність у молодому віці, так і внесок відповідних груп сільських жінок у загальну кількість народжень поза зареєстрованим шлюбом у селах вищі, ніж у міських поселеннях, що засвідчує особливо незадовільний стан статевої, сексуальної й демографічної культури сільської молоді, несформованість у неї настанов на відповідальне материнство і батьківство. Примітно й те, що вже в останні роки частота позашлюбних народжень і їх частка в наймолодших вікових групах жінок підвищувались.

Про чинники позашлюбної народжуваності у селах і містах країни почасти дає змогу судити і її регіональна диференціація. Загальною закономірністю останньої є локалізація мінімальних часток позашлюбних народжень у західному регіоні України, а максимумів — на сході та особливо — на півдні. Так, у сільських поселеннях західних областей частка дітей, народжених поза офіційно зареєстрованим шлюбом, і дотепер здебільшого не перевищує 1/10, у той час як у сільській місцевості півдня й південного сходу вона повсюдно перетнула відмітку 1/4, а подекуди наближається до третини усіх народжень або й перевищує її.

Таким чином, за схожої спрямованості структурних змін у народжуваності сільського й міського населення (за повіковим її профілем, шлюбним станом матерів тощо), вищеокреслені процеси структурних зрушень у містах і селах протікають з різною інтенсивністю і характеризуються певними відмінностями щодо чинників, що їх зумовлюють: як факторів соціально-економічного плану (як-от: рівень життя та умови праці, ступінь соціальної захищеності та ін.), так і соціально-культурних та психологічних (традиції і стереотипи, особливості способу життя і менталітету тощо). Хоча очевидно у вітчизняних умовах можна розраховувати на сприятливий вплив на народжуваність сільського населення саме підвищення рівня його життя (і, зокрема, не так зростання пільг і допомог, як істотного підвищення оплати праці, а також здійснення реальних кроків щодо поліпшення житлових умов), однак слід враховувати, що за роки трансформацій відбулися глибинні зрушен-

¹⁹ А почасти і ті чоловіки, які за даних умов воліють уникнути відповідних зобов'язань.

ня і в репродуктивній поведінці дітолюбного й матримоніально орієнтованого сільського населення України. Як і городяни, селяни у перспективі будуть намагатися підвищити власний рівень життя і умови навчання та виховання дітей за рахунок обмеження або відкладання дітонародження. Інша справа, що нині у нашій країні умови дітородної діяльності не є сприятливими для задоволення навіть наявної потреби у дітях, яка (як це показують дані соціологічних опитувань) у сільського населення є здебільшого вищою, ніж у городян, і відповідає принаймні 2—3 дітям. Окрім цього, слід мати на увазі, що сталий соціально-економічний розвиток країни покликаний і здатний створити умови для реалізації вже сформованих репродуктивних настанов населення, а у їх формуванні (ще з юного віку) велику роль відіграють соціально-психологічні чинники та неформальні інститути — сімейні цінності й традиції, ступінь престижу материнства і батьківства, що підтверджують як вітчизняні реалії, так і насамперед — досвід низки західних країн.

Праця та пов'язані з нею прагнення до кар'єрного зростання, трудової самореалізації, матеріальної незалежності й добробуту посідають дедалі значніше місце у почутті самоповаги і системі життєвих цінностей особи — члена сучасного індивідуалізованого суспільства, витісняючи, певною мірою, традиційні сімейні цінності, корелюючи з відчуженням сімейних і батьківських ролей, з «інфляцією» значущості батьківського та материнського призначення як сенсу людського життя.

Можливість отримання роботи і доступ до продуктивної зайнятості є надзвичайно важливими передумовами формування необхідної для створення сім'ї і народження дітей матеріальної бази, забезпечення дієвості зусиль особи з поліпшення власного життя і майбутнього своїх дітей, а відтак — для почуття впевненості у завтрашньому дні.

Зміна внутрішніх соціально-економічних умов і, зокрема, відмирання державного патерналізму, а також орієнтація населення на західні стандарти і стиль життя, зумовлюють підвищення ролі матеріального чинника у функціонуванні сім'ї, забезпеченні стабільності шлюбів, формуванні дітородних настанов. Більшість молодих людей прагне, насамперед, здобути освіту і навіть «зробити кар'єру», перш ніж створювати сім'ю, і тим паче народжувати дітей. Причому, як свідчать результати соціологічних досліджень, більша зацікавленість у цінностях, пов'язаних з освітою та професійною кар'єрою, їх пріоритетність у життєвих планах нині вирізняє саме молодих жінок²⁰.

На народжуваність впливатимуть актуалізація цінностей індивідуальної свободи й незалежності, домінування у життєвих планах молоді стратегій досягнення особистого успіху, її більша зацікавленість у цінностях, пов'язаних з освітою й професійною кар'єрою. Тож розраховувати на вагоме й невинне підвищення народжуваності і підтримання сумарного показника народжуваності на рівні простого відтворення чи ж вищому за 1,5 дитини, навіть за сприятливих соціально-економічних умов навряд чи реально.

²⁰ Молодь на порозі самостійного життя. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. — С. 50.

3.3. Репродуктивні втрати у сільському населенні та деякі їх чинники

Демографічна ситуація, яка склалася нині в Україні, є наслідком дії багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливали на неї протягом десятиріч. З одного боку, вона обумовлена соціальними та економічними катаклізмами, що супроводжували українців у ХХ столітті, з іншого — є наслідком погіршення репродуктивного здоров'я населення, викликаного екологічними негараздами, способом життя та біологічною складовою формування здоров'я (поширенням хронічних екстрагенітальних захворювань, інфекційних хвороб, що передаються статевим шляхом та ін.), погіршенням доступу до медичної допомоги та її низькою якістю. Стан репродуктивного здоров'я відображає потенційні можливості населення щодо відтворення, рівень його адаптації до умов навколишнього середовища.

Переважаючи дотепер у нашій країні підходи у пронаталістській політиці орієнтовані на своєрідне стимулювання дітородної активності населення, на бажані зміни у репродуктивних настановах та «підвищення репродуктивних планів» населення здебільшого під впливом надання певних допомог чи, у кращому випадку, здійснення більш системних заходів з поліпшення умов життя сімей з дітьми. Водночас як загальновідоме судження про те, що репродуктивні настанови майбутніх батьків здебільшого формуються ще в юності і відтоді лишаються доволі сталими²¹, так і той факт, що народженню більшої кількості дітей в Україні перешкоджають значні репродуктивні втрати (якот: невиношування вагітності, аборти за медичними показаннями, безпліддя та ін.) спонукають привернути увагу до тих резервів підвищення народжуваності, що їх можна реалізувати, якщо допомогти жінкам (сім'ям), які бажають мати дитину (дітей), але при цьому обтяжені певними проблемами щодо стану здоров'я (у тому числі репродуктивного), народити бажану здорову дитину.

Для оцінки якості репродуктивного процесу, визначення частоти репродуктивних втрат серед зареєстрованих (бажаних) вагітностей та формування уявлення про ступінь їх впливу на рівень народжуваності було здійснено оцінку ймовірності виникнення плодових репродуктивних втрат у сільських поселеннях та містах України за останні п'ять років.

Поняття «репродуктивні втрати» у даному разі об'єднує втрати за рахунок плоду: самовільні викидні, штучні аборти за медичними показаннями, мертвонародження, смерті у ранній неонатальний період (0—6 діб життя), які реєструються у відповідній звітності МОЗ України. Для аналізу взяті дані галузевої статистичної звітності МОЗ України (ф. 21 «Звіт про медичну допомогу вагітним, роділлям і породіллям», ф.13 «Звіт про аборти») за п'ятирічний період (2002—2006 рр.). Було використано також дані генетичного моніторингу, який проводився в Інституті гігієни та медичної екології АМН України ім. О.М. Марзєєва у рамках Цільової комплексної програми.

Показник репродуктивних втрат за рахунок плоду розраховувався по відношенню до 1000 зареєстрованих вагітностей за певний період спостереження. Частота репродуктивних втрат за рахунок плоду за останнє п'ятиріччя серед

²¹ Белова В.А. Число детей в семье. — М., 1975. — С. 33—35.

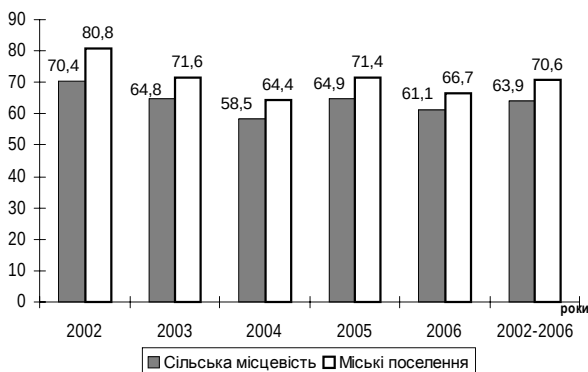

Рис. 3.19. Частота репродуктивних втрат за рахунок плоду у жінок сільської місцевості і міських поселень України, 2002—2006 рр., %

Джерело: авторські розрахунки

сільського населення України коливалась від 58,5 на 1000 зареєстрованих вагітностей (2004 р.) до 70,4 (2002 р.) і становила 61,1% в останньому з досліджуваних років проти 66,7% у городянок (рис. 3.19).

В аналізі використано показник відносного ризику репродуктивних втрат (RR), що являє собою відношення ризику виникнення втрат в одній групі осіб (сільські жінки) стосовно іншої групи населення (міські жінки)²².

Відносний ризик $RR = (A_1 / N_1) / (A_0 / N_0)$, а дисперсія логарифма відносного ризику $Var[\ln(RR)] = (N_1 - A_1) / (N_1 * A_1) + (N_0 - A_0) / (N_0 * A_0)$; 95% довірчий інтервал має такі межі: $\text{Exp} \{ \ln(RR) \pm 1.96 * [Var(\ln(RR))]^{1/2} \}$. Через A_1 (A_0) позначено абсолютну кількість репродуктивних втрат в експонованій по відношенню до досліджуваного чинника (неекспонованій, порівняльній) когорті, а через N_1 (N_0) — абсолютну кількість зареєстрованих вагітностей, тобто чисельність відповідної когорти.

Згідно з отриманими показниками відносного ризику ймовірність виникнення репродуктивних втрат за рахунок плоду у сільських жінок стабільно нижча порівняно з міськими жителями (табл. 3.6).

Розгляд структури репродуктивних втрат за рахунок плоду показує, що найбільшу їх частину становлять самовільні викидні на ранніх строках вагітності (до 12 тижнів) (рис. 3.20).

²² Співвідношення, яке, вірогідно, не відрізняється від 1,0, означає, що ймовірність виникнення патології у групах, що порівнюються, є однаковою. Співвідношення ризиків, яке вірогідно більше 1,0, свідчить про підвищену ймовірність виникнення патологічного стану, в тоді як співвідношення вірогідно менше 1,0 говорить про те, що ймовірність виникнення патології зменшена [Beaghehole R., Bonita R., Kjellstrom T. Basic epidemiology. Geneva. WHO, 1993. — 175 p.]. Відносний ризик розраховувався з визначенням 95% довірчих інтервалів (ДІ) по відношенню села до міста.

Таблиця 3.6. Відносний ризик виникнення репродуктивних втрат за рахунок плоду для жінок сільської місцевості порівняно з городянками України, 2002—2006 рр.

Роки спостереження	Показник	Довірчий інтервал
2002	0,90	0,89—0,92
2003	0,93	0,91—0,95
2004	0,93	0,91—0,95
2005	0,93	0,91—0,95
2006	0,94	0,92—0,95
2002—2006	0,93	0,92—0,94

Джерело: авторські розрахунки

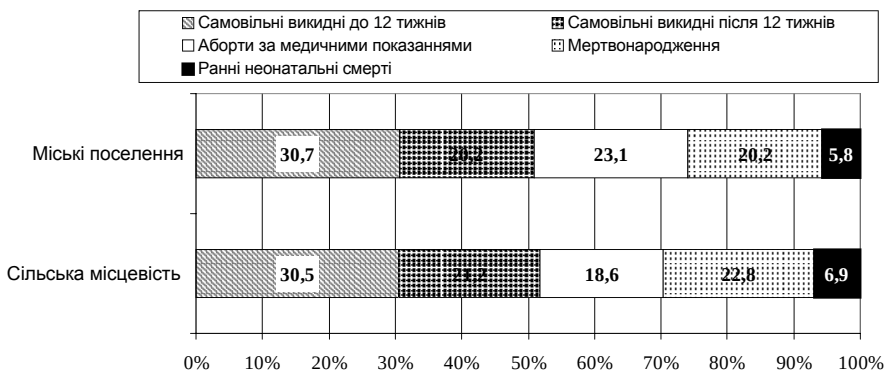

Рис. 3.20. Структура репродуктивних втрат за рахунок плоду серед жінок сільської місцевості і міських поселень України, 2002—2006 рр., %

Джерело: авторські розрахунки

Майже однаковими є частки самовільних викиднів після 12 тижнів гестації, абортів за медичними показаннями та мертвонароджень. Ледве не кожна п'ятнадцята зареєстрована вагітність закінчувалась смертю дитини протягом перших 6 діб життя. У складі репродуктивних втрат на селі порівняно з містами більшою є частка самовільних викиднів після 12 тижнів вагітності (21,2% проти 20,2%, $p=0,006$), мертвонароджень (22,9% проти 20,2%, $p<0,001$), ранніх неонатальних смертей (6,9% проти 5,8%, $p<0,001$). У той же час спостерігалась менша питома вага абортів за медичними показаннями (23,2% у містах порівняно з 18,57% — на селі, $p<0,001$).

Частота усіх самовільних викиднів, які завжди є основною частиною плодових репродуктивних втрат²³, за п'ять останніх років становила 33,0% у сільській місцевості та 35,9% — у містах (рис. 3.21).

²³ Тягар генетично обумовлених репродуктивних розладів серед населення Київської області / Тимченко О.І., Єлагін В.В., Линчак О.В. та ін. // Вісник організації охорони здоров'я — 2003. — № 4. — С. 12—18.

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

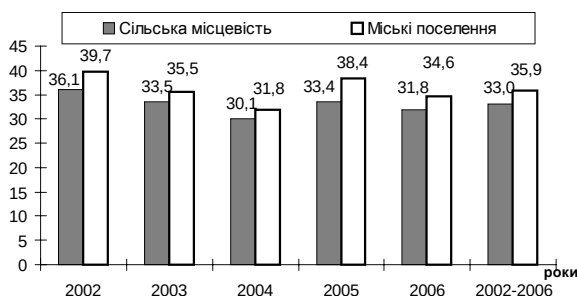

Рис. 3.21. Частота самовільних викиднів у жінок сільської місцевості і міських поселень України, 2002—2006 рр., ‰

Джерело: авторські розрахунки

У кожному році спостереження та за весь досліджуваний період у сільських жінок ймовірність виникнення самовільних викиднів була нижчою порівняно з міськими жителями країни (табл. 3.7).

Таблиця 3.7. Відносний ризик виникнення самовільних викиднів у жінок сільської місцевості порівняно з городянками України, 2002—2006 рр.

Роки спостереження	Показник	Довірчий інтервал
2002	0,94	0,91—0,96
2003	0,96	0,94—0,98
2004	0,96	0,94—0,99
2005	0,90	0,88—0,93
2006	0,94	0,92—0,96
2002—2006	0,94	0,93—0,95

Джерело: авторські розрахунки

Самовільним викиднем на ранньому терміні (до 12 тижнів гестації) в Україні закінчувалась майже кожна п'ятидесята зареєстрована вагітність. Серед сільських жінок частота таких викиднів становила 19,5‰ проти 21,7‰ — для городянок (рис. 3.22).

Як видно з табл. 3.8, ймовірність виникнення ранніх самовільних викиднів, що фактично є індикатором генетичної патології зародку²⁴, у сільських жителів менша порівняно з міськими. Однак слід мати на увазі, що на практиці навіть за бажаної вагітності жінка подеколи не перебуває під медичним наглядом до 12 тижнів вагітності, не стає своєчасно на облік (причому частіше це трапляється у сільській місцевості), відтак певна кількість самовільних викиднів не реєструється (а іноді не фіксується навіть самою жінкою).

²⁴ Кулешов Н.П. Частота возникновения и судьба хромосомных аномалий у человека: Автореф. дис. ... д-ра мед. наук: 03.00.15 / Институт медицинской генетики АМН СССР. — М., 1979. — 45 с.

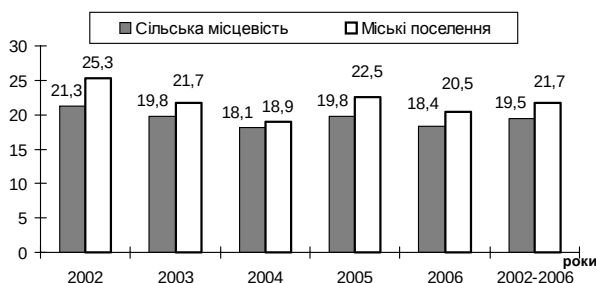

Рис. 3.22. Частота самовільних викиднів до 12 тижнів вагітності у жінок сільської місцевості і міських поселень України, 2002—2006 рр., %

Джерело: авторські розрахунки

Таблиця 3.8. Відносний ризик виникнення самовільних викиднів до 12 тижнів вагітності у жінок України сільської місцевості порівняно з городянками, 2002—2006 рр.

Роки спостереження	Показник	Довірчий інтервал
2002	0,89	0,86—0,92
2003	0,94	0,91—0,97
2004	0,97	0,94—1,01
2005	0,91	0,88—0,94
2006	0,92	0,89—0,95
2002—2006	0,93	0,91—0,94

Джерело: авторські розрахунки

Зниження частоти мертвонароджень в Україні за період з 2002 р. по 2006 р. спостерігалось і серед жителів села, і у міських поселеннях (рис. 3.23). У сільських жінок частота мертвонароджень за цей час зменшилась у 1,6 раза і

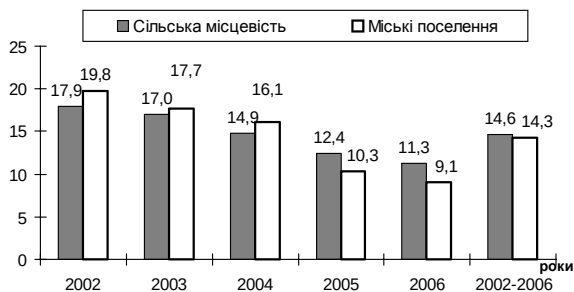

Рис. 3.23. Частота мертвонароджень серед жінок сільської місцевості і міських поселень, 2002—2006 рр., %

Джерело: авторські розрахунки

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

в 2006 р. дорівнювала 11,26‰. На противагу самовільним викидням, частота мертвонароджень на селі була нижчою, ніж у містах лише у 2002 р. та 2004 р.

Як видно з табл. 3.9, в останні два роки, а також за результатами п'яти років у цілому ймовірність виникнення мертвонароджень у сільських жителях порівняно з городянами була підвищеною.

Таблиця 3.9. Відносний ризик виникнення мертвонароджень у жінок сільської місцевості порівняно з городянами України, 2002—2006 рр.

Роки спостереження	Показник	Довірчий інтервал
2002	0,94	0,90—0,97
2003	0,97	0,94—1,01
2004	0,94	0,91—0,98
2005	1,30	1,09—1,18
2006	1,16	1,11—1,21
2002—2006	1,02	1,01—1,03

Джерело: авторські розрахунки

Частота ранніх неонатальних смертей за період 2002—2006 рр. майже не змінювалась. Більш-менш помітна різниця між селами та містами спостерігалась у 2005 та 2006 рр., а також за весь період загалом з перевищенням показника для сільських дітей над городянами (рис. 3.24, табл. 3.10).

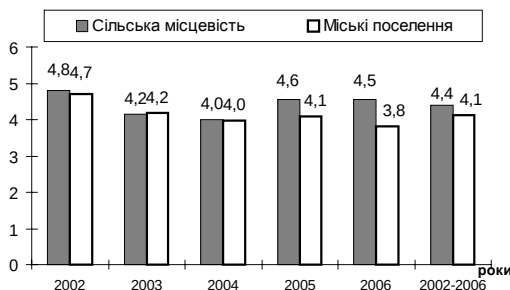

Рис. 3.24. Частота ранніх неонатальних смертей у міських поселеннях і сільській місцевості України у 2002—2006 рр., ‰

Джерело: авторські розрахунки

Аксіомою можна вважати те, що доступ і якість медичної допомоги в сільській місцевості гірші, ніж у містах. Однак на виникнення репродуктивних втрат діють і інші фактори та механізми. Аналіз розподілу мертвонароджених дітей за масою тіла показав, що у сільській місцевості мертвих дітей (масою 500—999 г) народжується менше, ніж у містах (рис. 3.25), що може бути опосередкованим відображенням умов перебігу вагітності і узгоджується з фактом нижчої ймовірності виникнення самовільних викиднів у селах порівняно з містами. І

Таблиця 3.10. Відносний ризик ранньої неонатальної смерті у сільській місцевості порівняно з міськими поселеннями України, 2002—2006 рр.

Роки спостереження	Показник	Довірчий інтервал
2002	1,01	0,95—1,08
2003	0,99	0,93—1,06
2004	1,01	0,94—1,08
2005	1,07	1,01—1,15
2006	1,13	1,06—1,20
2002—2006	1,04	1,01—1,08

Джерело: авторські розрахунки

навіпаки, частка дітей масою 1000 г і більше вища серед новонароджених у сільській місцевості, де якість медичної допомоги гірша, ніж у містах.

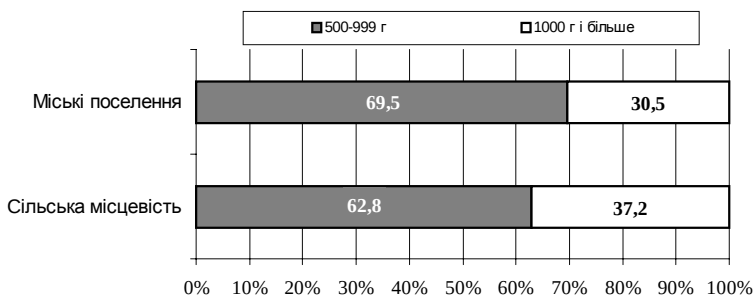

Рис. 3.25. Розподіл мертвнонароджених дітей за вагою при народженні, Україна, 2002—2006 рр., %

Джерело: авторські розрахунки

Такими ж є міжпоселенські співвідношення і щодо дітей, які померли протягом перших шести діб життя (рис. 3.26).

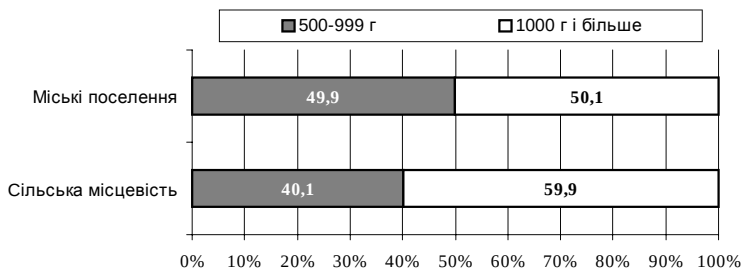

Рис. 3.26. Розподіл за вагою дітей, померлих протягом перших шести діб життя, Україна, 2002—2006 рр., %

Джерело: авторські розрахунки

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

Аборти за медичними показаннями є результатом втручання людини у процес дітонародження за умови дефектного плоду або неможливості матері виносити та народити здорову дитину. З одного боку, їх рівень відображає якість репродуктивного відтворення, а з іншого — ступінь розвитку і якість медичної допомоги жінкам при репродукції. Частота абортів за медичними показаннями за період 2002—2006 рр. становила у сільських поселеннях в середньому 11,9‰, у містах 16,3‰ (рис. 3.27). Цей показник, незважаючи на зменшення строків проведення абортів за медичними показаннями, в останні роки зростає, що може почати зумовлювати зниження частоти мертвонароджень, хоча зменшення останніх можна досягти і за рахунок покращення якості та доступності медичної допомоги.

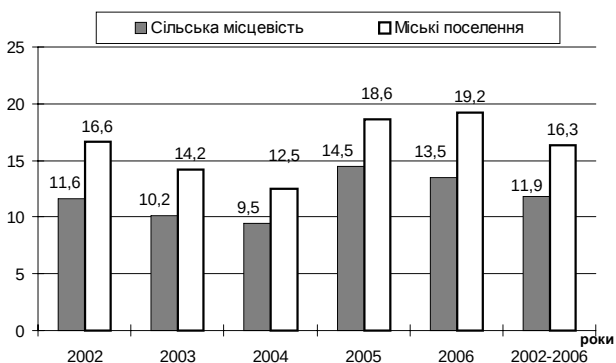

Рис. 3.27. Частота абортів за медичними показаннями серед жінок сільської місцевості та міських поселень України, 2002—2006 рр., ‰

Джерело: авторські розрахунки

У сільських поселеннях імовірність абортів за медичними показаннями помітно менша порівняно з містами (табл. 3.11).

Таблиця 3.11. Відносний ризик абортів за медичними показаннями у жінок сільської місцевості порівняно з городянками України, 2002—2006 рр.

Роки спостереження	Відносний ризик	Довірчий інтервал
2002	0,78	0,74—0,81
2003	0,79	0,75—0,83
2004	0,82	0,78—0,86
2005	0,83	0,80—0,87
2006	0,77	0,74—0,80
2002—2006	0,79	0,78—0,81

Джерело: авторські розрахунки

Слід зазначити, що на представлені показники репродуктивних втрат і їх міжпоселенські співвідношення суттєвий вплив справляють фактори доступу до медичної допомоги, точності реєстрації випадків репродуктивних втрат, особливості вітальної поведінки населення та відмінності у віковому складі репродуктивних контингентів, зокрема, та обставина, що у сільській місцевості жінки зазвичай народжують дітей (принаймні першу дитину) у більш ранньому віці порівняно з городянками, а, крім того, у селах відносно частіше фіксуються й народження дітей (зазвичай високих черговостей) у групі жінок старшого репродуктивного віку. Тому результати цього аналізу можна розглядати як базові для подальшої оцінки і більш детального розгляду матеріалів з урахуванням рівня розвитку медичної інфраструктури, специфіки звертань за медичною допомогою, забезпеченості лікарями відповідного профілю, особливостей вікового складу жінок, що можуть впливати на процес репродукції.

На окрему увагу з позицій організації надання медичної допомоги вагітним жінкам заслуговує те, що за наявної розгалуженої мережі медичних закладів у країні за п'ять останніх років майже дві тисячі жінок жодного разу до пологів не відвідали лікаря чи акушерку. Частка таких жінок становила 0,35% (0,28% — у селах) загальної кількості пологів, з роками вона зменшується (рис. 3.28).

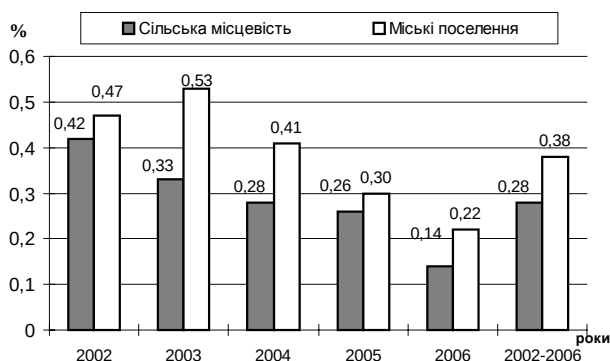

Рис. 3.28. Частка жінок, які до пологів жодного разу не відвідали лікаря чи акушерку, серед міських і сільських жінок України, які народжували у 2002—2006 рр., %

Джерело: авторські розрахунки

За останні три роки більш ніж удвічі зменшилась частка жінок України, які не пройшли дворазовий ультразвуковий скринінг до 28 тижнів вагітності (рис. 3.29), що разом зі скороченням частки жінок, які до пологів жодного разу не відвідали лікаря чи акушерку, може бути пов'язане із введенням у 2005 р. допомоги при народженні дитини, яка видається за умови виконання відповідного протоколу (у тому числі в разі постановки на облік на ранніх

Розділ 3. Тенденції та структурні особливості народжуваності у сільській місцевості України

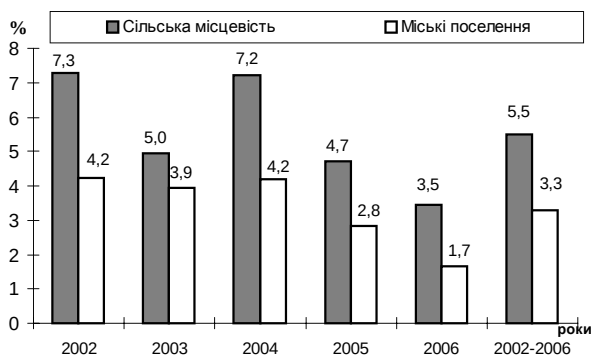

Рис. 3.29. Частка сільських та міських жінок України, які не пройшли дворазовий ультразвуковий скринінг до 28 тижнів вагітності, 2002—2006 рр., %

Джерело: авторські розрахунки

термінах вагітності). У той же час різниця, яка спостерігалася між містом і селом, не на користь останнього: ймовірність не пройти дворазовий ультразвуковий скринінг до 28 тижнів вагітності для сільської жінки більша, ніж для городянки (табл. 3.12).

Серед тих, хто перебував на обліку до пологів, свідомих вагітних, очевидно, було більше у містах, про що свідчить краще охоплення дворазовим ультразвуковим скринінгом вагітних до 28 тижнів гестації порівняно з селами. Підтвердження цього висновку дають і результати аналізу даних генетичного моніторингу, який проводився серед населення Київської, Івано-Франківської та Чернівецької областей протягом 1999—2003 рр. Водночас слід вказати і на практичну неможливість вчасно дістатися на УЗД навіть свідомим вагітним, які проживають у віддалених селах, особливо за неспри-

Таблиця 3.12. Відносний ризик не пройти дворазовий ультразвуковий скринінг до 28 тижнів вагітності для жінок сільської місцевості порівняно з городянками України, 2002—2006 рр.

Роки спостереження	Показник	Довірчий інтервал
2002	1,41	1,39—1,43
2003	1,17	1,14—1,19
2004	1,43	1,41—1,45
2005	1,40	1,37—1,43
2006	1,59	1,55—1,62
2002—2006	1,39	1,38—1,41

Джерело: авторські розрахунки

ятливих погодних умов і відсутності регулярного сполучення з місцем розташування медичного закладу.

Крім сукупності взаємопов'язаних факторів, що стосуються безпосередньо стану здоров'я жінок, якості медичної допомоги, а також обставин організаційно-облікового плану, на якість і результативність репродуктивного процесу впливають соціально-економічні характеристики населення, точніше, відмінності в умовах життя і вітальній поведінці, які за ними стоять. Одним із таких факторів є освітній рівень жінок. Нижчий рівень освіти у сільській місцевості є фактором ризику виникнення репродуктивних втрат, зокрема народження дітей з вродженими вадами розвитку. Так, як показують розрахунки за даними генетичного моніторингу, відсутність середньої освіти у сільських жительок підвищує ймовірність народження у них дитини з вродженою вадою розвитку у 3,02 раза. Аналіз засвідчує також, що у містах рівень освіти жінок не є настільки значущим щодо народження ними здорової дитини чи немовляти з вродженою вадою розвитку, можливо, у зв'язку з більш високим загальнокультурним рівнем жінок міста та кращою якістю медичного обслуговування і діагностики.

При цьому слід зазначити, що серед тих, хто народив дитину з вродженою вадою розвитку, на обліку у жіночій консультації під час вагітності у сільській місцевості перебувала менша частка жінок (91,6%), ніж у містах (93,3%). Тож можна припустити, що на ймовірність народження у жінок сільської місцевості й міських поселень дитини з вродженою вадою розвитку впливають як такі взаємопов'язані фактори, як освітній рівень жінок та ступінь їх відповідальності у питаннях збереження здоров'я (свого і потомства), так і можливості запобігання появі вроджених вад розвитку, їх діагностування (що, очевидно, також різняться у містах і селах).

І нарешті, розглядаючи рівень освіти як фактор впливу на репродуктивні втрати і здоров'я новонароджених, слід зазначити водночас, що вищий рівень освіти, окрім позитиву щодо поінформованості у питаннях, пов'язаних зі здоров'ям, подеколи зумовлює і негатив — більшу експозицію чинників ризику (як правило, дитину народжують пізніше, після завершення навчання або закріплення на певній кар'єрній сходинці; у старшому віці накопичуються проблеми зі здоров'ям як соматичним, так і репродуктивним; зростає ймовірність появи генетичних «помилочок» тощо)²⁵.

На інформаційній базі генетичного моніторингу досліджувався також вплив на репродуктивні втрати фінансової спроможності сімей (жінок) скористатися платними медичними послугами та факту реального користування ними. Встановлено, зокрема, що у сільській місцевості як рівень прибутків (достатній чи недостатній для того, щоб звернутися до платної медицини), так і факт користування платними медичними послугами не відбився на ймовірності народження хворої (здорової) дитини.

²⁵ Не слід забувати і про наявність серед освічених жінок (найчастіше серед осіб зрілого віку) тих, хто, навіть знаючи про наявність (чи високу ймовірність) певної вродженої вади у новонародженого, все одно зважається на народження цієї дитини.

Таким чином, матеріальна забезпеченість сімей не є основним фактором, що впливає на народження здорової дитини чи немовляти з вродженою вадою розвитку. При цьому для скорочення тягаря репродуктивних втрат та реалізації пов'язаних із цим резервів збільшення кількості народжуваних здорових дітей у сільській місцевості та міських поселеннях країни необхідним є подальше вивчення і усунення негативних факторів, що діють на жінку у період планування вагітності і на її початку, цілеспрямоване підвищення поінформованості лікарів та населення з цього питання.

Розділ 4

ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВ'Я СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ. СМЕРТНІСТЬ ТА СЕРЕДНЯ ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ

4.1. Стан здоров'я сільського населення

Ключовою проблемою сучасної соціально-демографічної ситуації в Україні, і у сільській місцевості країни зокрема, є відчуття її «навантаженість» кризовими медико-демографічними елементами, погіршення якості населення у трансформаційний період насамперед в іпостасі його здоров'я.

Здоров'я передбачає не лише здатність до фізично благополучного існування, а й здатність до виконання соціально-трудова функцій, до відтворення сукупності людських здібностей та потреб взагалі. При цьому як ступінь розвитку різноманітних здібностей, творчих потенцій особистості, так і повнота їх реалізації, інтенсивність та результативність життєдіяльності індивіда є не тільки залежними, а й певною мірою похідними від стану його здоров'я. На суспільному рівні станом здоров'я населення визначається формування і належна реалізація таких значущих властивостей—здібностей сукупного суб'єкта суспільної життєдіяльності, як трудова мобільність, інтелектуальний рівень, освітньо-професійні спроможності індивідів тощо. Саме здоров'я населення — це постійна основа його економічної продуктивності, те підґрунтя, на якому формується почуття персонального благополуччя кожного члена суспільства.

Здоров'я населення зумовлюється низкою загальних факторів, серед яких слід особливо виділити: рівень та якість життя, стан соціального середовища та природного довкілля, культура самозбережувальної поведінки населення, стан медичної допомоги тощо. Рівень життя включає, крім власне матеріального становища населення та його диференціації за доходами, також умови проживання населення, забезпеченість товарами тривалого користування (що поліпшують побутові умови життєдіяльності та підвищують її безпеку), можливості користування об'єктами соціальної інфраструктури, рекреаційними благами тощо. Матеріальне становище, у свою чергу, детермінує умови праці та побуту, особливості способу життя, можливості безпечної організації життєдіяльності й профілактики порушень здоров'я на індивідуальному рівні.

Значна частина факторів впливу на стан здоров'я в Україні невідгнісно вирізняє сільське населення на тлі міського, як-от: складові рівня життя, можливості широких верств населення щодо задоволення їх потреб в медичній допомозі (включаючи її фінансову та територіальну доступність), особливості способу життя й вітальної поведінки (зокрема, стосовно поширеності вживання алкоголю, нераціонального харчування, а також традиційно менш уважного ставлення до порушень стану здоров'я взагалі). У сільській місцевості країни частка бідного населення є більшою, ніж у містах. Стан здоров'я бідних прошарків населення зазвичай є гіршим, ніж забезпечених, адже достаток надає більше можливостей користуватися благами і послугами для покращання здоров'я, такими як здорове харчування, кращі житлові умови, більша захищеність у випадку хвороби тощо. Серед бідного населення набагато частіше спостерігається невідповідність житлових умов санітарним нормам, що несе реальну загрозу здоров'ю. Почасти сприятливішою на цьому тлі виглядає у селах лише ситуація із забрудненням довкілля промисловими відходами та щодо можливостей споживання екологічно чистіших продуктів¹. Однак жителі сіл стикаються з іншими небезпечними забрудниками навколишнього середовища — пестицидами, мінеральними добривами, відходами тваринництва тощо. Однією з актуальних проблем в Україні є проблема стійких органічних забруднювачів, в тому числі пестицидів, одним з найбільш відомим з яких є ДДТ. Хоча хлоровані пестициди використовувались у сільськогосподарському виробництві кілька десятиріч тому, такі їх якості, як токсичність, стійкість і здатність до біоаккумуляції дотепер обумовлюють негативний вплив на здоров'я людини і навколишнє середовище, в тому числі на благополуччя наступних поколінь. Окрім того, контроль за дотриманням правил стосовно зберігання, транспортування, підготовки і використання пестицидів був недостатнім, особливо у 1990-х роках, коли здійснювалась перебудова сільського господарства України з переходом від колективного власника до індивідуального. Неконтрольоване використання пестицидів в індивідуальному господарстві значно підвищило ризик для здоров'я як працівників, які стикалися з ними у повсякденній діяльності, так і споживачів сільгосппродукції, сприяло проникненню пестицидів у навколишнє середовище і їх циркуляції в харчовому ланцюзі. З іншого боку, високий рівень забруднення сільськогосподарських угідь і харчових продуктів залишками пестицидів, невідповідність українських продуктів жорстким міжнародним нормам підриває експортний потенціал вітчизняної сільськогосподарської продукції, що також відбивається на рівні реальних доходів селян.

Останнім часом досить гостро стоїть проблема забезпеченості населення України йодом. Йододефіцит призводить до низки негативних впливів на організм, викликаючи йодозалежні хвороби (зоб, кретинізм, погіршення репродуктивної функції, уповільнення психічного і розумового розвитку дітей

¹ Щоправда, при цьому слід зважати на фактор радіаційного забруднення, під вплив якого в Україні підпала низка північно-західних регіонів з переважанням сільського населення.

тощо). Рівень поширення йодозалежних станів і захворювань в Україні значно підвищився після чорнобильської катастрофи. Захворювання, пов'язані з йодною недостатністю, трапляються практично на всій території країни (найбільше на так званих «ендемичних територіях» 7-ми західних областей; однак результати дослідження, проведеного МОЗ і АМН у 2002 р., виявили існування йодного дефіциту в більшості населених пунктів). Гострота проблеми йододефіциту в Україні обумовлена зниженням споживання багатих на йод морської риби і продуктів моря та відносно високовмісних за цим елементом м'яса і молочних продуктів. Структура харчування населення розбалансована недостатнім уживанням повноцінних білків, вітамінів, органічних кислот, макро- і мікроелементів (кальцію, йоду, фтору, селену та ін.) і нерациональним їх співвідношенням. Для жителів сіл ситуація щодо йододефіциту є більш несприятливою, ніж для городян, і ускладнюється тим, що у структурі харчування дуже великою є частка місцевих продуктів, у тому числі отриманих з присадибних ділянок. В умовах природного йодного дефіциту йоду у цих продуктах міститься мало. Наявність у довкіллі ксенобіотиків (у селі це — пестициди, добрива) разом з дисбалансом інших макро- і мікроелементів приводять до порушення включення навіть наявного йоду в клітини щитовидної залози.

Стосовно сільської місцевості країни можна говорити про дещо кращий стан соціального середовища, зокрема, щодо розповсюдження таких негативних явищ, як злочинність, проституція, наркоманія. Однак останнім часом через підвищення мобільності населення, обмеженість вибору способу проведення вільного часу у селах ступінь поширення асоціальних явищ наближається до такого у містах.

На жаль, вкрай обмежені інформаційні можливості не дають змоги здійснити достатньо коректний і деталізований аналіз оборотних втрат здоров'я городян і селян внаслідок захворюваності та інвалідизації населення. Статистичні дані щодо первинної інвалідності у міжпоселенському розрізі нині не розробляються². Однак і аналіз даних щодо захворюваності у міжпоселенському (а також регіональному) розрізі показує, що вони не є достатньо надійним джерелом інформації для характеристики власне відмінностей у стані здоров'я. Так, стійке співвідношення між рівнями захворюваності міського і сільського населення — захворюваність городян в 1,3—1,4 раза перевищує її рівні на селі, а поширеність захворювань на селі нижча, ніж у містах у середньому на $1/4^3$ (рис. 4.1) — перш за все відображає не тільки (та й, мабуть, не тільки) краще здоров'я селян, скільки специфіку їх звернення за медичною допомогою, меншу доступність останньої через незадовільну її організацію, відсутність необхідних спеціалістів або обладнання та (у ряді випадків) і те-

² Ще у 1980-і роки і на початку 1990-х розробка даних щодо первинної інвалідності здійснювалась за соціальними групами робітників і службовців та колгоспників, причому колгоспники мали вищу первинну інвалідність з порівняно більш високою часткою екзогенних причин інвалідизації й вищою часткою «тяжких» (І і ІІ) груп.

³ Ще більш чітко явище «надзахворюваності» городян виражене щодо дитячих контингентів населення.

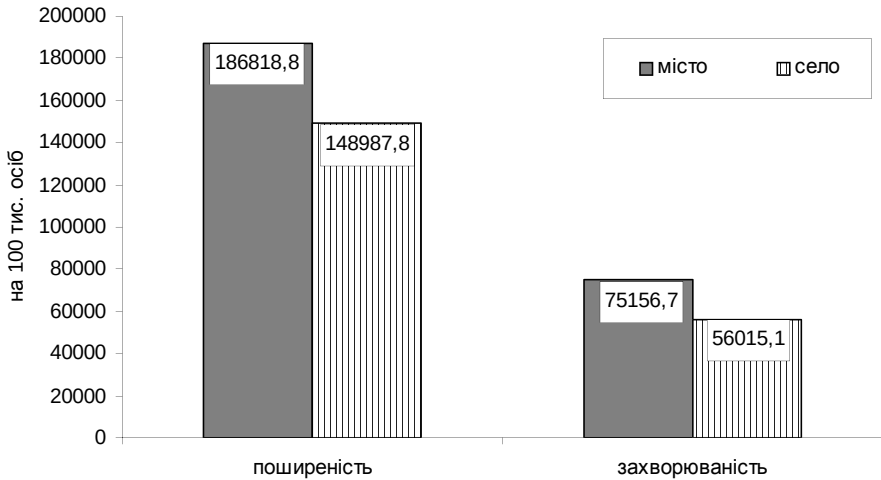

**Рис. 4.1. Загальна та первинна захворюваність населення
у сільській місцевості та міських поселеннях України у 2006 р.**

Джерело: дані Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України

риторіальну віддаленість закладів охорони здоров'я від місця проживання пацієнтів. Певну роль відіграють також міжпоселенські відмінності в якості обліку хворих і діагностики захворювань.

Амбулаторно-поліклінічними закладами України у 2006 р. за зверненнями сільських жителів було зареєстровано 22 млн 537,5 тис. захворювань, що становить 148987,8 випадків у розрахунку на 100 тисяч сільського населення. При цьому загальна захворюваність селян в Україні за останнє п'ятиріччя зросла на 1/5.

За низкою класів захворювань частота звернень серед сільського населення за цей період зросла ще більше: з приводу хвороб системи кровообігу — на 35,5% (2001 р. — 36066,2 вип. на 100 тис. осіб; 2006 р. — 48853,2); хвороб ока та його придаткового апарата — на 24,6% (2001 р. — 4903,7; 2006 р. — 6109,1); хвороб сечостатевої системи — на 21,3% (2001 р. — 5796,3; 2006 р. — 7029,8). Зростання поширеності захворювань на початку поточного сторіччя характерне для більшості класів хвороб⁴.

Структура поширеності захворювань за класами хвороб серед сільських жителів аналогічна структурі для всього населення країни. Перше місце посідають хвороби системи кровообігу — 32,8% загальної кількості зареєстрованих захворювань. На другому місці — хвороби органів дихання, їх внесок

⁴Здоров'я населення та діяльність галузі охорони здоров'я України в 2001—2005 роках (інформаційно-аналітичний довідник). — К.: МОЗ України, 2006. — С. 21—43.

у загальну захворюваність становить 19,4%, на третьому місці — хвороби органів травлення — 9,2%. Замикають «четвірку лідерів» хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини, якими у 2006 р. було обумовлено по 5,8% усіх хвороб сільських жителів (рис. 4.2).

Варто акцентувати увагу на значному зростанні поширеності серед сільського населення окремих нозологій, що належать до класу хвороб органів травлення. Якщо у цілому за цим класом хвороб за останні п'ять років зафіксовано зростання захворюваності на 16,7%, то на такі нозології, як хвороби підшлункової залози — на 58,5%; жовчнокам'яна хвороба — на 43,8%; хронічний гепатит — на 42,1%. Якщо стосовно істотного зростання захворюваності на хвороби підшлункової залози у цілому (передусім на хронічний панкреатит) висловлювались думки фахівців-гастроентерологів щодо не завжди обґрунтованого діагностування цієї патології⁵, то підвищення рівнів захворюваності на гострий панкреатит та поширеності хронічних уражень печінки, які підтверджуються і зростанням смертності від цирозу та фіброзу печінки, має бути розцінено як тривожна ознака наростаючого неблагополуччя, зумовленого зловживанням алкоголем, в т.ч. фальсифікованим, та вживанням неякісних харчових продуктів. Для сільської місцевості, з традиційним вживанням переважно недорогих міцних алкогольних виробів, часто саморобних, ця проблема є більш гострою, ніж у містах. Ця ситуація корелює з

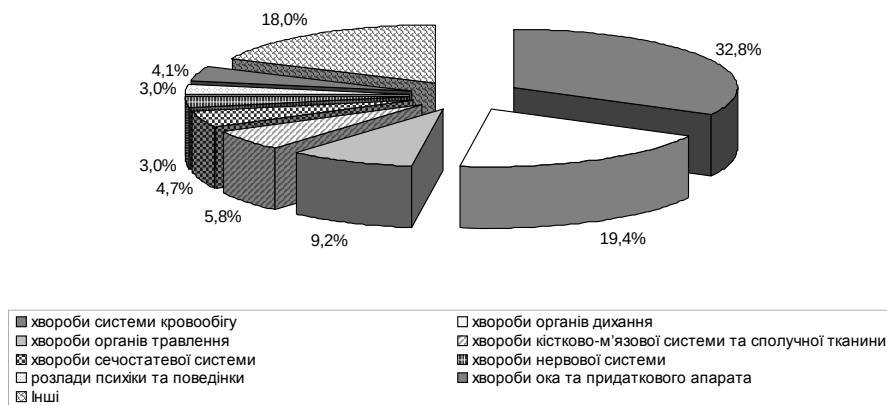

Рис. 4.2. Структура поширеності захворювань серед сільського населення України у 2006 р., %

Джерело: розрахунки за даними Центру медичної статистики МОЗ України

⁵ Вона здійснювалася всупереч стандартам лише за даними ультразвукового дослідження та неспецифічних скарг пацієнтів на симптоми розладу травлення, які можуть бути віднесеними і до інших патологій.

вищими показниками захворюваності та поширеності хронічного алкогольного синдрому у сільській місцевості — 114,1 та 1480,6 на 100 тис. осіб (у містах — 88,5 та 1279 відповідно). При цьому нижчий показник захворюваності (16,2) та поширеності (26,2) гострих психотичних алкогольних розладів у сільській місцевості (у містах — 19,7 та 34,3 відповідно) може свідчити скоріше про недореєстрацію гострих випадків через меншу доступність невідкладної спеціалізованої допомоги для сільських мешканців. Серед інших нозологій варто акцентувати увагу на зростанні за цей період на 1/4 поширеності цукрового діабету (із класу «хвороби ендокринної системи, розладу харчування, порушення обміну речовин») серед сільських жителів.

Первинна захворюваність сільського населення в Україні у 2006 р. майже не змінилася порівняно з 2005 р. і становила 56015,1 вип. на 100 тис. осіб (2005 р. — 56075,3; 2001 р. — 51496,9). При цьому порівняно з початком поточного десятиліття зростання її показників характерне для більшості класів хвороб.

У структурі захворюваності сільського населення провідне місце посідають хвороби органів дихання — 41,4% (або 56015,1 вперше зареєстрованих випадків у розрахунку на 100 тис. населення), друге — хвороби системи кровообігу — 9,1% (або 5089,7 вип.); на третьому місці — хвороби сечостатевої системи — 6,1% (3409,3 вип.). Порівняно з 2001 р. найбільше зростання показників захворюваності мало місце за такими нозологіями: цукровий діабет — на 57,7% (2001 р. — 117,2; 2006 р. — 184,8); хвороби підшлункової залози — на 37,9% (2001 р. — 116,5; 2006 р. — 160,6); жовчнокам'яна хвороба — на 30,6% (2001 р. — 52,0; 2006 р. — 67,9); хронічний гепатит — на 29,6% (2001 р. — 55,1; 2006 р. — 71,4), що супроводжувалось, як зазначалось вище, також зростанням показників поширеності цих хвороб (табл. 4.1).

Дуже актуальною для сільської місцевості країни стала проблема швидкого поширення туберкульозу. Розповсюдженість серед сільського населення активного туберкульозу (240,7 на 100 тис. осіб) нині помітно перевищує відповідний показник для міст (198,7). Водночас на селі фіксуються нижчі рівні захворюваності на розлади психіки внаслідок вживання наркотичних речовин (4,4 на 100 тис. осіб проти 16,2 у містах) та їх поширеності (41,4 та 242,3 відповідно), що може бути пов'язано як з більш високим рівнем постаріння сільського населення (адже серед споживачів наркотиків переважають групи молодшого віку), так і з віддаленістю спеціалізованої наркологічної служби та гіршими умовами доступу до неї. У зв'язку з цим слід вказати і на порівняно нижчу активність сільського населення щодо звернення за наркологічною допомогою з симптомами алкогольної залежності, внаслідок чого захворювання фіксуються вже переважно у більш тяжкій формі (як-от алкогольний психоз).

Глибше дослідження стану здоров'я сільських жителів було здійснено впродовж 2006 р. під час проведення національної акції «День здоров'я сільського населення» (за наказом МОЗ від 30.01.06 № 22-адм.). До проведення медичних профілактичних оглядів було залучено понад 60 тис. медичних працівників, у тому числі науковців, представників НДІ та вищих медичних навчальних закладів. Впродовж року було оглянуто приблизно 83% всього

Таблиця 4.1. Поширеність та захворюваність за окремими класами хвороб серед сільського населення України, на 100 тис. осіб

Найменування класів хвороб і окремих нозологій	Захворюваність			Поширеність		
	2001	2006	2006 у % до 2001	2001	2006	2006 у % до 2001
Всі хвороби	51496,9	56015,1	108,8	124052,7	148987,8	120,1
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	1800,2	1770,3	98,3	2853,5	2884,6	101,1
Новоутворення	541,7	595,1	109,9	2309,3	2784,4	120,6
Хвороби крові, кровотворних органів і окремі порушення із залученням імунного механізму	680,0	671,1	98,7	1890,6	1978,3	104,6
Ендокринні хвороби, розлади харчування та порушення обміну речовин	1270,9	1217,2	95,8	6693,0	7777,8	116,2
з них: цукровий діабет	117,2	184,8	157,7	1380,6	1737,5	125,9
Розлади психіки та поведінки	390,9	404,2	103,4	4103,5	4432,7	108,0
Хвороби нервової системи	1480,0	1616,6	109,2	3856,5	4474,4	116,0
Хвороби ока та придаткового апарата	2227,6	2723,5	122,3	4903,7	6109,1	124,6
Хвороби вуха та соскоподібного відростка	1493,4	1685,8	112,9	1997,4	2254,1	112,9
Хвороби системи кровообігу	4729,0	5089,7	107,6	36066,2	48853,2	135,5
з них:						
хвороби, що характеризуються підвищенням кров'яним тиском	2269,1	1967,5	86,7	19172,9	22115,2	115,3
Хвороби органів дихання	21007,6	23168,0	110,3	26252,1	28836,0	109,8
Хвороби органів травлення	2842,1	2934,1	103,2	11396,5	13738,0	120,5
з них:						
виразка шлунка і 12-палої кишки	150,4	132,6	88,2	1744,2	2014,9	115,5
хронічний гепатит	55,1	71,4	129,6	431,4	613,2	142,1
жовчнокам'яна хвороба	52,0	67,9	130,6	266,5	383,2	143,8
хвороби підшлункової залози	116,5	160,6	137,9	721,8	1144,1	158,5
Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	2907,9	3070,7	105,6	3502,4	3659,9	104,5
Хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини	2531,0	2838,9	112,2	7214,4	8640,1	119,8
Хвороби сечостатевої системи	3087,9	3409,3	110,4	5796,3	7029,8	121,3
Вагітність, пологи та післяпологовий період*	3845,5	4074,6	106,0	4296,4	4589,8	106,8
Природжені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії	85,1	76,8	90,2	409,9	461,4	112,6
Симптоми, ознаки та відхилення від норми НКІР	253,0	144,8	57,2	362,5	178,7	49,3
Травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх чинників	2937,3	3320,2	113,0	3093,1	3480,7	112,5
Інші	2614,2	2795,8	106,9	2944,6	3175,2	107,8

* на 100 000 жіночого населення репродуктивного віку

Джерело: дані Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України

сільського населення. За результатами цієї акції фахівцями було зроблено висновки про незадовільність попередньої роботи стосовно профілактичних оглядів, які мають на меті передусім ранню діагностику захворювань, у масштабі країни та необхідність її удосконалення. Під час оглядів сільських мешканців було вперше виявлено приблизно 2 млн захворювань. Той факт, що після первинного огляду консультації спеціалістів вторинного і третинного рівнів медичної допомоги потребувало відповідно 40% і 4,5% сільських мешканців, оглянутих на первинному рівні (за висновком експертів і світовим досвідом зазначені частки мали становити лише 20% та 1% відповідно), може свідчити як про неефективність функціонування первинної медико-санітарної служби на селі через незадовільне матеріально-технічне та кадрове забезпечення, неналежну організацію етапності надання медичної допомоги на різних рівнях і відсутність чітких її критеріїв, так і про несприятливі тенденції стану здоров'я сільського населення.

Дослідники стану здоров'я усвідомлюють, що офіційна статистична інформація щодо захворюваності населення, що формується «за зверненнями», не відображає реального стану речей. Отримання даних про виникнення або наявності хвороби залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників: можливостей (або бажання) людини звернутися до лікаря, кваліфікації медичного персоналу та рівня матеріально-технічного забезпечення, і відповідно, повноти діагностики, організації звітності на місцевому та державному рівнях. Скорочення обсягу та якості санітарно-профілактичної роботи протягом останнього десятиріччя відбилося у зниженні обізнаності населення щодо ризиків захворювань, його санітарної культури тощо. Останнім часом спостерігається поширення серед певної частини працюючого населення, переважно зайнятого у приватному секторі, практики звернення по медичну допомогу лише у невідкладних ситуаціях, у зв'язку з чим менш вагомі розлади здоров'я не фіксуються офіційною статистикою. Непрацююче населення також часто не звертається до медичних закладів у випадку нездоров'я, мотивуючи це відсутністю потреби у документі (лікарняному листку), який фіксує об'єктивну причину звільнення від праці. Все це є відображенням певної позиції людей, які не усвідомлюють власне здоров'я як визначальну життєву цінність.

Значна частина осіб свідомо обмежує звернення до лікувальних закладів через матеріальну неспроможність придбання ліків, оплати необхідних медичних послуг. Окрім цих причин, спільних для всього населення України, до переліку перешкод на шляху отримання адекватної медичної допомоги долучаються ряд додаткових для сільських мешканців. Так, для населення сільської місцевості досить частою перешкодою для звернення по допомогу може бути фізична відсутність медичного працівника або лікувально-профілактичного закладу близько до місця проживання, або відсутність необхідного спеціаліста чи діагностично-лікувального обладнання. Істотною проблемою для жителів частини населених пунктів є територіальна віддаленість лікувального закладу, відсутність регулярного транспортного сполучення, адекватної служби швидкої та невідкладної допомоги тощо. Показники за-

реєстрованої захворюваності відображають не стільки істинну захворюваність, яка насправді може бути значно вищою, скільки характеризують стан надання медичної допомоги. Тому велими важливим є врахування суб'єктивних оцінок стану здоров'я за результатами соціологічних обстежень.

Фахівці різних спеціальностей (медики, психологи, соціологи) підкреслюють важливість самооцінки, оскільки усвідомлення власного здоров'я або нездоров'я, суб'єктивне самопочуття певною мірою визначає поведінку особистості, її продуктивність і реалізацію соціальних функцій. Рівень задоволеності станом здоров'я серед населення України значно нижчий, ніж серед жителів інших європейських країн.

Суб'єктивні оцінки стану здоров'я почасти відбивають специфіку культури здоров'я і самозбережувальної поведінки сільського й міського населення. Вони є результатом відображення у свідомості респондентів їх індивідуальної «медико-демографічної біографії» і деякою мірою репрезентують оцінку ступеня вдоволеності індивідів умовами життя і формування власного здоров'я. Особливості розподілу за станом здоров'я членів сільських і міських домогосподарств ілюструють специфіку детермінації самооцінок здоров'я умовами і способом життя різних груп населення. Так, аналіз відповідних даних за останні роки засвідчує, що сільські жителі дещо більш оптимістично налаштовані щодо стану свого здоров'я порівняно з городянами. За даними вибіркового опитування членів домогосподарств, проведеного Держкомстатом України у жовтні 2006 р. під час щорічного обстеження умов життя домогосподарств, 42,2% сільського населення заявили про добрий стан здоров'я, 42,9% оцінили стан свого здоров'я як задовільний, решта (14,9%) вважала його поганим⁶. Порівняння самооцінки здоров'я міського та сільського населення свідчило, що серед сільських жителів в усіх статеві-вікових групах частка осіб, які визначили свій стан здоров'я як добрий, була дещо вищою (рис. 4.3). Це, на думку окремих фахівців, може бути пов'язано і з меншим негативним впливом несприятливих екологічних, техногенних чинників та психоемоційних перевантажень, притаманних способу життя мешканців сучасних міст, та позитивним впливом на здоров'я фізичної праці на свіжому повітрі, вживання свіжих продуктів рослинного і тваринного походження, в тому числі власного виробництва, вирощених в екологічно чистих умовах. На наш погляд, ситуація, що її демонструють дані самооцінки, скоріше пояснюється особливостями світогляду сільських жителів, яким притаманна менша зосередженість на власному самопочутті та одночасно менш уважне ставлення до свого здоров'я, занижений рівень їхніх запитів і вимог (у т. ч. до власного самопочуття), а також меншою доступністю якісного медичного обстеження і лікування. Тим більш умови праці у сільській місцевості часто є гіршими, ніж у містах (нагадаємо, що рівень виробничого трав-

⁶Порівняно з обстеженням 2005 р. частка респондентів з поганим станом здоров'я підвищилась, однак у порівнянні, скажімо, з обстеженнями 2001—2002 рр., вона стала дещо меншою.

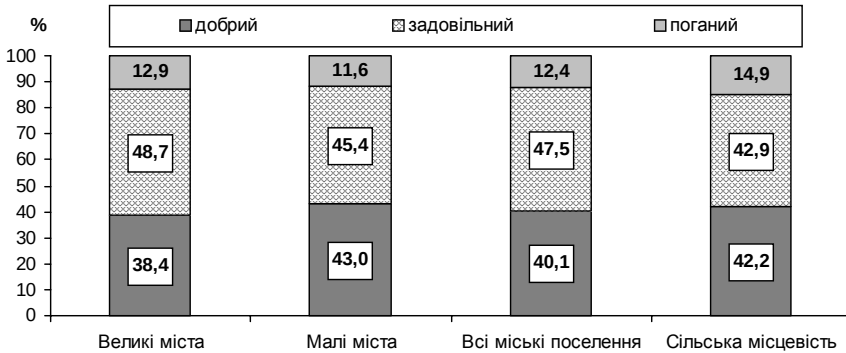

Рис. 4.3. Самооцінка стану здоров'я жителями міських поселень та сільської місцевості в Україні у 2006 р.

Джерело: дані вибіркового опитування домогосподарств України у жовтні 2006 р., Держкомстат України

матизму в сільському господарстві посідає третє місце у структурі виробничого травматизму після промислового і травматизму у працівників галузей народного господарства та будівництва), неконтрольоване використання пестицидів і мінеральних добрив, кормів для птиці і худоби з хімічними домішками дещо зменшує, а то і зводить нанівець переваги продуктів з приватного сектора. Значна частина сільських мешканців працює в містах, для присадибного господарства не залишається часу, тому більшість (часто неякісних) продуктів харчування — з недорогих оптових ринків по дорозі додому. Проблеми з доступністю безпечної питної води наявні на значній території України, санітарно-гігієнічні умови життя в багатьох селах також не відповідають сучасним нормам. Все це аж ніяк не сприяє формуванню кращого, ніж у містах, стану здоров'я, тому таке пояснення міжпоселенських розбіжностей у самооцінці стану здоров'я видається нам більш обґрунтованим і об'єктивним, тим паче що краща самооцінка і нижчі рівні поширення зареєстрованої статистикою патології парадоксально поєднуються з вищим рівнем смертності у сільській місцевості.

Особливістю міжпоселенської диференціації самооцінок стану здоров'я є зазвичай порівняно більш висока концентрація респондентів—городян у групі осіб із задовільним станом здоров'я, тоді як сільські жителі відчутніше «поляризуються» за суб'єктивними оцінками здоров'я, при цьому серед молоді більш явно переважають позитивні оцінки, а серед осіб старше працездатного віку відносно більше селян скаржаться на поганий стан здоров'я. Дослідження демонструє також істотну відмінність самооцінки здоров'я чоловіками і жінками як у містах, так і на селі, останні схильні до більш песимістичного оцінювання. На нашу думку, це ілюструє не реально кращий стан здоров'я чоловіків, а їх менш відповідальну вітальну поведінку.

Одним із пріоритетів сфери охорони здоров'я у останні роки було реформування надання медичної допомоги, зокрема у сільській місцевості. Утвердженням справедливості і рівності в питаннях охорони здоров'я є важливим положенням міжгалузевої комплексної програми «Здоров'я нації» на 2002—2011 роки. Одним із завдань програми (постанова КМУ від 10 січня 2002 р. № 14) стало «поліпшення медичної допомоги вразливим верствам населення та жителям села», передбачалися заходи щодо упорядкування мережі, удосконалення структури і функцій закладів охорони здоров'я згідно з потребами населення сільської місцевості. Удосконалення медичної допомоги мешканцям села Президентом України проголошено одним із пріоритетів сьогодишньої охорони здоров'я⁷.

В країні триває масштабне реформування первинної медико-санітарної допомоги шляхом переходу до надання медичної допомоги на принципах сімейної медицини, насамперед для жителів сільської місцевості. За даними МОЗ, на сьогодні 1855 із 1936 створених самостійних амбулаторій сімейної медицини знаходяться у сільській місцевості⁸. За звітними даними станом на 1 січня 2007 р. в 648 дільничних лікарнях та 3191 сільській амбулаторії працюють 7519 лікарів (без стоматологів). Рівні госпіталізації міських та сільських жителів практично не відрізняються, селяни становлять третю частину госпіталізованих, що відповідає їх частці у всьому населенні. Забезпеченість лікарями сільських адміністративних районів становила у 2006 р. 25,5 на 10 тис. осіб за загальноукраїнського показника 35,1 на 10 тис. населення (лише лікарі, що надають практичну допомогу), що обумовлює нерівність у доступності медичної допомоги між містом і селом.

Хоча щорічно до сільської місцевості прибуває певна кількість молодих лікарів (так, до закладів охорони здоров'я сільської місцевості направлено 1900 випускників 2006 р., або 51,25% загального випуску лікарів, які навчались за державним замовленням), наявні проблеми з незадовільними умовами праці і побуту та доволі низький рівень оплати праці не сприяють закріпленню випускників на селі. Ситуація у найближчий час може погіршитися, адже значна частина сільських лікарів, які практикують сьогодні, перебуває у передпенсійному віці. У сучасній Україні є 7 дільничних лікарень та 273 амбулаторії, в яких жодна посада не заміщена лікарем, а з 15354 фельдшерсько-акушерських пунктів у 386 медичний працівник відсутній. Навіть за наявності фахівця часто виникають проблеми з наданням допомоги і транспортуванням хворого у невідкладних випадках — через відсутність необхідного обладнання, транспорту або непрохідності шляхів у негоду.

Стратегічним документом, що окреслює дорожню карту охорони громадського здоров'я в Україні на найближчу перспективу — Національним пла-

⁷Звернення Президента України від 09.02.2006 у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році».

⁸Доповідь Кабінету Міністрів України про підсумки соціально-економічного розвитку країни та регіонів у 2006 році http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=32844

ном розвитку системи охорони здоров'я на період до 2010 р. (затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 13 червня 2007 р. № 815) передбачено заходи щодо поліпшення організації медичної допомоги жителям села, передусім через подальше формування мережі амбулаторій на засадах сімейної медицини. Однак реалізація такої політики має базуватися на істотному покращанні матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільської медицини, чітких організаційних технологіях з доведеною ефективністю.

Таким чином, незважаючи на нижчі, ніж у містах, рівні зареєстрованої захворюваності та поширеності хвороб, можна говорити про наявні проблеми стану здоров'я сільського населення: несприятливі тенденції накопичення патології (що яскраво ілюструє виявлення вперше серед сільських мешканців приблизно 2 млн захворювань під час проведення національної акції «День здоров'я сільського населення» у 2006 р.); більшу поширеність такої соціально небезпечної хвороби, як туберкульоз; вплив вищого рівня бідності та яскраво вираженої нерівності щодо можливостей отримання кваліфікованої медичної допомоги. На формування здоров'я населення впливає також дія таких чинників, як постаріння (висока частка людей похилого віку, які мають серйозніші порушення здоров'я, ніж молоді); інші зміни в якості населення через постійний міграційний відтік більш здорової, освіченої та ініціативної молоді до міських поселень або до інших країн.

4.2. Динаміка смертності і середньої тривалості життя та їх статеві-вікові особливості

Медико-демографічна ситуація, що склалася нині в українських селах, є відображенням соціально-економічних умов життєдіяльності сільського населення. Незважаючи на різні спроби реформування аграрного сектора, сільське господарство в Україні дотепер залишається неефективним та неконкурентоспроможним. За визнанням багатьох експертів аграрний сектор України має великий потенціал, але в умовах відсутності відповідних економічних та інституційних умов не може його використати. Різкий спад сільсько-господарського виробництва протягом 1990-х рр., досить слабкий та неефективний процес реструктуризації підприємств галузі, низькі можливості для працевлаштування та занепад соціальної інфраструктури призвели до падіння життєвого рівня населення, що вкрай негативно позначилося на стані здоров'я й показників дожиття сільських жителів. Важкі умови праці та низький рівень заробітної плати, незважаючи на посилення тенденції до самозабезпечення й збільшення частки доходів від власної господарської діяльності, не дають змоги повноцінно забезпечувати життєві потреби сільського населення, особливо у територіально віддалених населених пунктах.

Особливу проблему становить доступність та якість медичних послуг на селі. Сільська медицина перебуває у вкрай скрутному становищі і потерпає від гострої нестачі фінансування, незадовільного кадрового і матеріально-технічного забезпечення. Децентралізація систем фінансування та управління закладами охорони здоров'я призвела до слабкої керованості первинною

медико-санітарною допомогою на селі, а так звана оптимізація лікарняної мережі — до відчутного скорочення кількості фельдшерсько-акушерських пунктів, дільничних лікарень та лікарів. Слабкість сільських та селищних бюджетів не дає змоги належним чином утримувати ФАПі, сільські амбулаторії та дільничні лікарні. Вкрай гострою залишається проблема кадрового забезпечення охорони здоров'я на селі. Відсутність мотивації для роботи у сільській місцевості, незадовільні соціальні та житлово-побутові умови, низький рівень оплати праці лікарів становить серйозну перешкоду для достатнього комплектування медичними кадрами на селі. Несприятливе економічне середовище, низький рівень доходів сільських жителів, з одного боку, не дозволяє їм досягнути необхідних життєвих стандартів, а з іншого — неможливість швидко вирішити проблему соціальної сфери села, доволі злидний стан сільської охорони здоров'я, що не забезпечує належного рівня медичної допомоги, у підсумку значно обмежують можливості позитивних змін у медико-демографічних процесах у сільській місцевості.

Ще одним важливим чинником, що негативно впливає на формування здоров'я й режиму дожиття у сільській місцевості, є деформації статеві-вікового складу сільського населення, що сформувалися внаслідок впливу сільських жителів активного працездатного віку у міські поселення. Довготривала міграція молоді з сіл у міста, обумовлена гіршими порівняно з міськими поселеннями умовами життя та праці, стала звичним поведінковим стереотипом і призвела до «вимивання» із сільської місцевості найбільш фізично міцних та активних контингентів молодого населення і, як наслідок, — до формування високого рівня постаріння населення і скорочення демографічної бази відтворювальних процесів, руйнації продуктивних сил села, зростання кількості вимираючих та занепадаючих поселень, обезлюднення територій.

У 2006 р. чисельність померлих у розрахунку на 1000 осіб населення у селах України сягала 19,8 осіб, тоді як у містах — 14,5 осіб. Розрив у загальних коефіцієнтах смертності обумовлений не лише підвищеною інтенсивністю вимирання, а й високим рівнем постаріння сільського населення. Зокрема, стандартизовані за європейським стандартом вікової структури загальні коефіцієнти смертності міського та сільського населення України у 2006 р. становили 13,0 та 14,2 у розрахунку на 1000 населення, тобто відмінності між ними помітно менші.

Протягом 1990-х років істотно підвищилися показники смертності сільського населення практично за усіма класами причин смерті і майже в усіх вікових групах (за винятком дітей віком 1—14 років). Максимальне зростання спостерігалось у віці від 25 до 65 років. Чітко виражена несприятлива динаміка смертності не могла не позначитися на середній тривалості життя у сільській місцевості. У першій половині 1990-х років (1989—1995 рр.) вона зменшилась на 3,7 року у чоловіків та 2,4 року у жінок. Протягом 1996—1998 рр. спостерігався короткочасний період зростання тривалості життя, який у наступні роки змінився її черговим зниженням. У 2006 р. середня очікувана тривалість життя чоловіків, що проживали у сільській місцевості, становила 61,1 року, жінок — 73,3 року. У міських поселеннях зазначені показники були вищими і становили 62,9 і 74,1 року відповідно (рис. 4.4). Проведений

Розділ 4. Проблеми здоров'я сільського населення. Смертність та середня тривалість життя

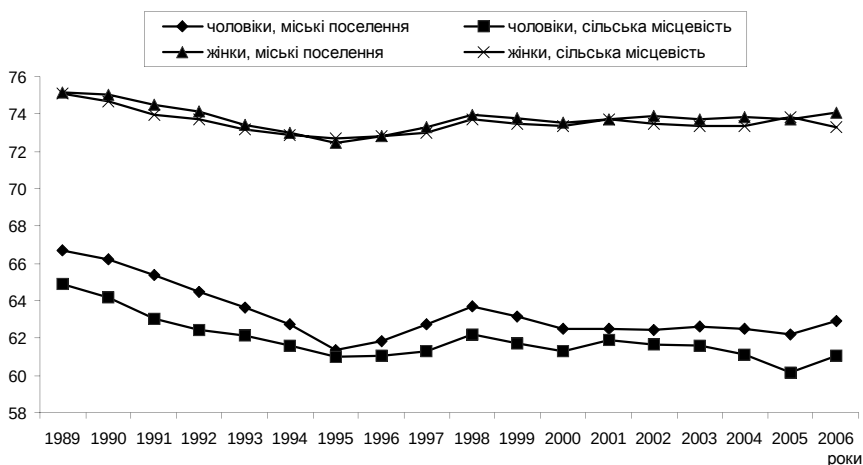

Рис. 4.4. Динаміка середньої очікуваної тривалості життя у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1989—2006 рр., років

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ за даними Держкомстату України

нами компонентний аналіз свідчить, що скорочення середньої тривалості життя в селах у першій половині 1990-х рр. так само як її підйом у 1995—1998 рр., відбулися внаслідок зрушень смертності як дітей віком до одного року, так і дорослих. Натомість у зниженні рівня дожиття сільського населення протягом 1998—2006 рр. головну роль відіграло підвищення показників смертності дорослого населення. Скорочення смертності немовлят та дітей віком 1—14 років навпаки пом'якшувало і дещо гальмувало падіння середньої тривалості життя протягом останніх 8 років (табл. 4.2). Зокрема, зниження середньої тривалості життя при народженні на 1,2 року у чоловіків та 0,5 року у жінок протягом 1998—2006 рр. стало результатом підвищення тривалості життя у віці до 15 років на 0,33 року у чоловіків та 0,2 року у жінок та зниження тривалості життя у віці 25 років і старше на 1,5 та 0,7 року відповідно.

На особливу увагу заслуговує показник смертності немовлят, що вважається одним з найчутливіших індикаторів суспільних зрушень. Він є інтегрованою характеристикою соціально-економічного благополуччя у суспільстві. Зміни показника смертності немовлят відображають зміни у рівні життя населення, його добробуті, якості та доступності медичного обслуговування. Незважаючи на неоднозначну оцінку достовірності офіційної статистики смертності немовлят, варто зазначити, що Україні вдалося досягти певних успіхів у сфері збереження життя новонароджених. Показник смертності немовлят інтенсивно зростав у першій половині 1990-х років: його найвищу величину було зафіксовано у 1993 та 1995 рр., коли з кожної тисячі живонароджених померло майже 15 дітей. Починаючи з 1995 р. смертність дітей віком до од-

Таблиця 4.2. Внесок окремих вікових груп у зміну середньої тривалості життя у сільській місцевості України у 1989—2006 р., років

Період	Загальна зміна	В тому числі внаслідок смертності у вікових групах, років:					
		0–1	1–14	15–24	25–44	45–64	65 і старше
Чоловіки							
1989—1995	–3,68	–0,17	0,03	–0,01	–1,14	–1,74	–0,64
1995—1998	0,98	0,14	0,10	0,10	0,35	0,16	0,14
1998—2006	–1,18	0,16	0,17	–0,05	–0,62	–0,62	–0,22
Жінки							
1989—1995	–2,40	–0,19	–0,06	0,01	–0,35	–0,92	–0,91
1995—1998	0,96	0,21	0,09	0,06	0,17	0,21	0,21
1998—2006	–0,48	0,06	0,14	0,00	–0,26	–0,37	–0,05

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

ного року почала стало знижуватись, у 2004 р. вона становила 9,5, а у 2006 р. — 9,8 у розрахунку на 1000 живонароджених.

Динаміка смертності немовлят у міських поселеннях та сільській місцевості України в цей час була неоднорідною. На початку 1990-х років відповідні показники сільського населення були вищими, ніж міського. Зокрема, у 1990 р. із кожної тисячі живонароджених у містах помирало 12,6 дітей віком до одного року, а в селах — 13,6. Спад смертності немовлят у другій половині 1990-х років призвів до того, що протягом останніх років відповідні показники міського й сільського населення майже зрівнялися. Можливо, це пояснюється не стільки реальним випереджаючим зниженням смертності дітей віком до одного року на селі, скільки недообліком смертей новонароджених серед селян. У 2006 р. підвищився показник смертності немовлят до 9,3 у містах та 10,6 в селах (у розрахунку на 1000 живонароджених) (рис. 4.5).

У регіональному плані досить важко визначитись з «лідерами» та «аутсайдерами», оскільки розподіл адміністративних областей в Україні за показником смертності немовлят щороку зазнає змін. При цьому варто зазначити, що на коливання регіональних показників впливають не лише власне зміни ймовірності померти на першому році життя, а й наявність малих статистичних сукупностей немовлят, насамперед у північно-східних областях з дуже низькою народжуваністю, а також має вплив і суто суб'єктивний, людський чинник. Наявність рейтингової оцінки діяльності лікувально-профілактичних закладів областей не сприяє підвищенню достовірності відповідної статистики у регіонах та нерідко виливається у «згладжування» або навмисне заниження підвищених показників з деяким підтасуванням фактів.

За даними 2006 р. можна назвати кілька областей, які виділялись підвищеним рівнем смертності немовлят у сільській місцевості: у центральному регіоні — Кіровоградську, де смертність немовлят була максимальною (14,7 померлих на 1000 живонароджених) і в 1,4 раза перевищувала відповідний середньо-український показник; у західному регіоні — Житомирську та Чернівецьку, у південно-східному — Донецьку та Луганську (рис. 4.6).

Розділ 4. Проблеми здоров'я сільського населення. Смертність та середня тривалість життя

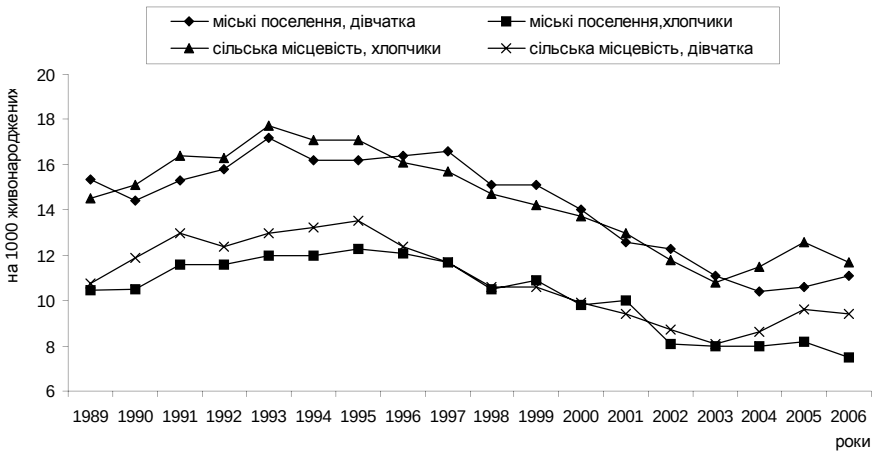

Рис. 4.5. Динаміка показників смертності немовлят у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1989—2006 рр.

Джерело: дані Держкомстату України

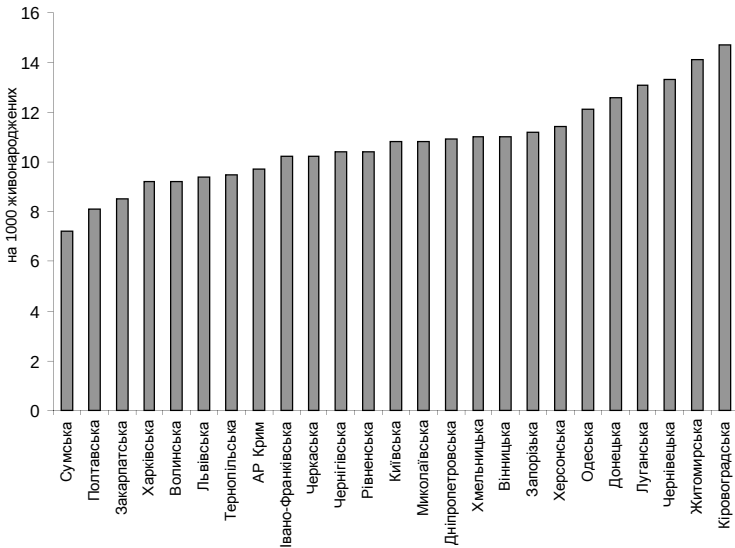

Рис. 4.6. Регіональні показники смертності немовлят у сільській місцевості України у 2006 р.

Джерело: дані Держкомстату України

Попри неоднозначну динаміку показників смертності немовлят у містах та селах проведений аналіз дає підставу стверджувати про відставання сільського населення у досягненні успіхів щодо скорочення смертності немовлят. Про це свідчить передусім несприятлива вікова структура смертності сільських немовлят. Як відомо, найвищий ризик смерті для новонародженого існує протягом першого місяця життя, тобто у неонатальний період, коли вмирають найменш життєздатні діти, переважно від причин, зумовлених патологіями, які не піддаються лікуванню та корекції. У постнеонатальний⁹ період починають діяти фактори зовнішнього оточення, умов життя та побуту дитини.

Практика розвинутих країн свідчить, що спочатку основні зусилля у боротьбі зі смертністю немовлят спрямовувались саме на зниження постнеонатальної смертності. Другим етапом стали розвиток дієвої профілактики, своєчасної діагностики та необхідного лікування важких патологій при народженні, завдяки чому вдалося досягти певних успіхів у зниженні неонатальної смертності. Нині у розвинутих країнах більшість (70—80%) демографічних втрат на першому році життя концентрується саме у неонатальному періоді. Натомість в Україні питома вага немовлят, померлих протягом першого місяця життя, становить в середньому 60—62% у містах та 40—45% в селах.

Загалом, досить високий рівень смертності немовлят свідчить про недостатність зусиль щодо поліпшення стану дитячої смертності у сільській місцевості України. У ранньому віці це пов'язано передусім з можливостями акушерської, перинатальної та неонатальної служб охорони здоров'я, поліпшення якості послуг яких дало б змогу відвернути значну кількість дитячих смертей. Проблематичною залишається доступність для сільських жителів пренатальної й постнатальної діагностики, що дає можливість своєчасно виявити патології внутрішньоутробного розвитку плоду та розробити ефективні заходи щодо їх корекції. Водночас варто підкреслити, що поліпшення здоров'я новонароджених та підвищення рівня їхнього виживання не є вузько спеціалізованою медичною проблемою, а потребує координації зусиль та співпраці багатьох сфер і галузей на регіональному і національному рівнях.

Як уже зазначалось, смертність дітей віком 1—14 років у 1990-і роки не зазнала різких негативних змін. Тому динаміка смертності у дитячі роки на перший погляд виглядає доволі оптимістичною. Утім, порівняння українських даних з відповідними показниками розвинутих європейських країн свідчить, що, по-перше, Україна значно відстає у своїх досягненнях щодо виживання дітей. Ймовірність померти до досягнення 5-річного віку в Україні вдвічі вища, ніж у країнах Європейського Союзу. По-друге, аналіз динаміки захворюваності дитячого населення та змін у її структурі дає підставу стверджувати про погіршення стану здоров'я дітей та підлітків протягом останнього десятиліття.

Розрив показників смертності дітей України з європейськими стандартами формується за рахунок підвищеного рівня смертності в усіх дитячих віко-

⁹Неонатальний період є період з моменту народження до 28-ої доби життя; постнеонатальний період охоплює наступні 11 місяців життя новонародженого.

Розділ 4. Проблеми здоров'я сільського населення. Смертність та середня тривалість життя

вих групах. У сільській місцевості України ризик смерті дитини на першому році життя в середньому вдвічі вищий, ніж у розвинутих європейських країнах. У віці 5—14 років ці відмінності становлять 2—3 рази, а для дітей віком 1—4 роки досягають 4 разів (табл. 4.3). Смертність дітей у віці 1—14 років вже не залежить від факторів внутрішньоутробного розвитку дитини, а відображає якість догляду та рівень своєчасного педіатричного обслуговування. Зниження рівня смертності сільських дітей віком 1—14 років в Україні у другій половині 1990-х років відбувалося досить нерівномірно: чим старшою була вікова група дітей, тим меншими виявились досягнуті успіхи у скороченні відповідних показників. Так, частота летальних випадків серед 1—4-річних дітей знизилась протягом 1989—2006 рр. в 1,6 раза, серед 5—9-річних — в 1,5 раза, а у віці 10—14 років — в 1,2 раза. Як вже зазначалось, доволі стійке та помітне зниження смертності немовлят, дітей і підлітків певною мірою пом'якшувало негативний вплив зростання смертності дорослого населення на формування середньої тривалості життя при народженні. Протягом 1989—2006 рр. очікувана тривалість життя для новонародженого у сільській місцевості зменшилась на 3,8 року у чоловіків та 1,8 року у жінок; а для тих, хто дожив до 15 років, — на 2,1 та 4,4 року відповідно.

Аналіз відмінностей щодо середньої тривалості життя у містах та селах свідчить про довготривале відставання показників сільського населення, проте, по-перше, у 1990-х роках диференціація показників смертності за типом поселення мала тенденцію до зменшення і як наслідок розрив у рівнях середньої тривалості життя істотно скоротився. Зменшення відмінностей відбулося головним чином за рахунок випереджаючого зростання смертності міського населення, передусім чоловіків. До 1998 р. зміни тривалості життя серед міських жителів були більшими, ніж у сільських мешканців як у період спаду, так і підйому смертності. Проте протягом 1998—2005 рр. сільські жителі втратили більше років життя, ніж міські, насамперед жінки. Зокрема, у 2005 р. порівняно з 1998 р. середня тривалість життя у чоловіків скоротилась на 1,5 року у містах та 2,1 року в селах, жінок — на 0,2 та 0,9 року відповідно.

**Таблиця 4.3. Показники смертності дітей віком 0—14 років
в Україні та країнах Європейського Союзу (на 1000 осіб)***

Вікові групи, років	Україна				Країни Європейського Союзу	
	сільська місцевість		міські поселення		хлопчики	дівчатка
	хлопчики	дівчатка	хлопчики	дівчатка		
0—1**	11,7	9,4	11,0	7,5	5,7	4,7
1—4	1,0	0,9	0,6	0,5	0,3	0,2
5—14	0,5	0,3	0,4	0,2	0,2	0,1

** Україна — 2006 р., країни Європейського Союзу — 2005 р.

* у розрахунку на 1000 живонароджених

Джерело: дані Держкомстату України та ВООЗ (HFA-MDB)

По-друге, відставання рівня середньої тривалості життя сільських жителів від показників міських мешканців є характерним для дитячого й трудоактивного віку, проте у похилому віці показники дожиття сільського населення є кращими, ніж міського. У чоловіків це спостерігається починаючи з 70—75 років, а у жінок — з 60—65-річного віку. Вочевидь це певною мірою пов'язано із так званим «селективним відбором» внаслідок відтоку найбільш мобільної, а отже і найбільш здорової частини молодого сільського населення у міста. Більш висока середня тривалість життя селян у похилому віці може бути наслідком компенсації підвищеної смертності у попередніх дитячих та робочих вікових групах, внаслідок чого до похилого віку доживають найміцніші контингенти, які мають кращі шанси на довголіття, ніж у городян, які виросли у містах або приїхали з сільської місцевості і в процесі адаптації до нових і складних умов життя втратили «запас міцності».

Найбільш вагомий внесок у формування відмінностей середньої тривалості життя чоловіків у сільській місцевості та міських поселеннях належить смертності у молодому трудоактивному віці, а у жінок — смертності серед дітей та молоді. На кривій повікових індексів надсмертності сільського населення (порівняно з рівнем смертності міського населення) виділяються два максимуми: у чоловіків віком 1—4 та 20—24 роки та жінок віком 1—4 та 15—19 років (рис. 4.7). Смертність у зазначених вікових групах є стало вищою саме серед сільських жителів, і це співвідношення не зазнало помітних змін впродовж 1990-х рр. Нині сільські діти вмирають у віці 1—4 роки — в 1,6—1,7 раза, у віці 5—9 та 10—14 років — в 1,3 раза частіше порівняно зі своїми міськими однолітками. Смертність у трудоактивному віці підвищувалась більш

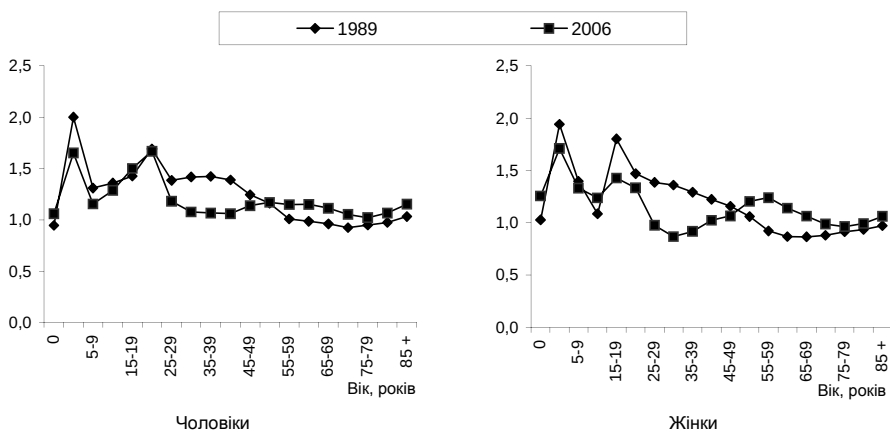

Рис. 4.7. Повікові індекси надсмертності сільського населення у 1989 та 2006 рр.
(міське населення = 1)

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

прискореними темпами у міських поселеннях, внаслідок чого розрив у показниках смертності на віковому інтервалі 30 років і старше помітно скоротився, проте як у містах, так і в селах надмірна смертність населення трудо-активного віку є основним чинником низької середньої тривалості життя.

Максимальних втрат зазнає саме населення трудоактивного віку. Глибокий розрив у показниках середньої тривалості життя сільських чоловіків та жінок формується внаслідок чоловічої надсмертності в активному працездатному віці, а у до- та післяпрацездатний періоди статеві відмінності є менш вираженими. Протягом 1989—2006 рр. віковий профіль надсмертності сільських чоловіків зазнав певних змін: якщо на початку 1990-х рр. найбільші розбіжності у показниках смертності чоловіків та жінок концентрувались у віці 20—29 років і надалі знижувались, то у 2006 р. цей віковий інтервал помітно розширився, і максимальні відмінності спостерігались у віці 20—49 років. Найсуттєвішим при цьому є вплив смертності у віці від 30 до 45 років. На цій віковій ділянці приховані значні можливості подовження середньої тривалості життя, і саме у цьому віці спостерігаються найбільші статеві відмінності у показниках смертності. У 2006 р. ймовірність смерті юнаків, які досягли 15-річного віку і проживали у сільській місцевості, була у 2,5 раза вища, ніж у дівчат — їхніх ровесниць. Для 20-річних юнаків та дівчат цей розрив становив 3,7 раза, у віці 35—39 та 40—44 роки — майже чотири рази. Чоловіки є значно менш життєздатними, ніж жінки: із 1000 чоловіків віком 25 років доживали до 65 років 528 у містах та 484 в селах; для жінок — 808 та 786 відповідно (табл. 4.4). Для чоловіків це в 1,6—1,8 раза менше, ніж у розвинутих західноєвропейських країнах, та в 1,4—1,6 раза менше, ніж у країнах Центральної Європи, наших сусідів. Ймовірність сільських чоловіків дожити від 25 до 65 років в Україні у 2006 р. була в 1,6 раза нижчою, ніж у сільських жінок (табл. 4.5).

**Таблиця 4.4. Ймовірність дожити від 25 до 65 років в Україні
та окремих європейських країнах, 1000 рх**

Країни	Рік	Чоловіки	Жінки
Італія	2003	864	929
Латвія	2003	604	837
Литва	2003	612	853
Німеччина	2002	828	911
Росія	2005	435	770
Угорщина	2001	646	840
Україна, всі поселення	2006	514	801
Україна, сільська місцевість	2006	484	786
Україна, міські поселення	2006	528	808
Франція	2003	816	917
Чехія	2004	764	893

Джерело: розраховано за даними Human Mortality Database

Таблиця 4.5. Статеві відмінності у показниках ймовірності дожити від 25 до 65 років у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1989, 1995, 1998 та 2006 рр., 1000 рх

Роки	Сільська місцевість			Міські поселення		
	чоловіки	жінки	жінки/чоловіки, разів	чоловіки	жінки	жінки/чоловіки, разів
1989	618	842	1,4	650	856	1,3
1995	504	792	1,6	503	788	1,6
1998	528	808	1,5	565	819	1,5
2006	484	786	1,6	528	808	1,5

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Обсяги передчасної смертності у селах України є настільки значними, що якби можна було повністю усунути смертність у віці до 65 років, то гіпотетичний приріст середньої тривалості життя при народженні у сільській місцевості становив би у 2006 р. за нашими розрахунками 14,8 року у чоловіків та 6,8 року у жінок.

Характерно, що статеві відмінності у показниках смертності й середньої тривалості життя сільських жителів є більш помітними, ніж у городян, тобто сам факт проживання у сільській місцевості є додатковим чинником, що посилює статеву нерівність у показниках життєзбереження населення. Протягом 1989—2006 рр. розрив у показниках середньої тривалості життя чоловіків та жінок підвищився від 10,2 до 12,2 року у селах та від 8,5 до 11,2 року у містах. Половину, або 6 із 12 років статевої різниці у середній тривалості життя чоловіки втрачають через надмірну смертність у віці від 25 до 65 років.

Загалом відмінності у показниках дожиття міського та сільського населення значною мірою пов'язані зі специфікою структури причин смерті, які, в свою чергу, обумовлені нижчим порівняно з містами рівнем життя, більшими масштабами бідності, гіршою якістю і доступністю медичного обслуговування, незадовільними умовами праці та значною поширеністю алкоголізму на селі.

4.3. Ієрархія причин смерті та основні зміни у їх структурі. Соціально детерміновані причини смерті

В Україні люди живуть не лише менше, ніж у розвинутих країнах, а й у гіршому стані здоров'я; частіше хворіють і вмирають як від хронічних недуг, так і нещасних випадків, отруєнь і травм, причому значна частина населення вмирає передчасно, до завершення працездатного віку і не доживаючи до старості. У 2006 р. близько 90% смертей у сільській місцевості України було обумовлено неінфекційними захворюваннями; 8% становили нещасні випадки, отруєння і травми; 1,5% смертних випадків були викликані різного роду інфекційними хворобами. Домінуючими причинами смерті сільського населення України є хвороби системи кровообігу, новоутворення та зовнішні

причини. Саме на ці класи припадає в середньому 80—85% смертей серед сільського населення України. Структура причин смерті у сільській місцевості поєднує елементи як сучасної, так і традиційної структур патологій і є доволі несприятливою, оскільки, по-перше, значною залишається роль екзогенних причин смерті, насамперед хвороб органів дихання та зовнішніх причин; по-друге, досить високою є ймовірність померти у молодому віці від причин, яким можна запобігти.

Провідне місце у структурі причин смерті сільського населення належить хворобам системи кровообігу, які обумовлюють понад половину смертей у чоловіків та дві третини жіночих смертей (рис. 4.8). Зовнішні причини посідають друге місце у складі причин смерті чоловіків та четверте — у жінок. Впродовж 1990-х рр. у жінок значно посилилась частка класу інших причин смерті (що включають решту причин смерті окрім шести основних), внаслідок чого нині вони випередили новоутворення і посіли друге місце після хвороб системи кровообігу. Третє місце в ієрархії причин смерті чоловіків та жінок належить новоутворенням. Патології органів дихання і травлення посідають відповідно п'яте і шосте місця серед причин смерті сільських жителів.

Найвищі темпи зростання смертності у 1990-х роках в селах України були характерні для інфекційних захворювань, хвороб органів травлення, серцево-судинних патологій та класу інших причин, що обумовили певні зміни у структурі смертності за причинами смерті. Зокрема, збільшення частки вищезгаданих хвороб у 2006 р. порівняно з 1989 р. відбулося на тлі зменшення внеску новоутворень та захворювань органів дихання.

Рис. 4.8. Структура смертності чоловіків та жінок за причинами смерті у сільській місцевості України у 2006 р., %

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

**Таблиця 4.6. Показники смертності за причинами смерті
у сільській місцевості України у 1989 та 2006 рр., на 100 тис. осіб**

Причини смерті*	Чоловіки			Жінки		
	1989	2006	2006/ 1989, разів	1989	2006	2006/ 1989, разів
Хвороби системи кровообігу	728,4	1187,8	1,6	1056,0	1408,3	1,3
Зовнішні причини	204	272,8	1,3	48,6	59,7	1,2
Новоутворення	261,2	240	0,9	150,2	133,9	0,9
Інші причини	96,2	125,1	1,3	126,0	176,4	1,4
Хвороби органів дихання	164,9	122,8	0,74	111,1	48,1	0,43
Хвороби органів травлення	41,9	82,4	2,0	22,8	36,4	1,6
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	22,9	49,9	2,2	6,9	10,2	1,5
Усі причини	1519,4	2081,4	1,4	1521,6	1873,3	1,2

* Причини смерті ранжовано у порядку зменшення показників смертності чоловіків у 2006 р.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

Як видно з табл. 4.6, рівень смертності від інфекційних захворювань та хвороб органів травлення у 2006 р. порівняно з 1989 р. виріс у 2—2,2 раза серед чоловіків та 1,5—1,6 раза серед жінок. При цьому підвищення смертності від цих захворювань супроводжувалось зміщенням їхнього повікового профілю у бік молодших вікових груп та зниженням середнього віку смерті. У 2006 р. середній вік смерті від гастроентерологічної та інфекційної складової причин смерті становив для чоловіків 51,4 та 43,7 року, для жінок — 56,0 та 38,8 року відповідно.

Хоча вплив інфекційних захворювань та хвороб органів травлення на формування тривалості життя в Україні є не таким значущим як серцево-судинних захворювань чи зовнішніх причин, резерви подовження середньої тривалості життя, пов'язані з ними, заслуговують на особливу увагу. Адже підвищення смертності від екзогенної патології та її омолодження суперечить демографічним тенденціям розвинутих країн і є проявом тих негативних явищ, що мали бути подолані ще на першому етапі епідеміологічного переходу.

Рівень смертності сільського населення від хвороб системи кровообігу протягом 1989—2006 рр. підвищився в 1,6 раза серед чоловіків та 1,3 раза серед жінок; від зовнішніх причин — в 1,2—1,3 раза; інших причин — в 1,3—1,4 раза, а смертність від новоутворень, навпаки, зменшилась. Практично від усіх вищеназваних класів причин підвищення показників смертності супроводжувалось зниженням середнього віку смерті, що є вкрай негативною тенденцією.

Порівняльний аналіз смертності за причинами смерті у сільській місцевості та міських поселеннях України дав змогу виявити окремі і позитивні, і негативні особливості, які певною мірою компенсуються між собою. Зокрема, по-перше, у структурі причин смерті сільського населення порівняно з міським внесок причин дегенеративного інволюційного характеру (серцево-

Розділ 4. Проблеми здоров'я сільського населення. Смертність та середня тривалість життя

судинних хвороб та новоутворень) є приблизно однаковим, при цьому більша питома вага серцево-судинної патології врівноважується меншою часткою новоутворень. По-друге, ймовірність померти від хвороб органів дихання та нещасних випадків, отруєнь і травм серед сільського населення вища, ніж у міського; водночас ризик смерті від патологій органів травлення та інфекційних захворювань, навпаки, нижчий (табл. 4.7).

«Лева» частка відмінностей у смертності міського та сільського населення України обумовлена підвищеним рівнем смертності від хвороб системи кровообігу, зовнішніх причин та захворювань органів дихання. При цьому основна частина надлишкової смертності сільського населення концентрується у робочому віці і пов'язана зі смертністю від серцево-судинних захворювань та зовнішніх дій. У 2006 р. селяни вмирили від хвороб системи кровообігу в 1,3—1,6 раза частіше, ніж городяни. Як свідчить проведений нами компонентний аналіз, розрив у середній тривалості життя у міських поселеннях та сільській місцевості, що становив у 2006 р. 1,8 року для чоловіків та 0,8 року для жінок, був сформований за рахунок відмінностей у смертності через хвороби системи кровообігу на 0,6 року у чоловіків та 0,7 року у жінок (табл. 4.8 та 4.9). Це пояснюється як вищою ймовірністю селян померти від цього класу хвороб, так і нижчим середнім віком смерті. Зокрема, середній очікуваний вік смерті від захворювань системи кровообігу серед сільських чоловіків та жінок у 2006 р. був на 1,3—1,4 року молодшим, ніж у городян (табл. 4.10).

**Таблиця 4.7. Показники смертності міського та сільського населення
за причинами смерті в Україні у 2006 рр., на 100 тис. осіб**

Причини смерті*	Сільське населення		Міське населення		Сільське населення до міського, <i>разів</i>	
	чоло-віки	жінки	чоло-віки	жінки	чоло-віки	жінки
Хвороби системи кровообігу	1187,8	1408,3	891,8	908,8	1,3	1,6
Зовнішні причини	272,8	59,7	218,4	52,5	1,3	1,1
Новоутворення	240	133,9	233,2	169,5	1,03	0,6
Інші причини	125,1	176,4	96,7	83,1	1,3	2,1
Хвороби органів дихання	122,8	48,1	64,2	17,3	1,9	2,8
Хвороби органів травлення	82,4	36,4	94,9	45,4	0,9	0,8
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	49,9	10,2	63,6	15,9	0,8	0,6
Усі причини	2081,4	1873,3	1663,1	1292,8	1,3	1,5

* Причини смерті ранжовано у порядку зменшення показників смертності сільських чоловіків у 2006 р.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

Таблиця 4.8. Внесок окремих класів причин смерті у відмінності між середньою тривалістю життя чоловіків у сільській місцевості та міських поселеннях України у 2006 р., років

Причини смерті*	Всього	В тому числі у віці, років:		
		0–24	25–64	65 і старше
Усі причини, в т.ч.:	–1,83	–0,49	–1,10	–0,24
Зовнішні причини	–1,13	–0,41	–0,73	0,01
Хвороби системи кровообігу	–0,60	–0,02	–0,32	–0,26
Інші причини	–0,33	–0,02	–0,07	–0,24
Хвороби органів дихання	–0,04	–0,03	–0,1	0,09
Новоутворення	–0,03	–0,02	–0,13	0,12
Хвороби органів травлення	0,09	0,00	0,06	0,03
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	0,21	0,00	0,21	0,00

* Причини смерті ранжовано у порядку зменшення внеску

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Таблиця 4.9. Внесок окремих класів причин смерті у відмінності між середньою тривалістю життя жінок у сільській місцевості та міських поселеннях України у 2006 р., років

Причини смерті*	Всього	В тому числі у віці, років:		
		0–24	25–64	65 і старше
Усі причини, в т.ч.:	–0,80	–0,35	–0,40	–0,05
Хвороби системи кровообігу	–0,72	–0,02	–0,52	–0,18
Зовнішні причини	–0,28	–0,15	–0,13	0,01
Інші причини	–0,23	–0,11	–0,04	–0,10
Хвороби органів дихання	–0,15	–0,03	–0,02	–0,10
Хвороби органів травлення	0,08	0,00	0,03	0,05
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	0,11	–0,02	0,13	0,00
Новоутворення	0,39	–0,01	0,12	0,28

* Причини смерті ранжовано у порядку зменшення внеску

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Таблиця 4.10. Середній очікуваний вік смерті від основних класів причин смерті у сільській місцевості та міських поселеннях України у 2006 р., роки

Причини смерті*	Сільська місцевість		Міські поселення	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Зовнішні причини	43,2	47,5	46,4	51,5
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	43,7	38,8	42,0	39,8
Хвороби органів травлення	51,4	56,0	53,7	59,9
Новоутворення	61,2	61,4	64,5	65,6
Хвороби органів дихання	63,9	70,0	61,4	64,7
Хвороби системи кровообігу	68,9	77,2	70,3	78,5

* Причини смерті ранжовано у порядку зменшення показників сільських чоловіків

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Підвищення рівня серцево-судинної смертності є свідченням значного негативного впливу стресогенних чинників в умовах необхідності адаптації населення до раптової та швидкої зміни соціально-економічних умов у перехідний період; разом з тим не можна виключати той факт, що певний «надлишок» серцево-судинних смертей на селі формується внаслідок недостатньої діагностики причин смерті. Вища порівняно з міськими жителями смертність від серцево-судинних захворювань у сільській місцевості, з одного боку, є свідченням відставання рівня та якості медичної допомоги, менш сприятливих умов життя, праці та побуту на селі, а з іншого — більш високий рівень постаріння сільського населення та висока частка осіб похилого віку певною мірою впливають на рівень смертності від хвороб системи кровообігу, що зазвичай є причинами смерті у старшому та похилому віці.

Провідна роль у формуванні розриву показників середньої тривалості життя в містах та селах України належить зовнішнім причинам (насамперед у чоловіків): вони «відповідальні» за 1,1 року відмінностей у чоловіків та 0,3 року у жінок (табл. 4.8 та 4.9). Це обумовлено навіть не стільки вищою ймовірністю померти від різного роду нещасних випадків, отруєнь і травм, яка серед сільського населення в 1,2—1,3 раза вища, ніж серед міського, скільки порівняно молодим середнім віком смерті. Середній очікуваний вік смерті сільських чоловіків від зовнішніх причин є наймолодшим і у 2006 р. становив 43,2 року, що на 3,2 року нижче, ніж у міських чоловіків. Для жінок розрив у зазначених показниках становить 4 роки (табл. 4.10). Саме через те, що від травм та отруєнь у селах гинуть часто і у молодому віці, особливо серед дітей, підлітків та молоді, масштаби передчасної смертності сільського населення є настільки значними.

Рівень смертності від новоутворень серед чоловіків — сільських жителів дещо вищий, ніж у городян, а серед жінок, навпаки, нижчий. Це може пояснюватись, з одного боку, більшою поширеністю тютюнопаління серед сільських чоловіків і меншою — серед сільських жінок, а з другого боку — гіршою діагностикою причин смерті на селі, коли певна частина онкологічних смертей реєструється як смерті від інших причин, насамперед серцево-судинних патологій.

Помітною є також роль хвороб органів дихання та класу інших причин, особливо у жінок. Загалом у 2006 р. екзогенні причини смерті (інфекційні хвороби, патології органів дихання та органів травлення, зовнішні причини) обумовлювали 0,9 року відставання середньої тривалості життя сільських чоловіків від міських та 0,24 року у жінок; ендогенні причини (хвороби системи кровообігу та новоутворення) — 0,63 року у чоловіків та 0,33 року у жінок відповідно.

Таким чином, відмінності у показниках середньої тривалості життя у сільській місцевості та міських поселеннях України пов'язані з підвищеною частотою летальних нещасних випадків, отруєнь і травм серед дітей, молоді та дорослих з одного боку, та високим рівнем серцево-судинної смертності у дорослому трудовому віці — з іншого. Середній очікуваний вік смерті селян практично від усіх класів причин, за винятком захворювань органів дихання є нижчим, ніж у городян.

Детальніший порівняльний аналіз свідчить, що у дитячому віці відмінності між містом та селом зумовлені головним чином смертністю від хвороб органів дихання та зовнішніх дій. Хоча основними причинами смерті немовлят були й залишаються стани, що виникають у перинатальний період, вроджені вади розвитку й спадкова патологія, у структурі причин смерті сільських дітей першого року життя зберігається все ще досить високий рівень смертності від екзогенних причин, тобто від причин, які на відміну від ендогенних піддаються ефективному впливу соціально-економічних, санітарно-гігієнічних та медико-акушерських заходів. У зв'язку з цим відзначимо, що протягом останнього десятиліття у сільській місцевості України, з одного боку, вдалося значно зменшити рівень смертності немовлят від хвороб органів дихання та інфекційних захворювань, а з другого — спостерігалось посилення концентрації смертей від зовнішніх дій. Нині сільські малюки вмирають від інфекційних захворювань в 1,7 раза, а від хвороб органів дихання та зовнішніх причин — удвічі частіше, ніж міські.

У трудовому віці однією з головних причин надсмертності сільського населення є зовнішні причини. У 2006 р. у сільській місцевості України на них припадало 13% усіх смертних випадків серед чоловіків та 3% серед жінок, однак у віці 25—64 роки зазначені показники становили 25% для чоловіків і майже 13% для жінок. У молодому та середньому трудовому віці зовнішні дії є провідною причиною смерті і лише після 45—49-річного віку поступаються хворобам системи кровообігу. Частота летальних наслідків отруєнь і травм у віці 25—64 роки у сільській місцевості України підвищилась від 159,5 у 1989 р. до 233,4 у 2006 р. (у розрахунку на 100 тис. осіб). Рівень насильницької і травматичної смертності сільських чоловіків помітно перевищує відповідні показники жінок. Якщо чоловіча смертність від усіх причин у віці 25—64 роки утричі перевищує жіночу, то від нещасних випадків, отруєнь і травм — у 5,5 раза. У формуванні статевих диспропорцій головна роль належить особам середнього та зрілого трудового віку. Зокрема, показники смертності сільських чоловіків віком 30—44 роки від зовнішніх причин у 6 разів перевищують відповідні показники смертності жінок, у віці 45—59 років — у 5 разів. Тому є всі підстави вважати, що висока смертність від зовнішніх причин є

однією з головних причин надсмертності сільських чоловіків, що перешкоджає їм дожити до старості і померти від хронічних хвороб, пов'язаних зі старінням; вона становить серйозну перешкоду на шляху підвищення їхньої середньої тривалості життя та її наближення до рівня жінок.

Від зовнішніх причин сільські жителі вмирають частіше, ніж міські (рис. 4.9). Такі значні демографічні втрати тісно пов'язані з високим ризиком виробничого травматизму серед зайнятих сільськогосподарською, переважно фізичною працею, з одного боку, та поширенням зловживання алкоголем — з іншого. Водночас доволі значними є регіональні відмінності щодо рівня смертності сільського населення від зовнішніх дій. У 2006 р. розрив у відповідних показниках смертності в Україні коливався від 89,1 померлих у розрахунку на 100 тис. осіб в Івано-Франківській області до 257,5 у Чернігівській. Підвищена частота летальних нещасних випадків, отруєнь і травм спостерігалась також у Сумській (227,7), Кіровоградській (227,3), Одеській (204,4) та Полтавській (204,1) областях.

Особливе занепокоєння викликає сільська дитяча надсмертність від зовнішніх причин, тобто від причин, які можуть бути усунені за умови якісного догляду й піклування у сім'ї. Якщо на першому році основну загрозу для життя і здоров'я дитини становлять вроджені вади розвитку та стани, що виникають у перинатальний період, які обумовлюють половину усіх смертей серед дітей віком до 1-го року, то у віці 1—14 років головною причиною смерті дітей є нещасні випадки, отруєння і травми. Значущість і важливість проблеми дитячого травматизму і передчасної смертності від зовнішніх дій на селі посилюється з огляду на те, що від цього класу причин помирає значно більше дітей, ніж від різного роду інфекцій, новоутворень, хвороб органів дихання,

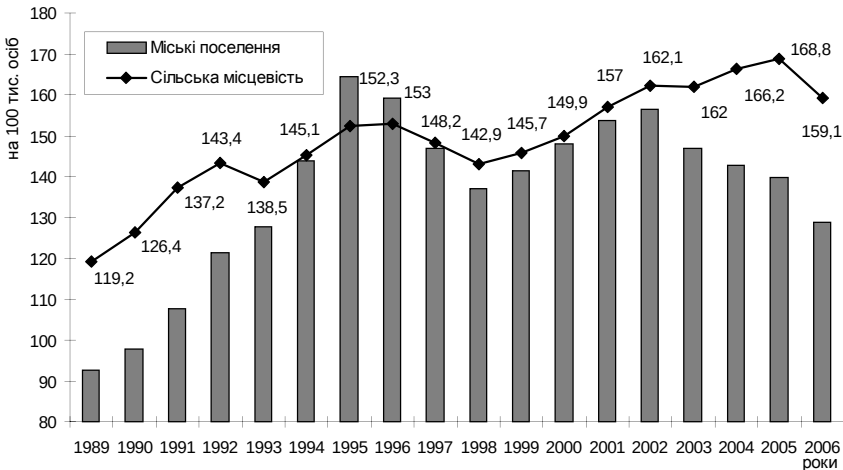

Рис. 4.9. Показники смертності від зовнішніх причин у міських поселеннях та сільській місцевості України у 1989—2006 рр., на 100 тис. осіб

Джерело: дані Держкомстату України

разом узятих. Щороку у сільській місцевості України внаслідок нещасних випадків гине близько 700—800 дітей віком до 14 років. Зовнішні дії обумовлюють понад третину смертей серед 1—4-річних дітей і понад половину смертних випадків серед дітей віком 5—9 та 10—14 років. Показники смертності у віці 1—14 років через нещасні випадки, отруєння і травми серед сільських дітей у півтора раза вищі порівняно з міськими дітьми (рис. 4.10).

Саме підвищений рівень насильницької смертності сільських дітей від причин, яким можна запобігти, є основною причиною передчасних втрат у дитячому та підлітковому віці. Показники смертності дітей віком 1—14 років від зовнішніх дій у сільській місцевості України протягом минулого десятиліття у півтора—два рази перевищували відповідні дані у міських поселеннях. Найчастіше діти гинуть від випадкових утоплень, ДТП і самогубств. Хлопчики стають жертвами насильства, завдання тілесних пошкоджень (включаючи самогубства) та інших зовнішніх дій значно частіше, ніж дівчатка, при цьому явище підвищеної смертності хлопчиків порівняно з дівчатками у сільській місцевості є помітнішим, ніж у містах. Як показує табл. 4.11, для дітей віком 1—14 років які проживають в селах України, ризик померти від різних нещасних випадків у 3—4 рази вищий, ніж у розвинутих європейських країнах. Особливо помітним є розрив у показниках смертності дітей внаслідок випадкових утоплень та нещасних випадків, викликаних вогнем та полум'ям. Доводиться визнати, що в українських селах поки що не вдалося забезпечити максимально можливе виживання дітей та підлітків. При цьому якщо для зниження смертності немовлят більш активними мають стати зу-

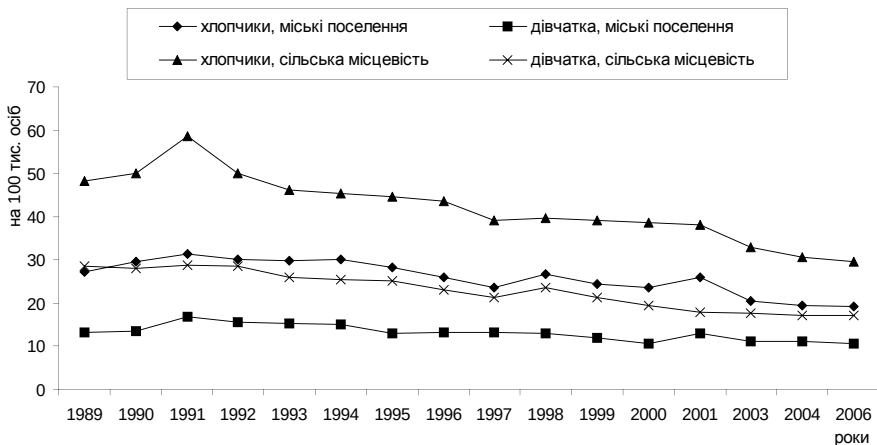

Рис. 4.10. Показники смертності дітей віком 1—14 років від нещасних випадків, отруєнь і травм у міських поселеннях та сільській місцевості України у 1989—2006 рр.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

**Розділ 4. Проблеми здоров'я сільського населення.
Смертність та середня тривалість життя**

Таблиця 4.11. Показники смертності* дітей віком 1—14 років від нещасних випадків, отруєнь і травм в Україні та деяких країнах світу**

Країни	Нещасні випадки, пов'язані з транспортними засобами	Випадкові утоплення	Нещасні випадки, викликані вогнем та полум'ям	Випадкові падіння	Усі нещасні випадки, отруєння і травми
Великобританія	2,9	0,49	0,7	0,3	6,1
Італія	3,3	0,5	0,2	0,5	6,1
Іспанія	4,0	1,1	0,3	0,4	8,1
Німеччина	3,8	3,6	0,6	0,4	8,3
Франція	4,3	3,8	0,5	0,4	9,1
Канада	4,3	4,3	1,0	0,2	9,7
Чехія	4,6	4,6	0,3	0,6	12,0
Польща	5,9	5,9	0,4	0,6	13,4
США	5,8	5,8	1,7	0,2	14,1
Україна, всі поселення	4,5	4,8	1,0	0,7	18,2
Україна, сільська місцевість	4,9	6,7	1,8	0,6	23,5
Україна, міські поселення	4,3	3,7	0,5	0,8	15,0

* число померлих у розрахунку на 100 тис. осіб відповідного віку

** Україна — 2006 р., інші країни світу — 1991—1995 рр.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України та даними UNICEF¹⁰

силля лікувальної й профілактичної медицини за рахунок сприяння розвитку сільської охорони здоров'я, то для збереження дитячих життів у віці 1—14 років першочергове значення мають поліпшення умов і підвищення якості життя на селі. Адже смертність дітей старше одного року означає смертність цілком повноцінних дітей від попереджуваних причин смерті. Тому основні зусилля мають бути спрямовані на зведення до мінімуму несприятливого впливу зовнішніх чинників, на створення і підтримку середовища, що сприяє здоров'ю, безпеці і добробуту сільських жителів, в тому числі дітей.

Загалом у структурі зовнішніх причин смерті сільського населення у 2006 р. провідна роль належала випадковим отруєнням (передусім алкоголем), самогубствам та нещасним випадкам, що пов'язані з транспортними засобами. Порівняно з 1989 р. у складі зовнішніх дій як причин смерті помітно знизився рівень смертності від ДТП, майже не змінилась частота випадкових утоплень. Натомість істотно підвищилися показники випадкових отруєнь, не-

¹⁰A league table of child deaths by injury in rich nations. Innocenti Report Card, No. 2, 2001, UNICEF, p. 12.

шасних випадків, пов'язаних з вогнем і полум'ям, випадкових падінь, самогубств і вбивств. Майже від усіх основних зовнішніх причин смертність сільського населення вища, ніж міського. Зокрема, у 2006 р. частота летальних випадкових отруєнь була вищою в 1,4 раза, самогубств — 1,7 раза, ДТП — 1,2, а випадкових утоплень — майже у 2 рази (рис. 4.11).

Вагому частку у складі зовнішніх дій як причин смерті сільського населення становлять самогубства. Україна, як відомо, відзначається високим рівнем самогубств. Самогубства як прояв соціальних патологій часто поширюються у суспільстві нестабільному, «невлаштованому», що зазнає суттєвих соціально-економічних чи політичних змін і перебуває у стані розбалансованості, «розчепленості» соціальних зв'язків, коли зменшуються можливості пристосування людини до соціальних перетворень, коли людина не має впевненого відчуття приналежності до якоїсь спільноти, відчуття надійності й стабільності у виборі своєї поведінки. У молодому віці самогубства трапляються найчастіше через проблеми у спілкуванні з батьками чи друзями, невміння налагоджувати та підтримувати добрі стосунки. У похилому віці вихід на пенсію, розлучення чи втрата одного з членів подружжя, створення дорослими дітьми власної сім'ї, розрив зв'язків з друзями, самотність, загострення хронічних хвороб — усі ці чинники призводять до того, що у старших літах доволі часто втрачається те життєве оперття, що надає людині сил, надію та віру у майбутнє, від чого формується фатальне відчуття безпорадності, розчарування у житті, що зрештою може спровокувати самогубство.

Частота самогубств серед сільських чоловіків підвищилась в Україні від 44,1 у 1989 р. до 63,5 у 2000 р. і 54 у 2006 р. (у розрахунку на 100 тис. осіб),

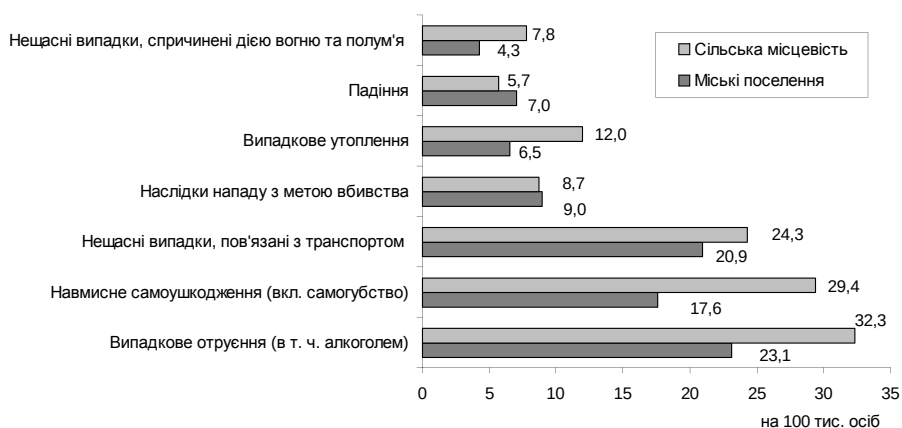

Рис. 4.11. Показники смертності від зовнішніх причин за окремими причинами у сільській місцевості та міських поселеннях України у 2006 р., на 100 тис. осіб

Джерело: дані Держкомстату України

серед жінок — від 9,5 до 10,8 і 8 відповідно (рис. 4.12). Віковий профіль самогубств в Україні свідчить, що дві третини чоловіків та половина жінок, які удаються до самогубств, перебувають в активному, працездатному віці, проте найвищі показники суїцидальної активності спостерігаються у віці 50—54 роки та 70 років і старше.

Рівень самогубств у міських поселеннях та сільській місцевості України істотно відрізняється. Якщо на початку 1990-х років самогубства були більш поширеними серед міського населення, то у сучасний період коефіцієнти смертності від самогубств у сільській місцевості в 1,3—1,6 раза перевищують відповідні показники у містах (рис. 4.12). При цьому співвідношення самогубств серед чоловіків та жінок у містах і сільській місцевості помітно відрізняється. Зокрема, у 2006 р. частота самогубств серед чоловіків — сільських жителів була у 7 разів вища за відповідний показник жінок, а у містах цей розрив становив 5 разів. Саме чоловіки працездатного віку, які проживають у сільській місцевості, відзначаються найвищим суїцидальним ризиком.

Поширення самогубств в Україні характеризується виразною регіональною неоднорідністю. Їх рівень зростає у напрямку із заходу на схід. Найвищі коефіцієнти смертності від самогубств у 2006 р. спостерігались у північно-східних (Чернігівська, Сумська, Полтавська), південно-східних (Дніпропетровська, Запорізька) та у Кіровоградській областях. У цих регіонах частота самогубств у півтора—два рази перевищує середньоукраїнський показник. Найменш поширені самогубства на заході країни: у Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Підвищений рівень самогубств очевидно є наслідком як вкрай низького життєвого рівня більшості селян, відсутності на селі кваліфікованої медичної та психологічної допомоги, так і значної поширеності зловживання алкоголем. У цьому контексті вкрай важ-

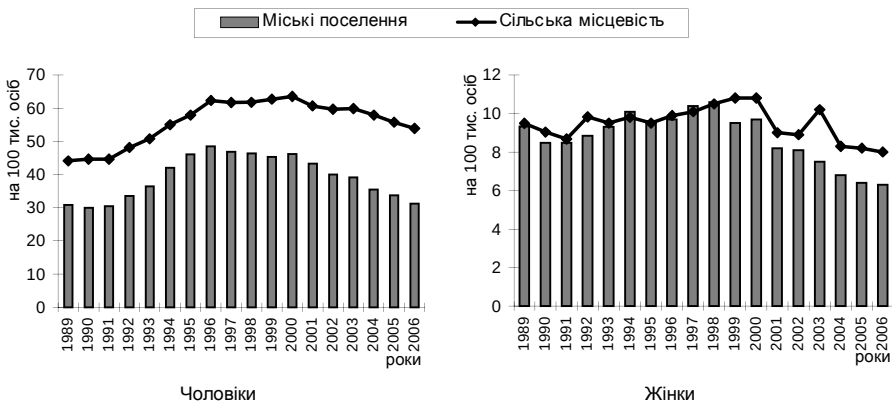

Рис. 4.12. Показники самогубств у міських та сільських поселеннях України у 1989—2006 рр., на 100 тис. осіб

Джерело: дані Держкомстату України

ливим є забезпечення доступності сільського населення до служб охорони психічного здоров'я в установах первинної медичної допомоги та надання кваліфікованої допомоги у сфері психічного здоров'я на госпітальному етапі.

Доволі значущим є вплив алкогольного чинника на стан здоров'я і смертності сільського населення. Це підтверджує ефект антиалкогольної кампанії, запровадженої радянським урядом у середині 1980-х років. Саме тоді була перервана довготривала тенденція до підвищення смертності населення і відбувся підйом очікуваної тривалості життя, хоча він і виявився короточасним. Той факт, що ефект антиалкогольної кампанії у сільській місцевості виявився помітнішим, ніж у міських поселеннях, що відбулося передусім за рахунок скорочення смертності від нещасних випадків, травм та отруєнь, доводить, що алкоголізм та пияцтво є більш поширеним явищем серед сільського населення.

У сучасний період маємо змогу спостерігати феномен посилення ролі алкоголю у житті та побуті селян, який є не лише незмінним супутником різноманітних святкувань, а й набув рис стійкого засобу оплати праці сільських жителів, що у підсумку підтримує високий рівень його споживання і сприяє поширенню алкоголізму на селі. Окрім цього, підвищенню алкогольної смертності як серед молодих, так і старших людей сприяють особливості споживання спиртних напоїв та ситуація на алкогольному ринку України в цілому. Йдеться про високий рівень споживання алкоголю, переважання у структурі споживання алкоголю напоїв із сильною концентрацією спирту, споживання великої разової дози алкоголю, поширення на алкогольному ринку неякісних, токсичних спиртних напоїв та самогонваріння.

Віковий склад померлих в Україні від причин, безпосередньо пов'язаних зі зловживанням алкоголем, а саме: хронічного алкоголізму, алкогольних психозів, алкогольного цирозу печінки та випадкових отруєнь алкоголем, характеризується поодинокими смертними випадками у віці до 20 років та концентрацією «левової» частки смертей у трудоактивному періоді життя. Протягом останніх років втрати померлими від причин, безпосередньо пов'язаних зі зловживанням алкоголем, становили в Україні 8—10 тис. осіб у містах та 5—6 тис. в селах у середньому за рік. Як свідчить рис. 4.13 за останні 17 років відповідні показники смертності підвищились серед міських та сільських чоловіків у 3—3,5 раза і становили у 2006 р. 48,4 і 64,9 померлих у розрахунку на 100 тис. осіб відповідно. Серед жінок темпи зростання алкогольно залежної смертності були також відчутними: показники смертності протягом 1989—2006 рр. виросли від 4,6 до 11,9 у містах та від 2,9 до 7,4 в селах (на 100 тис. осіб).

Найвищий рівень смертності від причин, безпосередньо обумовлених зловживанням алкоголем, спостерігається серед сільських чоловіків, які порівняно з міськими жителями частіше вмирають від випадкових отруєнь алкоголем та хронічного алкоголізму. Натомість жінки-городянки порівняно з сільськими мешканками відзначаються дещо вищим рівнем смертності від алкогольного цирозу печінки та алкогольних психозів. Проте головна роль у формуванні втрат, обумовлених зловживанням алкоголем, належить алкогольним отруєнням. У містах це певною мірою пов'язано з широким розповсюдженням підробок спиртних напоїв, що часто виявляються неякісними та шкідливими

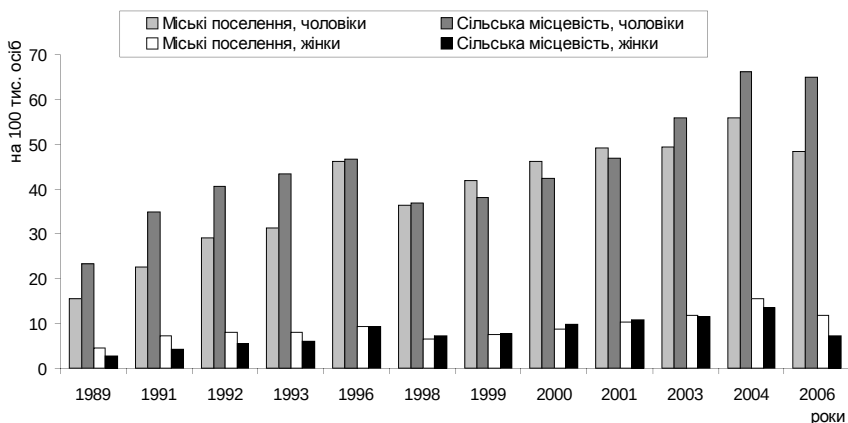

Рис. 4.13. Показники смертності від причин, безпосередньо пов'язаних зі зловживанням алкоголем, у міських та сільських поселеннях України у 1989—2006 рр., на 100 тис. осіб*

* Хронічний алкоголізм, алкогольні психози, алкогольний цироз печінки та випадкові отруєння алкоголем

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

для здоров'я, а в селах помітну роль відіграє споживання алкогольних напоїв домашнього виробництва, які через недостатній рівень очищення і високий вміст шкідливих домішок є досить токсичними і за передозування можуть відіграти фатальну роль.

Варто підкреслити, що в даному разі йдеться про причини, безпосередньо пов'язані зі зловживанням алкоголем, проте роль алкоголю у формуванні демографічних втрат цим не вичерпується. Надмірне споживання алкоголю призводить до серйозних соматичних порушень, які можуть стати причинами смерті. Зловживання алкоголем значно підвищує ризик раптової смерті від серцево-судинних захворювань, різного роду нещасних випадків та зовнішніх дій, тобто несе загрозу передчасної та насильницької смерті. Це дає підставу стверджувати, що непрямі, «замасковані» під інші причини алкогольні втрати помітно перевищують безпосередні, і реальна смертність, зумовлена зловживанням алкоголем значно вища, ніж та, що зареєстрована офіційною статистикою.

Соціально-економічна нестабільність в українському суспільстві, поширення бідності, що відзначається нестачею матеріальних та інших соціальних ресурсів, зниженням доступності необхідних послуг, звуженням життєвих потреб і можливостей їх задоволення, створили умови, сприятливі для наступу соціально детермінованих захворювань. Соціальні патології набувають в Україні дедалі більшого розмаху: поширюється криміналізація суспільного та політичного життя, зростає поширеність алкоголізму й наркоманії, підвищується захворюваність на СНІД і туберкульоз. Хоча ці явища більш

притаманні для міських поселень, однак є підстави вважати, що поширення асоціальних явищ та процесів у сільській місцевості набуває все більш прогресуючого характеру. Так, останні спостереження свідчать про поступове поширення наркоспоживання у селах: за даними МВС України нині сільські жителі становлять близько чверті усіх споживачів наркотиків, що є вкрай небезпечним явищем з огляду на епідемію ВІЛ/СНІДу.

Значну загрозу для здоров'я та життя селян становить туберкульоз. Він посідає провідне місце серед причин смерті з інфекційною патологією. У 1990-і роки розпочалося різке зростання захворюваності й смертності від цієї хвороби, внаслідок чого у 1995 р. в Україні було оголошено епідемію туберкульозу. Нині щороку від туберкульозу помирає близько 10—11 тис. українців, що становить в середньому 21—23 померлих у розрахунку на 100 тис. населення. Водночас у країнах Європейського Союзу відповідний показник смертності становить близько 1,0—1,1 померлих на 100 тис. осіб.

До початку 1990-х років смертність сільського населення від туберкульозу була стало вищою, ніж міського. Це було пов'язано з незадовільною організацією протитуберкульозної служби на селі, функціонування якої ускладнювалось через такі фактори, як: нестача кваліфікованих кадрів, віддаленість сіл від районних центрів, часта відсутність сприятливого транспортного сполучення, сезонна міграція працездатного населення. Внаслідок пізнього звертання до лікаря та несвоєчасного виявлення хвороби збільшувався період контактування хворого з оточенням, передусім сімейним, що призводило до поширення хвороби в цілому та її запущених форм зокрема. У 1995 р. намітилась протилежна тенденція, і нині рівень смертності городян від туберкульозу є дещо вищим, ніж на селі. Проте і у сільській місцевості демографічні втрати, обумовлені смертністю від туберкульозу, є досить значними. Зокрема, показник смертності від туберкульозу підвищився від 16,9 у 1989 р. до 46,0 у 2005 та 39,6 у 2006 р., а жінок — від 3,0 до 6,3 та 5,8 відповідно у розрахунку на 100 тис. осіб (рис. 4.14).

Основні втрати, обумовлені туберкульозом, концентруються у трудоактивному віці. Зокрема, у 2006 р. близько 90% померлих від туберкульозу у сільській місцевості України становили особи віком 25—64 роки. Характерно, що у 1960—1980-і роки пік смертності від туберкульозу в Україні коливався в межах 60—70 років, але у 1990-і він значно зсунувся у бік молодших вікових груп. У 2006 р. порівняно з 1989 р. показники смертності чоловіків від цієї хвороби у віці 25—29 років підвищились майже у 6 разів, у віці 30—34 та 40—44 роки — утричі, 35—39 та 45—49 років — у 2,5 раза (рис. 4.15). У розвинутих європейських країнах віковий склад померлих є кардинально іншим: від туберкульозу тут помирають головним чином у похилому віці. У 2006 р. максимальна інтенсивність смертей в Україні спостерігалась серед 50—54-річних чоловіків та 40—44-річних жінок, а у країнах ЄС — у віці 75 років і старше. Це свідчить про помолодшання смертності від туберкульозу в Україні, жертвами якого дедалі частіше стають люди молодого і середнього віку.

У регіональному плані найнесприятливіша епідемічна ситуація з туберкульозу склалася у сільській місцевості Чернігівської та Херсонської областей,

Розділ 4. Проблеми здоров'я сільського населення. Смертність та середня тривалість життя

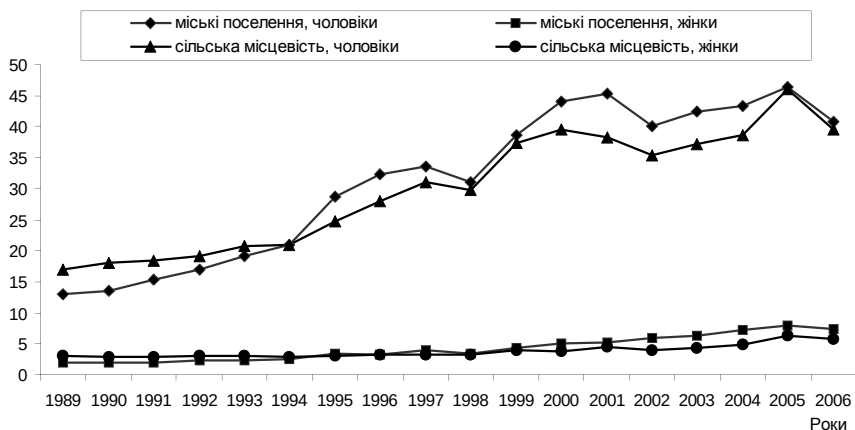

Рис. 4.14. Показники смертності від туберкульозу у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1989—2006 рр., на 100 тис. осіб

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

де у 2006 р. від туберкульозу померло 33—38 осіб на кожні 100 тис. населення. Найблагополучнішою (порівняно з іншими регіонами) є ситуація у селах Черкаської, Вінницької, Чернівецької та Житомирської областей, де показники смертності від туберкульозу коливались від 11 до 15 у розрахунку на 100 тис. осіб.

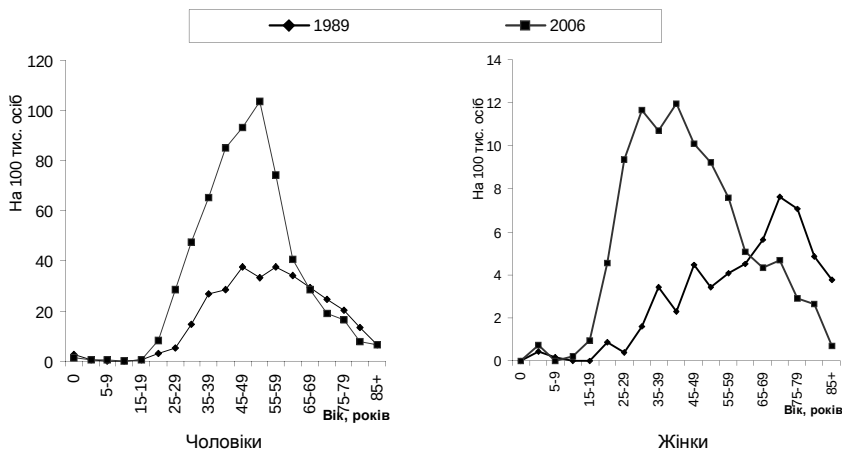

Рис. 4.15. Повікова смертність від туберкульозу у сільській місцевості України у 1989 та 2006 рр.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

У 2006 р. порівняно з 2005 р. смертність сільського населення від туберкульозу в Україні незначною мірою знизилась, але й досі перебуває на дуже високому рівні. Сучасна епідемічна ситуація поки що не дає підстав сподіватись на сприятливий перебіг показників смертності у найближчому майбутньому. Скорочення фінансування фтизіатричної галузі, значне постаріння і нестача кадрів серед фтизіатрів обумовили низьку якість діагностики та ефективність лікування хворих на туберкульоз. Поширенню хвороби певною мірою сприяє також недостатня поінформованість населення щодо шляхів уникнення хвороби, важливості своєчасного лікування та профілактики у повсякденному житті. Враховуючи соціальне підґрунтя цього захворювання, нині Україна не може розраховувати на його ліквідацію. Завдання сьогодні полягає не у повній ліквідації туберкульозу, а у встановленні контролю над поширенням хвороби з метою підвищення ефективності її лікування та скорочення смертності від неї. Проте туберкульоз — не суто медична, а й соціальна проблема, що потребує посиленої уваги та нагальних заходів щодо її якщо не вирішення, то принаймні пом'якшення.

Таким чином, проведений аналіз свідчить про наявність певних специфічних особливостей у смертності сільського та міського населення. І хоча ці особливості не містять полярних розбіжностей, вони є відображенням специфіки умов життя у містах та селах. Відмінності у показниках та структурі патологій сільського та міського населення України фактично відображають нерівність в умовах життя, оплаті праці, рівні соціального захисту, якості та доступності медичного обслуговування, можливостях оздоровлення та відпочинку. Значна частина сільських жителів проживає в умовах зруйнованої соціальної інфраструктури, нерозвиненості транспортних комунікацій, що значною мірою пояснює низький рівень звертань селян до лікувальних закладів, особливо у віддалених периферійних районах. Переважання важкої фізичної праці, за відсутності можливостей для повноцінного оздоровлення та відпочинку, негативно позначається на стані здоров'я і призводить до більш раннього розвитку патологій. До того ж високий рівень постаріння сільського населення обумовлює ситуацію, коли більшість пацієнтів лікарень становлять особи похилого віку, які не в змозі забезпечити достойний рівень життя, якісне харчування та оплатити необхідне лікування. Важливим чинником є також низький рівень культури життєзбережувальної поведінки сільського населення. Водночас головною передумовою поліпшення здоров'я сільського населення та мінімізації його втрат є покращання якості життя, підвищення життєвих стандартів у сільській місцевості, створення економічних передумов, сприятливих для розвитку соціальної інфраструктури, активізація інвестицій у розвиток сільської охорони здоров'я.

4.4. Оцінка втрат через надсмертність та резервів подовження середньої тривалості життя у сільській місцевості

Смертність є однією із складових природного скорочення населення. Демографія в Україні розпочалася з українських сіл, які завжди були своєрідними «демографічними донорами» країни. Саме в селах у 1979 р. вперше

смертність перевищила народжуваність, тоді як у містах цей процес розпочався набагато пізніше — в 1992 р.

Смертність сільського і міського населення має свої специфічні особливості, які, однак, не є чимось постійним і незмінним, а, навпаки, залежать від багатьох факторів. В Україні умови життя у містах та селах істотно відрізняються, що спричиняє значний вплив на стан здоров'я населення і, відповідно, на його смертність. Слід зазначити, що значення має і тип міського поселення, і спосіб розселення сільських жителів.

Протягом ХХ століття українське село пройшло кілька етапів історичних перетворень і стало своєрідною ареною для соціальних і економічних експериментів. Такі історичні потрясіння і їх довгострокові наслідки в соціальній і культурній сфері визначали характер структурних змін сільського населення. В результаті всіх цих подій Україна разом з іншими постсоціалістичними та економічно розвиненими країнами опинилася у вирі демографічної трансформації та модернізації. Однак специфіка цих процесів в Україні проявилася у феномені «надсмертності», який водночас з низькими показниками народжуваності призвів до прискореної депопуляції.

Депопуляція у сільській місцевості зумовлена багатьма чинниками: не тільки зниженням народжуваності внаслідок значного міграційного впливу молоді, а й погіршенням стану здоров'я та підвищенням смертності сільських жителів, а також постарінням населення. Загальні показники втрат сільської людності можна «розщепити» на два засадні складники: по-перше — внаслідок зростання смертності, по-друге — через постаріння населення та зміну його вікового складу. Назвемо першу складову «інтенсивною» компонентою, а другу — «структурною». Відповідно, можна визначити, який фактор більшою мірою спричинив зростання смертності та провести аналіз втрат, яких зазнало сільське населення через погіршення повікового профілю вимирання та зростання частки осіб похилого віку.

З метою визначення фактичної ролі «структурної» та «інтенсивної» складової за період з 1989 по 2006 рр. було розраховано індекси середніх величин. Проведений аналіз показав, що у сільській місцевості у 2006 р. порівняно з 1989 р. коефіцієнт смертності в середньому по усіх вікових групах погіршився на 29%, у тому числі на 24% за рахунок погіршення повікової інтенсивності вимирання та на 5% внаслідок зміни вікового складу населення. Таким чином, внесок «інтенсивної» компоненти становив 84%, тобто зростання смертності на селі було зумовлене головним чином погіршенням стану здоров'я населення та посиленням процесу вимирання. Внесок підвищення повікової смертності становив 85% у чоловіків та 70% у жінок; структурного фактора — 15% та 30% відповідно, при цьому для населення віком 65 років і старше роль структурних зрушень у погіршенні середнього коефіцієнта смертності зростає до 50% (47% для чоловіків і 51% — для жінок).

У містах ситуація протилежна. Погіршення коефіцієнта смертності в середньому по всіх вікових групах у 2006 р. порівняно з 1989 р. було більшим, ніж у селах, і становило 47%, у тому числі за рахунок зміни повікового профілю вимирання — на 16% та за рахунок перерозподілу населення між віковими

групами — на 27%. У даному разі погіршення коефіцієнта смертності на 43% обумовлено змінами у режимі вимирання та на 67% — структурними зрушеннями. Посилення інтенсивності вимирання спостерігалось насамперед серед міських чоловіків (на 52%) і меншою мірою серед жінок (на 22%). Внесок структурного фактора становить 47% для чоловіків і 78% для жінок. Особливо це стосується старших вікових груп городян, де роль структурних зрушень зростає до 90%.

Таким чином, втрати сільського населення на 84% були спричинені підвищенням повікової інтенсивності вимирання. Для того, щоб оцінити наслідки такого підвищення в абсолютній кількості незбережених життів, було проведено розрахунки втрат сільського і міського населення України за період з 1990 по 2006 рр. за умови збереження повікового і нозологічного профілю смертності на рівні 1989 р. 1989 р. вибрано не випадково, оскільки показники режиму відтворення населення України, в тому числі режиму смертності, у цьому році перебували на відносно сприятливому докризовому рівні і можуть слугувати критерієм оцінки втрат від надмірної смертності. Розрахунки проведено для населення трьох вікових груп: молодше 25 років, 25—64 роки і старше 65 років, окремо для чоловіків і жінок.

Виходячи з реальної чисельності сільського та міського населення протягом 1990—2006 рр. та повікової смертності за причинами смерті, зафіксованої на рівні 1989 р., для кожного року, статі та типу поселення були розраховано гіпотетичні числа померлих у відповідних вікових групах. Перевищення фактичного числа померлих над гіпотетичним розцінювалось як втрати через надсмертність, тобто втрати через зростання повікової смертності.

Загальна оцінка реального надлишку померлих за 1990—2006 рр. склала в сільській місцевості близько 824 тис. осіб, або 16% усіх померлих у селах за цей період. Такими ж у відсотковому співвідношенні до усіх померлих були і втрати у містах. Проте у селах спостерігається менший розрив між втратами чоловіків і жінок, які відповідно становлять 451 тис. (або 18%) та 373 тис. осіб (або 16%), тоді як у містах надлишок померлих чоловіків у загальній кількості померлих перевищує відповідний показник жінок майже вдвічі.

Як свідчить рис. 4.16, у динаміці показників втрат міського та сільського населення (у розрахунку на 100 тис. осіб) за період з 1990 по 2006 р. загалом простежується спільна тенденція, а саме, найбільших втрат як міські, так і сільські жителі зазнали в середині 1990-х років, коли економічне становище в Україні було надзвичайно складним, а населення в умовах соціально-психологічного стресу потерпало від невирішених проблем перехідного періоду. Після досягнення критичних показників смертності у 1995 р. втрати населення почали зменшуватися. Протягом 1997—1999 рр. коефіцієнти смертності помітно скоротилися, про що доводить істотне зменшення кількості надлишкових смертей. У зв'язку з цим зазначимо, що чинником такого зменшення може бути поступова стабілізація соціально-економічної ситуації в Україні та адаптація більшості людей до ринкових перетворень. Існує також точка зору, що тимчасове зниження смертності віддзеркалює гетерогенність процесу виживання різних вікових груп населення в умовах негативних се-

Розділ 4. Проблеми здоров'я сільського населення. Смертність та середня тривалість життя

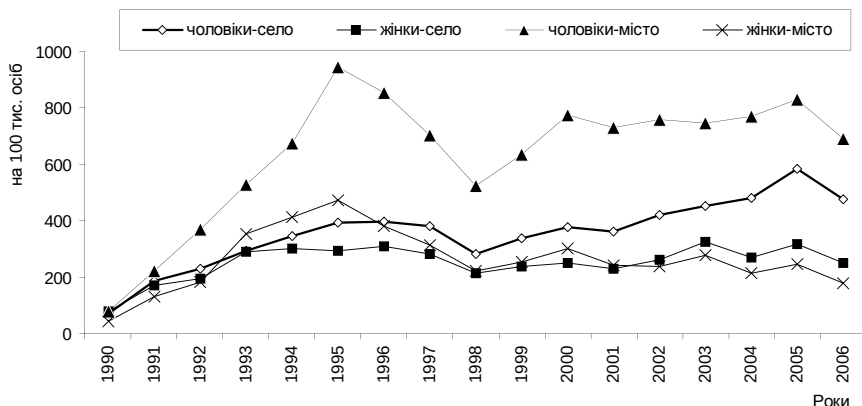

Рис. 4.16. Динаміка втрат сільського і міського населення України від надсмертності в 1990—2006 рр. (за умови збереження повікової смертності за причинами смерті на рівні 1989 р.)

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

редовищних змін, коли відбувається процес вибуття певних груп населення з якостями, які не відповідають або є недостатніми для того, щоб вижити у складних умовах¹⁰. Після 1998 р. надсмертність знову почала стрімко зростати і до 2005 р. набула значних масштабів.

Соціально-економічне реформування засад життя на селі мало неоднозначні наслідки. З одного боку, вони прискорили процес демографічної трансформації, з другого — такі радикальні демографічні зміни виявились патологічними і обмежили можливість спрацювання внутрішніх компенсаторних механізмів, що призвело до вичерпання демографічного потенціалу, обезлюднення і деградації багатьох сільських поселень України.

Надмірне вимирання сільського населення, однак, має гендерні відмінності. До 1995 р. надсмертність жінок у селах в абсолютному виразі переважала відповідні втрати чоловіків, однак після 1995 р. показники смертності чоловіків стали погіршуватися швидше, і у 2006 р. на кожні 100 тис. осіб сільського населення «надмирало» на 225 чоловіків більше, ніж жінок. Через важкі умови сільськогосподарської праці, низький рівень життя, гіршу якість і доступність медичного обслуговування, значні масштаби бідності, поширеність алкоголізму та тютюнопаління на селі коефіцієнти смертності чоловіків значно підвищилися. Максимум числа надмірно втрачених життів чоловіків припав на 2005 р., коли сільська місцевість втратила на 41 тис. мешканців більше, ніж якби повікова інтенсивність вимирання залишалася на рівні 1989 р. У жінок пік втрат від надсмертності спостерігався у 1996 р. і

¹⁰ Фойгт Н.А. Тривалість життя в похилому віці: еволюція, сучасність, перспективи. — К.: Інститут економіки НАН України, 2002. — С. 87.

становив майже 28 тис. життів, після чого надсмертність залишалася практично на незмінному рівні. Загалом ці цифри становлять десяту частину надлишку померлих у сільській місцевості за сімнадцять років. Мінімальні втрати спостерігались у 1990 р. і становили 5 і 7 тис. померлих чоловіків і жінок відповідно. Знадобився лише один рік, щоб у 1991 р. кількість незбережених життів у селах зросла у 2,5 раза.

У містах у цей час великого розмаху набула надсмертність чоловіків, втрати яких у найнесприятливішому 1995 р. удвічі перевищували відповідні показники міських жінок; у 2,4 раза — втрати сільських чоловіків; у 3,2 раза — сільських жінок і становили майже тисячу «надлишково» померлих на кожні 100 тис. міських мешканців сильної статі. За три роки цей показник зменшився вдвічі, але у 1999 р. почав знову зростати. Надсмертність жінок у містах була також доволі високою і ще в 1995 р. перевищувала як втрати сільських жінок, так і чоловіків. Однак починаючи з 1996 р. кількість «додатково» померлих городянок почала знижуватися і за десять років динаміка показника надмірної смертності жінок у містах стала чи не єдиним прикладом тенденції до скорочення втрат.

Як свідчить рис. 4.17, де зображено повікові сумарні втрати сільського населення України за період з 1990 по 2006 р., найбільший надлишок померлих зосереджений на віковому проміжку 50—75 років і становить понад половину всіх втрат. Тобто, порівняно з 1989 р. найвідчутніше ситуація погіршилась саме в цих вікових групах. Однак якщо у чоловіків після досягнення віку 70—74 роки показник втрат різко знижується, то у жінок він прискорено зростає. Іншими словами, у сучасний період порівняно з 1989 р. більше жінок «надвмирає» у найстарших вікових групах, що можна розглядати як позитивне явище (адже вони доживають до глибокої старості), тоді як серед чоловіків спостерігається надзвичайно несприятлива ситуація.

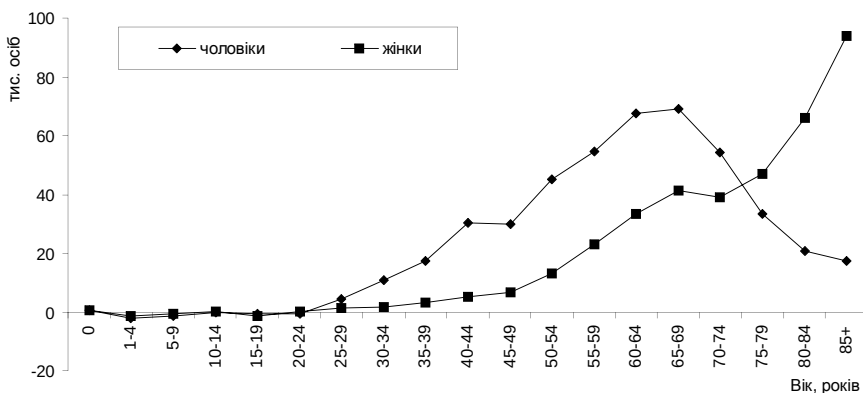

Рис. 4.17. Сумарні втрати населення від надсмертності за віковими групами та статтю у сільській місцевості України за 1990—2006 рр.

(за умови збереження повікової смертності за причинами смерті на рівні 1989 р.)

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Щоб зрозуміти, наскільки погіршилася ситуація у сільській місцевості, можна також порівняти повікові середньорічні втрати сільського населення у 1990-му (який за своїм повіковим та нозологічним профілем вимирання був ще дуже близьким до 1989 р.) та 2006 роках. Як видно з рис. 4.18, втрати від надсмертності населення віком 25—64 роки у 2006 р. порівняно з відповідними показниками на початку досліджуваного періоду зросли приблизно у 5,5 раза, при цьому повікові втрати чоловіків трудоактивного віку перевищували відповідні показники жінок в середньому утричі. Загальні втрати населення віком 25—64 роки за цей період становили 260 та 88 тис. життів чоловіків та жінок відповідно. У віці 65—69 років показники демографічних втрат у 2006 р. порівняно з 1990 р. підвищились у 7 разів для чоловіків та 3 рази для жінок.

Детальну інформацію про втрати населення у сільській місцевості дає повіковий розподіл померлих через надсмертність за причинами смерті (табл. 4.12). Вигідно вирізняється на тлі суцільного погіршення повікової смертності динаміка смертності дітей та підлітків. Ризик смерті у дитячому та юнацькому віці (0—25 років) порівняно з іншими віковими контингентами є найменшим. Він різко падає після досягнення дитиною одного року і знижується до 10—15 років, після чого починає зростати. За нашими розрахунками сумарні втрати від надсмертності сільських дітей та молоді за 1990—2006 рр. були від'ємними (тобто вдалося уникнути певної кількості смертей) і склали близько 6 тис. життів (табл. 4.12), або 5% усіх померлих у сільській місцевості у віці до 25 років. Слід зазначити, що протягом кризових 1991—1996 рр. дитяча смертність у селі була вищою, ніж у 1989 р., і Україна надмірно втратила 1,7 тис. життів підростаючого покоління. Однак починаючи з 1997 р. і дотепер зниження коефіцієнтів смертності цієї вікової групи дало змогу гіпотетично зберегти певну кількість життів.

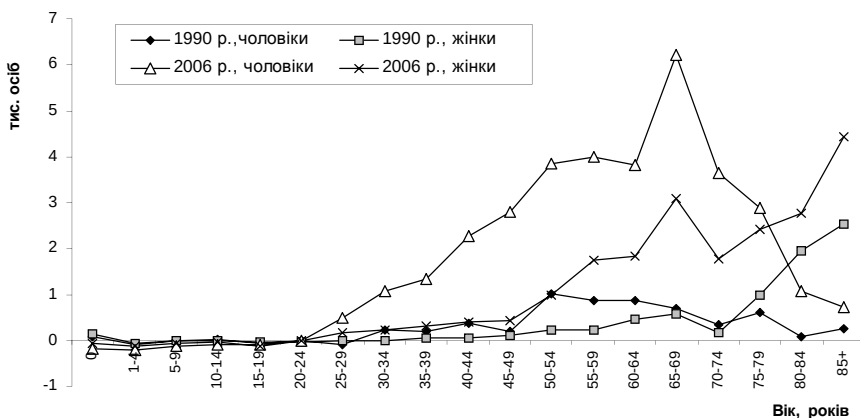

Рис. 4.18. Середньорічні втрати населення від надсмертності за віковими групами та статтю в сільській місцевості України у 1990 та 2006 рр. (за умови збереження повікової смертності за причинами смерті на рівні 1989 р.)

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Таблиця 4.12. Втрати сільського і міського населення України від надсмертності за віком, статтю та причинами смерті у 1990—2006 рр. (за умови збереження повікової смертності за причинами смерті на рівні 1989 р.), тис. осіб

Класи причин смерті	Стать	До 25 років		25–64 роки		65 років і старше	
		села	міста	села	міста	села	міста
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	чоловіки	0,3	2,0	18,1	57,9	0,2	–0,2
	жінки	0,0	0,7	1,9	12,1	–0,9	–1,0
Новоутворення	чоловіки	–1,2	–1,3	–1,2	–25,8	–1,5	–35,7
	жінки	–0,7	–0,6	4,1	–5,2	–4,9	–43,7
Хвороби системи кровообігу	чоловіки	0,4	1,6	120,1	226,5	164,7	212,9
	жінки	–0,1	0,4	57,7	69,8	161,1	210,4
Хвороби органів дихання	чоловіки	–1,4	–0,9	14,9	35,1	–17,4	–12,4
	жінки	–1,1	–0,8	–1,6	3,0	–43,3	–24,9
Хвороби органів травлення	чоловіки	0,4	0,4	20,8	66,8	–2,9	–3,8
	жінки	0,1	0,1	8,7	24,5	–1,9	–8,0
Зовнішні причини	чоловіки	–3,9	3,1	62,9	187,5	6,2	17,7
	жінки	–1,6	1,7	12,7	36,4	2,2	0,5
Інші хвороби	чоловіки	1,5	2,6	23,7	50,6	45,8	22,1
	жінки	1,4	1,0	4,6	10,7	174,9	105,6
Разом	чоловіки	–3,9	7,4	259,5	598,7	195,1	200,6
	жінки	–2,1	2,6	88,1	151,3	287,3	238,8

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Якби смертність залишалась на рівні 1989 р., то протягом 1997—2006 рр. в селах вмерло б на 8 тис. дітей, юнаків і дівчат віком молодше 25 років більше, ніж сталося насправді, що становить близько 6% усіх померлих у сільській місцевості у цьому віці. Це може пояснюватись високим рівнем смертності сільських немовлят у 1989 р. і його поступовим зниженням впродовж наступних років, незважаючи на усі економічні негаразди. Найбільшу роль у скороченні втрат дітей і молоді у сільській місцевості відіграли такі класи причин смерті, як новоутворення, хвороби органів дихання та зовнішні причини.

На протипагу селам ситуація у містах є більш несприятливою. По-перше, у міських поселеннях зниження рівня смертності немовлят було менш відчутним через нижчий початковий рівень показника, адже якість медичної допомоги, яку отримують жінки при народженні дитини, в містах краща, ніж у селах. По-друге, за період з 1989 по 2002 р. через несприятливий нозологічний профіль смертності немовлят у містах спостерігались втрати дітей і підлітків обсягом 15 тис. життів. І лише після 2002 р. коефіцієнти смертності на першому році життя знизились порівняно з 1989 р. до такого рівня, який зміг забезпечити певну кількість гіпотетично збережених життів.

Проведений аналіз засвідчив, що високі темпи зростання смертності спостерігались серед населення трудовозактивного віку, саме у цьому віковому інтервалі містяться значні резерви у зниженні надмірної смертності як в сільській місцевості, так і в міських поселеннях України. Загалом надсмертність цієї вікової групи населення асоціюється (і значною мірою представлена) з передчасною смертністю, яка означає патологічне зростання частки смертей у молодому та середньому віці і має найбільш значущі моральні, демографічні, соціальні і економічні наслідки.

В цілому за період 1990—2006 рр. було «додатково» втрачено 26% життів чоловіків у віці 25—64 роки в селах та 31% — в містах, а також 21 і 19% жіночих життів у селах та містах відповідно. Основні причини демографічних втрат у віці 25—64 роки ті самі, що і для всього населення. Надмірна смертність цієї вікової групи населення була найбільше спричинена хворобами системи кровообігу, які додатково забрали 180 тис. життів сільських мешканців та близько 300 тис. — міських. Зовнішні причини смерті спричинили надсмертність 63 тис. чоловіків у селах та втричі більші втрати у містах. Суттєвих втрат зазнало трудовозактивне населення і від таких причин смерті, як інфекційні та паразитарні хвороби, хвороби органів дихання та травлення. Сільська місцевість завжди вирізнялась підвищеною смертністю від хвороб даного класу. Важка сільськогосподарська праця разом з невлаштованим побутом сприяють поширенню хронічних та інфекційних хвороб.

Найнижчі втрати спостерігались від новоутворень. Це не може не викликати подиву, оскільки новоутворення є однією з найбільш значущих причин смерті. І підстав для різкого зниження втрат, як от, поліпшення стану хімічного та радіаційного забруднення природного середовища, покращання раціону харчування населення, зниження ступеня поширеності шкідливих звичок, удосконалення якості онкологічної діагностики і медичної допомоги та ін., на нашу думку, не було. Зниження інтенсивності вимирання від онкозахворювань може бути лише наслідком зростання смертності від інших хвороб, зокрема патологій системи кровообігу, органів травлення (в сільській місцевості), зовнішніх причин (в містах), інфекційних та паразитарних захворювань тощо. Відповідно ті життя, які були збережені через позитивну динаміку смертності від новоутворень, насправді перекриваються втратами від інших хвороб.

Узагальнюючи, можна зробити висновки, що, по-перше, феномен надсмертності обумовлюється несприятливими процесами в групах населення, яке є активним в соціальному, економічному і репродуктивному аспектах, по-друге, ці несприятливі зміни зумовлені причинами соціокультурного характеру, умовами праці і побуту, духовним укладом життя, по-третє, ті ж самі несприятливі фактори соціального середовища (наприклад, надмірне вживання алкоголю) можуть відповідати за зростання показників насильницької смертності і смертності від «натуральних» причин, в першу чергу, хвороб серцево-судинної та дихальної систем.¹¹

¹¹ Раков А.А., Кондричин С.В. Анализ смертности сельского населения Беларуси: вторая половина XX — начало XXI столетия / Демография та соціальна економіка. — 2007. — № 1. — С. 66.

Специфічною є смертність населення старших вікових груп. І в селах, і у містах за цей період спостерігались значні втрати, яких могло б не бути, якби профіль вимирання залишався таким, як у 1989 р. З одного боку, ці втрати можна пояснити прискоренням старінням населення. З іншого — з огляду на те, що очікувана середня тривалість життя при народженні у 1989 р. була вищою, ніж у 2006 р., все ж таки маємо справу з погіршенням здоров'я населення, а, відповідно, і зростанням смертності. Навіть в абсолютному виразі втрати населення похилого віку в селах перевищують втрати у містах і є дещо більшими, ніж втрати трудоактивного населення. Якщо у міських поселеннях надлишок померлих за сімнадцять років становив 440 тис. осіб (10% усіх померлих міських жителів у цьому віці), то в селах за цей період надмірна смертність забрала 482 тис. осіб, або майже 14% усіх померлих сільських мешканців даного віку. При цьому втрати жінок віком старше 65 років у селах набули значних обсягів і становили близько 77% усіх втрат у сільській місцевості. Надмірна смертність сільських жінок похилого віку перевищила надсмертність сільських чоловіків на 47%, тоді як у міських поселеннях це співвідношення становило 20%. Загалом, в інтервалі віку 65 років і старше, за збереження коефіцієнтів смертності на рівні 1989 р., можна було б гіпотетично уникнути близько 15 і 11 % чоловічих та майже 13 і 9 % жіночих смертей у селах та містах відповідно. Надлишок померлих у цьому віці в основному обумовлений патологіями системи кровообігу та іншими хворобами. Значні втрати саме від цих причин істотно перекрили незначну кількість смертей, яких вдалося уникнути, від таких причин смерті як хвороби органів травлення, дихання, деякі інфекційні та паразитарні хвороби, а також новоутворення.

Проведений аналіз сумарних втрат дає уявлення про те, які хвороби найбільшою мірою «відповідають» за накопичений надлишок померлих. Протягом періоду 1990—2006 рр. роль окремих причин смерті у формуванні показника смертності сільського населення кардинально змінювалась (рис. 4.19). Якщо на початку періоду від серцево-судинних хвороб сільських мешканців помирало менше, ніж за умови інтенсивності вимирання 1989 р., то у 2006 р. хвороби даного класу спричинили 92% надлишкових смертей. Ще в 1992 р. ми мали 7 тис. усунутих смертей, а вже в 1993 р. вони перекрились вдвічі більшими втратами людських життів, спричинених серцевими нападами, крововиливами, цереброваскулярними хворобами та ін. Частка втрат від хвороб системи кровообігу у загальній кількості «надлишково» померлих у сільській місцевості невинно зростає починаючи з 1993 р. Водночас знижувалась надсмертність від хвороб органів дихання, новоутворень та інших хвороб та зростала кількість «надмірно» померлих від хвороб органів травлення, інфекційних і паразитарних захворювань та зовнішніх причин.

Таким чином, порівнюючи фактичне число померлих з гіпотетичною кількістю смертей, які могли б трапитися, якби повіковий та нозологічний профіль смертності в Україні залишався на рівні 1989 р., ми проаналізували обсяги втрат від надсмертності. Можна також дослідити і втрати від старіння населення, порівнюючи емпіричне число померлих з гіпотетичним за умови збереження статеві-вікової структури населення 1989 р.

Слід зазначити, що такі розрахунки для всього населення робити недоцільно, оскільки населення України і в селах, і в містах не тільки старіє, а й

Розділ 4. Проблеми здоров'я сільського населення. Смертність та середня тривалість життя

Рис. 4.19. Динаміка втрат сільського населення від надсмертності за основними причинами смерті в Україні у 1990—2006 рр.
(за умови збереження повікової смертності за причинами смерті на рівні 1989 р.)

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

скорочується. При звуженому відтворенні поколінь закономірно очікувати меншої кількості смертей, ніж у попередньому поколінні. Тому ми зосередили свою увагу лише на населенні віком 65 років і старше.

За нашими розрахунками ефект від старіння населення становить 76 тис. життів. Тобто якби віковий склад населення в селах залишався на рівні 1989 р., то за наступні сімнадцять років у сільській місцевості не вмерло б 76 тис. мешканців віком 65 років і старше. В основному це стосується чоловіків. Щодо жінок, то за сучасного рівня інтенсивності вимирання сільських жителюк вмерло б на 6,6 тис. більше, ніж сталося насправді. Тобто покоління жінок похилого віку постійно звужувалося, а в 1999 р. фактична кількість «надлишкових» смертей вперше стала нижчою, ніж гіпотетична.

Врешті-решт, ми спробували дізнатись, якими були б втрати сільського населення, якби повікова смертність у сільській місцевості була такою, як у містах. Виходячи з реальної чисельності сільського населення протягом 1990—2006 рр. та повікової смертності за причинами смерті у міських поселеннях, для кожного року було розраховано гіпотетичні числа померлих у відповідних вікових групах. Перевищення фактичного числа померлих над гіпотетичним розцінювалось як втрати через надсмертність сільського населення.

Як видно з табл. 4.13, надлишок померлих у сільській місцевості за умови збереження інтенсивності вимирання населення на рівні міських поселень за період 1990—2006 рр. був не надто великим, тобто повіковий профіль смерт-

Таблиця 4.13. Втрати сільського населення України від надсмертності за причинами смерті у 1990—2006 рр. (за умови використання повікових коефіцієнтів смертності за причинами смерті у міських поселеннях), тис. осіб

Класи причин смерті	До 25 років		25–64 роки		65 років і старше	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	0,5	0,7	–4,2	–1,9	–0,6	–0,6
Новоутворення	0,7	0,7	16,1	–17,0	–52,9	–98,4
Хвороби системи кровообігу	0,5	0,5	0,5	24,8	–6,2	–122,3
Хвороби органів дихання	2,2	1,7	22,7	5,7	58,8	56,6
Хвороби органів травлення	0,3	0,2	–7,5	–3,5	–11,7	–18,2
Зовнішні причини смерті	13,1	3,4	22,6	1,9	–11,6	–15,4
Інші хвороби	–0,2	0,8	6,8	1,7	36,0	122,0
Разом	17,0	8,0	57,0	11,7	11,8	–76,4

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

ності в містах був не кращим, ніж у селах, і погіршувався у сільській місцевості та міських поселеннях одночасно.

Повіковий аналіз втрат свідчить, що в селах не вдалося уникнути 16 тис. смертей юнаків та 8 тис. смертей дівчат віком від 0 до 25 років; з них 13 тис. «надлишкових» смертей хлопчиків та 3,4 тис. — дівчаток сталося від зовнішніх причин. Найбільші втрати спостерігалися знову ж таки серед населення трудо-активного віку. Якби смертність у селах не була такою високою, а знаходилась хоча б на рівні однаковому з міськими поселеннями, Україна не втратила б 57 тис. чоловіків і 11,7 тис. жінок — сільських мешканців. Серед чоловіків ці втрати зумовлені хворобами органів дихання та зовнішніми причинами смерті, тоді як серед жінок — переважно хворобами системи кровообігу. Водночас нозологічний профіль смертності у сільській місцевості був кращим, ніж у містах, щодо таких хвороб як інфекційні та паразитарні хвороби, хвороби органів травлення, а також частково новоутворень. Разом з тим за 1990—2006 рр. селам вдалося зберегти 76 тис. життів жінок у віці 65 років і старше. Майже по всіх класах причин смерті, окрім хвороб органів дихання та інших хвороб, у містах жінки похилого віку вимирали більш інтенсивно, ніж у селах. Ситуація з чоловіками є подібною, однак втрати людських життів серед сільського населення, яких вдалося б уникнути за покращення режиму вимирання від певних хвороб, все одно перекрилися втратами від хвороб органів дихання та інших хвороб.

Таким чином, проведений нами аналіз показав, в яких вікових групах та від яких класів причин смерті найбільше потерпає населення в селах і містах. Таке порівняння дає уявлення про те, наскільки погіршилась ситуація відносно

рівня 1989 р., та наскільки відмінним є профіль вимирання у містах і селах. Важливо також пояснити, як втрати сільських мешканців вплинули на формування середньої очікуваної тривалості життя, наскільки відхиляється середнє значення тривалості життя від фактичної «довгості» життя і наскільки могла б подовжитись середня тривалість життя у сільській місцевості, якби ці 800 тис. втрачених життів були врятовані.

З цією метою нами були використані такі показники, як середня очікувана тривалість життя при народженні, нормальна тривалість життя і найдовша ймовірна тривалість життя новонародженого.

Середня очікувана тривалість життя новонародженого є найбільш уживаним показником, що характеризує смертність населення і показує, яку кількість років проживе новонароджений, якщо режим вимирання залишиться незмінним. Середня очікувана тривалість життя при народженні у містах як на початку досліджуваного періоду, у 1989 р., так і в кінці, у 2006 р., була довшою, ніж у сільській місцевості (табл. 4.14). Однак для жінок віком старше 65 років середня тривалість життя у селах є вищою, ніж у містах.

Нормальна тривалість життя — це вік, на який припадає найбільша кількість смертей у похилому віці. Як бачимо з табл. 4.14, максимум смертей чоловіків похилого віку у 1989 р. у селах був вищим, ніж у містах (76,4 проти 75,4 роки). Однак у 2006 р. ситуація змінилася на протилежну, і в селах найбільша кількість смертей стала припадати на вік 66,3 року, що на 10 років нижче рівня 1989 р., тоді як у містах найбільше чоловіків вмирало у віці 72 роки. Нормальна тривалість життя серед жінок у селах була вищою, ніж у містах як у 1989 р., так і в 2006 р. і коливалась близько 82 років, тоді як в містах вона дещо перевищувала 81-річний рубіж.

Найдовша ймовірна тривалість життя новонародженого є параметром, який являє собою медіану найдовшої середньої тривалості життя. Іншими словами, найдовша ймовірна тривалість життя — це кількість років, які проживає

**Таблиця 4.14. Показники середньої тривалості життя
за статтю та типом поселення в Україні у 1989 та 2006 рр., роки**

Показник	Роки	Сільська місцевість		Міські поселення	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Середня очікувана тривалість життя при народженні (середня)	1989	64,9	75,1	66,7	75,2
	2006	61,1	73,3	62,9	74,1
Нормальна тривалість життя (мода)	1989	76,4	82,6	75,4	81,4
	2006	66,3	81,8	72,0	81,5
Найдовша ймовірна тривалість життя новонародженого (медіана)	1989	69,0	79,0	70,2	78,3
	2006	63,4	77,1	65,5	77,6

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

половина осіб у досліджуваному поколінні за встановлення незмінного режиму смертності. Як бачимо з табл. 4.14, у сільській місцевості у 1989 р. половина чоловіків доживала до віку 69 років, тоді як у 2006 р. цей показник становив 63,4 року. У містах найдовша ймовірна тривалість життя новонародженого хлопчика була вищою, ніж у селах — 70,2 року, але за сімнадцять років вона знизилася до рівня 65,5 року. У жінок ситуація дещо відрізняється. Зокрема, у 1989 р. у сільській місцевості половина жінок доживала до віку 79 років, тоді як у містах лише до 78,3 року. У 2006 р. городянки стали жити довше, ніж сільські жительки на півроку.

Як бачимо з рис. 4.20, повіковий розподіл табличного числа померлих чоловіків у селах України зсунувся з правостороннього (коли переважна кількість чоловіків помирала в літньому віці) до центрального, що свідчить про те, що половина чоловіків у 2006 р. стала помирати раніше, ніж у 1989 р. Понад те, він став плосковершинним, тобто найбільше число смертей трапляється не в глибокій старості, а протягом певного проміжку часу у більш ранньому віці. При цьому медіанне значення тривалості життя є вищим, ніж середнє, яке враховує вікову структуру населення. Це означає, що велика питома вага смертей у молодому віці «відтягує» на себе значення середньої тривалості життя. Загалом, сільським дівчаткам, народженим у 2006 р., в середньому очікувалось прожити на 12,2 року більше, ніж чоловікам; половина жінок переживе поровину чоловіків на 10 років, і їх основне число помре у віці на 15,5 року старше віку, в якому помирає найбільше чоловіків.

Укорочення нормальної тривалості життя викликає особливе занепокоєння. Якщо на значення середньої очікуваної тривалості життя значно впливає повіковий розподіл смертей, а враховуючи особливості вимирання в Україні — саме смертність трудоактивного населення, то при розрахунку нормаль-

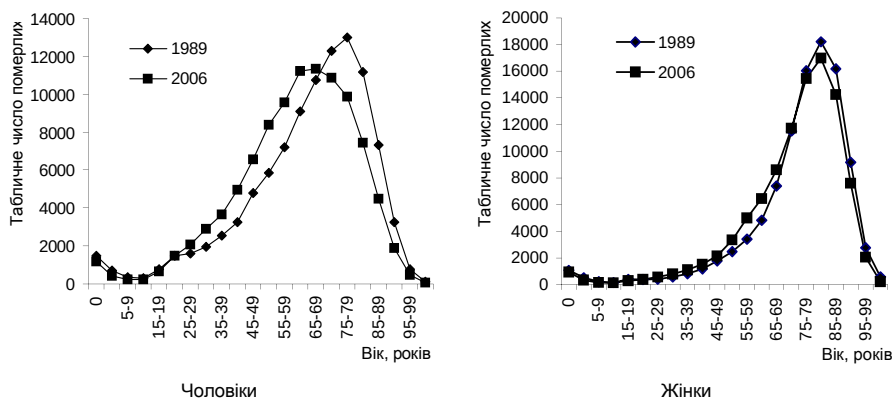

Рис. 4.20. Повіковий розподіл табличного числа померлих чоловіків і жінок у сільській місцевості України в 1989 та 2006 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

ної тривалості життя увага звертається на найстарші покоління, тобто на ті вікові групи похилого віку, в яких спостерігається найбільша кількість смертей. Зменшення нормальної тривалості життя свідчить про те, що на тлі високої передчасної смертності населення відбувається фактичне укорочення тривалості життя українців, зниження їх життєздатності. Це також підтверджується зниженням медіанного значення тривалості життя.

У міських поселеннях співвідношення між середніми і медіанними показниками тривалості життя чоловіків та жінок таке саме, як і в селах, однак статевий розрив є значно меншим. Основна кількість жінок у 2006 р. переживала основну кількість чоловіків на 6 років; половина з них вмирала на 8 років пізніше, ніж вмирала половина чоловіків, а в середньому новонароджена дівчинка мала прожити на 11,2 року довше, ніж хлопчик.

Особливої уваги потребує смертність населення трудоактивного віку, оскільки, по-перше, на базі цієї вікової групи формується робоча сила і, по-друге, більшість смертей у цьому віці слід розглядати як «запобіжні», тобто такі, яких можна уникнути за умови своєчасної діагностики та якісного лікування. По-третє, смертність трудоактивного за віком населення в Україні є критично високою.

Виходячи з цього, нами були розраховані показники, запропоновані Ю.О. Корчак-Чепурківським¹², які дають узагальнену характеристику смертності у трудоактивному віці (25—64 роки). Якби ніхто у віці 25—64 роки не вмирав, то кожен прожив би 40 років, але реально померлі проживають менше, що вкорочує середню тривалість життя у цьому віці для всього табличного покоління. Очевидно, що на величину укорочення трудоактивного життя впливають дві причини: 1) кількість померлих (чим більше людей вмирає у даному віці, тим більшим за однакових умов буде укорочення життя) і 2) вік, в якому настала смерть (чим молодшим є померлий, тим більше недожито до кінця трудоактивного періоду). Відповідно до цих причин додатковими характеристиками рівня смертності у трудоактивному віці є: а) число небережених життів у розрахунку на 100 тис. доживших до 25 років і б) середній вік смерті у трудоактивному віці (віднявши який від 65 років, отримаємо середню величину років, недожитих одним померлим).

Як бачимо з табл. 4.15, найменш сприятливими є показники для чоловіків як у сільській місцевості, так і в містах. У 2006 р. у сільській місцевості України смертність населення у віці 25—64 роки спричинила укорочення трудоактивного життя чоловіків більш ніж на 7 років і жінок — на 2,5 року. При цьому у 2006 р. порівняно з 1989 р. середня тривалість життя у трудоактивному віці скоротилася на 2,1 року для чоловіків і на 0,6 року — для жінок. Кількість небережених життів у чоловіків і жінок зросла в 1,4 раза. Посилення передчасної смертності чоловіків у трудоактивному віці призвело до зниження середнього віку смерті у трудоактивному віці на шість місяців, тоді як у жінок він залишився майже незмінним.

¹² Корчак-Чепурковский Ю.А. Таблицы доживаемости и средней продолжительности жизни для населения Украинской ССР за 1958—1959 годы. — К.: 1996. — С. 26.

Таблиця 4.15. Деякі узагальнюючі показники смертності сільського та міського населення України у трудовоактивному віці (25—64 роки) у 1989 та 2006 рр.

Показники	Роки	Сільська місцевість		Міські поселення	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Середнє укорочення життя	1989	5,3	1,9	4,3	1,7
	2006	7,4	2,5	6,7	2,4
Число небережених життів	1989	38217	15839	34967	15909
	2006	51559	21393	47170	19241
Середній вік смерті	1989	51,2	53,2	52,7	54,6
	2006	50,7	53,3	50,8	52,6

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Аналогічне погіршення ситуації було і у містах. У 2006 р. смертність трудоактивного за віком населення укоротила життя чоловіків на 6,7 року та на 2,5 року для жінок. Порівняно з 1989 р. відбулося погіршення приблизно у півтора раза. Кількість небережених життів у чоловіків зросла в 1,4 раза, а у жінок — в 1,2 раза, тоді як середній вік смерті у трудовоактивному віці знизився як у городян, так і городянок на 2 роки.

Одним із методів визначення резервів подовження життя є розрахунок середньої тривалості життя за умови ліквідації смертності на окремих вікових інтервалах¹³. Таке дослідження, з одного боку, дозволяє оцінити максимально можливі результати зусиль медицини, а з іншого — є кроком до вивчення демографічних наслідків різних сценаріїв зміни режиму смертності у майбутньому.

Нами проведено оцінку приростів середньої тривалості життя при народженні у сільській місцевості України у 1989 і 2006 рр. за умови виключення смертності у послідовних п'ятирічних вікових інтервалах. Враховуючи те, що режим смертності у 2006 р. суттєво змінився порівняно з 1989 р., виключення смертності в окремих вікових групах давало різний ефект. Зокрема, якщо у 1989 р. додатковий рік життя для чоловіків можна було отримати за умови ліквідації смертності у віці 45—49 років, то у 2006 р. — внаслідок виключення смертей у віці 35—39 років. Максимальний гіпотетичний приріст років життя для чоловіків у 1989 р. спостерігався у віці 60—70 років, а у 2006 р. — у віці 50—54 роки і становив близько 1,6 року. Як видно з рис. 4.21, повіковий розподіл резервів підвищення тривалості життя «помолодшав», тобто змістився у бік молодших вікових груп, роль яких у формуванні режиму смертності чоловіків значно посилилась. Найбільше зростання резервів відбулося на віковому проміжку 30—44 роки — майже 35%. Однак починаючи з 65 років число додаткових років життя у кожній віковій групі у 2006 р. порівняно з 1989 р.

¹³ Шумов А.В. Сравнительная оценка роли отдельных причин смерти в формировании продолжительности жизни населения Саратовской области // Общественное здоровье и профилактика заболеваний. — 2007. — № 1. — С. 49.

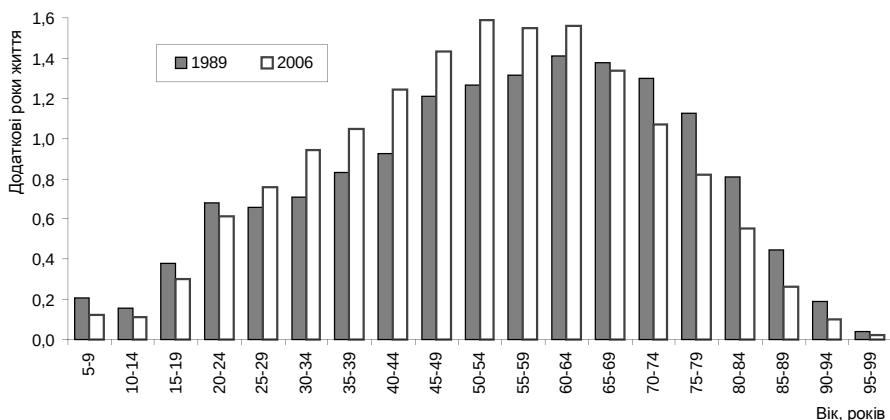

Рис. 4.21. Резерви підвищення середньої тривалості життя при народженні за умови виключення смертності на окремих вікових інтервалах для чоловіків у сільській місцевості України у 1989 та 2006 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

скорочується. Таким чином, для того, щоб максимально подовжити середню тривалість життя чоловіків, демополітичні зусилля необхідно спрямувати передусім на зниження смертності чоловіків, що за віком перебувають на «піку» своєї трудової активності.

Розподіл гіпотетичних приростів середньої тривалості життя жінок у сільській місцевості відрізняється від чоловіків: він є більш зсунутим у бік груп післяпрацездатного віку. Якщо для чоловіків відвернення смертей у віці 70 років і старше «додає» все меншу кількість років життя, то у жінок, навпаки, максимального приросту тривалості життя можна досягнути саме завдяки усуненню смертності у віці 70—79 років, хоча у 2006 р. порівняно з 1989 р. цей «виграш» дещо скоротився. Водночас і у жінок подібно до чоловіків протягом 1989—2006 рр. відбулося певне, хоча й не так яскраво виражене зміщення розподілу приростів середньої тривалості життя у бік молодших вікових груп. Як свідчить рис. 4.22 кількість «додаткових» років життя у жінок завдяки усуненню смертності в інтервалі середнього та зрілого трудоактивного віку помітно збільшилася. Отже, протягом досліджуваного періоду гіпотетичні резерви подовження середньої тривалості життя як чоловіків, так і жінок в Україні помітно «помолодшали». Ці зміни обумовлені зростанням передчасної смертності.

Хоча гіпотеза про повне виключення смертності у певному віці не є реальною, вона досить чітко визначає цільові групи населення, на які мають бути спрямовані першочергові заходи демополітичного впливу. Йдеться про концентрацію зусиль та ресурсів на боротьбі зі смертністю населення середнього та зрілого віку, насамперед чоловіків. Є підстави стверджувати, що навіть впровадження найсучасніших медичних технологій, спрямованих на підтримання життя осіб похилого віку, не забезпечить довголіття україн-

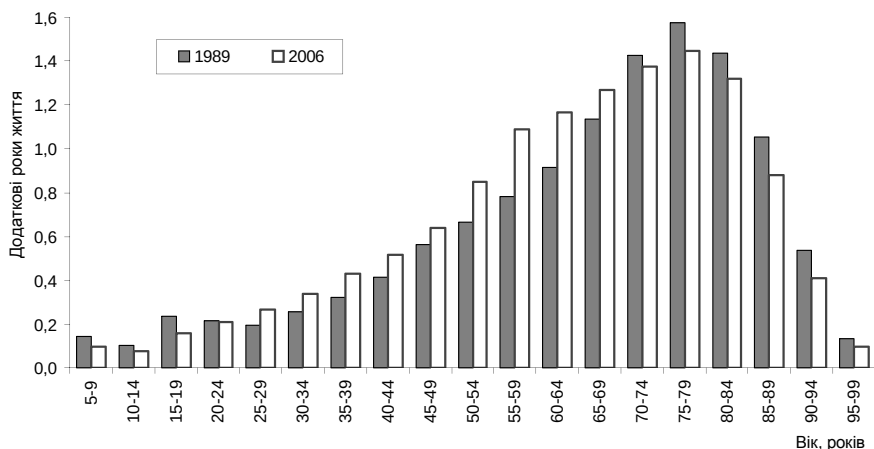

Рис. 4.22. Резерви підвищення середньої тривалості життя при народженні за умови виключення смертності на окремих вікових інтервалах для жінок у сільській місцевості України у 1989 та 2006 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

ським жінкам і чоловікам так, як вирішення проблеми зниження смертності у трудоактивному періоді.

Таким чином, підсумовуючи аналіз втрат через надсмертність у сільській місцевості України, можна стверджувати, що найбільших втрат сільське населення зазнало через погіршення здоров'я та повікової інтенсивності вимирання, тоді як у містах більшої ролі набув структурний фактор. Якби повіковий і нозологічний профіль смертності у сільській місцевості впродовж 1990—2006 рр. залишився на рівні 1989 р., можна було б «зберегти» життя 0,8 млн осіб. Водночас якби повікові показники смертності сільського населення протягом зазначеного періоду змінювались так, як у міських поселеннях, вдалося б уникнути лише 30 тис. смертей. Найбільших втрат від надсмертності у сільській місцевості зазнало населення похилого віку, на яке припадає більше половини усіх втрат. У разі збереження режиму дожиття сільського населення на рівні міських поселень «під удар» потрапляє населення трудоактивного віку (25—64 роки). Втрати чоловіків у цьому віці у 2—3 рази перевищують втрати жінок, однак в похилому віці ситуація змінюється на протилежну.

Надмірна смертність сільських жителів зумовлена комплексом причин смерті. Найбільшу кількість надлишкових смертей серед сільського населення за цей період обумовили хвороби системи кровообігу, зовнішні причини смерті та інші хвороби. Виснажлива сільськогосподарська праця, у тому числі у підсобних господарствах, незадовільні умови побуту, які, як правило, характеризуються відсутністю водопостачання, каналізації та центрального опалення, обмежені можливості щодо одержання кваліфікованої медичної допо-

моги призводять до підвищення частоти розвитку хронічних форм хвороб та зростання передчасної смертності.

За останні сімнадцять років у сільській місцевості України відбувалось зменшення як середньої, так і нормальної, а також найбільш імовірної тривалості життя чоловіків та жінок. Спостерігається повільне укорочення максимуму смертей людей похилого віку (фактичне укорочення життя людини), причому у селах воно відбувалось утричі швидше, ніж у містах.

Аналіз можливостей подовження середньої тривалості життя у сільській місцевості показує, що максимальні резерви подовження тривалості життя закладені у зниженні смертності чоловіків віком 30—55 років. При цьому у 2006 р. порівняно з 1989 р. резерви підвищення середньої тривалості життя помітно «помолодшали», тобто посилився внесок смертності у більш молодих вікових групах. Тому перспективи подовження середньої тривалості життя в Україні тісно пов'язані з можливостями зниження передчасної смертності у середньому та зрілому трудовоактивному віці, насамперед у чоловіків.

Розділ 5

МІГРАЦІЙНИЙ РУХ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Останній столітній період демографічної світової історії без перебільшення можна назвати історією масових переїздів сільських жителів до міських поселень. Рушійною силою цих міграційних потоків було прагнення індивідів покращити свій добробут, що в уяві багатьох поколінь асоціювалось з прикладанням праці в місті. Саме завдяки міграційному притоку з сіл і став можливим процес урбанізації — випереджальне зростання міст, концентрація населення в міських поселеннях. Збільшення питомої ваги городян, зокрема частки жителів великих міст, у загальній чисельності населення країни є необхідною умовою підвищення ролі «міських» галузей у структурі економіки: на ранніх стадіях урбанізації — головним чином промисловості, згодом — сфери обслуговування, а нині — інформаційної індустрії. Однак, оскільки підвищений ступінь міграційної активності завжди притаманний молодим, у першу чергу добре освіченим особам, наслідком такої спрямованості міграційних процесів, своєрідною «зворотною стороною медалі», стало старіння сільського населення, скорочення його демографічного та трудового потенціалів внаслідок втрати найбільш продуктивних в демографічному та економічному відношенні контингентів.

В Україні інтенсивність відтоку населення з сільських населених пунктів до міст особливо посилювалась після Другої світової війни. Жителі республік колишнього СРСР, що приїздили на постійне проживання до України, також переважно прагнули оселитись у містах. Величезна різниця між рівнями привабливості міста і села для мігрантів спостерігалась в Україні протягом усього періоду перебування її в складі СРСР. В 1960—1980-х роках сальдо міграцій сільського населення України становило (–150—250) тис., а сальдо міграцій міського населення (150—350) тис. осіб на рік. Оскільки серед мігрантів переважають молоді люди, такі тенденції міграцій посилювали процес старіння населення в селах і уповільнювали його у містах. Як наслідок, у міських поселеннях спостерігалися більш сприятливі рівні загальних коефіцієнтів природного руху населення, ніж у сільській місцевості (зокрема, загальний коефіцієнт народжуваності в містах був вищим, ніж у селах, хоча дітородна активність у сільській місцевості була явно більшою). Загалом за останні чотири роки перебування України у складі СРСР міграційні втрати сільського населення внаслідок відтоку до міст перевищили 550 тис. осіб, однак близько третини цих втрат компенсував додатний міграційний приріст за рахунок інших республік колишнього СРСР.

З початком соціально-економічної кризи потік мігрантів із сіл уповільнився, натомість різко зріс зворотний міграційний потік: в умовах поширення безробіття та обмежених можливостей знайти належно оплачувану роботу посилилась роль особистого підсобного господарства як надійного джерела прибутків. З 1993 р. обсяги вибуття сільських жителів до міст і масштаби зворотного потоку урівноважились. З одного боку, це відбулося в результаті зниження інтенсивності вибуття населення із сіл, з іншого — внаслідок зростання частки зворотних мігрантів серед вибулих до міст на навчання і повернення до села частини осіб, які виїхали до міських поселень 10—20 років тому. Ця рівновага зберігалась до 1995 р., а з 1996 р. фактично сформувалась нова тенденція: переважання притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком. Однак, ця тенденція виявилася короткочасною: з початком поліпшення економічної ситуації села знову почали втрачати населення в обмін з містами.

5.1. Тенденції міграцій сільського населення на початку XXI ст.

Характерною рисою міграційної ситуації в сільській місцевості України є постійне помітне переважання вибуттів молоді над її прибуттями. Лише у період значного міграційного приросту населення України (1991—1992 рр.) до сіл нашої країни прибувало більше осіб віком 14—28 років, ніж вибувало. Однак і тоді додатне сальдо міграцій молоді у сільській місцевості забезпечувалося виключно за рахунок міждержавних міграцій. По відношенню до міських поселень села завжди виконували роль донора молоді. Навіть у другій половині 1990-х років, коли спостерігалася стійка тенденція переважання притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком, сальдо міграцій вікової групи 15—28 років у сільській місцевості залишалося від'ємним. Лише у вікових групах 22—23 роки — віці, коли до села повертається частина його колишніх мешканців, які закінчили навчання у вищих навчальних закладах, кількість прибулих до сільської місцевості дещо перевищує чисельність вибулих.

Суттєвим чинником міграційних переміщень сільського населення в пост-радянський період стало реформування економіки у контексті переходу до ринкових відносин. Подолання нераціональної структури зайнятості передбачало зниження частки зайнятих у сільському господарстві, в результаті чого динаміка зайнятості у сільському господарстві та пов'язаних з ним послугах в Україні за останні п'ятнадцять років характеризується скороченням чисельності працівників галузі у чотири рази — з 4,9 млн осіб до 1,2 млн осіб. Наслідком вивільнення зайнятих і відсутності належної державної програми формування альтернативних місць прикладання праці стало різке зростання безробіття, що сприяло формуванню чисельних міграційних потоків вибуття сільського населення.

З середини 90-х років минулого століття набрали темпи міждержавні потоки мігрантів, з початком нинішнього століття — міжрегіональні міграційні потоки. Значного поширення набула нелегальна трудова міграція, обсяги якої набагато перевищували офіційну, обумовлена високим рівнем безробіття населення і вкрай низькою заробітною платою із затримками її виплати.

Порівняно з городянами сільське населення вирізняється меншою міграційною мобільністю — частка сільського населення, яке постійно проживало у місці свого народження, за даними Всеукраїнського перепису населення України 2001 р. становила близько 72,2% (міського 57,8%). Найбільша питома вага осіб, які ніколи не змінювали місця проживання, припадає на західні області України (понад 80%), зокрема у Закарпатській області — 93%; найменші показники характерні для південного регіону — менше 60%, зокрема серед жителів АР Крим таких лише 35,2%, у сільських поселеннях, підпорядкованих міськраді м. Севастополя, — 33,8%. Частка сільського населення решти областей країни, яке безперервно проживало у місці свого народження, була у межах 60—80% загальної чисельності мешканців сільських населених пунктів.

Загалом динаміка коефіцієнта міграційного обороту сільського населення на початку нинішнього сторіччя характеризується стабілізацією на рівні 30%: у 2006 р. вона становила 31,3%, що на 1,9 промільного пункту менше рухливості міського населення країни (рис. 5.1).

Натомість у розрізі областей протягом 2000—2005 рр. існували різні тенденції міграційного руху сільського населення: істотне зниження міграційної рухливості спостерігалось на початку століття у АР Крим (на 6 промільних пунктів), Івано-Франківській (на 4,2 пункти), Львівській (на 6,2 пунктів) та Кіровоградській (на 7,0 пунктів) областях; водночас зростала рухливість сільського населення Київської області (на 2,8 пункти) та Севастопольської міськради (на 5,6 пунктів).

Статеві-вікові відмінності мобільності сільського населення у 2006 р. характеризуються вищим міграційним оборотом жінок, ніж чоловіків, та значним перевищенням міграційного обороту осіб молодих вікових груп (15—29 років) по-

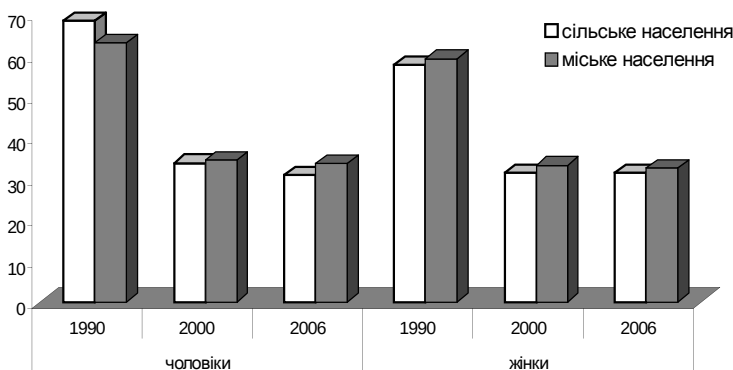

Рис. 5.1. Міграційна мобільність* сільського та міського населення в Україні в 1990—2006 рр.

Джерело: Держкомстат України

* Міграційна мобільність показує інтенсивність міграційного обігу і обчислюється як відношення валової міграції до чисельності населення певної території.

рівняно з групами допрацевоздатного, середнього та старшого працевоздатного віку: найбільша мобільність осіб обох статей спостерігається у 15—19-річних та 20—24-річних (у 2006 р. відповідно у чоловіків 69,3—66,2% і у жінок 101,5—95,7%).

Динаміка міграційної мобільності сільських чоловіків на початку нинішнього століття відрізняється значним зниженням міграційної активності у переважній більшості вікових груп за винятком передпенсійного і пенсійного віку (55—59 та 65—69-річні). Найбільше скорочення міграційного обороту (на 14—18%) спостерігалось у групах середнього та старшого працевоздатного віку, найменше — у віці 10—14 років (рис. 5.2).

На відміну від сільських чоловіків, мобільність жінок залишалася доволі стабільною протягом всього аналізованого періоду: за 2000—2006 рр. міграційний оборот утримувався на рівні 31,5%. Зміна повікових коефіцієнтів мобільності характеризувалася послабленням міграційної активності дітей та підлітків, осіб середнього та старшого працевоздатного віку (від 30 до 54 років), зокрема найбільше (на 9,0—12,2%) — серед груп 40—49-річних. Водночас у жінок молодого працевоздатного віку (20—29 років) та груп пенсійного віку збільшилася міграційна мобільність: у 65—69-річних — на 24,2% і у 25—29-річних — на 1,7% (рис. 5.3).

Якщо у 2000 р. міграційний баланс сільського населення був додатним і становив 12,1 тис. осіб, або 0,8 — у розрахунку на 1000 жителів, то протягом 2001—2006 рр. від'ємне сальдо міграції сільського населення за модулем зросло майже втричі і дорівнювало у 2006 р. (–34,2) тис. осіб, або (–2,3) на 1000 осіб. Від'ємний міграційний баланс спостерігався майже в усіх областях країни за винятком Одеської та Тернопільської, де сальдо міграції сільського населення

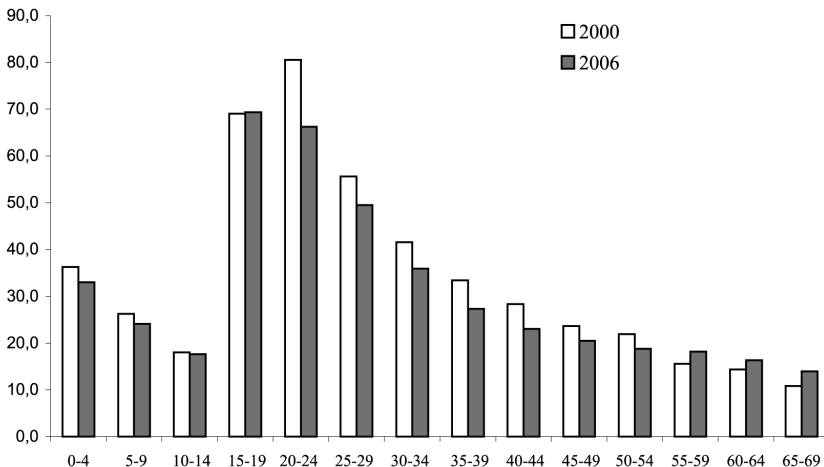

Рис. 5.2. Динаміка повікових коефіцієнтів міграційної мобільності сільських чоловіків в Україні в 2000—2006 рр.

Джерело: Держкомстат України

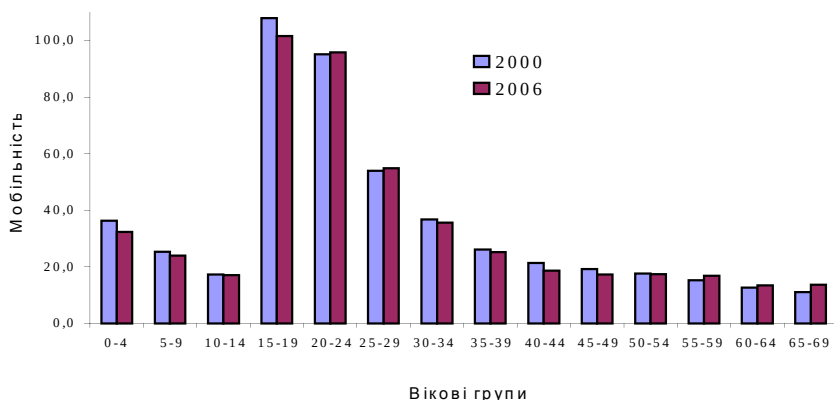

Рис. 5.3. Динаміка повікових коефіцієнтів міграційної мобільності сільських жінок в Україні в 2000—2006 рр.

Джерело: Держкомстат України

було додатнім. Міграційне зменшення сільського населення країни відбувалося за рахунок значного зростання за модулем від'ємного сальдо у внутрішньорегіональних (з $(-1,0)$ тис. осіб у 2000 р. до $(-18,4)$ тис. осіб у 2006 р.) та міжрегіональних (з $(-3,9)$ до $(-18,2)$ тис. осіб) міграційних переміщеннях. Певна зміна відбулася у міждержавних потоках: тенденція зменшення за модулем від'ємного сальдо обумовила перехід у 2005—2006 рр. на додатній міграційний баланс міждержавної міграції: у 2006 р. він становив $(+2348)$ осіб за рахунок прибуття з країн СНД переважно у АР Крим, деякі південні області країни та у Київську область. Незважаючи на зменшення протягом 2000—2006 рр. впливу сільського населення у країні «старого» зарубіжжя, він залишається значним $(-1,4$ тис. осіб у 2006 р.), зокрема, у Закарпатській, Чернівецькій та Рівненській областях.

Особливістю міграційного руху сільського населення порівняно з міським є більше за значенням міграційне вибуття жінок, ніж чоловіків, особливо молодого працездатного віку. В структурі прибулих у сільські населенні пункти знижується частка молоді. Водночас серед вибулих із сіл спостерігається зростання питомої ваги чоловіків 15—19 років, молоді 25—29 і 30—34 років (табл. 5.1).

Внутрішньорегіональна міграція сільського населення традиційно обумовлена насамперед урбанізаційним і навчальним чинниками. Так, найвищий міграційний оборот сільського населення був у східному — найбільш урбанізованому регіоні країни — 34—35% (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області), найменший — у західних областях (від 6,7 до 13,1%), зокрема у Закарпатській і Чернівецькій. Якщо у 2000 р. спостерігалася пряма залежність між фактором розселення і величиною відносного сальдо внутрішньорегіональної міграції майже для всіх областей України — приріст сільського населення за рахунок міграції в східному регіоні був вищим, ніж в західному, то вже з 2004 р. ситуація змінилася на протилежну. Одні з найнижчих показ-

Розділ 5. Міграційний рух сільського населення

Таблиця 5.1. Коефіцієнти прибуття та вибуття сільського та міського населення у розрізі вікових груп у 2000—2006 рр., %

Вікові групи	Коефіцієнт прибуття				Коефіцієнт вибуття			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	2000	2006	2000	2006	2000	2006	2000	2006
	<i>Сільське населення</i>							
Всього	18,0	14,7	15,6	14,3	16	16,2	15,9	17,2
0–4	18,1	15,5	18,4	15,0	18,2	17,5	17,9	17,3
5–9	13,5	11,0	13,1	10,7	12,7	13,1	12,3	13,2
10–14	9,7	8,2	9,1	7,9	8,4	9,4	8,2	9,3
15–19	27,0	22,0	39,5	33,2	42,1	47,4	68,4	68,3
20–24	45,0	37,9	52,7	52,1	35,6	28,3	42,4	43,6
25–29	29,4	22,3	27,6	23,3	26,2	27,1	26,3	31,5
30–34	23,4	16,7	19,6	16,3	18,2	19,2	17,2	19,4
35–39	19,6	13,8	14,5	12,6	13,8	13,5	11,6	12,6
40–44	17,2	12,4	12,6	9,9	11,1	10,6	8,8	8,8
45–49	14,8	11,5	11,7	9,6	8,9	8,9	7,5	7,7
50–54	13,8	11,1	10,8	10	8,1	7,7	6,9	7,4
55–59	9,4	10,8	8,8	9,6	6,2	7,3	6,5	7,2
60–64	8,4	9,1	6,9	6,9	5,9	7,2	5,8	6,5
65–69	5,8	7,2	5,3	6,4	5,1	6,8	5,8	7,3
	<i>Міське населення</i>							
Всього	16,1	17,6	16,0	17,2	18,4	16,1	17,4	15,6
0–4	18,5	15,6	17,9	15,3	20,2	14,5	20,0	14,0
5–9	12,1	13,3	11,9	13,0	14,1	11,9	14,0	11,4
10–14	7,9	9,7	7,6	9,4	9,9	9,0	9,5	8,5
15–19	40,4	53,8	60,6	70,8	35,1	40,8	50,6	54,7
20–24	36,6	31,7	39,5	41,0	42,2	33,8	45,7	43,8
25–29	22,9	23,8	22,1	24,3	26,3	21,3	24,7	21,3
30–34	17,4	17,5	14,5	16,1	21,1	15,6	17,1	14,8
35–39	12,7	14,3	9,4	11,0	16,3	13,4	11,9	10,8
40–44	9,7	11,1	7,0	7,4	13,4	11,0	9,6	7,7
45–49	7,7	9,0	5,8	6,5	10,8	9,5	8,5	7,0
50–54	6,9	7,5	5,9	5,9	10,3	8,2	8,8	6,5
55–59	6,4	7,0	6,3	6,3	8,9	7,6	8,6	6,7
60–64	6,5	7,0	6,6	6,2	9,3	7,2	8,9	6,1
65–69	6,3	6,7	7,4	7,0	8,3	6,4	8,7	6,3

Джерело: Розрахунки на основі даних Держкомстату України

ників відносного сальдо міграції мають Миколаївська (найнижчий — $(-4,4\%)$), Луганська, Донецька, Харківська та Запорізька області (від $-2,5$ до $-3,9\%$).

На початку століття міграційне зменшення сільського населення за рахунок внутрішньорегіональних переміщень спостерігалось лише в АР Крим ($-1,1\%$), в Одеській, Чернівецькій ($-0,2\%$) та Херсонській ($-0,1\%$) областях, а в цілому по Україні цей показник становив $1,4\%$. Вже у 2005 р. від'ємне сальдо внутрішньорегіональної міграції було зареєстровано в усіх областях країни, за винятком Тернопільської та Одеської областей, а загалом по країні в результаті вибуття селян у міські населені пункти сальдо міграції становило $(-51,8)$ тис. осіб.

У статеві-віковій структурі внутрішньорегіональних потоків на початку нинішнього століття відбулися певні зміни: у 2000 р. спостерігався міграційний приріст сільського населення з переважанням чоловіків в усіх вікових групах, за винятком 15—19 років, в якій вибуття перевищувало прибуття зі співвідношенням 2,2:1 на користь жінок; натомість у 2005 р. в усіх вікових групах до 40 років спостерігалось від'ємне сальдо для обох статей, причому величина його у чоловіків була більшою, ніж у жінок.

Формування міграційних переміщень сільських мешканців на міжрегіональному рівні залежить від рівня урбанізації території: більші за обсягом міграційні потоки характерні для слабо урбанізованих регіонів. Найвища мобільність селян відмічається у областях центральній та південній України — Кіровоградській, Черкаській, Херсонській та Миколаївській, а також у Житомирській і Київській областях, що обумовлено їх наближеністю до столиці. За рахунок міжрегіональної міграції в усіх областях відбувається зменшення чисельності сільського населення: якщо у 2000 р. відносне сальдо міжрегіональної міграції селян дорівнювало $(-0,3)$ на 1000 осіб, то у 2006 р. воно збільшилося у чотири рази і становило $-1,2\%$. Найбільше вибуття сільських мешканців відбулося у Кіровоградській ($-4,8\%$), Херсонській ($-3,4\%$), Сумській ($-2,7\%$), Чернігівській ($-2,4\%$) та Вінницькій ($-2,1\%$) областях.

Для міжрегіональної міграції населення західних областей України характерно деяке збільшення відтоку сільських мешканців. Найяскравіше це простежується у Волинській області, де протягом 2001—2005 рр. відносне сальдо міграції сільського населення знизилось з $0,2$ до $-1,1\%$. Для Львівщини характерні стабільні від'ємні значення відносного сальдо міжрегіональної міграції сільського населення на рівні $(-0,9\%)$.

Більш тісні міграційні зв'язки сільського населення відмічаються між сусідніми областями. Найвища інтенсивність міжрегіональних зв'язків сільського населення зареєстрована у східному регіоні, зокрема Дніпропетровській (коєфіцієнт інтенсивності міжрегіональних переміщень становить $2,4$), Донецькій ($2,2$), Харківській ($1,7$), Запорізькій ($1,2$), Луганській ($1,1$) та Миколаївській ($1,04$) областях. У східних і західних областях України спостерігається, порівняно з іншими регіонами, найсильніша залежність кількості міграцій від віддалі переміщень. А загальною тенденцією для міграційних потоків сільського населення є збільшення віддалі переміщень, що пов'язано насамперед із слабким розвитком регіональних ринків праці та низькою оплатою праці.

Одним із визначальних мотиваційних чинників міграційного руху є економічний, а саме пошук і влаштування на робоче місце, передусім — із задовільним заробітком, відповідно до фаху, з гідною відповідно до рівня кваліфікації і спеціальності оплатою тощо. На початку нинішнього століття на тлі послаблення зовнішніх еміграційних і нелегальних потоків вибуття з України інтенсифікувалися міжрегіональні переміщення населення. В формуванні внутрішньодержавних трудових міграційних потоків значне місце належить сільському населенню.

Дослідження кореляції між середньорічною чисельністю працівників у сільському господарстві та показниками обсягів міграційних подій (у коефіцієнтах прибуття та вибуття) різного напрямку та рівня на початку нинішнього століття підтвердили посилення зв'язку між скороченням зайнятих в галузі та процесами вибуття з села, зокрема у міжрегіональних та внутрішньорегіональних потоках. Винятком є зовнішня трудова міграція населення, характерною рисою якої в період реформування економічних відносин є нелегальність, обумовлена відсутністю якісного статистичного обліку та ефективності управління процесами міграції населення. Майже повний функціональний зв'язок спостерігається між коефіцієнтами прибуття у сільську місцевість і зайнятістю на селі.

**Таблиця 5.2. Показники демографічного розвитку
залежно від людності сільських поселень**

	Всі сільські поселення	Кількість осіб						
		до 50	50–99	100–199	200–299	300–499	500–999	1000 і більше
Коефіцієнт старіння на 1.01.2005 р., %	24,5	48,5	38,2	32,3	29,1	27,3	25,7	21,6
Питома вага жінок віком 18–27 років на 1.01.2005 р., %	6,6	3,6	4,9	5,5	5,9	6,1	6,4	7,1
Коефіцієнт життєвості ¹ за 2001–2004 рр.	0,46	0,12	0,22	0,31	0,36	0,40	0,44	0,53
Коефіцієнт результативності міграцій ² за 2001–2004 рр.	0,95	0,53	0,65	0,77	0,83	0,87	0,93	1,05

Джерело: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2006 р. — 207 с.

¹Відношення кількості народжених до кількості померлих.

²Відношення кількості прибулих до кількості вибулих.

Згідно з даними форми статистичного обліку сільських поселень 1-село¹, існує обернено пропорційний зв'язок між людністю сіл, з одного боку, та інтенсивністю вибуття населення, а внаслідок цього — загострення демографічної кризи, з іншого боку. В дрібних селах перевищення вибуття над прибуттям спостерігалось навіть у період додатного сальдо міграцій усього сільського населення (табл. 5.2). В результаті у найменших селах (з населенням менше 50 осіб) коефіцієнт старіння є майже у 2,5 рази вищим, а частка жінок найбільш репродуктивно активного віку (18—27 років) — майже удвічі меншою, ніж у великих селах (з людністю 1000 осіб і більше), співвідношення кількості народжених та померлих за період 2001—2004 рр. в найменших селах становить 1:8, тоді як у великих — майже 1:2.

5.2. Внутрішньодержавна трудова міграція

Серед потоків внутрішньодержавної трудової міграції слід розрізняти внутрішньорегіональні та міжрегіональні. На сучасному етапі щодо внутрішньорегіональних міграцій сільських мешканців наявні лише фрагментарні дані, отримані в ході обстеження за формою 1-село. Згідно з цими даними станом на 1 січня 2005 р. в містах та селищах міського типу регіонів проживання працюють понад 1 млн сільських мешканців (табл. 5.3), або 28,5% усього зайнятого населення сільської місцевості. Найвища частка внутрішньодержавних трудових мігрантів серед зайнятого населення спостерігалась на Львівщині, підвищений рівень даного показника зафіксовано в інших західних регіонах, а також регіонах, де зосереджені найбільші в Україні міські агломерації — на Київщині, Донеччині, Харківщині, Луганщині. Протягом 2001—2004 р. кількість учасників внутрішньодержавних міграцій сільського населення зросла на третину, причому масштаби цього процесу зросли в усіх регіонах (найбільш різко — в Донецькій, Волинській, Кіровоградській, Дніпропетровській областях) при тому, що чисельність зайнятого сільського населення за цей період зросла лише у Київській, Закарпатській областях і в селах Севастопольської міськради, а в цілому по Україні кількість зайнятих селян зменшилася на 13,2%.

На жаль, з обстеження за формою 1-село залишається невідомим місце роботи більш як 350 тис. сільських мешканців, або майже чверті зайнятого за межами своїх сіл сільського населення. До того ж серед внутрішньорегіональних трудових мігрантів, виявлених обстеженням, неможливо виокремити мятникових і власне трудових (тих, які фактично проживають і працюють у містах, але зареєстровані в сільській місцевості).

За даними обстеження зайнятих м. Києва, проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України у 2005 р., виявлено, що 36,3% трудових мігрантів столиці становили мешканці сіл, причому якщо

¹ Форми цієї статистичної звітності заповнюються на кожен сільський населений пункт (розробляється раз на п'ять років), при цьому, зокрема, фіксуються численні демографічні, економічні, соціальні та географічні ознаки села; востаннє обстеження за формою 1-село було проведено в кінці 2005 р.

Таблиця 5.3. Внутрішньорегіональна трудова міграція сільського населення станом на 1.01.2005 р.

	Кількість працюючих за межами свого населеного пункту, тис. осіб	Працюють у містах та смт		
		всього, тис. осіб	у % до зайнятого населення	у % до даних попереднього обстеження (2001 р.)
Україна	1523,8	1081,5	28,5	133,4
АР Крим	73,3	54,3	30,9	150,1
Вінницька	57,2	39,7	19,0	138,9
Волинська	45,9	33,2	31,1	158,8
Дніпропетровська	60,6	43,8	29,4	153,8
Донецька	64,8	53,3	36,8	174,3
Житомирська	50,3	28,4	20,4	132,3
Закарпатська	87,4	53,5	27,5	110,2
Запорізька	32,9	23,2	21,0	130,7
Івано-Франківська	114,7	76,0	44,5	105,5
Київська	125,5	111,7	44,6	149,1
Кіровоградська	16,4	9,5	10,2	156,2
Луганська	35,0	28,6	34,5	140,8
Львівська	179,6	143,2	57,2	122,2
Миколаївська	19,7	11,2	11,2	149,7
Одеська	78,0	60,9	25,5	136,0
Полтавська	61,4	44,3	25,0	146,6
Рівненська	55,8	31,9	24,5	137,7
Сумська	32,6	20,9	19,4	129,1
Тернопільська	54,4	32,5	22,7	121,2
Харківська	73,7	59,8	35,4	131,1
Херсонська	16,9	9,6	10,5	111,2
Хмельницька	50,2	32,9	19,5	130,1
Черкаська	48,0	28,9	19,2	133,6
Чернівецька	46,4	22,7	20,9	123,7
Чернігівська	40,0	24,5	20,5	150,0
Севастопольська м/р	3,1	3,0	29,7	101,8

Джерело: Держкомстат України, результати обстеження за формою 1–село

третина з них бере участь у маятникових поїздках на роботу, то близько 70% фактично проживали у м. Києві, будучи зареєстрованими у сільських населених пунктах різних областей України.

Серед сільських мігрантів кількісно переважали жінки (64,6%) на відміну від городян — трудових мігрантів, де статеве співвідношення майже однакове (з незначним переважанням чоловіків 54,6:45,4%). За віком переважають 25—29-річні (37,6%) і 20—24-річні (23,7%), частка мігрантів меншає з віком. Специфічною рисою було те, що серед городян, які приїхали працювати у столицю, вік мігрантів обмежується 54 роками, серед селян вік мігрантської праці продовжується до 60 років: 2,2% перебувають у віці 55—59 років.

Освіта сільських трудових мігрантів була високою: більше половини (54,8%) мали вищу освіту, 8,6% — незакінчену вищу. Лише 3,2% назвали рівень освіти нижче середньої. Рівень освіти (кількість років навчання) мігрантів-городян був вищим лише на 0,3 року, ніж у тих, хто прибув із сіл, за рахунок більшої частки осіб з вищою (65% проти 54,8%) і незакінченою вищою освітою (12,3% проти 8,6%). Серед трудових мігрантів із сіл особи з середньою спеціальною і середньою освітою становили відповідно 23,7 і 9,7%.

Сімейна структура трудових мігрантів із сільської місцевості вирізнялася переважанням осіб, які перебувають у шлюбі: зареєстрованому — 48,8% і незареєстрованому — 9,2%. Третину становили особи, які ніколи не перебували у шлюбі. Лише 2,7% є розлученими і 5,9% — вдовцями (вдовами).

Більшість сільських мігрантів — особи в молодому віці, що не мали дітей (46,8%) і не планували поповнення родини (52,4%). Четверта частина мігрантів мали по одній дитині і ще чверть — по дві дитини. Лише 5% працівників із сіл мали троє і більше дітей. Близько 22% опитаним було важко відповісти на питання щодо поповнення родини. Лише 11,9% планували це найближчим часом, а 13,8% — у перспективі.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., місцем постійного проживання зайнятого сільського населення, місце роботи якого знаходилося у м. Києві, є приміська зона столиці, куди входять райони Київської (понад 81,6% мігрантів), Житомирської (3,1%) і Чернігівської (7,3%) областей. На північно-західному та північно-східному і основній частині південно-східного напрямків інтенсивність прибуття трудових мігрантів зменшується з віддаленням від Києва, позаяк на західному і східному напрямках (які є найдовшими) спостерігається підвищена частка відповідно для західного напрямку — Івано-Франківської (1,43%) та Закарпатської (0,92%) областей, для східного напрямку — Луганської (0,12%) області.

За даними обстеження зайнятих м. Києва у 2005 р., місцями прикладання праці сільських мігрантів були переважно державні підприємства (63,6%), де працювали в основному маятникові мігранти; друге місце у структурі робочих місць посідали колективні підприємства (18,2%), третє місце припадало на приватні організації — 15,5%. Порівняно з мігрантами з міст (частка працюючих на приватних підприємствах становила 34,6%) селяни менше довіряли суб'єктам підприємницької діяльності приватної форми власності, ніж іншим.

Розподіл трудових мігрантів за видами діяльності демонструвало деяку

розбіжність між маятниковими та власне трудовими мігрантами у виборі роботи. Так, значна частка маятникових мігрантів із сіл працювала в освіті, зокрема вчителями шкіл, в охороні здоров'я та соціальному забезпеченні, управлінні, а також в науці та науковій діяльності, що пов'язано як із невеликою заробітною платою працівників цих галузей для проживання у столиці, так і зі складністю придбання житла. Власне трудові мігранти із сіл зайняті переважно у торгівлі та громадському харчуванні (15,1%), будівництві (7,6%), транспорті (7,2%), що обумовлено перш за все більшим заробітком у цих сферах, що, у свою чергу, дозволяє наймати житло у столиці.

Загалом співвідношення попиту і пропозиції за даними Державного центру зайнятості України визначає кон'юнктуру на ринку праці м. Києва як рівноважну. Найбільша потреба була у кваліфікованих робітниках з інструментом, операторах та складальниках устаткування і машин: співвідношення незайнятого населення і вакансій за цими професійними групами становило 0,1—0,2. Наразі і для спеціальностей, що передбачають наявність вищої освіти, попит перевищує пропозицію: навантаження на одне робоче місце для професіоналів становило у 2006 р. 0,4, для фахівців — 0,3. Така ситуація сприяє залученню зовнішньої робочої сили.

Проте за фахом працювало лише 67,3% опитаних мігрантів із сільської місцевості: це менший показник, ніж серед міських мігрантів. Мали роботу за фахом найбільше зайнятих у торгівлі та громадському харчуванні (7,7%). Найменше працювали за фахом у будівництві (лише 4,6%), промисловості (4,6%) та на транспорті (6,2%).

Натомість пропозиція киян з будівничих професій вдвічі перевищувала попит на неї (за даними Державної служби зайнятості у 2006 р. попит на робочу силу у будівництві становив 4,6 тис. осіб, проте працевлаштовано було лише 3,2 тис. осіб). Такий стан на ринку праці певним чином обумовлений низьким рівнем заробітної плати на вакансіях, що пропонуються центрами зайнятості, та привабливістю для киян «тіньового» сектора зайнятості будівельників завдяки високим заробіткам.

Хоча задоволені рівнем заробітку тільки 28,9% трудових мігрантів із сіл, проте 72,5% планують пов'язати своє подальше життя з Києвом (серед мігрантів—городян таких більше). Відповіді щодо прийнятного рівня доходу у 2005 р. для проживання у столиці розподілилися так: більше половини назвали 1001—2000 грн (серед городян таких 36,2%), 23,3% вважають прийнятним дохід у 2001—3000 грн на місяць, надалі кількість відповідей зменшується відповідно до збільшення заявленого розміру доходу (на відміну від городян, серед яких орієнтація на вищу зарплату коливається по-різному).

Майже половина сільських мігрантів наймали квартиру (49,2%), 13,4% жили у родичів. Порівняно із мігрантами-городянами, серед яких інші умови проживання (гуртожиток, проживання у будівельних вагонах) назвали лише 12%, серед сільських працівників таких виявилось вдвічі більше — 25,9%.

Працювати за кордоном більшість (81,1%) сільських мігрантів не бажала, що можна пояснити певним вичерпанням потенціалу або тимчасовим спадом хвилі зовнішніх трудових переміщень. Лише десята частина сільських

трудовах мігрантів столиці планувала це в майбутньому і тільки 2% з них були згодні шукати роботу за кордоном.

5.3. Зовнішні трудові міграції

Першочерговими завданнями дослідження зовнішніх трудових міграцій є оцінка їх масштабів та виявлення основних напрямів (розподілу трудових мігрантів за країнами призначення). У вітчизняній науковій та публіцистичній літературі наводяться різні оцінки щодо чисельності зовнішніх трудових мігрантів. Згідно з даними обстеження «Життєві шляхи населення України», проведеного у березні 2001 р. на засадах додаткового модулю до обстеження з питань економічної активності населення, яке щоквартально здійснює Держкомстат, у 2000 р. за межами України працювало (за наймом) 380,5 тис. жителів 8 областей західного регіону України та Донбасу, що в 70 разів більше контингенту, зареєстрованого державною статистикою (5579 осіб)⁴. Рівень участі всього населення у трудових міграціях (відношення кількості осіб, які протягом року брали участь у трудових міграціях, до загальної чисельності населення віком 15—70 років) становив 3,2%, у тому числі рівень участі в цьому процесі осіб віком 20—49 років — 4,9%. При цьому виявлений обсяг трудових міграцій населення 8 областей України є мінімальною оцінкою, свого роду нижньою межею довірчого інтервалу масштабів явища. Поєднання результатів обстеження з інформацією із інших джерел дає змогу оцінити обсяг трудових міграцій по усій країні як мінімум в 1 млн осіб.

Найбільш масові потоки трудової міграції мешканців прикордонних регіонів, згідно з даними згаданого обстеження 2001 р., були спрямовані до Росії (37,2%), Польщі (18,7%), Чехії (16,9%), Італії (8,5%), Португалії (3,8%), Угорщини (2,5%), Греції (2,2%), Словаччини (2,0%), Білорусі (1,7%). У цілому на країни Західної і Центральної Європи (включаючи Туреччину і Кіпр) припадало майже 60% загального потоку трудових мігрантів з 8 областей України, при цьому країни Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) акумулювали 2/5 обсягу трудових мігрантів, або 2/3 потоку міграції до країн, розташованих на території колишнього СРСР. Майже 40% українських трудових мігрантів працює в державах СНД і Балтії, на несвропейські країни (США, Канада, Аргентина) припадає менше 1% трудових мігрантів.

Згідно з результатами дослідження Тернопільського центру зайнятості у 2006 р., трудові мігранти — вихідці з сільської місцевості при здійсненні трудової поїздки у півтора рази рідше, аніж городяни, орієнтуються на країни з високим рівнем заробітної плати, такі як Великобританія, Канада, Німеччина, США. Однак, порівняно з аналогічним дослідженням 2001 р., питома вага осіб, які змогли влаштуватися на роботу у вищезазначених країнах, дещо зросла.

Подібні дані щодо основних країн прикладання праці наших співвітчизників за кордоном були отримані і в ході перепису 2001 р., згідно з яким для

⁴ Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка. — К.: РВПС України НАН України, 2002. — 206 с.

більшості (54,8%) трудових мігрантів з України місцем прикладання праці виступали країни СНД. На частку країн ЄС (на дату перепису, до розширення) припадало 31,5% українських зовнішніх трудових мігрантів, на колишні соціалістичні країни Європи й колишні прибалтійські союзні республіки — 9,4%. Серед країн СНД домінувала Росія (на неї припадало 96,4% українських зовнішніх трудових мігрантів у цих країнах), серед країн ЄС — південноєвропейські (Греція, Іспанія, Італія, Португалія — на них припадало 90,3% українських зовнішніх трудових мігрантів в країнах ЄС). Чисельність офіційно працевлаштованих за кордоном громадян, протягом останніх десяти років, за даними Держкомстату, збільшилася у п'ять разів (йдеться про всіх офіційно зареєстрованих мігрантів, оскільки відповідні дані не дають змоги розділити мешканців міст і сіл), в основному таке перевищення відбулося за рахунок збільшення потоків заробітчан до Великобританії, Німеччини та інших держав (табл. 5.4).

Основними країнами призначення заробітчан—мешканців сільської місцевості Тернопільщини, згідно з даними обліку трудових мігрантів на 1 жовтня 2001 р., здійсненого Тернопільським обласним центром зайнятості, є Польща (30,8%), Італія (21,1%), Росія (13,3%), Португалія (12,0%), Іспанія (5,1%) та Чехія (4,2%). За розрахунками дослідників, сумарні обсяги трудових міграцій населення по області становлять 42,4 тис. осіб, а по Україні в цілому — не перевищують двох мільйонів осіб⁵.

За даними форми статистичного обліку сільських поселень 1-село, за кордоном працювали 91,2 тис. мешканців сільської місцевості України. На жаль, використання даних про кількість працюючих за кордоном ускладнене, оскільки щодо майже чверті усіх учасників трудових поїздок невідомо, де саме вони працюють (за кордоном чи у міських поселеннях України). Дійсно достовірною інформацією про трудові (в т. ч. маятникові) міграції слід вважати лише відомості про загальну кількість сільських мешканців, які працюють за межами свого населеного пункту. Таких у 2005 р. налічувалося 1523,8 тис. осіб.

Як свідчать результати обстеження, підвищений ступінь участі сільського населення у трудових поїздках (зовнішніх та внутрішніх разом) притаманний, по-перше, областям, центри яких є великими містами і де спостерігається високий рівень урбанізації (Львівська, Київська, Донецька, Харківська, Луганська, Дніпропетровська, Одеська) та, по-друге, західним прикордонним областям. Причому максимальний рівень залучення сільських мешканців до роботи за межами свого поселення зафіксовано на Львівщині (71,8% загальної чисельності зайнятого населення), де поєднується дія обох названих факторів. Логічним є припущення, що висока питома вага міського населення та наявність в області крупних міст є чинниками, які стимулюють розвиток внутрішньої трудової (маятникової, сезонної тощо) міграції сільського населення. Тоді напрашується висновок, що інтенсивність зовнішніх трудових міграцій безпосередньо залежить від близькості регіону до західних кордонів України.

⁵Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти. — Тернопіль: Лідер, 2002. — 52 с.

Таблиця 5.4. Чисельність офіційно працевлаштованих за кордоном громадян України, за країнами призначення, осіб

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006/ 1996
Всього	11816	18741	24397	28224	33735	36329	40683	38161	45727	56549	61204	в 5,2р.
Країни СНД	1843	1555	1651	960	1478	1355	1281	1740	2635	2499	2267	в 1,23р.
<i>З них:</i>												
Росія	1821	1552	1508	925	1474	1328	1219	1598	2150	1975	1851	в 1,01р.
Молдова	21	3	143	20	1	—	—	1	8	—	—	—
Білорусь	—	—	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—
Інші країни світу	9973	17186	22746	27264	32257	34974	39402	36421	43092	54050	58937	в 5,9р.
<i>З них:</i>												
Велика Британія	119	236	748	916	2720	3514	2290	2767	5110	5352	6693	в 56,0р.
Греція	4929	5702	7317	8631	11362	12442	14151	13559	10367	11697	11678	в 2,4р.
США	75	353	379	367	337	708	1104	446	718	241	345	в 4,6р.
Чехія	343	3287	6225	4882	3501	1275	464	289	375	299	454	в 1,3р.
Словаччина	59	42	230	434	479	291	234	207	239	335	307	в 5,2р.
Угорщина	17	38	2	3	34	16	—	—	—	—	69	в 4р.
Туреччина	37	155	258	516	462	480	325	196	243	463	533	в 14,4р.
Польща	610	797	208	193	81	33	31	5	7	21	63	в 0,001р.
Ізраїль	287	575	261	143	514	364	205	202	206	270	13	в 0,94р.
Іспанія	—	6	57	58	148	992	943	908	745	946	599	X
Португалія	—	—	—	—	58	51	33	20	43	35	—	X
Італія	—	—	73	105	63	234	335	437	442	439	525	X
Кіпр	2418	472	1188	2841	4343	4979	6258	5796	11206	15377	17271	в 7,1 р.
Німеччина	141	497	644	1279	1363	1241	1380	1561	873	949	1906	в 13,5 р.
Ліберія	309	1859	838	732	436	337	3717	1642	2792	5910	6411	в 20,7р.
Багами	—	1660	1267	610	1095	1086	234	327	308	116	24	X
Швейцарія	—	71	933	1465	353	482	391	575	804	691	610	X
Мальта	—	376	95	925	539	638	694	592	598	1122	1341	X
Японія	142	21	6	4	153	322	491	786	588	479	184	в 1,3 р.
Панама	—	7	11	521	955	1253	642	610	838	1154	1318	X

Джерело: дані Держкомстату України

Таким чином, найважливішим для дослідження трудових міграцій результатом обстеження за формою 1—село є висновок про те, що найбільша інтенсивність цього спостерігається у західних регіонах держави. Це збігається як з підсумками обстеження «Життєві шляхи населення України», так і з даними ряду раніше здійснених досліджень.

За експертними оцінками МЗС України, за кордоном на заробітках неlegalно перебуває понад 2 млн громадян України, з них половина — в Російській Федерації (у сезонний пік ця чисельність збільшується втричі), у Польщі працює 300 тис. наших громадян, в Італії — 200 тис., в Чехії — 100—200 тис., у Португалії — 150 тис., Іспанії — 100 тис., Туреччині — 35 тис., у США — 20 тис., Словаччині — 5 тис., Аргентині та Білорусі — по 4 тис., у Греції — 3 тис.⁶.

Отже, дані експертної оцінки МЗС практично збігаються з оцінками Тернопільського обласного центру зайнятості, в той же час ряд аналітиків називає набагато більші цифри. Так, фахівці Міністерства праці та соціальної політики України оцінюють трудову міграцію за кордон у 2,5—3 млн, враховуючи «зниклих» з національного ринку праці осіб працездатного віку. Спеціалісти Держкомстату України на основі даних про кількість працюючих в економіці України, кількість осіб, які навчаються з відривом від виробництва, безробітних та ряду інших категорій населення, визначили чисельність трудових мігрантів у 2,4—3 млн осіб. Однак, не виключено, що частина громадян, які не потрапляють у жодну із зафіксованих державною статистикою категорій осіб, працює у «тіньовому» секторі економіки в межах України. В доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини називається цифра у 5 млн трудових мігрантів⁷.

Згідно з даними загальнонаціонального соціологічного моніторингу, що здійснюється Інститутом соціології НАН України, про досвід роботи за кордоном (власний або членів сім'ї) у 2003—2005 рр. повідомляли 12% респондентів. Якщо припустити, що у жодному домогосподарстві немає більш ніж однієї дорослої особи з досвідом зовнішніх трудових поїздок, ми отримуємо обсяг трудових міграцій у 2,1 млн осіб, а враховуючи вірогідну поширеність поїздок двох і більше членів одного домогосподарства — 2,3—2,8 млн трудових мігрантів. Однак у цьому разі мова йде не про осіб, які працюють за кордоном у конкретний момент часу, і не про тих, що виїздили працювати за кордон протягом певного періоду, а про громадян, які хоча б один раз за життя брали участь у трудових міграціях. У 2006 р. частка осіб, які вказали, що вони або члени їхніх сімей мають досвід роботи за кордоном, зросла до 15,7%. Однак природа цього зростання має бути уточнена — не виключено, що воно відбулося за рахунок того, що респонденти почали рідше приховувати факти власної участі у човниковій торгівлі, яка була досить поширена в перші роки незалежності.

⁶ Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2003. — 128 с.

⁷ Там само.

За результатами, отриманими в ході соціологічного моніторингу, з трудових мігрантів, які проживають у сільській місцевості та мають досвід трудової міграції, 23,7% збираються найближчого року поїхати за кордон. Частка тих, хто б зробив це у найближчому році, але які не мають досвіду трудових поїздок, становить 3,5%. Цікавий розподіл у статевому співвідношенні спостерігаємо, вивчаючи настанови сільських мешканців поїхати за кордон найближчого року. Так, серед тих, хто має досвід трудових поїздок, зробили б це 56,4% чоловіків та 43,6% жінок. Навпаки, серед тих, хто не має аналогічного досвіду, більше представниць жіночої статі (56,7 проти 43,3%). Серед тих сільських жителів, хто не мав досвіду трудових поїздок, більша частка належить особам, які молодші 30 років (21,0% проти 15,4% тих, хто має аналогічний досвід) та старші 55 років (39,4% проти 23,1% тих, хто має досвід трудових міграцій). Що стосується рівня освіти сільських мешканців, то найбільша частка припадає на осіб, які мають початкову та неповну середню освіту (43,6% серед тих, хто має та 39,6% тих, хто не має досвіду трудових міграцій). Досить значна частка й осіб, які мають середню повну освіту (41,0% серед тих, хто має досвід трудових міграцій та 34,4% тих, хто не має такого досвіду). Найменша частка сільських мешканців з вищою освітою прагне залучатися до трудових міграцій (2,6% тих, хто має такий досвід та 5,6% серед тих, хто його не має).

За результатами дослідження «Життєві шляхи населення України», проведеного у 2001 р. фахівцями НАНУ та Держкомстату України, серед загального масиву трудових мігрантів 29,3% становила сільська молодь, що в 1,3 раза більше, ніж частка міської молоді. Однак, якщо взяти до розгляду лише довгострокові трудові поїздки, то частка селян віком 15—34 років була істотно нижчою — 25%, на відміну від міських жителів відповідного віку (22,8%). Таким чином, сільська молодь дещо більше орієнтована на нетривале перебування за кордоном. Частка чоловіків серед трудових мігрантів з сільської місцевості була у 3,5 раза вищою за частку жінок (77,9 та 22,1% відповідно). Якщо у городян зі збільшенням віку спостерігалася активізація жіночого заробітчанства: різниця між частками жінок у двох вікових групах (молоді та більш старшого населення) складала 3,4 відсоткових пункти, то частка жінок серед трудових мігрантів із села з віком, навпаки, зменшувалася.

Значна частина (47,2%) трудових мігрантів з сільської молоді були одруженими, серед молодих мігрантів з міста такий показник був істотно вищим — 71,4%. Частка неодруженої заробітчанської молоді з села на 18,7% більша, ніж у міських жителів відповідної категорії. У ході дослідження було зафіксовано 11,4% розлучених трудових мігрантів з села віком 15—34 років, відповідний показник щодо міської молоді був майже вдвічі нижчим.

Однією з характерних рис сучасного заробітчанства виступає сімейна трудова міграція (трудові виїзди за кордон двох і більше членів однієї родини). Серед загального масиву сільських домогосподарств, які мали у своєму складі заробітчан, 22,6% міграцій припадало на сімейні трудові виїзди, серед представників міської молоді цей показник був вищим і становив 30,1%.

Як правило, українські заробітчани не зупиняються на одному трудовому виїзді за кордон. Більше половини молодих селян (55,1%) побували на

заробітках двічі; 10,3% — тричі; 12,8% осіб мають на своєму рахунку 4 міграційні поїздки, а деякі молоді селяни (2,1%) встигли побувати за кордоном із трудовою метою 20 разів. Такі дані свідчать про те, що для чималих контингентів працездатного населення України зовнішні трудові міграції виступають в ролі специфічної форми постійної зайнятості, коли заробітчани свідомо не шукають місце прикладання праці на батьківщині, а планують реалізовувати свій трудовий потенціал за кордоном. Причому, за результатами моніторингу 2006 р. Інституту соціології НАНУ, у селян орієнтації на повторення заробітчанської поїздки виражені більшою мірою, ніж серед мешканців міських поселень (табл. 5.5).

Таблиця 5.5. Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи збираєтеся Ви протягом найближчого року поїхати на заробітки за кордон?», %

	Так	Ні
Селяни, які мають досвід трудової міграції	23,7	76,3
Селяни, які не мають досвіду трудової міграції	3,5	96,5
Городяни, які мають досвід трудової міграції	19,0	81,0
Городяни, які не мають досвіду трудової міграції	4,7	95,3

Джерело: результати моніторингу ІС НАНУ 2006 р.

Географія сільського заробітчання подібна до траєкторій міграційних переїздів інших учасників цього процесу. Найбільш масштабні трудові потоки сільської молоді спрямовані до таких зарубіжних країн, як: Російська Федерація, Чеська республіка та Польща. Менш привабливими для молодих мігрантів з сільської місцевості є Словаччина, Угорщина та Румунія. На інші країни світу припадає незначна частка заробітчани.

Рівень освіти учасників зовнішніх трудових міграцій, в тому числі й тих, які проживають у сільській місцевості, є досить високим. Середня тривалість навчання трудових мігрантів практично збігається з відповідним показником усього населення, однак структура цих контингентів за рівнем освіти різко відмінна. Підвищений рівень участі в трудових міграціях характерний для осіб, які мають освіту середніх ґрадацій — професійно-технічну і повну середню. Особи з низьким рівнем освіти, з одного боку, і з високим, з іншого, залучені до трудової міграції набагато менше. Малоосвічені люди через низьку кваліфікацію мають заздалегідь невеликі можливості працевлаштування за кордоном, у той же час високоосвічені прошарки менше зацікавлені в цьому, тому що мають кращі можливості працевлаштування на вітчизняному ринку праці. Роботодавці за інших рівних умов віддають перевагу саме особам з вищою освітою (причому це стосується і тих видів діяльності, які за всіма об'єктивними ознаками не потребують від виконавців високої освітньої підготовки). Результати обстеження умов життя домогосподарств України свідчать про наявність тісної прямої залежності між рівнями життя домогосподарства і освіти його дорослих членів.

Гроші, зароблені внаслідок міграцій, є важливим засобом підвищення рівня життя окремих верств населення. Результати обстеження молоді, здійсненого у червні 2004 р. за проектом «Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення», свідчать, що молоді селяни, які брали участь у трудових міграціях, вище за інших оцінюють матеріальне становище власної сім'ї; серед колишніх заробітчан у 1,5 рази вищою була частка осіб, які вважають, що за останні 2—3 роки їх матеріальне становище покращилося, удвічі більшою — питома вага тих, хто не відчуває останніми роками особливих матеріальних труднощів.

Однак, задоволеність мігрантів величиною свого заробітку за кордоном у селян була значно меншою, ніж у мешканців міських поселень. Згідно з результатами дослідження, проведеного у 2003 р. в Києві, Чернівцях та Прилбичах Національним інститутом проблем міжнародної безпеки (НІПМБ), серед респондентів, які здійснили трудову міграційну поїздку, 31,2% городян були цілком задоволені розміром своєї заробітної плати, тоді як серед селян цей показник був у 6 разів нижчим і становив 5,2%.

Основними причинами трудової еміграції з України є прагнення громадян підняти рівень свого добробуту, безробіття, низька заробітна плата, а також затримки з її виплатою тощо. Для деяких контингентів населення мотивом заробітчанства стало бажання побачити світ та накопичення коштів для відкриття власного бізнесу. Дослідження, проведене НІПМБ, виявило особливості мотивів трудової міграції з України залежно від типу поселення, з якого походять мігранти. Так, втрата роботи була визначальною причиною заробітчанства сільських мешканців. Вона призвела до більш ніж 40% перших трудових виїздів за кордон. Тоді як для городян, при прийнятті рішення про міграцію, важливіше значення має величина заробітної плати, аніж відсутність роботи взагалі.

Характеристика професійної структури зовнішніх трудових мігрантів є складною вже хоча б через необхідність оперування не тільки професіями, а і їх групами. Значно ускладнює аналіз широкий діапазон професій, перелік яких залежить від величини поселення, з якого походить мігрант. Виходячи з аналізованих вище даних про рівень освіти учасників трудових поїздок, кількість низькокваліфікованих та некваліфікованих працівників (робітники різного профілю, працівники сільського господарства, прибиральниці, які не мають спеціальності) є відносно невеликою. Проте частка працівників професій, які потребують вищої освіти (бухгалтери, економісти, вихователі, вчителі, інженери (технологи), юристи, медичні працівники (лікарі), наукові працівники, працівники культури), у професійній структурі зовнішніх трудових мігрантів значно більша.

Українські заробітчани чоловічої статі зайняті за кордоном переважно на будівництві. Галузева структура зайнятості жінок більш різноманітна і залежить від потреб національних економік країн-реципієнтів. У Польщі молоді жінки з українських сіл працюють в основному у сільському господарстві, у Чехії — в легкій та харчовій промисловості, а також у громадському харчуванні. Загалом наші співвітчизники займаються роботами, які мало сприяють підвищенню їхньої кваліфікації, набуттю навичок, потрібних для майбутньої праці в Україні. Ска-

зане є особливо актуальним для жителів сіл. У ході дослідження, проведеного НІПМБ, при відповіді на запитання про відповідність спеціальності мігранта та виду робіт, які він виконував за кордоном, 25,7% городян вказали на повне або часткове існування такої відповідності, тоді як у селян подібний показник був майже у 4 рази меншим і становив лише 7%. Серед молодих городян, які здійснили трудові міграції, деякі особи працювали за кордоном на кваліфікованих роботах (наприклад, програмістами), натомість серед селян відповідного віку таких випадків виявлено не було.

Умови праці українських заробітчан за кордоном не відповідають нормативам, встановленим як на батьківщині, так і за кордоном. За результатами дослідження «Життєві шляхи населення України» середня тривалість робочого дня у наших заробітчан становила близько 10 годин. При цьому понад 1/4 мігрантів мали робочий день 12 годин.

Умови побуту зовнішніх трудових мігрантів з села, під час роботи за кордоном, є значно гіршими, ніж житлові умови городян. Відповідно до дослідження, проведеного НІПМБ, під час перебування на заробітках наймали ліжко або проживали у гуртожитку 89% працівників з села, тоді як кількість городян, які мешкали у таких самих умовах, була істотно нижчою і становила 13,4%. Основна маса міських жителів наймала за кордоном кімнату або квартиру, проживала у родичів, знайомих, іноді у роботодавців. Зі збільшенням віку зменшуються частки осіб, які проживають за кордоном у гуртожитках або наймають ліжко, і збільшуються частки осіб, які знімають квартиру чи кімнату, проживають у родичів, знайомих, роботодавців.

Досвід зовнішньої трудової міграції відіграє важливу роль у становленні молодих людей як особистостей. Серед представників сільської молоді, які у 2003 р. працювали за кордоном, у 2,5 рази більше тих, хто звик вирішувати свої проблеми самостійно, порівняно з тими, **хто звертається за допомогою до батьків і друзів**. Також молоді селяни, які мають досвід заробітчання, як правило, самі допомагають батькам та іншим родичам, а не отримують допомогу від них. Згідно з результатами моніторингу 2006 р., мешканці сіл, які мають досвід трудової міграції, у півтора рази частіше, аніж селяни, які жодного разу не перебували на заробітках за кордоном, вважають, що те, як складається їх життя, залежить більшою мірою від них самих.

При розгляді соціального портрету українських заробітчан дослідники часто зауважують, що на участь у зовнішніх трудових міграціях наважуються найбільш активні та відкриті до нового досвіду прошарки населення, які позитивно ставляться до ринкових перетворень. Такі свідчення є справедливими як щодо селян, так і жителів міст і підтверджуються результатами моніторингу громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАНУ у 2006 р. Більше половини селян (61,1%), які мають досвід міждержавної трудової міграції, цілком або частково схвалюють розвиток приватного підприємництва в Україні. Мешканці сільської місцевості, які не мають заробітчанського досвіду, ставляться до розвитку приватного підприємництва з більшою пересторогою, з них лише 45,9% осіб розглядають діяльність підприємців як благо для розвитку нашої держави. Аналогічна ситуація зафіксована також і

серед городян, серед яких колишні мігранти сприймають діяльність приватних підприємців більш позитивно, ніж ті мешканці міст, які жодного разу не виїздили на заробітки за кордон.

Серед позитивних наслідків масштабного заробітчанства для розвитку Української держави виділяють розвиток середнього та дрібного бізнесу, оскільки трудові виїзди можуть дати можливість для накопичення стартового капіталу для відкриття власної справи. Третина (33,3%) колишніх трудових мігрантів, які проживають у селах, впевнено заявляють про бажання відкрити власну справу (серед селян, які не мають досвіду трудової міграції, осіб з такими намірами дещо менше четверті — 24,5%). Розвиток фермерського господарства може стати однією з можливих успішних ніш для відкриття селянами власної справи. У цьому контексті важливого значення набуває питання щодо можливості купівлі та продажу землі. Більше ніж третина селян (35,9%), які мають заробітчанський досвід, вважають, що необхідно дозволити у нашій державі практику купівлі та продажу землі, натомість мешканці сіл, які не працювали за кордоном, схвалюють такий розвиток подій удвічі рідше.

Колишні заробітчани, які мешкають у селах, згідно з результатами моніторингу 2006 р., у п'ять разів частіше, аніж селяни, які не мають заробітчанського досвіду (17,9 та 3,4% відповідно), вважають, що при управлінні економічною системою необхідно мінімізувати участь держави і покладають надії на ефективне ринкове регулювання (табл. 5.6). Лише кожен десятий заробітчанин із села волів би, щоб Україна повернулася до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, тоді як серед селян, які не мають досвіду трудової міграції, така думка висловлюється утричі частіше. Цікаво, що думки городян, які мають досвід трудової міграції, і тих, які не мають такого набутку, стосовно участі держави в управлінні економікою, майже не відрізняються.

Таблиця 5.6. Розподіл відповідей респондентів на питання «Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?», %

	Необхідно мінімізувати участь держави	Необхідно посприяти державні і ринкові методи	Необхідно повернутися до планової економіки	Важко відповісти
Селяни, які мають досвід трудової міграції	17,9	56,4	10,3	15,4
Селяни, які не мають досвіду трудової міграції	3,4	43,1	32,5	21
Городяни, які мають досвід трудової міграції	4,9	52	29,4	13,7
Городяни, які не мають досвіду трудової міграції	5,1	53,1	29,8	12

Джерело: результати моніторингу ІС НАНУ 2006 р.

Уподобання селян — колишніх заробітчан стосовно питання геополітичного інтеграційного курсу України суттєво відрізняються як від поглядів трудових мігрантів з міст, так і від думок мешканців сільської місцевості, які не здійснювали трудових міграційних поїздок за кордон. Лише п'ята частина (20,5%) колишніх трудових мігрантів, які мешкають у селах, схвально ставляться до ідеї приєднання України до союзу з Росією та Білоруссю, тоді як частка селян з подібними вподобаннями, які жодного разу не виїздили на заробітки за кордон, є майже втричі більшою і становить 57,1%. Понад половину (53,3%) городян із заробітчанським досвідом також схвалюють ідею перебування України у складі союзу трьох слов'янських держав (рис. 5.4).

Селяни, які мають досвід міждержавної трудової міграції, більшою мірою прагнуть бачити Україну членом Європейського Союзу, 66,7% з них позитивно оцінюють ідею щодо вступу нашої держави до ЄС. Серед городян — колишніх трудових мігрантів подібних поглядів дотримується дещо менша частка осіб — 54,3% (рис. 5.5). Загалом селяни більше виявляють проєвропейські настрої, аніж жителі міських населених пунктів.

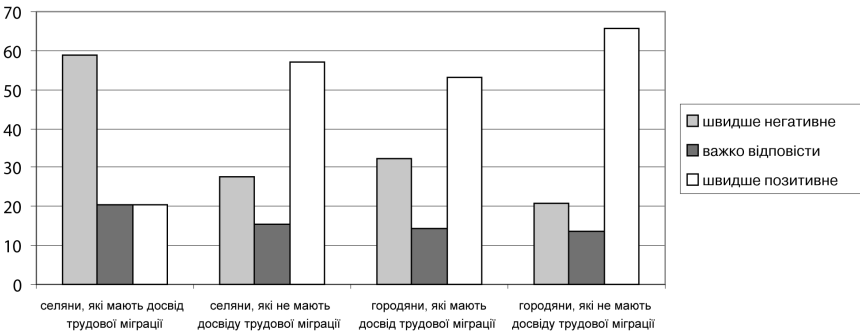

Рис. 5.4. Ставлення населення до ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусі, за результатами моніторингу ІС НАНУ 2006 р.

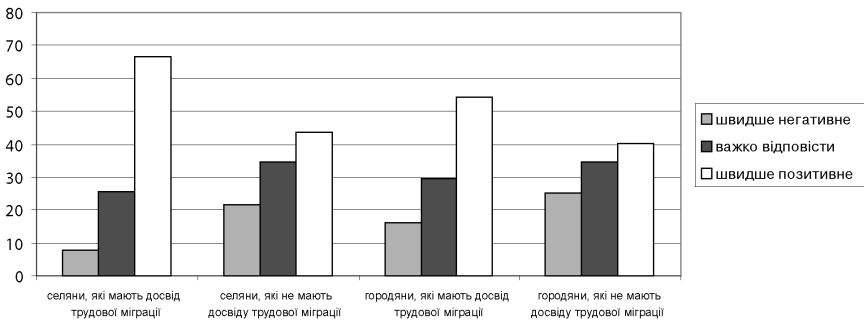

Рис. 5.5. Ставлення населення до ідеї приєднання України до Європейського Союзу, за результатами моніторингу ІС НАНУ 2006 р.

У контексті декларацій практично усіх урядів щодо побудови в Україні суспільства середнього класу, цікавими видаються самооцінки сільського населення стосовно належності до даного прошарку суспільства. Дещо менше половини (43,6%) селян, які мають досвід трудової міграції, вважають себе представниками середнього класу, тоді як серед тих селян, які не перебували на заробітках за кордоном, такі погляди притаманні 32,4 їх відсоткам. І хоча суб'єктивний метод ідентифікації середнього класу має свої методологічні обмеження, все ж є підстави стверджувати, що трудова міграція може сприяти розбудові українського середнього класу.

Загалом, незалежно від типу поселення, в якому люди проживають, вони оцінюють стан економічного розвитку нашої держави більшою мірою негативно. Згідно з результатами моніторингу ІС НАНУ, городяни є менш критичними в оцінці економічного розвитку України. При оцінюванні нинішньої економічної ситуації за 10-бальною шкалою колишні трудові мігранти з сіл обмежили свій вибір першими шістьма позиціями, що відображають недостатній рівень розвитку економічної системи держави. Натомість серед городян із заробітчанським досвідом певна, хоча і незначна, частина опитаних вважає, що рівень розвитку української економіки може бути оцінений достатньо високо (рис. 5.6).

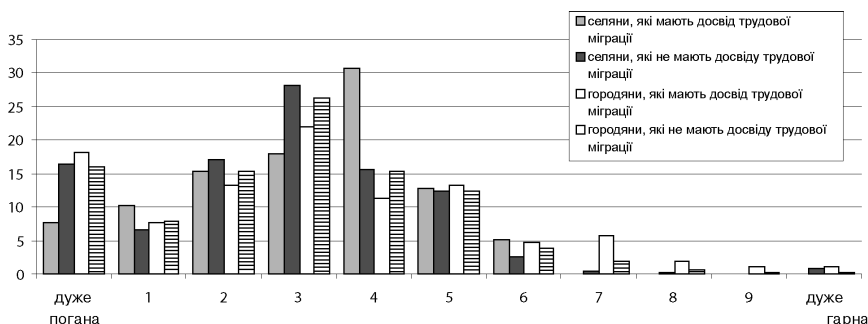

Рис. 5.6. Оцінювання респондентами нинішньої економічної ситуації в Україні за результатами моніторингу ІС НАНУ

Насамкінець зазначимо, що сільська місцевість продовжує втрачати населення у міграційному обміні з міськими поселеннями, хоча масштаби цих втрат значно менші, ніж у радянський період (тенденція до внутрідержавного міграційного перерозподілу населення на користь села мала місце лише у період особливого загострення економічної кризи). Значного поширення серед сільських мешканців набула зворотна трудова міграція — зовнішня і внутрішньодержавна, причому якщо перша, як правило, стає альтернативою постійному виїзду, то більшість внутрішньодержавних мігрантів намагаються закріпитися в містах країни.

Розділ 6

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

6.1. Освітні характеристики сільського населення України

Глобальні тенденції гуманізації суспільних відносин зумовлюють стрімке зростання ролі освіти як соціального інституту, що відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні життєвих настанов, соціальних цінностей та мотивів поведінки кожної людини. Становлення суспільства й економіки, заснованих на знаннях, дає підстави для висновку про перетворення освітньо-професійних ресурсів на провідний чинник соціальної стратифікації у постіндустріальному суспільстві. Саме освіта й наука, а також культура дедалі більше тяжіють до центру суспільного життя, саме у цій сфері нагромаджуються основні ресурси сучасного економічного розвитку.¹ Таким чином, освітній рівень виходить за межі суто соціальних характеристик, набуваючи ваги провідної соціально-економічної ознаки, що формує структури населення.

Населення України традиційно відзначається доволі високим освітнім рівнем навіть за європейськими стандартами. Згідно з розрахунками за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., освітній рівень населення країни у вимірі середньої тривалості навчання становив 10,3 року. Проте традиційною особливістю диференціації освітнього рівня населення України також є значні міжпоселенські відмінності (рис. 6.1). Незважаючи на те, що рівень освіти сільського населення в період між переписами 1989 і 2001 років зростав випереджальними темпами, середня тривалість навчання міських жителів майже на 1,9 року вища (у 1989 р. ця різниця становила 2,5 року).

Особливо чітко відмінності простежуються за часткою осіб, які мають вищу освіту. Якщо серед міських жителів на момент останнього перепису населення вищу освіту того чи іншого рівня мали 37,9%, то серед жителів

¹ Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ, 2006. — С. 270—271.

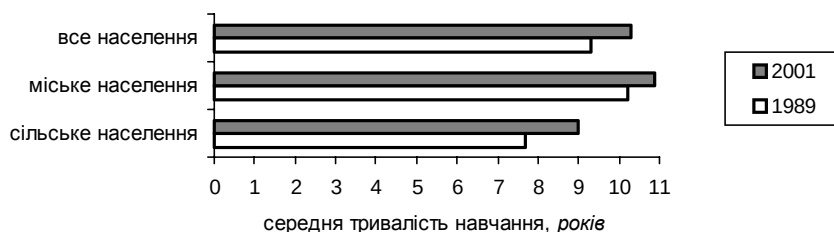

Рис. 6.1. Середня тривалість навчання населення України за типом поселення за даними переписів 1989 та 2001 рр., років

Джерело: розрахунки за: Рівень освіти населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.) / Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2003.— С. 6—11.

села — лише 17,7%², в тому числі серед осіб віком від 25 до 60 років даний показник становив, відповідно, 51,3% та 27,5%.

Насиченість міського й сільського населення особами з повною загальною середньою освітою принципово не відрізняється. Однак у межах освітніх рівнів, об'єднаних нині поняттям «вища освіта», домінування городян посилюється з підвищенням освітнього рівня. Серед населення з неповною вищою освітою частка сільських мешканців становила 21,9%, тоді як серед осіб з повною вищою освітою — лише 13,5% (табл. 6.1).

Почасти істотне відставання освітнього рівня сільського населення від міського пояснюється особливостями вікового складу та природного руху

Таблиця 6.1. Розподіл осіб з вищою освітою в Україні за типом поселення за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

	Особи з вищою освітою:			
	всього	в тому числі:		
		з повною вищою	з базовою вищою	з неповною вищою
Всього (тис. осіб)	13682,9	5658,2	309,2	7715,4
в тому числі (у % до підсумку):				
жителі міських поселень	81,7	86,5	82,5	78,1
жителі сільської місцевості	18,3	13,5	17,5	21,9

Джерело: розрахунки за: Рівень освіти населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.) / Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2003. — С. 12—47.

²За міжнародними стандартами прийнятним (нормальним) вважається рівень даного показника не нижче 30%.

сільського населення: надзвичайно високий рівень старіння і вищі показники народжуваності зумовлюють значно більшу частку пенсіонерів та дітей серед сільського населення, а для цих вікових контингентів характерні найнижчі показники освітнього рівня. Проте і за віковими групами освітні структури міського й сільського населення надзвичайно різняться (табл. 6.2). Певна подібність спостерігається лише серед дітей молодшого і середнього шкільного віку.

Серед молоді 15—19 років у міських поселеннях 5,4% встигли здобути базову або неповну вищу освіту та 43,1% — повну загальну середню освіту; у сільській місцевості питома вага осіб з аналогічними рівнями освіти становила, відповідно, 3,1% та 34,1%.

У більш старших вікових групах закономірності розподілу населення за освітнім рівнем залежно від типу місцевості фактично однакові. Серед міського населення у 2,5—3,5 рази більша частка осіб з повною вищою освітою і у півтора рази більша частка осіб з базовою або неповною вищою освітою. Особи з вищою освітою (всіх рівнів) становлять близько 55% міського населення віком 20—59 років. У сільського населення відповідного віку найбільш поширеною є повна загальна середня освіта (майже 60%). Велика частка

Таблиця 6.2. Повіковий розподіл населення України за рівнем освіти та типом поселення у 2006 р., %

Вікові групи, років	Повна вища	Базова та неповна вища	Повна загальна середня	Базова загальна середня	Немає базової загальної
Міські поселення					
10–14	х	х	х	3,3	96,6
15–19	х	5,4	43,1	46,7	4,7
20–29	23,8	29,0	41,6	5,4	0,3
30–39	27,0	28,3	39,8	4,6	0,2
40–49	25,3	29,8	40,9	3,8	0,2
50–59	23,6	29,3	40,5	6,4	0,2
60 і старші	16,2	18,7	29,4	24,5	11,1
Сільська місцевість					
10–14	х	х	х	1,8	98,2
15–19	х	3,1	34,1	53,8	8,9
20–29	6,8	18,5	56,5	16,9	1,3
30–39	8,3	17,8	59,0	14,0	0,8
40–49	10,3	17,4	58,8	12,8	0,8
50–59	9,6	15,0	53,1	20,7	1,7
60 і старші	3,5	5,0	18,4	33,2	39,9

Джерело: розрахунки за даними зведеної бази вибірових обстежень домогосподарств, які здійснює Держкомстат України

(близько 15%) сільських мешканців закінчують навчання, здобувши лише базову середню загальну освіту, тоді як у міських поселеннях частка дорослих осіб з аналогічним освітнім рівнем втричі менша.

Аналіз повікового розподілу свідчить, що відмінності в освітньому рівні населення за ознакою типу місцевості зумовлені переважно соціально-економічними чинниками, зокрема наявністю проблеми доступу сільського населення до якісних освітніх послуг навіть на початкових ступенях освіти. Ст. 53 Конституції України встановлює обов'язковість повної загальної середньої освіти, доступність і безоплатність якої забезпечує держава. Але в дійсності ці права і гарантії забезпечуються для міського і сільського населення не рівною мірою. Найчастіше це пов'язано не тільки і не стільки з нижчим рівнем матеріального добробуту сільського населення, скільки з фізичною недосяжністю відповідних об'єктів соціальної інфраструктури.

Насамперед, сільські діти значно менше залучені до дошкільної освіти. Незважаючи на всю дискусійність питання щодо переваг сімейного та колективного виховання, слід зазначити, що рівень охоплення дітей дошкільними закладами досить об'єктивно відображає їх підготовленість до здобуття шкільної освіти та одержання перших навичок суспільного життя. Діти, що відвідують дитсадки, як правило, мають можливість більш широкого розвитку творчих здібностей, краще охоплені медичним наглядом, дотримуються режиму сну і харчування, що сприяє їх розвитку, виховує самостійність, дисциплінованість і відповідальність. Важливе значення має також наявність у батьків вибору щодо форми догляду та виховання своїх дітей: можливість влаштування дитини до дошкільного закладу є необхідною передумовою для забезпечення гармонійного поєднання сімейних обов'язків з економічною та суспільною діяльністю.

У 2006 р. в міських поселеннях дошкільні заклади відвідували 68% дітей відповідного віку, що навіть перевищує рівень 1990 р. (64%). У сільській місцевості рівень охоплення дітей дошкільними закладами хоча й почав дещо зростати, все ж залишається набагато нижчим: 28% у 2006 р. проти 43% у 1990 р. (табл. 6.3).³

Що стосується загальноосвітньої підготовки, ситуація виглядає ще більш загрозливою. На початок 1990/91 навчального року рівень охоплення міських і сільських дітей шкільною освітою був майже однаковий (відповідно, 81% і 80%). До початку 2006/2007 н.р. у міських поселеннях цей показник зріс до 88%, тоді як у сільській місцевості — скоротився до 78%.

За всієї умовності обчислених показників охоплення навчанням, цілком очевидно, що сільські діти мають значно менше можливостей здобути повну загальну середню освіту, принаймні за місцем проживання (мається на увазі населений пункт). На початок 2006/07 н.р. майже 24% сільських школярів

³ При цьому слід враховувати, що стрімке зростання показників охоплення у 2002 р. було пов'язане із зміною шкільного віку: діти стали йти до школи з 6 років, тому контингент дітей дошкільного віку, що використовується в розрахунках як знаменник, зменшився.

відвідували денні навчальні заклади І—ІІ ступеня, тобто могли здобути у своїй школі тільки базову середню освіту. У міських поселеннях відсоток учнів таких закладів становив лише 4,3% загальної кількості. З числа випускників 9-х класів у сільській місцевості продовжують навчання в 10-му класі 63,8%, тоді як у містах — 71,9%.⁴

У багатьох регіонах кількість денних сільських загальноосвітніх закладів І та І—ІІ ступеня істотно перевищує кількість закладів І—ІІІ ступеня (особливо це стосується західних регіонів, а також Вінницької, Житомирської, Чернігівської областей), при цьому на всю країну налічується лише 12 сільських закладів ІІ—ІІІ ступеня. Контингент учнів у школах І та І—ІІ ступеня у сільській місцевості зазначених регіонів становить 40—50%, у Львівській області — 67%, у Тернопільській області — 90% порівняно з кількістю учнів закладів І—ІІІ ступеня. Тобто наявна мережа сільських загальноосвітніх закладів фізично неспроможна забезпечити належне охоплення сільських дітей повною середньою освітою.

До об'єктивних обставин, які зумовлюють специфіку сільської освітньої сфери, слід віднести особливості сільського розселення, для якого характерні велика кількість населених пунктів, їх територіальна розпорошеність за низької щільності заселення. Цілком очевидно, що утримувати школу І—ІІІ ступеня в кожному селі неможливо і нерационально як з фінансових міркувань, так і з огляду на забезпечення належної якості освітніх послуг — ця проблема для малокомплектних шкіл стоїть досить гостро. Водночас зосередженість шкіл у більш крупних населених пунктах вимагає відповідної організації транспортних перевезень учнів.

Станом на початок 2006/07 н.р. 8,4% учнів шкіл І—ІІ ступеня та 16,7% учнів шкіл І—ІІІ ступеня у сільській місцевості проживали на відстані більше 3 км від закладу і потребували підвезення. При цьому підвезення було організоване лише для 86% з них. У міських школах частка учнів, які потребували підвезення, становила трохи більше 3%, цілком імовірно, що значна її частина — діти із сільської місцевості. Отже, для багатьох сільських дітей здобуття загальної середньої освіти (особливо повної) пов'язане із залученням до маятникових навчальних міграцій в інші сільські або й міські населені пункти. Навіть за нормальної організації перевезень, для дітей це означає певні додаткові незручності (залежність від розкладу руху транспорту, більш ранній підйом тощо, слід додати також незадовільну якість доріг).

Проблематичність здобуття повної загальної середньої освіти за місцем проживання спонукає сільських дітей вступати після 9-го класу до спеціальних навчальних закладів — професійно-технічних училищ та вищих навчальних закладів (ВНЗ). Питома вага сільської молоді серед вступників до ВНЗ І—ІІ рівнів акредитації становить майже 40%, тоді як у загальній чисельності дітей віком 15—16 років сільські жителі становлять лише 35%. Співвідно-

⁴ Джерело: Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2006/07 навчального року: Стат. бюл. /Держкомстат України — К., 2007. — 82 с.

Таблиця 6.3. Охоплення дітей України дошкільною та загальною освітою за типом поселення, 1990—2006 рр.

Дошкільні заклади (дані на кінець року)						
	1990	1995	2000	2004	2005	2006
Кількість дітей у закладах, тис. осіб:						
всє населення	2428	1536	983	996	1032	1081
у міських поселеннях	1877	1222	824	820	840	877
у сільській місцевості	551	314	159	176	192	204
Охоплення дітей дошкільною освітою, % до кількості дітей відповідного віку:						
всє населення	57	44	40	50	51	54
у міських поселеннях	64	53	52	65	64	68
у сільській місцевості	43	28	18	24	27	28
Загальноосвітні навчальні заклади (дані на початок навчального року)						
	1990/ 91	1995/ 96	2000/ 01	2004/ 05	2005/ 06	2006/ 07
Кількість учнів, тис. осіб:						
всє населення	7132	7143	6764	5731	5399	5120
у міських поселеннях	4937	4894	4518	3772	3554	3366
у сільській місцевості	2195	2249	2246	1959	1845	1754
Охоплення дітей шкільною освітою, % до кількості дітей відповідного віку:*						
всє населення	81	79	83	85	84	84
у міських поселеннях	81	79	82	87	88	88
у сільській місцевості	80	81	83	80	78	78

Джерело: Статистичний щорічник України за 2006 рік. — К.: Вид-во «Консультант», 2007. — С. 430. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2006/07 навчального року: Стат. бюл. — К., 2007. — 82 с.

* За базу порівняння при розрахунках взято чисельність населення віком 6–17 років включно станом на початок, відповідно, 1991, 1996, 2001, 2005, 2006, 2007 років.

Джерело: Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989—2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року : Стат. зб. — Ч. II. — К.: Держкомстат України, 2006. — С. 4—66.

шення чисельності зарахованих до ВНЗ I—II рівнів акредитації із загальною чисельністю населення відповідного віку у сільській місцевості становить 14%, у міській — 11% (табл. 6.4).

Чисельність прийнятих до ВНЗ I—II рівнів акредитації у 2006 р. порівняно з 2005 р. зменшилася і серед сільської, і серед міської молоді. Фахівці відзначають, що скорочення контингенту вступників до цих закладів пов'язане з намаганням молоді вступити одразу до ВНЗ більш високого рівня акредитації, які надають вищий кваліфікаційний рівень.⁵

У західних та деяких центральних областях, які відзначаються доволі високою, порівняно із середньою по країні, часткою сільського населення, сільська молодь становить понад половину (Івано-Франківська, Львівська, Хмельницька, Вінницька, Київська, Житомирська області), а у Тернопільській, Рівненській, Чернівецькій, Закарпатській, Волинській областях — понад 60% загальної кількості зарахованих до ВНЗ I—II рівнів акредитації. Хоча загалом сільські діти вступають частіше до навчальних закладів, які знаходяться поблизу від місця проживання батьків, значні їх контингенти налічуються також в індустріальних регіонах — у Харківській області (3,7 тис. осіб), м. Києві та Одеській області (по 3,1 тис. осіб), Дніпропетровській та Донецькій областях (по 2,5 тис. осіб).

Таблиця 6.4. Зарахування міської і сільської молоді до вищих навчальних закладів України у 2005—2006 рр.

	ВНЗ I—II рівнів акредитації		ВНЗ III—IV рівнів акредитації	
	2005	2006	2005	2006
Загальна чисельність зарахованих осіб	169 223	151 178	503 034	507 683
в тому числі:				
міська молодь	103 142	91 344	363 255	353 264
сільська молодь	66 081	59 834	139 779	154 419
Співвідношення числа зарахованих з чисельністю населення відповідного віку, %	12,8	12,0	34,4	36,4
в тому числі:				
міська молодь	11,9	11,2	35,2	36,1
сільська молодь	14,6	13,6	32,3	37,3

Джерело: Стат. бюл. «Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України» на початок 2005/06 та 2006/07 навчального року.

⁵Амоша О.І., Антонюк В.П., Землянкін А.І. та ін. Активізація інноваційної діяльності: організаційно-правове та соціально-економічне забезпечення. — Донецьк, Ін-т економіки пром-сті НАНУ, 2007. — С. 81—82.

Серед зарахованих до ВНЗ III—IV рівнів акредитації частка сільської молоді помітно нижча — 30,4% у 2006 р. Водночас спостерігається доволі швидке її зростання: порівняно з 2005 р. чисельність сільської молоді серед вступників зросла на 14,6 тис. осіб, тоді як міської — скоротилася майже на 10 тис. осіб. Співвідношення зарахованих до ВНЗ III—IV рівнів акредитації із загальною чисельністю молоді 17—18 років у сільській місцевості навіть перевищує аналогічний показник у міських поселеннях: 37,3% проти 36,1%.

У Черкаській, Чернівецькій, Вінницькій, Івано-Франківській областях сільська молодь становить понад половину зарахованих до ВНЗ III—IV рівнів акредитації. Проте найбільші контингенти сільських вступників зосереджені в регіонах, де сформувалися потужні навчальні центри: у м. Києві (30,1 тис. осіб), Львівській (12,7 тис. осіб), Харківській (12,6 тис. осіб), Одеській (7,4 тис. осіб), Полтавській (6,7 тис. осіб), Дніпропетровській (6,5 тис. осіб) областях. При цьому слід зазначити, що частка осіб, зарахованих за цільовим направленням згідно з встановленою квотою, становить 10% загальної кількості вступників з числа сільської молоді.

Отже, загалом можна зробити висновок, що попри існуючі уявлення, вища освіта для сільської молоді не є менш доступною, ніж для міської. Це підтверджує не лише регіональний, а й відомчий та галузевий розподіл першокурсників. Хоча найбільший відсоток вступників до ВНЗ I—II рівнів акредитації спостерігається у закладах Міністерства аграрної політики України (62,0%) та Державного комітету лісового господарства України (57,9%), вони становлять близько половини і в закладах Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту (53,3%), Міністерства охорони здоров'я України (48,1%), Міністерства транспорту та зв'язку України (46,7%), а також 41,8% вступників до приватних ВНЗ. При цьому на спеціальності за галуззю знань «сільське господарство, лісництво і рибництво» до ВНЗ I—II рівнів акредитації було прийнято тільки 5 тис. осіб. Якщо припустити, що всі вони із сільської місцевості, це лише 8,5% загальної кількості вступників із сільської молоді.⁶

Вступники із сільської місцевості становлять 2/3 контингенту зарахованих до ВНЗ III—IV рівнів акредитації Міністерства аграрної політики України, значна їх частка спостерігається також у ВНЗ Міністерства охорони здоров'я України (36,4%), Міністерства освіти і науки України (26,0%), Міністерства транспорту та зв'язку України (22,4%) та приватних ВНЗ (29,7%). Більше половини (51,6%) сільських вступників зараховані до ВНЗ Міністерства освіти і науки України, майже 1/5 — до ВНЗ Міністерства аграрної політики України. Серед міських вступників питома вага ВНЗ зазначених міністерств становила, відповідно, 64,3% та 4,4%. В усьому іншому структурі зарахованих до ВНЗ III—IV рівнів акредитації за їх відомчою підпорядкованістю у сільської і міської молоді дуже подібні, в тому числі і за відсотком зарахованих до приватних ВНЗ (14,7 серед сільських вступників і 15,3 серед міських). На спеціальності за галуззю знань «сільське господарство, лісництво і рибництво» до ВНЗ III—IV рівнів акредитації було

⁶Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2006/07 навчального року: Стат. бюл. / Держкомстат України. — К., 2007. — 176 с.

прийнято 14,4 тис. осіб, що у співвідношенні із загальною кількістю вступників — сільських мешканців становить 9,3%.

Тобто сільська молодь загалом має можливість обирати як майбутню спеціальність, так і навчальний заклад, в якому її здобути. Майже однаковий відсоток зарахованих до приватних ВНЗ серед міської і сільської молоді свідчить, що частка населення, готового платити за навчання, не залежить від місця проживання. Цілком очевидно також, що сільська молодь мало орієнтована на здобуття суто сільськогосподарських професій, перевага надається спеціальностям, за якими здобуті професійні знання можуть використовуватися не лише у сільській місцевості, а й у містах.

Враховуючи зосередженість ВНЗ (особливо III—IV рівнів акредитації) у великих містах і майже повну їх відсутність у малих містечках та сільській місцевості, можна зробити висновок, що здобуття вищої освіти є однією з головних причин постійного міграційного відпливу сільської молоді до міст. Як показує когортний аналіз, саме у звичайному віці вступу до вищих навчальних закладів (15—16 років, а особливо — 17—18 років) відбувається перерозподіл поколінь молоді за місцевістю проживання: різко скорочується чисельність сільських мешканців і відповідно збільшується чисельність міських жителів. У віці, коли звичайно закінчують навчання у ВНЗ (20—23 роки), відбувається певний перерозподіл молоді від міських поселень до сільської місцевості, проте його обсяги не компенсують і третини від попереднього. Тобто тимчасовий переїзд у місто на навчання найчастіше переростає у зміну місцевості постійного проживання. Як наслідок, сучасні урбанізаційні процеси в Україні відбуваються переважно за рахунок осіб з вищою освітою.⁷

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що відносно низький освітній рівень сільського населення України зумовлений не лише обмеженістю доступу до закладів повної загальної середньої та вищої освіти, а й постійними міграційними втратами найактивнішої частини молоді, яка виїздить у міста для здобуття вищої освіти і після закінчення навчання намагається там залишитися. Переважно незворотний характер таких міграцій зумовлений не лише привабливістю міського способу життя. Вочевидь, це передусім пов'язано з можливостями реалізації людського потенціалу, зокрема через участь у ринку праці.

6.2. Економічна активність та структурні характеристики зайнятості сільського населення

Хоча загалом ситуація на ринку праці України досить благополучна, спостерігається якісна неоднорідність розвитку його міського й сільського сегментів. Порівняння показників економічної активності міського та сільського населення свідчить не тільки про різну швидкість, а й про різний напрям їх динаміки (табл. 6.5).

⁷Драгунова Т.А. Освіта мігрантів як чинник розвитку людського потенціалу України // Формування ринкової економіки : Зб. наук. праць. — Спецвипуск. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. — Т.1. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 181—185.

Таблиця 6.5. Показники економічної активності населення України за типом населення

	Міські поселення				Сільська місцевість			
	1999	2004	2005	2006	1999	2004	2005	2006
Кількість економічно активних, тис. осіб	15967,8	15504,5	15293,8	15295,6	6594,3	6697,9	6987,0	6949,8
Рівень економічної активності, %	63,9	62,3	61,3	61,3	58,2	61,2	64,1	64,2
Кількість зайнятих, тис. осіб	13737,9	14158,5	14093,9	14182,1	6209,9	6137,2	6586,1	6548,3
Рівень зайнятості, %	55,0	56,9	56,5	56,8	54,8	56,1	60,5	60,5
Кількість безробітних, тис. осіб	2229,9	1346,0	1199,9	1113,5	384,4	560,7	400,9	401,5
Рівень безробіття, %	14,0	8,7	7,8	7,3	5,8	8,4	5,7	5,8

Джерело: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 60, 134—140.

У міській місцевості протягом 1999—2006 рр. абсолютні та відносні показники економічної активності населення поступово знижувалися, при цьому стабільно зростала зайнятість і швидко знижувалося безробіття. Динаміка сільського ринку праці не виявляла такої сталості: спостерігалось зростання не лише показників економічної активності і зайнятості, а й безробіття. Відчутного зниження рівня сільського безробіття було досягнуто лише у 2005 р., до того ж воно відбулося на тлі істотного підвищення рівня економічної активності сільського населення. Але у 2006 р. безробіття в сільській місцевості знову дещо зросло. Відсутність чіткої тенденції до поліпшення ситуації на сільському ринку праці свідчить про те, що позитивні ознаки економічного пожвавлення, які спостерігаються в країні з 2000 р., відчули поки що переважно міські мешканці.

Той факт, що рівень економічної активності та рівень зайнятості сільського населення вищі, а рівень безробіття — нижчий, ніж у міського населення (хоча за останнім показником розрив між ними постійно скорочується), зовсім не свідчить про більш сприятливі умови для працевлаштування або вищу конкурентоспроможність селян на ринку праці. Це пов'язано з тим, що програмою

обстеження економічної активності населення працюючі в особистих селянських господарствах, продукція яких хоча б частково реалізується на ринку, віднесені до зайнятих. Так, у 2006 р. із загальної кількості зайнятого сільського населення 2,8 млн осіб (або 43%) працювали в особистих селянських господарствах.⁸

Специфіка сфер діяльності сільського населення виявляється у відмінностях повікових рівнів економічної активності та зайнятості (рис. 6.2). У сільській місцевості спостерігаються значно вищі рівні економічної активності та зайнятості серед молоді віком 15—24 років та осіб старшого віку (50—70 років), що пов'язано із веденням особистих селянських господарств. Проте у середніх вікових групах (25—49 років) ці показники істотно нижчі порівняно з міськими поселеннями. Це можна пояснювати багатьма чинниками: вищим рівнем народжуваності у сільській місцевості, сезонним циклом сільськогосподарського виробництва та його залежністю від природно-кліматичних умов, але головна причина полягає в обмеженості сільського ринку праці, особливо з огляду на якісні характеристики можливих робочих місць.

Більше половини зайнятості сільського населення у 2006 р. припадало на неформальний сектор економіки, причому лише за останні три роки чисельність працюючих у цьому секторі зросла на 727,6 тис. осіб, а його частка в загальних обсягах зайнятості сільського населення — на 8,5 процентних пунктів.⁹ Неформальна зайнятість, яка за сутністю є паліативною, сурогатною формою зайнятості, виявилася найбільш доступною для сільських мешканців. Переважно це робота у напівнатуральному сільському господарстві,

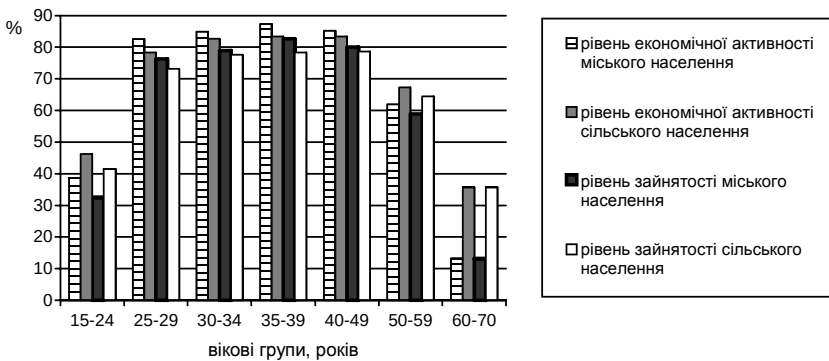

Рис. 6.2. Повікові рівні економічної активності та зайнятості міського й сільського населення України у 2006 р., %

Джерело: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 66.

⁸Розраховано за: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 87—89.

⁹Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 97.

де зберігається патріархальний спосіб виробництва, заснований переважно на простій фізичній праці. Зосередженість зайнятості в цьому секторі свідчить про низьку продуктивність праці та неефективне використання сільського трудового потенціалу, виключеність із сфери дії трудового законодавства (зокрема щодо тривалості робочого часу та відпочинку) і майже повну соціальну незахищеність переважної частини сільських трудівників.

Кількість найманих працівників сільськогосподарських підприємств за період 2000—2006 рр. зменшилася вдвічі. Особливо швидко скорочувався штатний персонал великих та середніх підприємств, що пов'язано з ліквідацією колективних сільськогосподарських підприємств, розпаюванням їх землі та майна. Процес подальшого роздібнення і розпорощення виробничих ресурсів та зайнятості по мікропідприємствах і домашніх господарствах, які не можуть забезпечити високої ефективності економічної діяльності та продуктивності праці, триває й нині.

Водночас слід зазначити, що сільськогосподарські підприємства також демонструють надзвичайно низьку продуктивність. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників сільськогосподарських підприємств — найнижча з усіх видів економічної діяльності і становить лише половину від середнього рівня по економіці. У грудні 2006 р. 25,6% працівників сільського господарства, які відпрацювали повну норму робочого часу, мали заробітну плату не вище законодавчо встановленого мінімального розміру (400 грн); майже половина працівників, які відпрацювали не менше 50% норми робочого часу, мали заробітну плату в межах прожиткового мінімуму для працездатних осіб (505 грн).¹⁰

Низьку продуктивність у вимірі дохідності дає також зайнятість у соціальній сфері, на яку припадає близько 15% зайнятості сільського населення. Розмір заробітної плати працівників освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги абсолютно не відповідає їх кваліфікаційному рівню та не забезпечує соціального престижу цих видів діяльності. У 2006 р. середньомісячна заробітна плата штатних працівників освіти України становила 806 грн, охорони здоров'я та соціальної допомоги — 658 грн. Сільські вчителі та медики одержують ще менші суми, оскільки у сільській місцевості фактично відсутні вищі навчальні та елітні загальноосвітні заклади (гімназії, ліцеї тощо), спеціалізовані медичні установи, а сільські комунальні бюджети надто бідні для того, щоб встановлювати надбавки чи доплати до фонду оплати праці, визначеного субвенціями з державного бюджету.

Надзвичайно низька оплата праці на підприємствах сільської місцевості є одним з головних чинників низької мотивації населення до економічної активності.

Організаційно-галузева структура, зокрема домінування неформальної сільськогосподарської діяльності, визначає й інші соціально-економічні характеристики зайнятості сільського населення. У міській місцевості 57,2% зайнятого населення мають вищу освіту (всіх рівнів), у сільській — 25,0%; по повній

¹⁰Праця України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 231.

вищій освіті ці частки становлять відповідно 28,8% та 9,0%. Майже чверть зайнятих селян не мали навіть повної загальної середньої освіти.¹¹

Освітній склад населення значною мірою пов'язаний з розподілом зайнятого населення за групами занять, професій, що визначає їх місце у суспільному поділі праці, роль в управлінні, умови праці, рівень технічної оснащеності тощо. Саме ці дані характеризують міжпрофесійну стратифікацію, в основі якої лежать відмінності щодо характеру праці, рівня знань, необхідних для виконання професійних обов'язків, та різний ступінь «наближення» до функцій соціальної організації й контролю.

Як свідчить рис. 6.3, між професійним складом зайнятих залежно від типу місцевості існують різкі відмінності. Домінантною рисою цих відмінностей є концентрація переважної частини зайнятих сільських жителів у групі занять «найпростіші професії» (55,6% загальної кількості зайнятого сільського населення проти 11,6% у міського населення).

Невисока питома вага серед сільських зайнятих представників усіх занять білокомірцевого сегменту (сумарна частка законодавців, вищих державних службовців, керівників, професіоналів, спеціалістів та технічних службовців становить 16,8% зайнятого сільського населення проти 43,5% у міського), а почасти — й таких груп «синіх комірців», як робітники сфери обслуговуван-

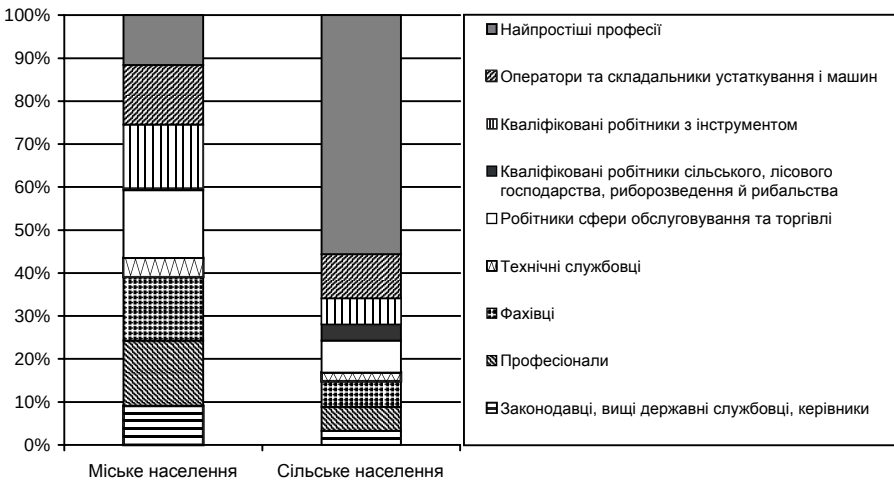

Рис. 6.3. Розподіл зайнятого населення України за типом поселення та професійними групами у 2006 р., %

Джерело: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 87.

¹¹ Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 72.

ня й торгівлі та кваліфіковані робітники з інструментом, відбиває одномірність та архаїчність соціально-професійного портрету сільського населення, що формується на тлі однобокого, збідненого економічного буття вітчизняного села, слабого розвитку чи ж занепаду інфраструктури (особливо соціальної), а відтак — надто обмежених можливостей для професійної самореалізації сільських жителів.

Зіставлення професійної і освітньої структур зайнятих, незалежно від місця проживання, свідчить про поширеність ситуацій неадекватної зайнятості, коли особи з вищою освітою вимушені виконувати роботи, які не потребують особливої кваліфікації. Частково це може пояснюватися доволі високим рівнем зайнятості осіб пенсійного віку, низькою оплатою складної професійної праці у бюджетній сфері, іншими чинниками. Проте цілком очевидно, що існує гострий дефіцит робочих місць для осіб з високим рівнем освітньо-професійної підготовки, особливо у сільській місцевості.

Обмеженість сільського ринку праці виявляється також у структурних відмінностях причин економічної неактивності населення. У складі сільського населення працездатного віку, яке не бере участі в ринку праці, вдвічі більша частка зневірених та осіб, які вважають, що для них немає підходящої роботи, у багато разів вища питома вага неактивних через сезонність виробництва та дезорієнтацію в ринковій інфраструктурі (табл. 6.6). Контингент економічно неактивного населення з названих чотирьох причин (а їх можна вважати ознаками прихованого безробіття) у сільській місцевості перевищує

Таблиця 6.6. Причини економічної неактивності населення України працездатного віку залежно від типу місцевості у 2006 р.

	Міське населення	Сільське населення
Економічно неактивне населення працездатного віку — всього, <i>тис. осіб</i>	5 931,8	2 386,2
в тому числі за причинами неактивності, у % до підсумку:		
пенсіонери	17,3	14,6
учні, студенти	48,2	36,7
зайняті в домашньому господарстві	21,8	27,9
за станом здоров'я	3,6	4,1
зневірені	1,8	4,0
вважають, що немає підходящої роботи	0,9	1,6
сезонний характер роботи	0,3	2,0
не знають, де і як шукати роботу	0,4	1,8
інші	5,7	7,3

Джерело: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 123—124.

аналогічний показник у міській місцевості (224 тис. осіб проти 202 тис. осіб, відповідно), хоча загалом чисельність сільського неактивного населення у 2,5 рази менша. Поширеність прихованого безробіття серед сільського економічно неактивного населення працездатного віку (практично кожен десятий не шукав роботи, оскільки не мав надії її знайти) свідчить про гостру нестачу робочих місць з прийнятними умовами.

Більш як третина сільських зневірених раніше не мали роботи, тобто не змогли знайти собі першого робочого місця (серед міських — менше чверті). У складі сільських зневірених істотно вища частка випускників навчальних закладів (21,3% проти 18,3% у міського населення), при цьому значно менша частка осіб, які з останнього місця роботи звільнилися за власним бажанням (23,6% проти 34,5% у міського населення).¹²

Аналіз показників економічної активності та зайнятості сільського населення свідчить про величезний дефіцит гідної праці практично за всіма аспектами: обмежені можливості працевлаштування внаслідок недостатньої кількості робочих місць, відсутність вибору форм та видів діяльності; низька продуктивність зайнятості як джерела доходу; нестабільність роботи та незахищеність на робочому місці. Цілком очевидно, що саме ця обставина спонукає сільське населення (особливо молодь) шукати кращої долі в містах.

6.3. Особливості безробіття сільського населення

Як уже зазначалося, за даними обстеження економічної активності, програма якого побудована за стандартами Міжнародної організації праці, рівень безробіття сільського населення загалом нижчий, ніж у міського. Проте це співвідношення істотно різниться залежно від віку та рівня освіти населення.

Найбільші відмінності у рівнях безробіття міського й сільського населення спостерігаються серед молоді 15—24 років: 16,1% та 10,1%, відповідно (рис. 6.4). У контингенті безробітного міського населення представники цієї вікової групи становлять майже 30%, серед безробітних селян — близько чверті. При дослідженнях ринку праці молоді 15—24 років зазвичай приділяється найбільша увага: у цей період відбувається перехід від дитинства до дорослого життя, важливим етапом якого є пошук першого робочого місця. Тому традиційно молодь (а за стандартами Міжнародної організації праці до молоді відносять осіб віком 15—24 років) вважається однією з найвразливіших категорій населення на ринку праці. Проте у випадку міжпоселенської диференціації рівнів молодіжного безробіття слід мати на увазі, що сільська молодь більшою мірою залучена до економічної активності через неформальну зайнятість (переважно в особистих селянських господарствах — саме там працюють майже дві третини зайнятої молоді віком 15—24 років). Серед населення віком 25 років і старше різниця в рівнях безробіття не перевищує

¹² Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 129—130.

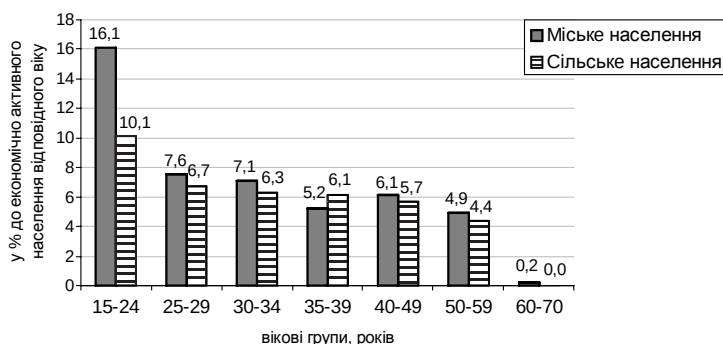

Рис. 6.4. Повікові рівні безробіття міського й сільського населення України у 2006 р., %

Джерело: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 66

1 процентного пункту, причому у віковій групі 35—39 років рівень безробіття міського населення навіть нижчий, ніж сільського. З цього можна зробити висновок, що знайти роботу в сільській місцевості поза межами особисто-го селянського господарства доволі складно.

Це підтверджує також зіставлення рівнів безробіття міського й сільського населення залежно від здобутої освіти. Як показує діаграма на рис. 6.5, рівень безробіття серед осіб з повною та неповною вищою освітою мало залежить від типу населеного пункту, тоді як для осіб без вищої освіти проблема безробіття значно гостріша в міських поселеннях. Причому, що нижчий освітній шабель, то більша різниця в рівнях безробіття: серед осіб з повною загальною освітою рівень безробіття в містах перевищує рівень безробіття в сільській місцевості в 1,4 раза, з базовою загальною — в 1,8 раза, з початковою загальною або без освіти — у 8 разів.

Наведені дані ще раз підтверджують, що особам з високим освітньо-професійним рівнем, які проживають у сільській місцевості, значно важче знайти підходящу роботу.

Про більші можливості працевлаштування на міському ринку праці свідчить і структура причин безробіття. Серед міських безробітних 40,4% звільнилися з останнього місця роботи за власним бажанням, у сільській місцевості з цієї причини було не зайнято 29,1% безробітних. Найпоширенішою причиною сільського безробіття є звільнення з економічних причин: цю причину указали 36,6% загальної кількості сільських безробітних проти 27,7% у містах.¹³ Слід зазначити, що за даними Державного центру зайнятості на сільськогосподарських підприємствах спостерігається найвищий відсоток «виконання»

¹³ Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 106.

передбачуваних обсягів вивільнення працівників: 50,1%, тоді як в середньому по всіх видах діяльності — 30,1%. Тобто підприємства інших видів діяльності знаходять можливість уникнути скорочення чисельності працівників.¹⁴

Загалом можна зробити висновок, що у міських поселеннях переважають форми безробіття, пов'язані з мобільністю робочої сили, тобто працівники мають можливість змінити місце роботи і впевнені в тому, що знайдуть нове робоче місце. У сільській місцевості безробіття має переважно вимушений характер, що загрожує багатьма негативними соціально-економічними наслідками: втрата роботи у зв'язку з перепрофілюванням, структурною реорганізацією або ліквідацією підприємства завжди викликає стрес та погіршує морально-психологічний стан людини, доволі часто потребує перекваліфікації або навчання новим професіям, і безробіття може перейти у хронічну форму. Хоча за даними обстеження економічної активності населення частка безробітних, які шукають роботу більше одного року, серед сільського населення дещо менша, ніж у міського (23,3% і 26,5%, відповідно)¹⁵, це пояснюється специфікою сільського ринку праці. В ситуації дуже вузького кола імовірних робочих місць сільські мешканці не ведуть довготривалих пошуків роботи; вони або займаються напівнатуральним особистим селянським господарством (і переходять до статусної групи зайнятих), або полишають ринок праці, переходячи до категорії зневірених чи інших груп економічно неактивного населення.

Проблематичність працевлаштування у сільській місцевості виявляється також в розподілі безробітних за способами пошуків роботи (рис. 6.6). Пере-

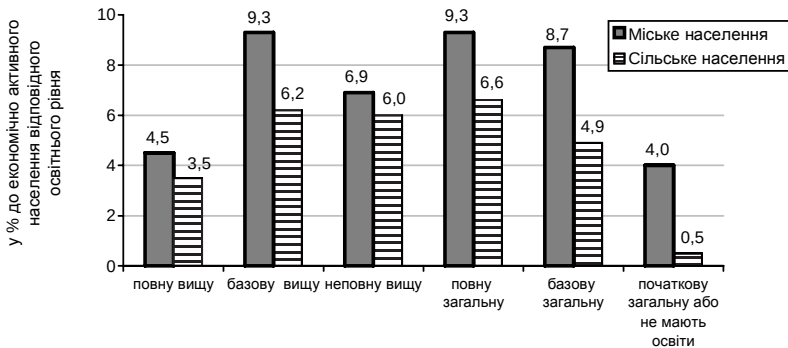

Рис. 6.5. Рівні безробіття міського й сільського населення України залежно від освіченості у 2006 р., %

Джерело: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 72

¹⁴Праця України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 52.

¹⁵Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 112.

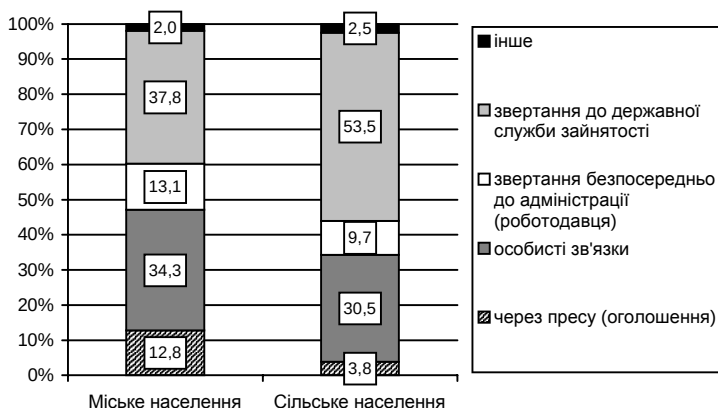

Рис. 6.6. Розподіл безробітного населення України за способами пошуку роботи та типом поселення у 2006 р., у %

Джерело: Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 108.

важна більшість безробітних селян, які шукали роботу, звернулися до державної служби зайнятості (53,5%), ще 30,5% намагалися використати особисті зв'язки. Міські безробітні для пошуків роботи також активно використовують особисті зв'язки (34,3% безробітних, які шукали роботу), проте набагато рідше звертаються по допомогу до державної служби зайнятості (37,8%). Натомість вони значно більше користуються засобами масової інформації (12,8% безробітних, які шукали роботу, проти 3,8% у сільській місцевості) та частіше звертаються безпосередньо до адміністрації підприємств (13,1% проти 9,7% у сільській місцевості).

Наведені вище дані свідчать про те, що сільські безробітні мало покладаються на власні зусилля у пошуках роботи, сподіваючись переважно на сприяння та допомогу з боку державної служби зайнятості. Ця пасивність є прямим наслідком обмеженості інформаційного простору та фізичною відсутністю робочих місць з прийнятними умовами у сільській місцевості, що спонукає безробітних селян звертатися до державної служби зайнятості якщо не за сприянням у працевлаштуванні, то хоча б для одержання відповідної соціальної допомоги. З огляду на значно нижчий рівень матеріального добробуту та критичну ситуацію із зайнятістю, для селян навіть мінімальна допомога по безробіттю є вагомим і стабільним джерелом грошових доходів.

Остання обставина зумовлює істотні відмінності у показниках та протилежну спрямованість динаміки зареєстрованого безробіття за типом населеного пункту, порівняно з розглянутими вище даними обстеження економічної активності населення. До 2000 р. рівень зареєстрованого безробіття у сільській місцевості був нижчий, ніж у міській. Та, оскільки у містах цей показник почав знижуватися, а в селах — продовжував зростати, у 2004 р. рівень зареєстрованого

безробіття сільського населення вже вдвічі перевищував аналогічний показник міського населення. Хоча у 2005—2006 рр. нарешті намітилася тенденція і до зниження рівня сільського зареєстрованого безробіття, це співвідношення залишається незмінним. У 2006 р. чисельність сільських мешканців, які мають офіційний статус безробітних (тобто зареєстровані у державній службі зайнятості як безробітні), вже перевищила контингент зареєстрованих безробітних городян.¹⁶

Водночас найвище навантаження на одне вільне робоче місце припадає саме на професійні групи, які найбільш пов'язані із сільським господарством — кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства (20 незайнятих громадян на 1 вакансію) та найпростіші професії (9 осіб), при тому, що загалом цей показник становить 5 осіб.¹⁷

Обмеженість можливостей реалізувати себе як «економічну людину» означає не лише втрату частини трудового потенціалу, а й загрожує збереженню людського потенціалу сільського населення, оскільки невдоволення життям та зневіра у власних силах призводять до руйнації особистісних настанов на активну самозабезпечувальну поведінку, накопичення протестних настроїв, погіршення соціального самопочуття, що неодмінно відбивається на стані здоров'я та середній тривалості життя.

¹⁶Економічна активність населення України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 53—54, 172—173.

¹⁷Праця України 2006: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 58.

Розділ 7

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ ДОМОГОСПОДАРСТВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

7.1. Рівень та структура доходів сільських домогосподарств

Доходи традиційно виступають однією із основних характеристик матеріального становища населення та ключовим індикатором життєвого рівня в цілому. При визначенні бідності на державному та міжнародному рівнях монетарний підхід також має пріоритетне значення. Саме тому при дослідженні соціально-економічних проблем розвитку на рівні країни та окремих територій виявлення основних тенденцій та структурних зрушень у формуванні доходів домогосподарств виходить на передній план.

Процес економічного зростання, що спостерігався в Україні починаючи з 2000 р., безпосередньо вплинув на процеси покращення матеріального становища переважної більшості населення країни. Перш за все, тенденції макроекономічного зростання вплинули на рівень доходів та витрат населення, їх структуру, сприяли зменшенню рівня заборгованості з виплат заробітної плати, пенсій, стипендій та інших державних соціальних стандартів та гарантій.

Найменшою мірою означені позитивні тенденції торкнулися сільського населення. Досить сказати, що за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України в 2006 р. близько 26,5% селян мали загальні еквівалентні доходи, нижчі за величину прожиткового мінімуму (табл. 7.1). По містах України цей показник становив відповідно 18,8% (у великих містах — 14,9%; в малих містах — 25,4%). При цьому в 2000 р. питома вага сільського населення, яке отримувало загальні еквівалентні доходи нижче рівня прожиткового мінімуму, дорівнювала 85,3%, що було менше за ці показники у великих та малих містах: 87,9% і 89,0% відповідно. Проте протягом наступних років питома вага осіб, які одержували доходи, нижчі за рівень прожиткового мінімуму, в сільській місцевості почала перевищувати відповідні показники по великих, а згодом і по малих містах. Врешті-решт, з 2003 р. і до тепер відсоток осіб з доходами нижче прожиткового мінімуму по сільській місцевості є найвищим серед інших типів населених пунктів.

Таблиця 7.1. Питома вага населення з загальними еквівалентними доходами, нижчими за розмір прожиткового мінімуму у 2000—2006 рр.

Рік	Прожитковий мінімум, грн на одну особу в розрахунку на місяць	Питома вага населення, %		
		Великі міста	Малі міста	Села
2000	270,10	87,9	89,0	85,3
2001	311,30	81,4	86,4	83,8
2002	342,00	75,2	84,0	83,6
2003	342,00	60,0	71,8	72,2
2004	362,23	40,3	57,3	56,4
2005	423,00	21,9	34,3	32,2
2006	463,75**	14,9	25,4	26,5

* Середньорічне значення

** Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

В цілому доходи селян при порівнянні з доходами населення міст, і великих, і малих, можна охарактеризувати як дуже низькі. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, в 2006 р. загальні еквівалентні доходи сільського населення дорівнювали 639,5 грн на місяць у розрахунку на одну особу, що складало лише 83,6% середнього значення по містах України. Середній розмір сукупних еквівалентних витрат у сільській місцевості в 2006 р. дорівнював 567,5 грн на місяць, а по містах України цей показник у 2006 р. становив 725,7 грн.

Аналізуючи динаміку доходів та витрат сільського населення України, особливо увагу необхідно звернути на інтенсивність зростання показників в цінах базового року, адже така динаміка дає змогу формувати адекватне уявлення про реальні зміни матеріального становища населення, елімінуючись від впливу інфляційного чинника. Динаміка сукупних еквівалентних доходів та витрат сільського населення у цінах 1999 р., що наведена в табл. 7.2, характеризує стабільну тенденцію до зростання доходів та витрат починаючи з 2001 р.

Відмітимо, що найбільші темпи приросту як доходів, так і витрат (у цінах 1999 р.) спостерігалися в 2004—2005 рр. При цьому річні темпи зростання доходів у 2005 р. були вищими в сільській місцевості, що насамперед пояснюється підвищенням мінімальної пенсії та інших соціальних виплат. Прискорена інтенсивність зростання загальних еквівалентних доходів та сукупних еквівалентних витрат, яка була притаманна сільському і міському населенню значно пригальмувалася у 2006 р., хоча в абсолютному виразі підвищення доходів продовжувалося. В середньому за 1999—2006 рр. загальні еквівалентні доходи сільського населення (в цінах 1999 р.) зросли майже в 2,1 раза, сукупні еквівалентні витрати — збільшилися на 53,0%. По містах загальні еквівалентні доходи в цінах 1999 р. зросли в 2,67 раза, а сукупні еквівалентні витрати — на 83,5 відсотка (рис. 7.1).

Таблиця 7.2. Динаміка загальних еквівалентних доходів та витрат населення України за 1999—2006 рр. у цінах 1999 р., грн на місяць

Роки	Загальні еквівалентні доходи		Сукупні еквівалентні витрати	
	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення
1999	150,6	139,2	180,5	192,4
2000	145,1	134,9	175,4	193,1
2001	154,6	157,5	170,5	198,2
2002	172,4	186,9	181,1	216,6
2003	193,4	214,9	189,6	242,3
2004	223,1	257,7	217,1	270,8
2005	286,6	326,1	259,2	325,5
2006	311,2	372,3	276,1	353,1

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

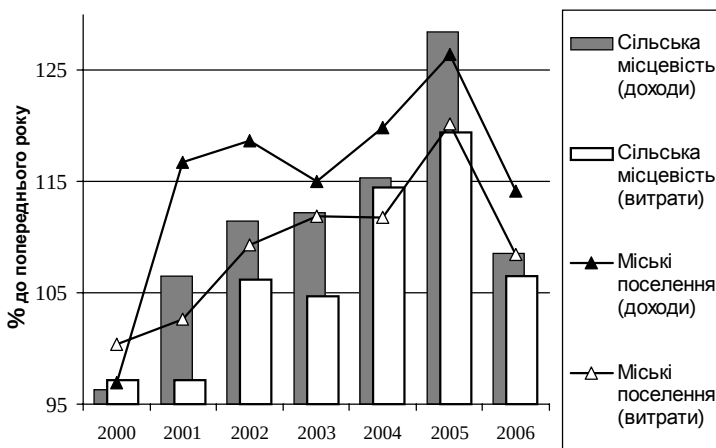

Рис. 7.1. Динаміка темпів приросту загальних еквівалентних доходів та сукупних еквівалентних витрат населення в сільській та міській місцевостях України за 2000—2006 рр., %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Держкомстатом України

Таким чином, інтенсивність зростання сукупних еквівалентних доходів та витрат сільського населення за 1999—2006 рр. істотно поступалася темпам зростання відповідних показників в цілому по містах України, що сприяло посту-

повому відриву доходів селян в абсолютному значенні від доходів жителів міст. Зрозуміло, що основні причини низького рівня матеріальної забезпеченості селян порівнянно з міським населенням лежать у площині специфіки формування доходів. Дослідження структури доходів сільських домогосподарств має дати відповідь на запитання: за рахунок яких складових зростання доходів у містах випереджає показники по сільських населених пунктах?

У 2006 р. основним джерелом доходів сільських домогосподарств була оплата праці (близько 31,6% усіх загальних доходів), в той же час у домогосподарствах великих міст України цей показник дорівнював 61,5%, малих міст — відповідно 51,6%. Отже, якщо в містах заробітна плата сьогодні стає не просто основним джерелом доходів, а забезпечує понад половину бюджету домогосподарства, то в селах вона складає менше третини загальних доходів (табл. 7.3).

Натомість, пенсійні виплати для села мають більше значення, ніж для міст, до того ж за ступенем важливості для сімейного бюджету вони несуттєво посту-

Таблиця 7.3. Структура загальних доходів домогосподарств України за типами населених пунктів у 2006 р., %

Вид доходу	Тип населеного пункту			Україна
	Великі міста	Малі міста	Села	
Оплата праці	61,5	51,6	31,6	50,5
Доходи від підприємницької діяльності	4,8	5,2	4,4	4,8
Доходи від власності	0,4	0,2	1,5	0,7
Доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства	0,1	1,6	12,4	4,0
Нагуральні доходи від особистого підсобного господарства	0,9	4,7	14,5	5,7
Пенсії	19,7	23,6	24,6	22,1
Субсидії	0,1	0,1	0,1	0,1
Пільги	1,4	1,3	0,8	1,2
Інші соціальні трансферти, в т.ч. стипендії	2,2	2,9	3,1	2,6
Грошова допомога від родичів та знайомих	5,2	4,9	3,9	4,8
Доходи від продажу власного майна та нерухомості	0,9	0,2	0,3	0,5
Інші надходження	2,8	3,7	2,8	3,0
В цілому	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Держкомстатом України

паються заробітній платі — у структурі загальних доходів лише на 7,0 відсоткових пунктів проти 41,8 в.п. у великих містах та 28,0 в.п. у малих містах.

Загалом, при порівнянні структури загальних доходів домогосподарств України, які проживають у різних типах населених пунктів, структура загальних доходів сільських домогосподарств відзначається меншою значимістю оплати праці та більшою значимістю таких джерел доходів, як: пенсійні виплати (24,6%), натуральні доходи від особистого підсобного господарства (14,5%), доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства (12,4%). Якщо для жителів міст натуральні доходи від ведення особистого підсобного господарства давно втратили актуальність і лише для мешканців малих міст залишаються незначною додатковою підтримкою для сімейного бюджету, то в сільській місцевості вони все ще входять до трійки основних джерел існування, забезпечуючи майже кожному сьому гривню сімейного бюджету.

Таким чином, в цілому структура загальних доходів сільських домогосподарств істотно відрізняється від структури загальних доходів домогосподарств України, які проживають в інших типах населених пунктів. Низька питома вага оплати праці та доходів від підприємницької діяльності поряд з високою часткою пенсійних виплат та натуральних доходів від особистого підсобного господарства формують особливий профіль матеріального становища домогосподарств сільської місцевості.

Для повнішої характеристики особливостей формування джерел загальних доходів сільського населення слід проаналізувати основні закономірності зміни їх структури за 1999—2006 рр. (рис. 7.2).

Динаміка структури загальних доходів сільських домогосподарств за 1999—2006рр. свідчить про наявність стабільної тенденції до зростання ролі оплати праці, пенсійних виплат та доходів від підприємницької діяльності. Особливо відчутно зросла роль заробітної плати — з 16,7 до 31,6% за вісім років. Поряд з цим, щороку зменшується впливовість та значення для загальних доходів сільських домогосподарств питомої ваги натуральних доходів від особистого підсобного господарства — якщо в 1999р. вони забезпечували 45,4% усіх загальних доходів сільських домогосподарств, то в 2006 р. ця стаття склала 14,5%. Отже, загалом динамічні зрушення характеризують позитивні процеси в економіці та матеріальному становищі сільських домогосподарств. Проте питома вага натуральних доходів досі залишається досить високою, а грошові доходи від продажу сільгосппродукції не набувають більшого значення, хоча праця в ОПГ залишається чи не єдиним стабільним джерелом трудових доходів.

Наведений економічний розріз дає змогу стверджувати, що за 1999—2006 рр. в структурі сукупних доходів сільських домогосподарств України відбулися відчутні якісні зрушення, які вплинули на процеси формування основних джерел загальних доходів, змінивши їх розміри та пропорції.

Водночас особливий науковий інтерес викликає і економічний аналіз структури загальних доходів сільських домогосподарств різного соціально-демографічного складу, адже саме в цьому разі виникає можливість встановлення особливостей формування доходів та витрат окремих категорій сільського населення. Так,

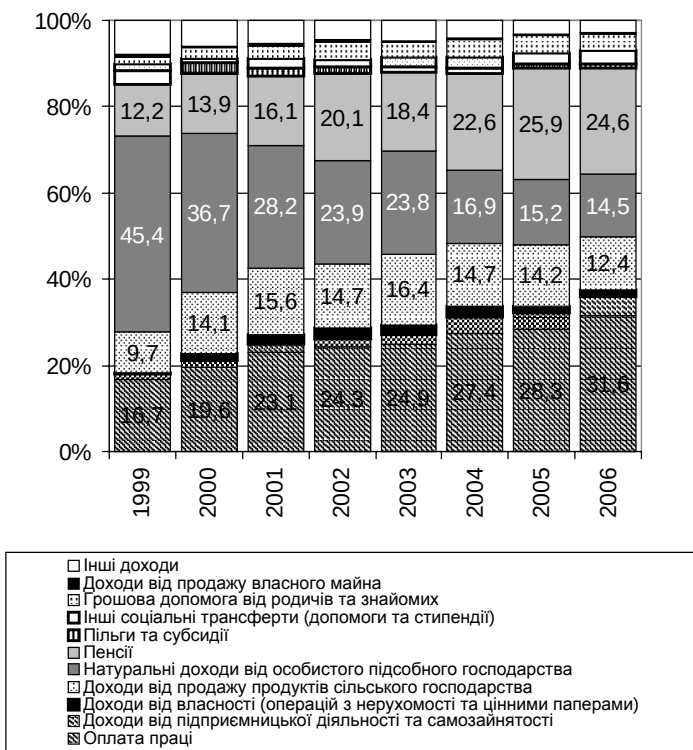

Рис. 7.2 Структура загальних доходів сільських домогосподарств України за 1999—2006 рр., %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Держкомстатом України

у 2006р. в структурі загальних доходів сільських домогосподарств, у складі яких є діти, питома вага оплати праці була вищою за відповідний показник по домогосподарствах без дітей, склавши 39,5% проти 24,1% (табл. 7.4).

Зазначимо, що в цілому сільські домогосподарства з дітьми демонструють вищу економічну активність, про що свідчать показники питомих ваг оплати праці, доходів від підприємницької діяльності, від особистого підсобного господарства в структурі загальних доходів, які перевищують відповідні показники по домогосподарствах без дітей. Причому пенсійні виплати в домогосподарствах з дітьми становлять лише 12,3%, тоді як у домогосподарствах без дітей цей показник майже втричі вищий і дорівнює 36,7%. Поряд з цим, сільські домогосподарства з дітьми отримують менше субсидій та пільг,

Таблиця 7.4. Структура загальних доходів сільських домогосподарств залежно від наявності дітей за 2006 р., %

Вид доходу	Домогосподарство з дітьми	Домогосподарство без дітей	В цілому по сільській місцевості
Оплата праці	39,4	24,1	31,6
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,2	2,5	4,4
Доходи від власності (операцій з нерухомості та цінними паперами)	1,1	1,9	1,5
Доходи від продажу продуктів сільського господарства	13,0	11,9	12,4
Натуральні доходи від особистого підсобного господарства	14,4	14,6	14,5
Пенсії	12,3	36,7	24,6
Пільги та субсидії	0,7	1,0	0,9
Інші соціальні трансферти (допомоги та стипендії)	5,2	1,0	3,1
Грошова допомога від родичів та знайомих	4,7	3,1	3,9
Доходи від продажу власного майна та нерухомості	0,5	0,2	0,3
Інші доходи	2,5	3,0	2,8
В цілому	100,0	100,0	100,0

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

однак питома вага інших соціальних трансфертів (допомог, стипендій) в структурі їх загальних доходів перевищує відповідні показники по домогосподарствах без дітей — 5,2% проти 1,0%. Зрозуміло, що такі відмінності у джерелах формування доходів пояснюються соціально-демографічним складом домогосподарств і можуть вважатися закономірними.

Досліджуючи структуру загальних доходів сільських домогосподарств, особливу увагу слід приділити джерелам формування доходів домогосподарств, у складі яких є пенсіонери (табл. 7.5).

Наявність у сільських домогосподарствах хоча б одного пенсіонера зменшує питому вагу оплати праці в структурі загальних доходів до 18,8%, в домогосподарствах, які складаються виключно з пенсіонерів — до 2,4%, в домогосподарствах, які складаються виключно з пенсіонерів одинаків, — до 0,8%. Питома вага пенсійних виплат відповідно збільшується, складаючи в

Таблиця 7.5. Структура загальних доходів сільських домогосподарств, у складі яких є хоча б одна особа пенсійного віку в 2006 році, %

Вид доходу	Домогосподарства, у складі яких наявний хоча б один пенсіонер	Домогосподарства, які складаються виключно з пенсіонерів	Домогосподарства, які складаються виключно з пенсіонерів одиниць
Оплата праці	18,8	2,4	0,8
Доходи від підприємницької діяльності	1,9	0,2	0,3
Доходи від власності (операцій з нерухомості та цінними паперами)	1,7	2,3	2,4
Доходи від продажу продуктів сільського господарства	10,4	9,2	7,1
Натуральні доходи від особистого підсобного господарства	15,5	15,6	16,7
Пенсії	43,1	61,8	60,5
Субсидії	0,1	0,1	0,3
Пільги	1,1	1,5	1,9
Інші соціальні трансферти (допомоги та стипендії)	1,9	0,5	0,6
Грошова допомога від родичів та знайомих	2,6	2,4	3,5
Доходи від продажу власного майна та нерухомості	0,1	0,0	0,0
Інші доходи	2,8	4,0	6,0
В цілому	100,0	100	100,0

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

2006 р. — 43,1%, 61,8% і 60,5% усіх загальних доходів. Важливою особливістю структури загальних доходів домогосподарств, у складі яких є хоча б один пенсіонер, є менше, ніж в цілому по сільських домогосподарствах, значення питомої ваги доходів від підприємницької діяльності і само зайнятості й доходів від продажу сільськогосподарської продукції та, навпаки, вище — натуральних доходів з особистого підсобного господарства.

Таким чином, соціально-демографічні особливості складу домогосподарств суттєво впливають на джерела формування загального доходу сільських мешканців, а отже, соціально-демографічні чинники можуть безпосередньо впливати і на середній розмір загальних доходів та сукупних витрат.

Порівняння розміру загальних еквівалентних доходів та витрат у сільських домогосподарствах різного соціально-демографічного складу, у 2006 році показує, що найбільший рівень як сукупних еквівалентних витрат, так і загальних еквівалентних доходів, спостерігався в домогосподарствах без дітей. Загальні еквівалентні доходи в них становили 739,3 грн на місяць, а в домогосподарствах з дітьми середній розмір сукупних еквівалентних доходів дорівнював лише 569,1 грн на місяць. Аналогічна закономірність характерна і для витрат — середній розмір сукупних еквівалентних витрат у розрахунку на одну особу на місяць у 2006 р. дорівнював: у сільських домогосподарствах без дітей — 656,5 грн та в сілках домогосподарствах, у складі яких є хоча б одна дитина — 504,6 грн (табл. 7.6).

Слід також відмітити, що зі збільшенням кількості дітей у сільських домогосподарствах суттєво знижується середній рівень загальних еквівалентних доходів та сукупних еквівалентних витрат. Так, у 2006 р. серед домогосподарств сільської місцевості, які мають у своєму складі дітей, найбільші загальні еквівалентні доходи отримували домогосподарства з однією дитиною — близько 632,3 грн на місяць, а загальні еквівалентні доходи домогосподарств з двома дітьми складали 541,7 грн на місяць, з трьома та більше — лише 419,8 грн на місяць.

В середньому рівень сукупних еквівалентних витрат населення багатодітних домогосподарств (з трьома та більше дітьми) становив лише 58,3% рівня витрат в домогосподарствах без дітей; та 69,3% рівня витрат домогосподарств з однією дитиною. Водночас рівень загальних еквівалентних доходів у

Таблиця 7.6. Середній розмір загальних еквівалентних доходів та витрат у сільських домогосподарствах у 2006 р., на душу населення грн на місяць

Типи домогосподарств	Загальні еквівалентні доходи	Сукупні еквівалентні витрати
Домогосподарства без дітей	739,3	656,5
Домогосподарства з дітьми	569,1	504,6
в тому числі з:		
однією дитиною	632,3	552,4
двома дітьми	541,7	486,7
трьома та більше дітьми	419,8	382,7
В цілому, по сільській місцевості	639,6	567,5

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Держкомстатом України

сільських сім'ях з трьома та більше дітьми був в 1,76 раза менше за відповідні доходи у сім'ях без дітей та у півтора раза менше за рівень доходів у сім'ях з однією дитиною.

Отже, рівень доходів сімей з дітьми на селі, а особливо багатодітних, є вкрай низьким, що негативно впливає на процеси соціально-демографічного розвитку села.

7.2. Роль трудових доходів та соціальних трансфертів у формуванні бюджетів домогосподарств на селі

Формування ресурсів домогосподарств може мати свої окремі особливості, які певним чином характеризують функціонування та розвиток суспільства. В цьому контексті слід зазначити, що одними із ключових індикаторів матеріального добробуту населення є рівень заробітної плати та інших доходів від зайнятості, а також їх питома вага в структурі загальних доходів домогосподарств.

Загалом, трудові доходи характеризують сукупні матеріальні надходження людини в результаті найманої праці, підприємницької та самостійної трудової діяльності. Трудові доходи включають такі джерела надходжень, як:

- заробітну плату, включаючи заробіток в натуральній формі, виплати, допомоги за основним місцем роботи (за мінусом прибуткового податку та інших обов'язкових відрахувань);
- оплату праці на інших роботах, включаючи виплати, допомоги, заробіток в натуральній формі (за мінусом прибуткового податку та інших обов'язкових відрахувань);
- доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності;
- виплати заборгованості із заробітної плати.

Проте вищеперелічені джерела трудових доходів не повною мірою характеризують трудову діяльність сільського населення, а більше притаманні населенню, яке проживає в містах. Аналізуючи трудові доходи мешканців сільської місцевості, поряд з переліченими джерелами, необхідно також розглядати доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства. В сільській місцевості доходи від продажу сільськогосподарської продукції є дуже важливим джерелом наповнення сімейного бюджету. Так, у 2006 р., за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень, які проводилися на основі вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, біля 68,8% всіх домогосподарств, які проживають у сільській місцевості, отримували доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства. В той же час лише 15,6% домогосподарств, які проживають у малих містах, отримували такі доходи, а у великих містах частка таких домогосподарств становила 1,8%. Зазначена тенденція є цілком зрозумілою, адже зайнятість виключно в особистих підсобних господарствах стала в період кризи чи не найважливішим шляхом отримання трудових доходів на селі і з часом не втратила свого значення.

Необхідно відмітити, що у структурі загальних доходів сільських домогосподарств питома вага доходів від продажу продукції з особистого підсоб-

ного господарства в 2006 р. становила 12,4%. Таким чином, в переважній своїй більшості сільське населення намагається результати своєї праці у вигляді продуктів харчування реалізувати на ринку, отримуючи при цьому грошові доходи. Причому такі процеси склалися історично, що дає змогу стверджувати: доходи від продажу продукції є вкрай важливим джерелом наповнення сімейних бюджетів сільського населення України.

Динаміці питомої ваги трудових доходів в структурі загальних доходів сільських домогосподарств притаманна тенденція до постійного зростання. У порівнянні з даними 1999 р., питома вага трудових доходів домогосподарств, що проживають у сільській місцевості, суттєво збільшилася — з 27,7% у 1999 р. до 48,4% у 2006 р. (рис. 7.3).

Очевидно, що такі процеси є лакмусовим індикатором формування та розвитку ринкових відносин на селі, адже ще в 1999 р. 45% загальних доходів сільських сімей складали натуральні доходи від особистого підсобного господарства, а трудові доходи від ринкових видів діяльності становили лише 27,7%. Незважаючи на те, що питома вага трудових доходів в структурі загальних доходів постійно збільшується, об'єктивно: вона до сих пір залишається на дуже низькому рівні. В цілому показник 48,4% за 2006 р. свідчить про низький рівень розвитку трудових відносин на селі, хоча динаміка зростання цього показника дає підстави очікувати підвищення ролі трудових доходів в структурі загальних доходів сільських домогосподарств у майбутньому, а отже і покращання матеріального становища селян.

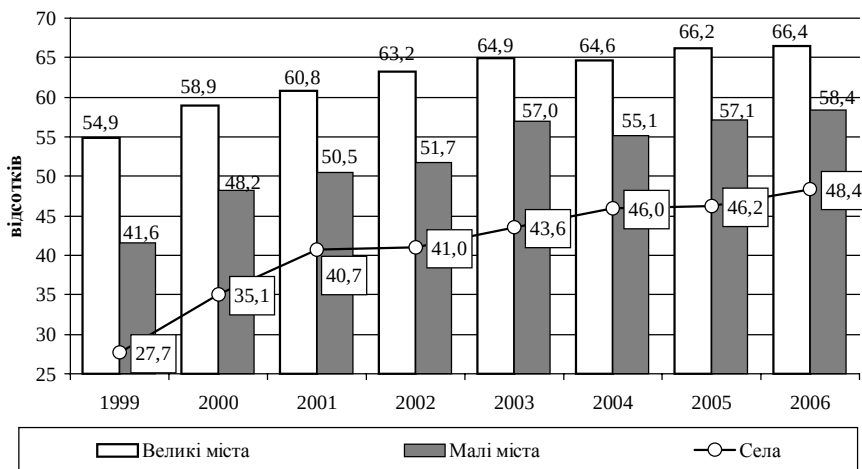

Рис. 7.3 Динаміка питомої ваги трудових доходів в структурі загальних доходів домогосподарств України за 1999—2006 рр., %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

Поряд з високим відсотком трудових доходів у структурі загальних доходів домогосподарств, що проживають у великих містах, частка трудових доходів у бюджетах сільських домогосподарств свідчить про необхідність більш інтенсивнішого розвитку на селі ринкових відносин, зокрема, підприємницької діяльності, фермерства або сімейного бізнесу. Безперечно, важливим аспектом в цьому контексті є необхідність значного підвищення оплати праці в сільській місцевості. На даний час праця в сільській місцевості є найнижче оплачуваною по галузях економіки України, що створює відповідний дисбаланс розвитку трудових відносин, спонукаючи молодих і працездатних осіб мігрувати в пошуках високооплачуваної роботи у великі та малі міста України.

Сільське господарство є основною галуззю економіки, де реалізує свій трудовий потенціал сільське населення. Рівень оплати праці в цій галузі економіки був найнижчим впродовж всіх років незалежності України. Так, в 2006р. рівень середньомісячної заробітної плати в сільському господарстві становив лише 53% рівня середньомісячної заробітної плати в цілому по Україні. У номінальному виразі в 2006 р. працівник сільського господарства одержував 553,0 грн на місяць, тоді як в цілому по Україні середня заробітна плата становила 1041 грн на місяць, а у фінансовій сфері 2050 грн на місяць (рис. 7.4).

Головною складовою трудових доходів, а отже і матеріального добробуту працюючого населення є заробітна плата. В структурі трудових доходів спостерігається значна диференціація між домогосподарствами, які проживають у великих містах, малих містах та в сільській місцевості. Очевидно, що незалежно від типу населеного пункту, оплата праці відіграє основну роль у формуванні трудових доходів домогосподарств України і є головним чинником у покращенні рівня матеріального забезпечення населення.

Аналізуючи структуру трудових доходів, слід відмітити, що у 2006 р. близько 85,2% трудових доходів домогосподарств України формувалися за рахунок оплати праці. У сільській місцевості питома вага оплати праці в структурі трудових доходів домогосподарства дорівнювала 65,3% проти 60,2% в 1999 р. (табл. 7.7).

При порівнянні структури трудових доходів домогосподарств України, які проживають в різних типах населених пунктів, слід зазначити, що в 2006р. близько 25,7% трудових доходів сільських домогосподарств формувалися за рахунок доходів від продажу продуктів з особистого підсобного господарства, у великих містах цей показник становив 0,1%, в малих містах — 2,7%. Таким чином, доходи від продажу продуктів з особистого підсобного господарства формують четверту частину всіх трудових доходів, які одержують домогосподарства, які проживають у сільській місцевості.

В той же час, доходи від підприємницької діяльності є більш значущими для бюджетів домогосподарств сільської місцевості та малих міст, аніж для бюджетів домогосподарств, що проживають у великих містах. Так, 9,0% трудових доходів селян та жителів малих міст — це доходи від підприємницької діяльності. У структурі трудових доходів домогосподарств, що проживають у великих містах, доходи від підприємницької діяльності формують лише 7,3% усіх трудових доходів.

Поряд із трудовими доходами, одними із ключових джерел формування загальних доходів домогосподарств України є соціальні трансферти. Важ-

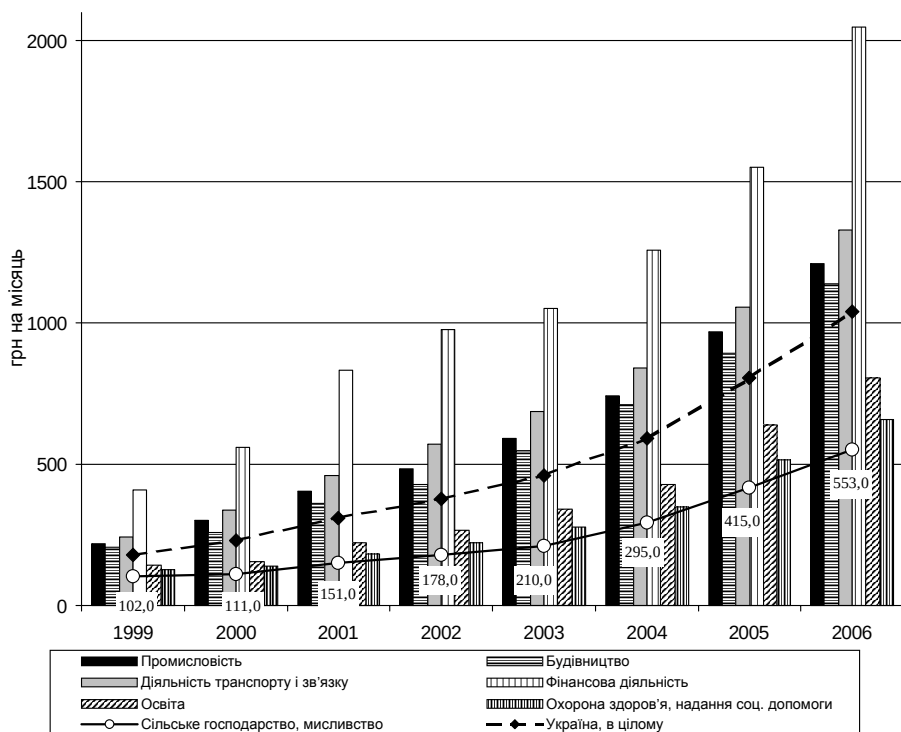

Рис. 7.4. Динаміка середньомісячної заробітної плати за основними галузями економіки України у 1999—2006 рр. (у розрахунку на одного штатного працівника, грн)

Джерело: офіційний сайт Державного комітету статистики України (www.ukrstat.gov.ua)

лівість цього виду надходжень для бюджетів домогосподарств, обумовлюється тим, що соціальні трансферти так чи інакше супроводжують життя кожного громадянина. Так, до соціальних трансфертів відносять такі джерела загальних доходів домогосподарств, як пенсійні виплати, стипендії, допомоги по безробіттю, пільги, субсидії, допомоги на дітей (одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомога на дітей одиноким матерям, державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам тощо), допомога малозабезпеченим сім'ям, інші допомоги.

Роль соціальних трансфертів для українських домогосподарств важко переоцінити, оскільки «левову» частку цих надходжень складають пенсійні виплати. Процес старіння населення, особливо в сільській місцевості, виводить важливість соціальних трансфертів практично на один щабель з трудовими

Таблиця 7.7. Структура трудових доходів населення України за 1999—2006 рр., %

Складові трудових доходів	1999 р.				2006 р.			
	Тип населеного пункту			Україна	Тип населеного пункту			Україна
	Великі міста	Малі міста	Села		Великі міста	Малі міста	Села	
Оплата праці	92,4	88,9	60,2	84,1	92,6	88,3	65,3	85,2
Доход від підприємницької діяльності	7,3	6,6	4,9	6,6	7,3	9,0	9,0	8,1
Доходи від продажу продуктів з особистого підсобного господарства	0,3	4,5	34,9	9,3	0,1	2,7	25,7	6,7
В цілому, трудових доходів	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

доходами. Протягом 1999—2006 років роль соціальних трансфертів у бюджетах домогосподарств України завжди була дуже відчутною. Особливу роль вони відіграють у домогосподарствах, що проживають у сільській місцевості. В цьому контексті слід зазначити, що грошові соціальні трансферти за 1999—2006 рр. формували від 26 до 35% грошових доходів сільських домогосподарств. В 2006 р. 33,6% грошових доходів сільських домогосподарств формувалися саме завдяки соціальним трансфертам, в малих містах цей показник становив відповідно 28,9% грошових доходів, у великих містах — 22,8% (рис. 7.5).

Отже, впродовж всього досліджуваного періоду частка грошових соціальних трансфертів була однією з найвищих в структурі доходів сільських домогосподарств. А у 2005 р. роль соціальних трансфертів для сільських бюджетів відчутно збільшилася при збереженні показника по містах практично на тому ж рівні.

Головним соціальним трансфертом, який формує переважну більшість усіх надходжень, що мають ознаки соціальних трансфертів, безперечно, є пенсійні виплати. У 2006 р. пенсійні виплати становили 24,6% усіх загальних доходів сільських домогосподарств (у великих містах цей показник становив 19,7%, у малих містах — 23,6%). За 1999—2006 рр. роль пенсійних виплат у структурі загальних доходів сільських домогосподарств лише посилювалася. Динаміка показника питомої ваги пенсійних виплат у структурі загальних доходів сільських домогосподарств характеризується очевидною тенденцією

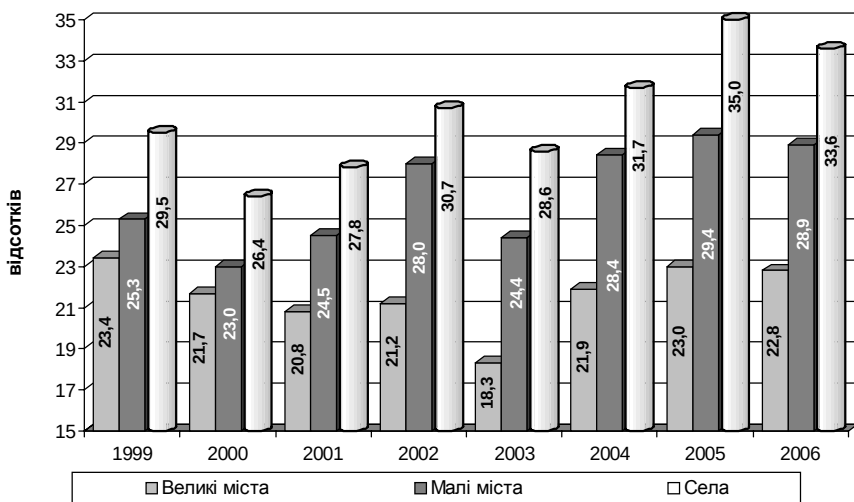

Рис. 7.5. Динаміка питомої ваги соціальних трансфертів у структурі грошових доходів домогосподарств України залежно від типу населення за 1999—2006 рр., %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Держкомстатом України

до зростання. Особливо інтенсивно показник питомої ваги пенсійних виплат в структурі загальних доходів сільських домогосподарств збільшувався в 2004 та в 2005 роках у зв'язку з суттєвим підвищенням розміру мінімальної пенсійної виплати.

При порівнянні динаміки питомої ваги пенсійних виплат в структурі загальних доходів домогосподарств сільської та міської місцевості спостерігається закономірність випередження показника по селу починаючи з 2002 р. Тобто, з 2003 р. пенсійні виплати у бюджетах сільських домогосподарств почали відігравати значно більшу роль, ніж у бюджетах великих міст. Причому за останні роки ця диференціація лише збільшувалася (рис. 7.6).

Більший ступінь залежності бюджетів сільських домогосподарств від пенсійних виплат пояснюється демографічною структурою сільського населення. Так, рівень демоєкономічного навантаження особами пенсійного віку в сільській місцевості значно вище за середні показники по містах — за даними 2006 р. на 1000 осіб економічно активного сільського населення у віці 15—70 років припадало 388 осіб пенсійного віку, в той же час у міських поселеннях — лише 284 особи.

Важливо також відмітити, що в сільській місцевості пенсійні виплати поряд з оплатою праці і доходами від продажу продукції з особистого підсобного господарства виступають одним з головних джерел формування грошових доходів,

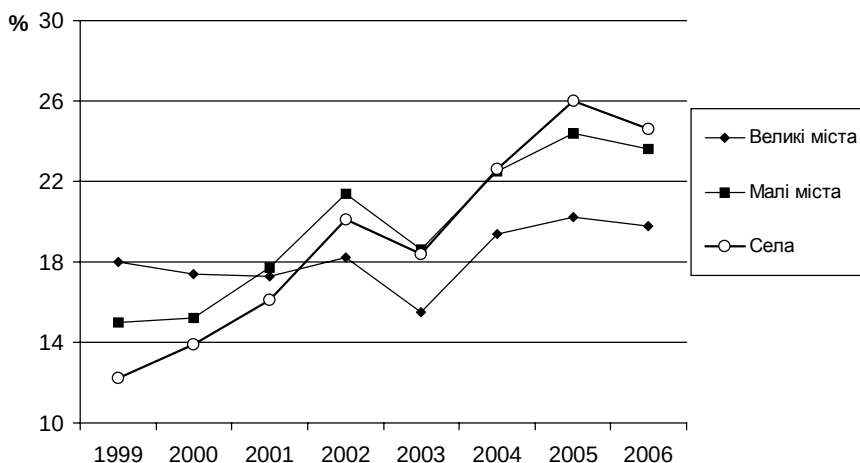

Рис. 7.6. Питома вага пенсійних виплат у структурі загальних доходів домогосподарств України за 1999—2006 рр., %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

оскільки вони забезпечують майже третину усіх постійних грошових надходжень до сільських сімейних бюджетів. У 2006 р. питома вага пенсійних виплат в структурі грошових доходів сільських домогосподарств складала 29,6% проти 24,1% в цілому по Україні. Тому, безперечно, головним соціальним трансфертом у сільській місцевості є пенсійні виплати: вони не тільки виконують соціально-захисну функцію для осіб, які втратили працездатність, а й виступають одним із основних постійних та стабільних джерел грошового забезпечення сільських домогосподарств, в яких проживають особи пенсійного віку.

У 2006 р. пенсійні виплати становили 86,2% усіх сукупних соціальних трансфертів сільських домогосподарств, а в структурі соціальних трансфертів домогосподарств великих міст пенсійні виплати займали 84,4%, у домогосподарствах малих міст — відповідно 84,8% (табл. 7.8).

Поряд з пенсійними виплатами, одними з найвагоміших соціальних трансфертів у сільській місцевості є субсидії та пільги, проте за останні роки роль цих соціальних трансфертів у бюджетах сільських домогосподарств суттєво зменшилася. Так, у 1999 р. в структурі всіх соціальних трансфертів сільських домогосподарств субсидії та пільги разом становили 18,3%, а в 2006 р. — лише 2,9%.

В структурі загальних доходів сільських домогосподарств за 1999—2006 рр. питома вага субсидій та пільг також мала ознаки постійного зменшення. Причому, разом пільги та субсидії для сільських домогосподарств мають меншу вагомість, ніж для домогосподарств у містах України. І якщо субсидії за даними 2004—2006 років, стали втрачати свою популярність по всіх без виключення

Таблиця 7.8. Структура соціальних трансфертів,
які отримали домогосподарства України за 1999 і 2006 рр., %

Види соціальних трансфертів	1999			2006		
	Великі міста	Малі міста	Села	Великі міста	Малі міста	Села
Пенсії	71,5	66,1	72,8	84,4	84,8	86,2
Стипендії	0,7	0,5	0,4	2,0	1,5	0,8
Допомоги по безробіттю	1,2	2,6	1,0	0,5	1,2	1,7
Допомоги на дітей	0,8	1,1	1,8	5,1	4,8	5,1
Допомоги малозабезпеченим сім'ям	0,3	0,4	0,7	0,3	0,8	1,5
Інші допомоги (у зв'язку з припиненням роботи, по вагітності і пологах, Чорнобильська, на поховання, від місцевої влади, інші)	2,8	2,9	5,0	1,5	2,0	1,8
Субсидії	7,8	13,2	9,6	0,2	0,3	0,1
Пільги	14,8	13,1	8,7	6,0	4,6	2,8
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Держкомстатом України

типах населених пунктів (у зв'язку зі значним підвищенням доходів і одночасним збереженням рівня тарифів на житлово-комунальні послуги та паливо), то пільги традиційно більше орієнтовані на міське населення. Це, передусім, пов'язано з меншою потребою селян у користуванні громадським транспортом, обмеженим доступом сільських мешканців порівнянно з міськими до пільгових пугівок, послуг зв'язку, медичних послуг тощо. (рис. 7.7). Отже, навіть у структурі нижчого за розміром доходу селян (у порівнянні з жителями міст) пільги мають меншу питому вагу, аніж в структурі доходів міських домогосподарств.

Для сільських домогосподарств пільги більш важливіші за субсидії, адже формують близько 0,8% усіх загальних доходів, субсидії формують лише 0,1%. В той же час, в цілому по Україні питома вага пільг в структурі загальних доходів дорівнює 1,2%. Проте як і в першому, так і в другому випадку загальна роль цих обох соціальних трансфертів у формуванні сукупних доходів в сімейних бюджетах домогосподарств є дуже незначною, що свідчить про переорієнтацію сільських домогосподарств не на датування з державного чи

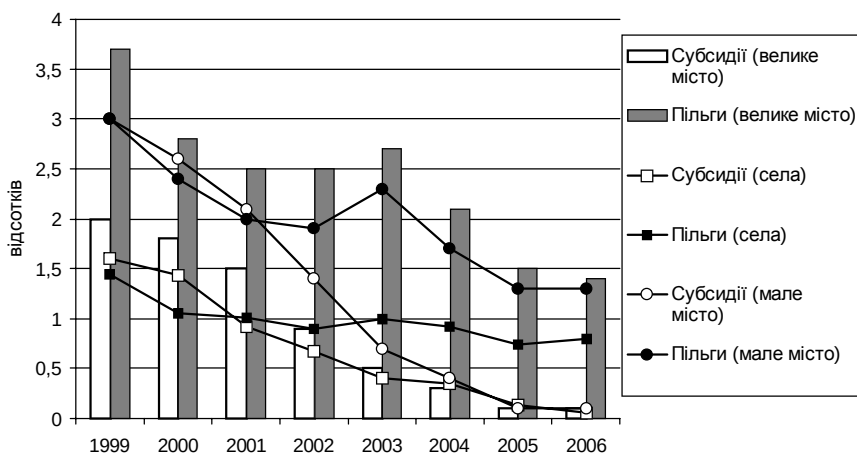

Рис. 7.7. Питова вага субсидій та пільг у структурі загальних доходів домогосподарств України за 1999–2006 рр., %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

місцевого бюджетів України, а на збільшення та розширення інших джерел доходів. Таким чином, поряд зі зменшенням вагомості субсидій та пільг у формуванні бюджетів сільських домогосподарств відбувається зростання значення інших джерел доходів.

Останніми роками особливу роль при формуванні сімейних бюджетів сільських домогосподарств почали відігравати допомоги на дітей. У 2006 р. цей соціальний трансферт склав близько 1,5% усіх загальних доходів, а в структурі усіх соціальних трансфертів він дорівнює 5,1%. Підвищення ролі цього соціального трансферту, в першу чергу, пов'язано зі значним зростанням розміру державної одноразової допомоги при народженні дитини та допомоги сім'ям з дітьми (допомоги на дітей), яке мало місце з 2005 року.

Відмітимо, що всі соціальні трансферти, які пов'язані з виплатою готівкових коштів, в структурі грошових доходів сільських домогосподарств перевищують відповідні показники структури загальних доходів. Так, допомоги на дітей в структурі грошових доходів становлять у 2006 році 1,7% проти 1,5% в загальних доходах, що пов'язано з більшим ступенем натуралізації сукупних доходів сільських домогосподарств.

Наступна важлива особливість ролі соціальних трансфертів у бюджетах сільських домогосподарств полягає в тому, що допомоги малозабезпеченим сім'ям та допомоги по безробіттю відчутніше впливають на структуру загальних і грошових доходів сільських домогосподарств, аніж на структуру загальних і грошових доходів населення великих та малих міст України. Це пов'язано як з низьким середнім рівнем грошових та загальних доходів

сільських домогосподарств, так і з більшою потребою сільських мешканців у державній підтримці.

Серед соціальних трансфертів найбільшу різницю між містом і селом за впливовістю на загальний розмір доходу становить допомога малозабезпеченим сім'ям. Якщо по великих містах вона складає лише 0,3% загальної суми соціальних трансфертів, то в селах показник зростає у п'ять разів — до 1,5%. Це єдиний вид державної допомоги, який спрямовано безпосередньо на підтримку найбіднішого населення.

Тенденції формування та розподілу соціальних трансфертів у сільській місцевості свідчать, що за 1999—2006 рр. зросла роль пенсійних виплат, допомог на дітей, допомог малозабезпеченим сім'ям та допомог по безробіттю. В той же час мало місце зменшення значущості таких соціальних трансфертів, як пільги та субсидії, виплати особам, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, допомоги у зв'язку з припиненням роботи, допомоги жінкам у зв'язку з вагітністю і пологами тощо.

Отже, сьогодні соціальні трансферти для мешканців сільської місцевості є чи не єдиними стабільними грошовими надходженнями, що забезпечують мінімальний рівень життя населення села. А у зв'язку зі швидким «старінням» сільського населення соціальні трансферти відіграватимуть у найближчому майбутньому ще більшу роль у формуванні життєвого рівня.

Підсумовуючи роль соціальних трансфертів у бюджетах сільських домогосподарств, відмітимо, що ці джерела доходів мають для сільських мешканців принципово важливе значення. Будь-яке зниження тих чи інших соціальних виплат у зв'язку зі змінами пріоритетних напрямів соціальної політики держави або зменшення реального наповнення основних видів соціальних трансфертів буде мати безпосередній негативний вплив на матеріальне становище селян.

7.3. Вплив особистого селянського господарства та земельних паїв на формування доходів у сільській місцевості

Формування доходів та витрат домогосподарств, які проживають у сільській місцевості, має свої певні тенденції та особливості, які суттєво відрізняються від відповідних процесів у великих і малих містах. Серед головних відмінностей формування доходів сільських домогосподарств є залежність рівня матеріального добробуту мешканців села від наявності та ефективного використання особистого підсобного господарства та земельних наділів (паїв).

Так, для матеріального становища сільських домогосподарств особливо важливе значення мають доходи саме від особистого підсобного господарства, які в структурі загальних доходів сільських домогосподарств у 2006 р. становили 26,9%. Отже, використання особистого підсобного господарства та земельних паїв формує майже чверть загальних доходів сільських домогосподарств, що безперечно визначає їх особливу роль у бюджетах сільських домогосподарств.

Відмітимо, що за методологічними коментарями Державного комітету статистики України, доходи від особистого підсобного господарства включають два головні складові елементи:

1. Грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому підсобному господарстві та отриманої домогосподарством в порядку самозаготівель.

2. Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель. При розрахунку цієї статті доходу виключаються поточні матеріальні витрати на виробництво продукції (транспортні витрати, витрати на купівлю кормів, сільськогосподарської техніки та обладнання, насіння, добрив, засобів захисту рослин, ліків для худоби тощо). До цього показника також включається вартість отриманих з особистого підсобного господарства продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, подарованих родичам та іншим особам, а також вартість спожитих продуктів, отриманих в порядку самозаготівель. Оцінка спожитих натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

Важливу роль особистого підсобного господарства та земельних паїв у формуванні доходів сільських домогосподарств яскраво віддзеркалює структура загальних доходів сільських домогосподарств. Оцінюючи структуру сукупних доходів домогосподарств, які проживають у сільській місцевості, слід відмітити тенденцію зменшення ролі особистого підсобного господарства у формуванні доходів сільських домогосподарств протягом 1999—2006 років (табл. 7.9).

Так, за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України в 1999 р., питома вага загальних доходів, які були одержані від особистого підсобного господарства, в структурі сукупних доходів домогосподарств сільської місцевості становила близько 55%. У 2006 р. цей показник значно зменшився склавши лише 26,9%. Такі суттєві структурні зрушення протягом 1999—2006 років свідчать, що за цей період відчутно зменшилася роль особистого підсобного господарства у формуванні доходів сільських домогосподарств. Відповідні тенденції спостерігалися і в розрізі великих та малих міст України (рис. 7.8).

В той же час, відчутно збільшилася частка доходів від оренди земельної ділянки (паю), в 2006 р. питома вага цього виду надходжень в структурі загальних доходів сільських домогосподарств становила 1,4%. За нашими прогнозами оцінками, питома вага доходів від здачі земельної ділянки (паю) в оренду у сільській місцевості в найближчому майбутньому матиме стабільну тенденцію до зростання, і тим самим відіграватиме все більшу роль в структурі загальних доходів, змінюючи профіль надходжень до сільських сімейних бюджетів.

Відповідно, частці доходів від особистого підсобного господарства буде притаманна тенденція до зниження. Порівняльна характеристика динаміки зменшення ролі доходів від особистого підсобного господарства по сільській місцевості, а також в розрізі великих та малих міст України свідчить про загальноукраїнську тенденцію до зменшення ролі натурального та дрібнотоварного виробництва на селі.

Незважаючи на існування стабільної тенденції до зменшення питомої ваги доходів від особистого підсобного господарства в структурі загальних доходів, роль цих надходжень для сільських домогосподарств досі є достатньо відчутною і значимою, адже навіть у 2006 р. біля чверті загальних доходів селян формувалася саме за рахунок цих джерел доходів.

Таблиця 7.9. Структура загальних доходів домогосподарств, які проживають у сільській місцевості за 1999 і 2006 рр., %

Джерело доходів	Роки	
	1999	2006
Оплата праці	16,7	31,6
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	1,4	4,4
Доходи від власності (операцій з нерухомістю та цінними паперами без оренди паю)	0,0	0,1
Доходи від оренди земельної ділянки (паю)	0,1	1,4
Доходи від продажу продуктів сільського господарства	9,6	12,4
Натуральні доходи від особистого підсобного господарства	45,4	14,5
Пенсії	12,1	24,6
Субсидії	1,6	0,1
Пільги	1,5	0,8
Інші соціальні трансферти (допомоги та стипендії)	1,5	3,1
Грошова допомога від родичів та знайомих	1,7	3,9
Доходи від продажу власного майна та нерухомості	0,5	0,3
Інші доходи	7,9	2,8
В цілому	100, 0	100,0

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

Очевидно, що особливості перехідного періоду України на початкових етапах зумовили зростання значення особистого підсобного господарства при формуванні сімейних бюджетів населення України. Особливо сильно це проявлялося в сільській місцевості, передовсім в результаті дії негативних факторів різного соціально-економічного характеру. Головними причинами зростання ролі особистих підсобних господарств та земельних паїв у формуванні достатнього рівня матеріального добробуту сільських домогосподарств стала відсутність постійного грошового заробітку, низька функціональність ринку праці (звуження сфери прикладання робочої сили селян), низький рівень заробітної плати в сільському господарстві та, в цілому, кризовий стан агропромислового комплексу.

Саме низький рівень грошового забезпечення та звуження сфери прикладання своєї робочої сили змусили більшість селян шукати інші джерела доходів при формуванні своїх сімейних бюджетів. Найбільш прийнятними джерелами надходжень на той час були саме натуральні доходи та доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства, які виявилися го-

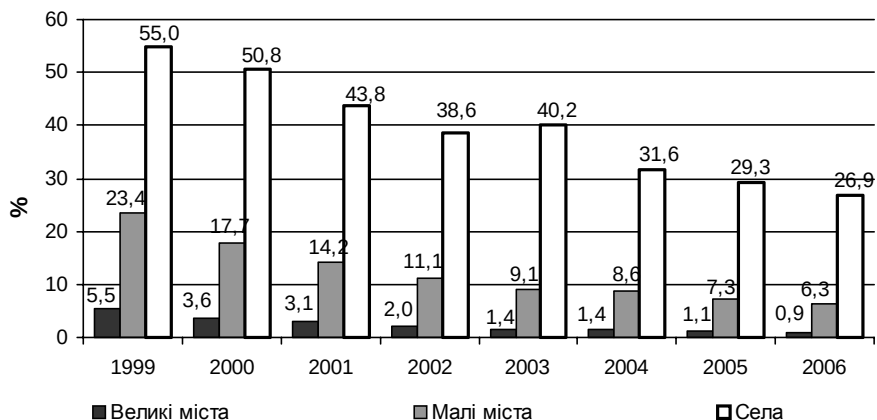

Рис. 7.8. Динаміка питомої ваги доходів від особистого підсобного господарства в структурі загальних доходів домогосподарств України за 1999—2006 рр., %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

ловними факторами забезпечення достатнього рівня матеріального добробуту домогосподарств сільської місцевості. Особливо це мало місце в 1999—2000 рр. (рис. 7.8), коли доходи від ОПГ та земельних паїв формували більше половини загальних доходів домогосподарств сільської місцевості. В наступні роки на фоні зростаючої ролі оплати праці та пенсійних виплат в структурі загальних доходів сільських домогосподарств відбувалося зменшення ролі доходів від особистого підсобного господарства. У 2004 р. питома вага доходів від особистого підсобного господарства в сільській місцевості склала 31,6%, в 2005 р. — 29,3%, в 2006 р. — 26,9%.

Проте навіть за такої очевидної тенденції до зниження ролі особистого підсобного господарства у процесі формування доходів сільських домогосподарств відбувалися певні структурні зрушення, які слід розглянути детальніше.

Як вже зазначалося вище, формування доходів від особистого підсобного господарства здійснюється за двома напрямками, а саме: за рахунок натуральних доходів та доходів від продажу продукції від особистого підсобного господарства. А тому, в контексті економічної оцінки цих показників, слід відмітити, що протягом 1999—2006 років питома вага натуральних доходів від особистого підсобного господарства в структурі загальних доходів сільських домогосподарств мала тенденцію до зниження, проте завжди перевищувала відповідний показник доходів від продажу продуктів сільського господарства. Поряд з цим, протягом 1999—2006рр. зменшилась диференціація між цими показниками.

Так, у 1999р. питома вага натуральних доходів перевищувала показник питомої ваги доходів від продажу сільськогосподарської продукції з особистого підсобного господарства в 4,7 раза, у 2000 р. — в 2,6 раза, у 2006 р. — в 1,2

раза. Протягом 1999—2006 рр. питома вага натуральних доходів від особистого підсобного господарства в структурі загальних доходів сільських домогосподарств зменшилася з 45,4% до 14,5% (тобто на 30,9 процентних пунктів).

Водночас питома вага доходів від продажу продуктів сільського господарства з особистого підсобного господарства збільшилася з 9,7% до 12,5%, причому протягом 2000—2006 років ця тенденція була досить стабільною, питома вага цього джерела доходу в структурі загальних доходів сільських домогосподарств коливалася в межах 12,5—16,4% (рис. 7.9).

Проаналізована тенденція доходів від ОПГ, насамперед, може віддзеркалювати рівень життя сільських домогосподарств. Це пов'язано з тим, що поступово роль особистого підсобного господарства знижується, в основному, за рахунок зменшення впливовості такого джерела доходів, як натуральні доходи від особистого підсобного господарства. Поряд з цим, збільшується впливовість доходів від продажу продукції з особистого підсобного господарства на формування загальних доходів сільських домогосподарств, що є яскравою ознакою розвитку ринкових відносин у сільській місцевості.

Так, в 2006 р. розмір натуральних доходів в середньому у розрахунку на одну особу, що проживає в сільській місцевості, становив 75,5 грн на місяць, а доходів від продажу продукції з особистого підсобного господарства — 64,8 грн. Очевидно, що в недалекому майбутньому провідну роль в доходах сільських домогосподарств відіграватимуть саме доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства, адже розвиток ринкових відносин спонукатиме сільські домогосподарства відходити від натурального виробництва та більшою мірою спрямовувати свої зусилля на продаж своєї виробленої продукції.

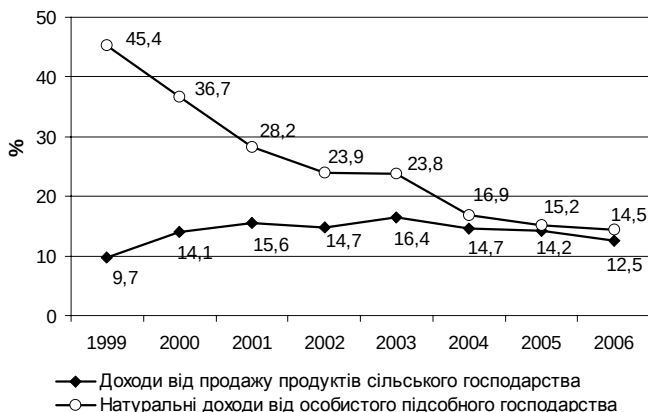

Рис. 7.9. Динаміка питомих часток доходів від особистого підсобного господарства в структурі загальних доходів сільських домогосподарств за 1999—2006 рр., %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Держкомстатом України

На нашу думку, саме така ситуація відбуватиметься в перерозподілі доходів від особистого підсобного господарства на користь доходів від продажу продукції з особистого підсобного господарства. Окрім цього, економічне пожвавлення в аграрному секторі створить передумови до зростання ролі інших джерел доходів сільських домогосподарств, таких як: оплата праці, доходи від підприємницької діяльності, доходи від здачі внайми земельної ділянки (паю) тощо.

Беззаперечно, що роль особистого підсобного господарства та земельних наділів в формуванні доходів сільських домогосподарств може виражатися не тільки при прямому їх використанні за призначенням (натуральні доходи, доходи від продажу продукції з ОПГ), а в результаті здачі наявних земельних паїв в оренду. Доходи від здачі внайми (в оренду) можуть також мати значний вплив на матеріальне становище сільських домогосподарств, причому, в деяких випадках навіть відігравати істотну роль. Йдеться передусім про домогосподарства, які мають у своєму користуванні земельні ділянки площею понад п'ять гектарів.

Як показують результати розрахунків за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, в структурі загальних доходів сільських домогосподарств, у володінні яких є особисті підсобні господарства та земельні наділи площею від 5 до 10 гектарів (близько 14,6% усіх сільських домогосподарств), питома вага доходів від здачі в оренду земельної ділянки складає 3,5%. Структура загальних доходів сільських домогосподарств залежно від площі земельних наділів наведена в табл. 7.10.

У домогосподарствах, які мають у користуванні земельні наділи площею 10 гектарів та більше, питома вага доходів від здачі в оренду земельної ділянки в структурі загальних доходів збільшується до 5,5%. Таким чином майже 7,2% сільських домогосподарств (саме стільки сільських домогосподарств мають у своїй власності земельні наділи площею 10 гектарів та більше) одержують відчутну матеріальну підтримку від здачі в найми своїх земельних ділянок.

Аналізуючи структуру доходів сільських домогосподарств, залежно від площі земельних наділів, зазначимо, що в домогосподарствах, в яких відсутні земельні наділи (паї), спостерігається значно вища частка доходів від оплати праці: близько 64,5%, тоді як в цілому по сільських домогосподарствах цей показник дорівнює лише 31,6%. Це можна пояснити тим, що селяни, які не мають у своєму користуванні земельних паїв, в переважній більшості спрямовують і реалізують свій трудовий потенціал як наймані працівники. В основному, це молоді сім'ї, адже питома вага пенсійних виплат в структурі загальних доходів таких домогосподарств складає лише 16,0%, проте відповідних сільських домогосподарств в Україні в 2006р. налічувалося лише 1,4%.

Отже, переважна більшість сільських домогосподарств має у своєму користуванні земельні ділянки, які вочевидь різняться своєю площею і відповідно по-різному впливають на матеріальне становище цих сімей.

В цілому, площа земельних ділянок (паїв) впливає на особливості формування доходів сільських домогосподарств. Так, зі зростанням площі земельних наділів (паїв) зменшується питома вага доходів від оплати праці та підприємницької діяльності. При цьому спостерігається пряма залежність між збільшенням площі земельних паїв та зростанням питокої ваги доходів

**Таблиця 7.10. Структура загальних доходів сільських домогосподарств,
у 2006 р. залежно від розміру площі земельних наділів, %**

	Земельні наділи відсутні	до 10 соток	10,1–25 соток	25,1–50 соток	50,1–100 соток	1,01–2 га	2,01 га – 5 га	5,01 га – 10 га	10,01 га і більше	В цілому по Україні
Оплата праці	64,5	49,3	40,0	32,6	32,3	32,8	27,4	22,6	25,2	31,6
Доходи від підприємницької діяльності	3,6	5,8	5,4	7,2	4,5	2,7	1,8	4,3	3,6	4,4
Доходи від власності (операцій з нерухомості та цінними паперами без оренди паю)	0,0	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
Доходи від оренди земельної ділянки (паю)	0,0	0,2	0,2	0,4	0,2	0,4	1,9	3,5	5,5	1,4
Доходи від продажу продуктів с/г	0,8	5,6	7,6	9,3	9,9	12,8	15,0	18,8	19,9	12,4
Доходи від ОПГ (натуральні)	1,6	6,6	10,8	14,3	17,3	17,8	15,8	14,2	14,1	14,5
Пенсії	16,0	20,6	22,2	24,3	23,8	22,9	28,4	27,6	23,1	24,6
Субсидії та пільги	0,7	0,7	0,9	0,9	0,9	0,8	1,0	0,7	0,6	0,9
Інші соціальні трансферти (допомоги та стипендії)	2,4	2,8	3,4	3,6	3,8	3,1	2,4	2,6	2,5	3,1
Грошова допомога від родичів та знайомих	5,4	4,5	5,7	3,9	4,2	4,2	3,3	2,9	2,8	3,9
Доходи від продажу власного майна	0,3	0,5	0,5	0,1	0,6	0,0	0,3	0,2	0,4	0,3
Інші доходи	4,6	3,1	3,1	3,4	2,4	2,4	2,8	2,5	2,2	2,8
В цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

від продажу продуктів з ОПГ, як натуральних доходів від ОПГ, так і доходів від здачі в оренду земельної ділянки (див. табл. 7.10).

Цікавою особливістю також є те, що в середньому, чим більша площа земельних наділів у сільських домогосподарствах, тим більше загальні еквівалентні доходи та сукупні еквівалентні витрати в цих домогосподарствах. На рис. 7.10 наведено залежність загальних еквівалентних доходів та сукупних еквівалентних витрат від площі земельних паїв, які є у користуванні сільських домогосподарств.

Найбільша величина загальних еквівалентних доходів притаманна тим домогосподарствам, які мають у своєму розпорядженні земельні наділи (паї) площею 10,01 га та більше. Найменші загальні еквівалентні доходи та сукупні еквівалентні витрати мають домогосподарства, площа земельних наділів яких 10 соток і менше.

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що загальні еквівалентні доходи сільського населення прямо залежать від розміру площі земельних паїв: при зростанні розміру площі паїв спостерігається тенденція зростання загальних еквівалентних доходів. Проте такий економічний розріз не дає змоги повною мірою оцінити значення розміру площі особистого підсобного господарства та земельних паїв для процесу формування доходів сільських домогосподарств, так як у даному випадку оцінюється лише величина загальних еквівалентних доходів.

Тому варто розглянути середній розмір доходів від особистого підсобного господарства та земельних паїв залежно від розміру площі земельних паїв, оскільки саме у цьому випадку буде достовірно визначено роль та значення

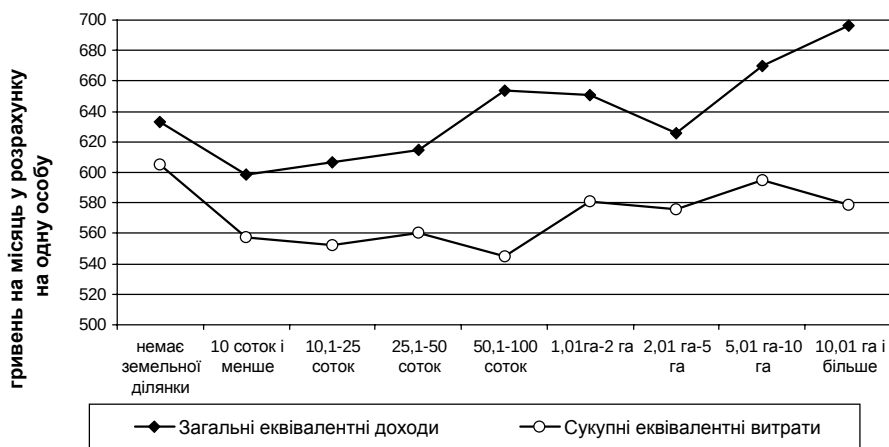

Рис. 7.10. Залежність загальних еквівалентних доходів та сукупних еквівалентних витрат сільського населення від розміру площі земельних наділів (паїв) за 2006 р.

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Держкомстатом України

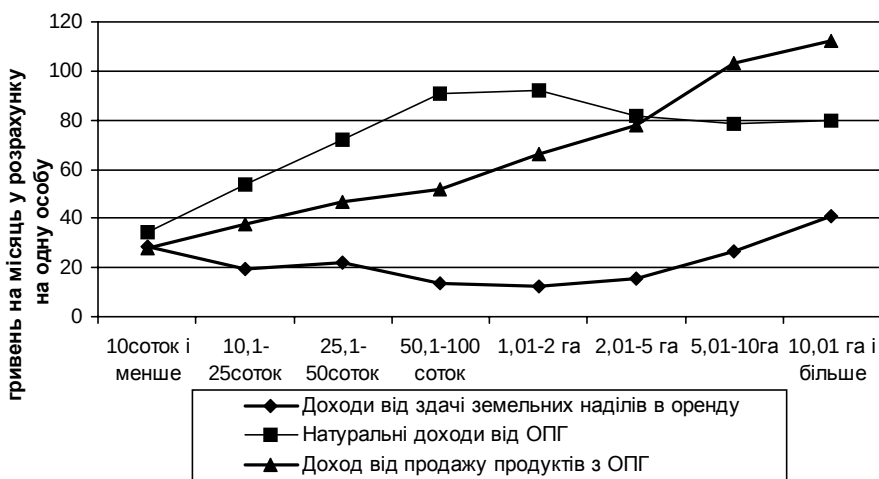

Рис. 7.11. Середній розмір доходів від особистого підсобного господарства та земельних наділів (паїв) у 2006 р. залежно від розміру площі земельних наділів

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводить Держкомстат України

останніх в матеріальному добробуті сільських домогосподарств. На рис. 7.11 наведена статистична інформація, що характеризує залежність середнього розміру доходів від площі особистого підсобного господарства та земельних паїв.

Аналізуючи вплив площі особистого підсобного господарства та земельних паїв на рівень середніх доходів від особистого підсобного господарства, необхідно відмітити, що в середньому розмір натуральних доходів від ОПГ значно перевищує середній розмір доходів від продажу продуктів з ОПГ лише за наявності земельної ділянки площею до 2 га. За наявності у сільського домогосподарства земельних паїв площею, що є більшою за 2,01 га, середній розмір доходу від продажу продуктів з особистого підсобного господарства є стабільно вищим, що може свідчити про більший ступінь орієнтованості таких сільських господарств на ринок та реалізацію на ньому своєї продукції.

У сільських домогосподарствах, які мають земельні паї площею від 2,01 га до 5 га, у розрахунку на одну особу припадало близько 77,7 грн доходів від продажу сільськогосподарської продукції, тоді як показник середнього розміру натуральних доходів становив лише 81,6 грн на місяць у розрахунку на душу населення. Середній розмір доходу від здачі в оренду земельної ділянки також зростає зі зростанням площі земельних паїв, причому лише в тих домогосподарствах, які мають у своєму розпорядженні земельні ділянки площею, більшою за 1,01 га.

Розділ 8

ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВАННЯ ТА МАЙНОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СІЛЬСЬКИХ СІМЕЙ

8.1. Споживання сільським населенням товарів та послуг

Однією з основних складових аналізу рівня життя виступають характеристики споживання населенням матеріальних благ та послуг. Аналіз матеріального становища населення базується не тільки на визначенні рівня доходів та витрат, їх структури, а й на дослідженні особливостей споживання з погляду на задоволення основних потреб людини. Дослідження споживання подекуди натикається на проблеми інформаційного забезпечення, що спонукає використовувати для поглибленого аналізу процесів показники витрат домогосподарства, які створюють умови для задоволення своїх потреб і демонструють споживчу поведінку та власні вподобання.

Найважливішими та першочерговими потребами людини є потреби, пов'язані з харчуванням, тому показники частки витрат на харчування в структурі витрат також використовуються як індикатори рівня життя населення¹. Так, у структурі споживання домогосподарств України впродовж останніх семи років спостерігаються позитивні зрушення, про які свідчить зростання показників витрат на непродовольчі товари та послуги та відповідне зменшення витрат на харчування при покращенні його кількісних та якісних показників.

У 2006 році питома вага витрат на харчування в структурі сукупних витрат населення зменшилася до 54,9% з 65,2% в 1999 році, але при цьому рівень споживання основних харчових продуктів залишається досить низьким, раціон — незбалансованим, що є наслідком і свідченням загальної все ще досить низької культури харчування та низького рівня споживання населення України. Проте, як зазначено вище, поступово відбувається зростання частки витрат на непродовольчі товари та послуги, питома вага яких в структурі сукупних витрат становила у 2006 році відповідно — 21,4% (117,9 грн на одного умовного дорослого) та 11,6% (65,7 грн)².

¹ Чим нижчою є їх частка, тим вище рівень добробуту населення.

² Дані обраховані співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України на базі обстежень умов життя домогосподарств.

Найнижчі сукупні еквівалентні витрати в розрахунку на умовного дорослого спостерігалися протягом року в сільській місцевості і становили — 567,5 грн, проти 725,7 грн по містах. Разом з тим сільські домогосподарства витрачають 59,3% на забезпечення себе продуктами харчування і лише 5,9% на послуги, а у містах — ці показники відповідно становлять 53,3% та 13,7%, що свідчить про значно нижчий загальний рівень споживання серед жителів сіл (табл. 8.1).

Поряд із зменшенням частки витрат на харчування, як зазначалося вище, збільшується частка витрат на послуги та непродовольчі товари. Серед домогосподарств України протягом 2006 року найбільшого значення сягала питома вага витрат на послуги в домогосподарствах, які проживають у містах — 13,7%, а у селах вона складала — 5,9%. В українських домогосподарствах, що мешкають в селах на послуги в середньому витрачалося 28,5 грн на місяць у розрахунку на одну особу, в містах — 82,9 грн. В сільських домогосподарствах без дітей рівень витрат на послуги в середньому становив 35,8 грн у розрахунку на одну особу, що на 10 грн вище за відповідний показник в домогосподарствах з дітьми. Тобто основною проблемою сільських мешканців на сьогодні залишається низька спроможність щодо отримання послуг, головним чином через нерозвиненість соціальної інфраструктури на селі, низькі доходи та опосередковано через брак часу і відстань до певного закладу.

На селі, так само як і в містах, відчутний вплив на структуру загальних витрат населення має тип домогосподарства, наприклад, пенсіонерські домогосподарства, які через вікові зміни стану здоров'я витрачають більшу частку ресурсів, порівняно з іншими типами домогосподарств, на охорону здоров'я (придбання медичних товарів та послуг), домогосподарства з дітьми — на освіту тощо. У 2006 році сільські домогосподарства пенсіонерів витратили на підтримку належного рівня здоров'я 3,1% сукупних витрат, що є меншим від витрат міських пенсіонерських домогосподарств на 0,7 в.п., проте витра-

Таблиця 8.1. Структура витрат населення України за типом населеного пункту в 2006 р.

Тип місцевості	Витрати на:					
	Харчування	Непродовольчі товари	Послуги	Харчування	Непродовольчі товари	Послуги
	%			грн		
Міські поселення	53,3	21,8	13,7	319	129	83
Сільська місцевість	59,3	20,5	5,9	275	95	27
Україна	54,9	21,4	11,6	305	118	66

Джерело: обраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України на базі обстежень умов життя домогосподарств

ти за цією статтею є найбільшими порівняно з іншими типами як сільських, так і міських домогосподарств. Серед сільських сімей з дітьми та без дітей частка таких витрат становить 1,8% та 2,5% сукупних витрат.

Витрати на освіту в структурі сукупних витрат сільських домогосподарств склали протягом останнього року тільки 0,7% проти 1,4% по містах, а найбільша їх частка припадає на домогосподарство без дітей, всі члени якого працездатного віку, — 1,8% в місті та 1% по селах. Дану ситуацію щодо переважання витрат на освіту в домогосподарствах з дорослих осіб можна пояснити зростанням питомої ваги платних послуг у закладах вищої освіти, в той час, як навчання в загальноосвітніх закладах залишається в основному безоплатним.

Витрати на такі статті, як відпочинок та культура, харчування поза домом, що є досить вагомими в структурі витрат міських жителів, в структурі сукупних витрат сільських домогосподарств становлять відповідно в 2,3—2,6 рази меншу частку і складають 1,4% та 0,8%. Взагалі для усіх типів сільських домогосподарств витрати на дозвілля є дуже незначними, що насамперед це пов'язано з браком часу та нерозвиненістю інфраструктури на селі.

Більшою за розмірами, ніж частка витрат на послуги, є частка витрат на придбання непродовольчих товарів, яка для сільської місцевості становить 20,5% сукупних витрат. В період з 1999 р. стаття витрат на одяг та взуття майже не зазнала змін і залишилася в межах 5—6%. Найбільша частка витрат, спрямованих на придбання одягу та взуття, належить сільським домогосподарствам з дітьми — 6,9%, і навіть перевищує на 0,1 в.п. витрати міських домогосподарств з дітьми. При цьому, найвищі відносні витрати спостерігаються в сім'ях з 3-ма та більше дітьми — 7,3%, вони зменшуються зі зменшенням кількості дітей, а в пенсіонерських домогосподарствах взагалі є втричі меншими.

Таким чином, структура споживчих витрат як сільського, так і міського населення країни у 2006 році все ще залишається на досить низькому рівні, про що свідчать не тільки абсолютні значення, а й структурні співвідношення. Оскільки основна частина сукупних витрат сільських домогосподарств спрямована на забезпечення харчування, то це свідчить про низький рівень споживчих можливостей селян. При цьому не менш важливі статті витрат на придбання непродовольчих товарів (зокрема одягу, взуття, товарів особистого догляду) та послуги (охорона здоров'я, освіта, культурне дозвілля тощо) є майже недоступними для більшої частини сільських домогосподарств. Так, домогосподарства до складу яких входять лише особи пенсійного віку, через низький рівень споживчих можливостей не в змозі забезпечити собі належне лікування та підтримання здоров'я. В той самий час для сімей з дітьми більш ваговою проблемою постала спроможність забезпечити собі бажану освіту (рівень, якість, певний заклад) чи належно провести дозвілля. Крім того, через нерозвиненість побутової інфраструктури в сільській місцевості жителі українських сіл не мають можливості користуватися певними послугами на місцях. Однак, слід зазначити, що протягом 1999—2006 рр. намітилися позитивні зрушення, що пов'язані зі збільшенням частки витрат на придбання непродовольчих товарів, зокрема щодо взуття, одягу та послуг.

Оскільки для людини характерною рисою є підтримання певного способу життя, притаманного конкретному суспільству в конкретний період часу, і за безпечення хоча б мінімального рівня споживання, що визначається соціальними, культурними, а в першу чергу фізіологічними потребами, то базовою групою показників рівня життя є споживання населенням продовольчих товарів.

Протягом 1999—2006 р. вагомий вплив на кількісні та якісні показники мали як розмір населеного пункту, так і наявність в домогосподарстві дітей та інших утриманців. Так, у 2006 р., як і в попередні роки, спостерігалися тенденції щодо збільшення кількісних показників споживання продуктів харчування за усіма основними групами продуктів при зменшенні розміру населеного пункту, зокрема різниця щодо споживання між містом та селом становила 2,4 кг по хлібу та хлібопродуктах, 4,1 кг — по картоплі, 1,5 кг по молоку та молокопродуктах, і на 0,2 кг (починаючи з даного року) — цукру та меду, тобто відбулося скорочення споживання тих продуктів харчування, які насичені білками та вітамінами, що так необхідні для життєдіяльності людини у будь-якому віці (табл. 8.2).

Взагалі, слід наголосити, що з року в рік у сільській місцевості порівняно з містом спостерігається незначне погіршення ситуації щодо споживання по багатьох продуктах харчування за основними групами, а яскравим свідченням даного процесу є показник співвідношення споживання по основних

Таблиця 8.2. Динаміка споживання основних продуктів харчування населенням України залежно від місця проживання у 1999—2006 рр., кг на місяць на особу

Групи продуктів	1999		2002		2006	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Хліб та хлібопродукти	9,1	9,3	10,4	11,3	9,0	11,4
Картопля та картоплепродукти	8,2	14,1	8,6	13,7	7,3	11,4
Овочі та баштанні	9,8	11,1	9,3	9,9	9,5	9,3
Фрукти, ягоди, горіхи	2,2	1,6	2,6	1,8	3,5	1,8
Цукор, мед	2,8	2,5	3,1	3,1	3,1	3,3
Олія, маргарин та інші жири	1,6	1,3	2,0	1,8	1,8	1,7
М'ясо та м'ясопродукти	3,7	3,9	3,5	2,8	5,0	3,8
Молоко та молочні продукти	16,8	22,5	17,6	21,2	21,8	23,3
Яйця та яйцепродукти	21	16	18	17	20	17
Риба та рибопродукти	1,4	1,2	1,5	1,2	2,0	1,7

Дані обраховані співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України на базі обстежень умов життя домогосподарств

групах продуктів між селом та містом, який у 2006 р. дещо зріс порівняно з 1999 роком по таких групах продуктів як цукор, мед, олія, маргарин та інші жири, яйця, риба та рибопродукти, і навіть, хліб та хлібопродукти (рис. 8.1)³.

Протягом досліджуваного періоду кількісні показники споживання продуктів харчування українськими домогосподарствами (незалежно від місця проживання) збільшуються за наявності в сім'ї дитини, особи похилого віку або інших утриманців. Кількість спожитих продовольчих товарів сільськими домогосподарствами з дітьми є значно меншою від кількості спожитих продуктів такими ж домогосподарствами, які мешкають у містах, особливо за такими групами продуктів як фрукти, ягоди, виноград, горіхи, овочі. Низькі споживчі можливості щодо перелічених груп продуктів можна пояснити не лише їх сезонністю чи низькими матеріальними можливостями самих домогосподарств, а й нерозвиненістю чи відсутністю інфраструктури на селі, низькою культурою харчування та традиційними уподобаннями. Проте значно меншим є також споживання серед сільських домогосподарств з дітьми, навіть, за такими групами, як молоко та молокопродукти, яйця, риба та рибопродукти, м'ясо та м'ясопродукти, що вкрай необхідні саме дітям.

Протягом 2006 р. збереглася ситуація щодо зменшення споживчих можливостей при збільшенні кількості дітей в родині, незалежно від місцевості проживання — відповідно у найгіршому стані щодо можливості забезпечити себе та свою родину необхідною кількістю продуктів харчування опинилися серед домогосподарств з дітьми багатодітні сім'ї. Тобто, якщо сільське домогосподарство з 1 дитиною вживає в середньому на особу за місяць овочів 7,1 кг, молока та молокопродуктів 21,1 кг, м'яса (без сала) 3 кг, то з по-

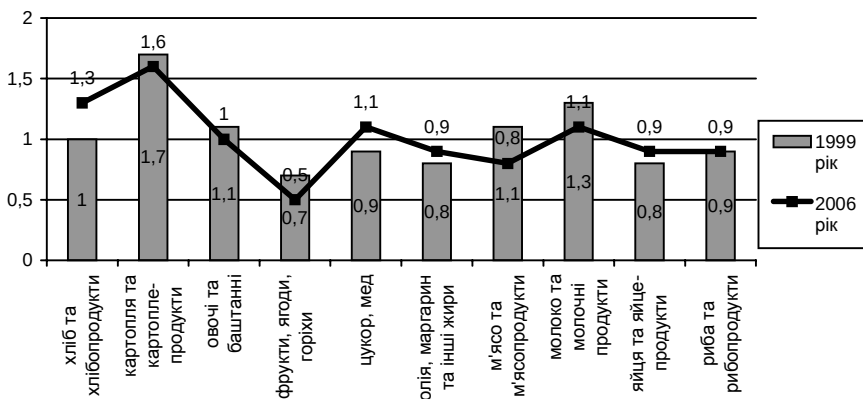

Рис. 8.1. Показник співвідношення споживання за основними групами продуктів харчування між сільським і міським населенням у 1999 та 2006 рр., рази

³ Дані обраховані співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України на базі обстежень умов життя домогосподарств.

явою в домогосподарстві другої дитини споживання по тих самих групах продуктів відповідно зменшується в середньому на 0,5 кг, а вже з появою третьої та наступної дитини домогосподарство споживає тільки 5,6 кг овочів, 17,8 кг молока та молочопродуктів і 1,9 кг м'яса та м'ясопродуктів (виняток не становить жодна з груп продуктів!).

Споживання хлібопродуктів, картоплі, овочів, цукру та меду є значно більшим у бездітних сільських домогосподарствах навіть при порівнянні зі споживанням міських сімей. Однак не можна сказати, що їх харчування є кращим чи більш раціональним, бо воно не відрізняється різноманіттям і не відповідає встановленим нормативам.

Протягом 2006 року незмінним залишився розподіл бездітних домогосподарств за кількісним показником харчування. Так, пенсіонерські домогосподарства як сільські, так і міські випередили усі інші типи сімей щодо кількості спожитих продуктів харчування майже за всіма основними групами харчових продуктів (табл. 8.3).

Таблиця 8.3. Структура споживання основних груп продуктів залежно від типів бездітних домогосподарств та типом населення у 2006 році, кг на особу на місяць

Групи продуктів харчування	Сільська місцевість			Міські поселення		
	Всі пенсіонери	Всі працездатного віку	Де є особи і працездатного, і непрацездатного віку	Всі пенсіонери	Всі працездатного віку	Де є особи і працездатного, і непрацездатного віку
Хліб та хлібопродукти	14,2	9,8	9,9	18,0	13,6	13,3
Картопля та картоплепродукти	10,5	8,1	8,6	15,3	13,2	12,9
Овочі	12,3	8,4	9,0	12,3	10,5	9,5
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	4,5	4,2	3,6	2,2	2,1	1,9
Баштанні	3,4	2,8	2,7	2,5	2,4	2,0
Цукор та кондитерські вироби	4,6	3,3	3,4	5,2	4,1	3,8
Олія, маргарин, та інші жири	2,8	2,0	2,0	2,6	2,1	1,9
М'ясо, м'ясопродукти, вкл. субпродукти та жир	6,9	6,0	5,8	5,3	5,1	4,3
Молоко та молочні продукти	34,7	23,9	23,7	33,3	26,8	26,0
Яйця та яйцепродукти	22	23	22	23	22	20
Риба та рибопродукти	3,1	2,3	2,4	2,7	2,2	2,1

Джерело: обраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України на базі обстежень умов життя домогосподарств.

Таким чином, протягом 1999—2006 рр. відбулися позитивні зміни в структурі споживання продуктів харчування сільського населення України: майже всі її складові за даний період збільшилися, скоротилося лише споживання картоплі та картоплепродуктів, овочів та баштанних, що є певним свідченням покращення структури харчування сільського населення, раціональності продуктів, відповідно, рівня життя населення на селі.

Але навіть на фоні покращення кількісних показників споживання продуктів харчування залишаються гострі проблеми недостатнього харчування серед населення України, зокрема мешканців сіл. Так, відповідно до розрахованих НДІ Харчування норм споживання, сільські домогосподарства з дітьми відчувають значний дефіцит за такими групами продуктів як фрукти, ягоди, виноград, горіхи на 76%, м'ясо та м'ясопродукти — 55%. Особливо гостро постала дана проблема в багатодітних родинах, де щоденний раціон складається в основному із картоплі та картоплепродуктів, хліба та рослинних жирів, бо саме ці продукти харчування є найбільш доступними, і тільки на 20% — фруктах, горіхах, винограді та ягодах, на 35% — м'ясних продуктах та майже на 60% — молоці, рибі та яйцях.

Серед сільських бездітних домогосподарств за збереження загальної тенденції в структурі раціону особливістю виступає надмірне вживання цукру, рослинних жирів, риби та яєць. Щодо «переспоживання» зазначених груп продуктів серед бездітних домогосподарств дуже різко виділяються пенсіонерські домогосподарства, де більше ніж вдвічі перевищено норми з вживання хліба та хлібопродуктів, олії та інших рослинних жирів, та на 50—60% перевищено вживання картоплі, риби, цукру і навіть на 10% — овочів (табл. 8.4).

Таким чином, за останні сім років для українських домогосподарств, що мешкають у сільській місцевості, намітилася тенденція до позитивних змін в кількісних показниках харчування: при зменшенні споживання картоплі збільшилося споживання молока та молочних продуктів, риби, ягід, горіхів та фруктів, зменшився вжиток тваринних жирів, які частково замінюються рослинними оліями, тобто саме за рахунок тих продуктів харчування, які містять необхідні для організму поживні елементи і відбуваються ці зрушення. Однак основною відмінністю раціону сімей українців є незбалансована структура харчування та недостатнє споживання продуктів (овочів, фруктів, м'яса, молока, риби), що є основним джерелом білків і вуглеводів, необхідних для нормального розвитку, росту та життєдіяльності.

На фоні загального поліпшення кількісних показників харчування якісні показники є ще досить низькими, тобто українським домогосподарствам притаманна дуже висока калорійність харчування, проте це не є свідченням того, що організм людини отримує необхідну кількість поживних речовин, до того ж головною проблемою залишається незбалансованість харчування населення (рис. 8.2).

Протягом 1999—2005 рр. за незначного збільшення кількісних показників споживання продуктів харчування як в містах, так і по селах спостерігалось поступове збільшення енергетичної цінності їжі з 3129 ккал до 3571 ккал на особу на добу, тоді як за останній (2006) рік відбулося незначне, але зменшення енергетичної цінності на 97 ккал по містах та 104 ккал по селах.

Таблиця 8.4. Співвідношення нормативного та реального споживання продуктів харчування за основними групами залежно від типу сільського домогосподарства у 2006 р.

Групи продуктів харчування	Нормативне споживання*	Відношення фактичного споживання до нормативного, разів**						
		З дітьми				Без дітей		
		Загалом по селу	3 1 дитиною	3 2 дітьми	3 3 та більше дітьми	Загалом по селу	Всі пенсіонери	Всі працездатного віку
Хліб та хлібопродукти	8,4	1,1	1,2	1,1	1,1	1,8	2,1	1,6
Картопля та картоплепродукти	10,3	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4	1,5	1,3
Овочі та баштанні	13,4	0,6	0,7	0,6	0,5	1,0	1,1	1,0
Фрукти, ягоди, виноград, горіхи	7,5	0,2	0,3	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3
Цукор, мед	3,2	0,8	0,9	0,7	0,7	1,4	1,7	1,3
М'ясо, та м'ясопродукти, включаючи субпродукти та жир	6,9	0,5	0,5	0,4	0,3	0,7	0,8	0,7
Молоко та молокопродукти	31,7	0,6	0,7	0,6	0,6	0,9	1,1	0,8
Яйця	24	0,6	0,7	0,6	0,6	0,9	1,0	0,9
Риба та рибопродукти	1,7	0,8	0,9	0,7	0,6	1,4	1,6	1,3
Олія та інші рослинні жири	1,1	1,3	1,4	1,2	1,1	2,1	2,4	1,9

* Дані розраховані співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України на основі рекомендацій Міністерства охорони здоров'я щодо раціональних норм споживання основних продуктів харчування в середньому на одну особу на місяць в Україні на 2005—2015 рр.

** Дані обраховані співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України на базі обстежень умов життя домогосподарств.

На сьогодні через підвищення попиту на споживання напівфабрикатів, зокрема серед мешканців великих міст, що дає змогу людині значно зекономити час, та поширеність даного явища, особливої уваги набуває питання щодо здорової та екологічно чистої їжі, яка, з деяких причин, є більш доступною селянам. Так, харчування сільських домогосподарств порівняно з мешканцями великих та малих міст є більш раціональним, оскільки в раціоні перших переважають білки та вуглеводи, а кількість жирів є дещо меншою (табл. 8.5).

Позитивні зміни, що відбулися за 1999—2005 роки у кількісних показниках споживання харчових продуктів, дещо покращили якісні характеристики раціону українських сімей, в першу чергу це відбулося завдяки збільшенню вживання чистого м'яса (без сала або більш пісних м'ясопродуктів), фруктів, ягід, молока та риби. Як зазначалося вище при високій калорійності харчуван-

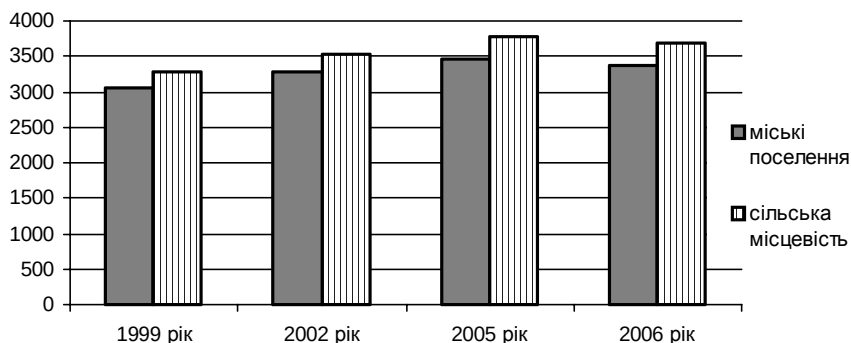

Рис. 8.2. Динаміка середньодобової енергетичної цінності раціону харчування залежно від місцевості проживання у 1999—2006 рр., ккал

Таблиця 8.5. Енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих в домогосподарствах України продуктах харчування у 1999—2006 рр., г на особу на добу

	1999 р.		2006 р.	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Енергетична цінність, ккал	3052	3284	3369	3676
Білки г	81	92	90	97
Жири, г	133	137	158	152
Вуглеводи, г	390	423	404	491

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств за даними 1999—2006 рр.

ня особливістю споживання міських домогосподарств залишається недостатній вміст у раціоні білків і вуглеводів та сильне перевищення споживання жирів. Водночас для сільських сімей характерною рисою залишається перевищення кількості білків та вуглеводів при меншій кількості жирів порівняно із їх вмістом у раціоні міських жителів. Так, сільські домогосподарства у 2006 р. вживали в середньому на добу продуктів, що містили 97 г білку — це на 7 г більше, ніж по містах, вуглеводів у раціоні сільських сімей було більше відповідно на 87 г, оскільки раціон цих сімей складається переважно з картоплі та хлібопродуктів, тоді як фрукти та овочі споживають вони найменше.

Проте навіть при найвищій кількості білків та вуглеводів в раціоні селян, незалежно від типу домогосподарства, майже немає різноманіття, тобто їх раціон все ще залишається досить бідним — в їжі переважають картопля та хліб, що зумовлює недоспоживання білків в середньому на 35% та вуглеводів на 10%, і значне перевищення жирів — в середньому на 55% (табл. 8.6).

Таблиця 8.6. Енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих продуктах харчування та їх відношення до встановлених норм залежно від типу сільських домогосподарств України у 2006 рр. (в середньому на добу на особу), г

Тип домогосподарства	Реальне споживання				Співвідношення реального та нормативного споживання		
	Білки	Жири	Вуглеводи	Енергетична цінність	Білки	Жири	Вуглеводи
Сільська місцевість	97	152	491	3676	0,6	1,6	0,9
Сім'ї з дітьми:	82	126	409	3074	0,7	1,6	0,9
– з 1-ю дитиною	86	136	429	3262	0,6	1,6	0,9
– з 2-ма дітьми	79	120	391	2933	0,7	1,6	0,9
– з 3-ма та більше дітьми	74	109	390	2812	0,6	1,6	0,9
сім'ї без дітей:	116	184	596	4451	0,6	1,5	0,9
– де всі пенсіонери	126	203	670	4948	0,6	1,5	0,9
– всі члени якого працездатного віку	110	176	547	4169	0,6	1,6	0,8
Міські поселення	90	158	404	3369	0,66	1,82	0,77
Сім'ї з дітьми:	76	130	338	2803	0,7	1,9	0,8
– з 1-ю дитиною	79	136	346	2897	0,7	1,9	0,8
– з 2-ма дітьми	72	121	326	2659	0,7	1,8	0,8
– з 3-ма та більше дітьми	64	104	301	2363	0,7	1,8	0,8
Сім'ї без дітей:	105	188	473	3966	0,7	1,8	0,8
– де всі пенсіонери	122	218	573	4696	0,6	1,7	0,8
– всі члени яких працездатного віку	98	175	423	3622	0,7	1,8	0,8

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств за даними 2006 р.

Однак, за досить високої калорійності харчування серед населення України з 1999 року і досі трапляються такі домогосподарства, які не можуть забезпечити собі навіть достатній рівень харчування, а їх добовий раціон становить навіть менше 2100 ккал⁴. Протягом зазначеного періоду відбулося

⁴ Калорійність спожитих харчових продуктів є ще одним критерієм, який дозволяє визначити рівень життя (бідності) населення. Для України за межу бідності було взято 2100 ккал, тобто якщо енергетична цінність добового раціону складає менше зазначеної норми, то людина вважається бідною.

зменшення частки бідних домогосподарств за даним критерієм по селах на 10%, по містах — 7,9%, що свідчить про збільшення можливостей забезпечити себе необхідною кількістю продуктів харчування (але не завжди якісних). Найбільший відсоток домогосподарств, які потрапили за межу бідності, спостерігається в сім'ях з дітьми, як по селу, так і по місту. Так, у сільській місцевості проживає 13,5% бідних домогосподарств з дітьми, що є на 10% більше, ніж серед бездітних.

Також за межею бідності відносно даного критерію перебуває майже кожне п'яте багатодітне сільське домогосподарство та кожна шоста сім'я з 2-ма дітьми; в той же час найменша частка у 2006 р. бідних була серед сільських пенсіонерських домогосподарств — 1,8%, що можна пояснити не тільки більш високою калорійністю раціону, а й стабільністю доходів (основним з яких є пенсія) (рис. 8.3).

Проблема недоїдання, яка в першу чергу турбувала багатьох науковців, нещодавно поступилася місцем ще одній, пов'язаній з харчуванням серед населення, а саме проблемі надлишкової ваги та ожиріння, особливо серед враз-

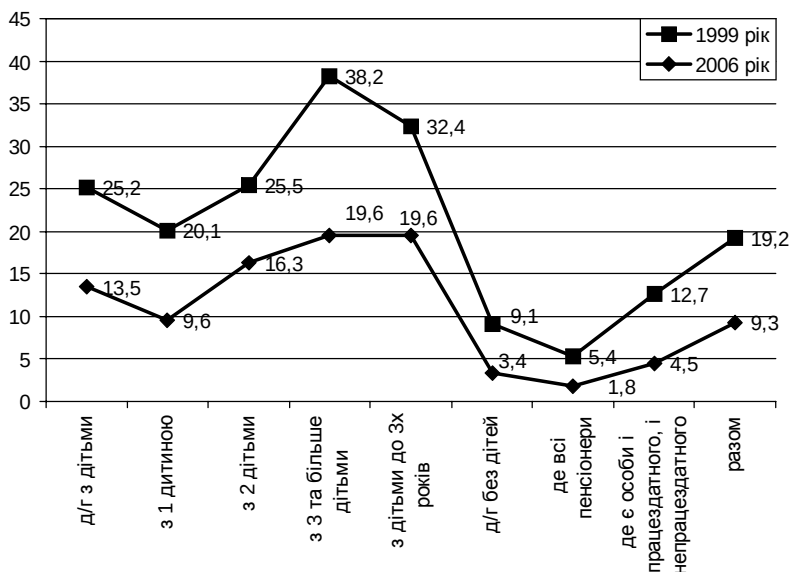

Рис. 8.3. Ступінь недоспоживання ккал (енергетична цінність добового раціону менше 2100 ккал) за типами сільських домогосподарств, 2006 р., %

⁵Відповідно до визначеного ВООЗ індексу маси тіла (ІМТ), що дорівнює співвідношенню ваги в кілограмах до квадрату зросту в метрах. Якщо ІМТ становить 25—29,9, то людина має надлишкову вагу тіла, якщо ІМТ перевищує 30 — людина має ознаки ожиріння.

ливих категорій населення. На сьогодні ВООЗ визначає проблему надлишкової ваги та ожиріння самою вагомою невизначеною проблемою суспільної охорони здоров'я у світі, яка дає змогу опосередковано оцінити рівень життя населення. В Україні починаючи з 1999 р. спостерігається повільне але стабільне зростання кількості осіб, які мають надлишкову вагу тіла та повільне зменшення частки населення, яке страждає від ожиріння⁵. Так, у 2006 р. як в сільській місцевості, так і по містах понад 60% населення мали надлишкову вагу тіла, а майже чверті — проблеми з ожирінням, що в середньому є на 3,7 в.п. більшим та на 2,9 в.п. менше порівняно з базовим (1999) роком (табл. 8.7).

Ситуація в Україні виглядає неоднозначною, оскільки поряд існують такі явища як переважання частки витрат на придбання продовольчих товарів в структурі витрат, значне перевищення нормативно встановлених норм щодо енергетичної цінності спожитих харчів, а з іншого боку — наявність частки населення, добовий раціон якої навпаки, не досягає встановленого мінімуму кілокалорій. Згідно з розрахованими даними, серед 10% населення, що має найнижчі показники добової калорійності раціону харчування (в середньому 2273 ккал на 1 особу на добу), не забезпечують собі мінімальний рівень харчування — в містах 42,8%, а по селах — 31,7%, при цьому серед тієї ж частини населення надмірну вагу має близько 60% осіб, а кожна четверта особа в місті та кожна п'ята особа на селі має проблеми з ожирінням (табл. 8.8).

Таким чином, за період з 1999 по 2006 рік спостерігається повільне покращення кількісних та якісних характеристик споживання харчових продуктів населенням України, але загалом культура харчування залишається на досить низькому рівні, оскільки дані зміни не є свідченням самої якості та безпечності харчових продуктів. В свою чергу, неякісність продуктів харчування відбивається на раціональності та збалансованості вжитих продуктів та в решті-решт може становити загрозу здоров'ю людини. Наявність в українському суспільстві значної частки населення з надмірною вагою чи ожирінням є результатом:

- незбалансованого та нераціонального харчування;
- низької культури харчування;
- традиційних смаків та особистих уподобань;

Таблиця 8.7. Частка населення України, що має надлишкову вагу та ожиріння залежно від типу поселення у 1999 та 2006 рр., %

	1999		2006	
	Надлишкова вага тіла	Ожиріння	Надлишкова вага тіла	Ожиріння
Великі міста	56,6	26,9	60,4	24,1
Малі міста	58,7	28,5	61,5	25,7
Села	59,2	28,5	63,8	27,3
Україна	58,1	27,9	61,8	25,6

Таблиця 8.8. Енергетична цінність, рівень бідності за добовою енергетичною цінністю менше 2100 ккал і питома вага осіб, що мають надлишкову вагу тіла та ожиріння за децильними (10%) групами залежно від рівня енергетичної цінності харчування та місцевості проживання у 2006 році, ккал та %

Децильні групи	Міські поселення				Сільська місцевість			
	Енергетична цінність (ккал)	Наявність в домогосподарстві осіб з надлишковою вагою, %	Наявність в домогосподарстві осіб з ознаками ожиріння, %	Рівень бідності за добовою енергетичною цінністю менше 2100 ккал	Енергетична цінність (ккал)	Наявність в домогосподарстві осіб з надлишковою вагою, %	Наявність в домогосподарстві осіб з ознаками ожиріння, %	Рівень бідності за добовою енергетичною цінністю менше 2100 ккал
1	2273	61,1	24,5	42,8	2442	58,3	20,5	31,7
2	2619	59,5	24,4	29,1	2964	65,0	24,0	10,6
3	2928	57,2	26,0	20,7	3322	62,8	21,5	4,2
4	3110	62,9	25,2	13,0	3541	68,0	26,9	4,0
5	3303	64,4	23,3	16,2	3816	67,3	27,7	4,3
6	3337	59,4	27,5	14,7	4108	67,4	33,1	2,2
7	3635	63,6	22,4	8,8	4470	59,1	37,6	1,0
8	3697	63,1	27,0	9,2	4559	67,7	29,5	1,8
9	4007	57,7	25,7	7,7	4926	64,8	35,9	1,1
10	4382	58,6	21,3	7,6	5767	58,7	39,1	-

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств за даними 1999—2006 рр.

- використанням у процесі виробництва продуктів харчування новітніх технологій, вплив яких на людину та її здоров'я ще не вивчено тощо.

Так, попри більш збалансований раціон харчування сільських домогосподарств (різниця між реальним та нормативним вмістом поживних речовин у добовому раціоні є найменшою), в них спостерігається навпаки переважання частки осіб з надлишковою вагою та ожирінням порівняно з міськими сім'ями. Таку ситуацію зумовлює порушення раціональності харчування (над-

мірне споживання жирів та вуглеводів за постійного недоспоживання білків) та значне перевищення добової енергетичної цінності в спожитих продуктах харчування саме серед сільських родин. Наявність серед українських домогосподарств таких, чий раціон за добу не перевищує 2100 ккал, напряду не є свідченням фінансової неспроможності щодо можливості нормально харчуватися, оскільки це може бути пов'язано зі «свідомою відмовою від їжі», тобто через дієти, постування, економію тощо.

8.2. Забезпеченість товарами тривалого користування

Забезпеченість товарами тривалого користування, які стали невід'ємною частиною побуту сучасної людини, характеризує комфортність життя членів домогосподарства. Так, наявність певних видів побутових товарів не можна віднести до первинних, найнеобхідніших потреб населення, однак вона формує сучасні уявлення людей про комфортність, дає змогу вести повноцінне суспільне життя. Якщо для того, щоб не почувати себе депривованим, ще кілька років тому домогосподарству достатньо було мати у володінні телевізор, пральну машину, холодильник, автомобіль, то сьогодні до цього переліку додалися відеокамера, супутникова антена, мікрохвильова піч, комп'ютер, мобільний телефон тощо, тобто товари, які є ознакою сучасного життя.

Попередні дослідження, проведені Інститутом демографії та соціальних досліджень, засвідчують, що по Україні за останні роки рівень забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування значно підвищився. Однак досі залишається залежність між забезпеченістю товарами тривалого вжитку та типом населеного пункту: показники забезпеченості в сільській місцевості є набагато нижчими, ніж у містах. Така тенденція має глибокі корені, оскільки ще за часів СРСР сільське населення традиційно мало у володінні менше побутової та теле-радіо техніки. На жаль, сьогодні відставання селян за показниками володіння такими товарами залишається істотним.

Впродовж останніх шести років в цілому по країні частка тих, хто не має у користуванні окремих видів товарів тривалого вжитку, поступово зменшується, тобто загальний рівень забезпеченості товарами тривалого користування підвищується (табл. 8.9).

Значно поліпшились показники володіння кольоровим телевізором, музичним центром, комп'ютером та відеомагнітофоном. Так, частка домогосподарств, що не мають кольорового телевізора, в середньому по країні протягом досліджуваного періоду скоротилась майже на 23 відсоткових пункти; музичних центрів та комп'ютера — на 10 відсоткових пункти тощо.

Протягом 2000—2006 років у сільській місцевості, як і в містах, спостерігається підвищення рівня забезпеченості не лише основними товарами тривалого користування (холодильник, пральна машина, кольоровий телевізор, пылесос тощо), а й сучасними, найчастіше високовартісними товарами, такими як: комп'ютер, мобільний телефон, супутникова антена тощо. Майже вдвічі зросла частка сільських домогосподарств, що мають кольоровий телевізор, більш ніж у 7 разів зріс рівень забезпеченості сільських домогоспо-

Таблиця 8.9. Розподіл домогосподарств за наявністю в них окремих товарів тривалого користування, %

Товари тривалого користування	Середнє по країні		Міські поселення		Сільська місцевість	
	2000	2006	2000	2006	2000	2006
Холодильник	89,0	94,3	94,7	96,6	76,5	89,3
Пральна машина	71,7	77,2	77,5	80,9	59,0	68,9
Пилосос	54,5	63,9	64,0	73,0	33,6	43,8
Телевізор кольоровий	65,9	88,7	74,9	92,0	45,9	81,4
Відеомагнітофон	12,6	21,1	15,1	24,1	7,1	14,4
Відеокамера	0,5	2,6	0,7	3,3	0,2	1,1
Музичний центр	3,1	13,4	4,1	15,7	1,0	8,3
Комп'ютер	1,4	11,5	1,8	15,1	0,4	3,5
Велосипед	35,0	34,6	28,0	24,8	50,5	56,3
Мопед	1,3	1,4	1,3	1,1	1,4	2,2
Мотоцикл	6,4	3,3	4,3	1,6	11,1	7,0
Автомобіль	16,8	16,5	16,0	16,1	18,5	17,6
Супутникова антена	0,3	2,8	0,4	2,0	0,2	4,6
Кондиціонер	0,2	0,9	0,3	1,2	0,1	0,2
Мобільний телефон	—	48,8	—	54,1	—	36,9

Джерело: Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2000 та 2007 рр. — 186 с.

дарств музичними центрами, більш ніж у вісім разів зросла частка тих сільських домогосподарств, що мають комп'ютер, тощо.

Незважаючи на те, що рівень забезпеченості сільських домогосподарств товарами тривалого користування протягом 2000—2006 років поступово підвищився, досі він поступається рівню забезпеченості певними товарами тривалого користування сімей, що мешкають у містах. Так у 2006 році 89,3% сільських домогосподарств проти 96,6% міських мають у користуванні холодильники, майже 69% домогосподарств у селі мають пральну машину, що на 12 відсоткових пункти менше, ніж у містах. Майже 4% домогосподарств у селі мають власний комп'ютер, що у чотири рази менше за показник по містах, дещо більше третини сільських домогосподарств проти 54% міських мають у користування мобільний телефон.

Для мешканців сільської місцевості дуже важливо мати будь-який власний транспортний засіб, як високовартісний (мотоцикл, автомобіль тощо), так і більш дешевий (мопед, велосипед тощо). Впродовж останніх років відбулось одночасне зниження показника забезпеченості сільського населення високовартісними власними транспортними засобами та зростання рівня забезпеченості більш дешевими транспортними засобами. Такі зміни особливо негативно впливають саме на мешканців сільської місцевості, оскільки часто власний автомобіль або мотоцикл є єдиним для них доступним засобом

пересування на далекі відстані. Так, у 2006 році 17,6% сільських домогосподарств проти 18,5% у 2000 році мають власне авто, 7% (проти 11,1% у 2000 році) — мотоцикл. Більше половини сільських домогосподарств (проти 50,5% у 2000 році) мають велосипед, а 2,2% (проти 1,4% у 2000 році) мають мопед.

Поряд із кількісними показниками забезпеченості, значимими вважаються й якісні характеристики товарів тривалого використання, які є у володінні, а саме: в якому стані було куплено цей товар; термін користування цим товаром де вироблений цей товар тощо. Значна частка товарів тривалого користування, якими володіє сільське населення, є вітчизняного виробництва, тоді як у містах найчастіше домогосподарства мають імпортні товари (табл. 8.10).

Це можна пояснити тим, що мешканці міст мають більше можливостей для придбання сучасних імпортних товарів тривалого користування, оскільки в містах сконцентрована основна маса спеціалізованих магазинів та ринків, які пропонують різноманітні товари тривалого користування, розраховані на різні смаки та матеріальні можливості. Незважаючи на те, що сучасний ринок товарів тривалого користування розвивається в основному у містах, все ж таки і сільські мешканці мають у своєму володінні значну частку імпортних товарів тривалого користування. Так, понад 72% сільський домогосподарств (проти 83% міських) користуються імпортним кольоровим телевізором, більше половини мають імпортні пілососи тощо. Цікавим є той факт, що, незважаючи на місцевість проживання домогосподарств у переважній більшості віддають перевагу імпортним транспортним засобам. Так, більше 69% у містах та майже 59% домогосподарств в сільській місцевості мають імпортні автомобілі, понад 54% міських домогосподарств та майже 48% домогосподарств в селі користуються імпортними мотоциклами тощо. Таку особливість можна пояснити тим, що імпортні транспортні засоби вважаються більш надійними в експлуатації, ніж вітчизняні, тому найчастіше саме їм і

Таблиця 8.10. Розподіл домогосподарств, що володіють товарами тривалого користування, за походженням товарів у 2006 році, %

Назва товару тривалого користування	Вітчизняний		Імпортний	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Холодильники	50,6	63,1	49,4	36,9
Пральні машини	36,7	60,9	63,3	39,1
Пілососи	36,4	41,7	63,6	58,3
Телевізори кольорові	16,6	27,6	83,4	72,4
Велосипед	63,4	77,5	36,6	22,5
Мотоцикл	45,6	52,4	54,4	47,6
Автомобілі	30,7	41,2	69,3	58,8

Джерело: Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2007. — 186 с.

Розділ 8. Особливості споживання та майнові характеристики сільських сімей

віддається перевага. Також це декою мірою можна пояснити тим, що в останні роки в нашій країні стрімко розвинувся ринок транспортних засобів саме імпортного виробництва, представлених у широкому асортименті, розрахованих на різні матеріальні можливості населення, тощо.

Але сама по собі характеристика виробництва (імпортне або вітчизняне) товарів тривалого користування не може свідчити про якість та сучасність наявного товару. Більше про якість товару може сказати стан, у якому його було придбано, та термін користування цим товаром (табл. 8.11).

Таблиця 8.11. Розподіл домогосподарств, що мають товари тривалого користування, за станом, у якому були придбані товари у 2006 році, %

Назва товару тривалого користування	Новий		Той, що був у використанні	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Холодильники	96,3	94,3	3,7	5,7
Пральні машини	97,1	96,3	2,9	3,7
Пилососи	98,5	98,4	1,5	1,6
Телевізори кольорові	96,9	93,3	3,1	6,7
Велосипед	92,9	95,7	7,1	4,3
Мотоцикл	77,4	77,2	22,6	22,8
Автомобілі	59,9	57,3	40,1	42,7

Джерело: Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2007. — 186 с.

Незалежно від місцевості проживання домогосподарств переважна більшість товарів тривалого користування було придбано новими, за винятком транспортних засобів: лише 57% автомобілів в селі та майже 60% у містах було придбано домогосподарствами новими. Це може бути наслідком високої вартості нових автомобілів, що не дозволяє значній частині домогосподарств країни придбати собі авто новим, а не бувшим у користуванні.

Незважаючи на те, що більшість товарів (незалежно від місцевості) було придбано новими, негативним є те, що високою є частка товарів, термін користування якими перевищує 10 років. Так, більше половини холодильників як в сільській місцевості, так і в містах мають термін користування понад 10 років, понад 66% сільських та близько 65% міських автомобілів мають термін користування більше 10 років, тощо. Тобто практично всі наявні у домогосподарствах товари тривалого користування не залежно від місцевості проживання домогосподарств мають термін користування більше 10 років, що може свідчити про їх не сучасність та застарілість. Виняток становлять лише кольорові телевізори, термін користування якими у більшості домогосподарств і в селі, і в містах, становить менше п'яти років (табл. 8.12).

Таблиця 8.12. Розподіл домогосподарств за терміном користування товарами тривалого вжитку у 2006 році, %

Назва товару тривалого користування	Менше 5 років		5-10 років		Понад 10 років	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Холодильники	21,9	23,6	24,5	23,9	53,6	52,5
Пральні машини	35,3	23,5	21,1	25,5	43,6	51,0
Пилососи	33,1	40,5	27,2	27,9	39,7	31,6
Телевізори кольорові	43,0	49,2	35,7	32,0	21,3	18,8
Велосипед	28,5	25,0	20,0	27,1	51,5	47,9
Мотоцикл	11,6	6,2	8,4	14,9	80,0	78,9
Автомобілі	18,6	17,7	16,6	15,8	64,8	66,5

Джерело: Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2007. — 186 с.

Довготривалий термін використання товарів тривалого вжитку домогосподарством може свідчити в певних випадках про якість цих товарів (тобто членів домогосподарства задовольняє їх технічний стан, тому вони продовжують ними користуватися), а з іншого боку про нестачу коштів у членів домогосподарства. Саме тому вони змушені користуватися застарілими товарами тривалого вжитку, або купівля цих товарів не є першочерговою необхідністю та з інших причин.

Найчастіше саме рівень добробуту впливає на кількісні показники забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування. Як видно з рис. 8.4, з зменшенням рівня матеріального добробуту, відповідно знижується рівень забезпеченості сільських домогосподарств товарами тривалого вжитку. Це стосується як традиційних товарів тривалого вжитку (холодильник, пральна машина, кольоровий телевізор, пилосос тощо), так і транспортних засобів. Так, наприклад, якщо в середньому по сільській місцевості пральну машину мають 68,9% домогосподарств, то із зниженням рівня добробуту домогосподарств до злиденності рівень забезпеченості пральними машинами скорочується на десять відсоткових пунктів; рівень забезпеченості злидених сільських домогосподарств власним автомобілем вдвічі менший, ніж середній показник по селу.

Також рівень забезпеченості товарами тривалого користування залежить від типу домогосподарства. Як і в цілому по Україні, так і по різних населених пунктах домогосподарства з дітьми краще забезпечені товарами тривалого користування (і традиційними, і високовартісними), ніж домогосподарства без дітей. Це можна пояснити тим, що сім'ї, де є діти, більш зацікавлені у придбанні сучасних товарів тривалого користування. В першу чергу це стосується сучасних засобів телекомунікації — по сільських домогосподарствах з дітьми рівень забезпеченості комп'ютерами майже у 5 разів вищий за домогосподарства без дітей (табл. 8.13).

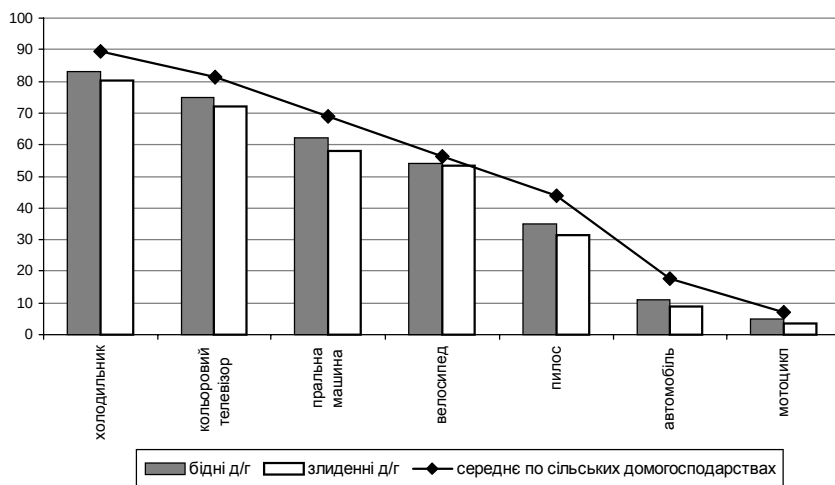

Рис. 8.4. Частка сільських домогосподарств, що забезпечені товарами тривалого користування, залежно від рівня добробуту домогосподарства у 2006 р.

Таблиця 8.13. Розподіл сільських домогосподарств за наявністю товарів тривалого користування залежно від типу домогосподарства у 2006 році, %

Товари тривалого користування	Домогосподарство з дітьми	Домогосподарство без дітей	Середнє по всіх домогосподарствах
Холодильник	93,5	86,6	89,3
Пральна машина	82,4	60,5	68,9
Пилосос	59,3	34,2	43,8
Кольоровий телевізор	93,3	73,9	81,4
Комп'ютер	6,8	1,4	3,5
Велосипед	74,0	45,3	56,3
Мопед	3,8	1,2	2,2
Мотоцикл	8,8	5,9	7,0
Автомобіль	25,5	12,6	17,6

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ

Сім'ї з дітьми мають більшу потребу у побутовій техніці для приготування їжі, прання, прибирання приміщення. Так, лише 6,5% сільських домогосподарств з дітьми не мають холодильників, що вдвічі менше ніж по домогосподарствах без дітей. Не мають пральної машини 17,6% домогосподарств з дітьми проти 39,5% по домогосподарствах без дітей. Не мають кольорових

телевізорів — лише 6,7% домогосподарств з дітьми, що майже в чотири рази менше ніж по домогосподарствах без дітей.

Рівень забезпеченості домогосподарств з дітьми високовартісними товарами тривалого користування (комп'ютер, автомобіль тощо) є вищим ніж у домогосподарствах без дітей. Так, на селі чверть домогосподарств з дітьми мають власний автомобіль, тоді як серед домогосподарств без дітей цей показник становить майже 13%.

Серед домогосподарств з дітьми, незалежно від місцевості проживання на жаль, досі найнижчий рівень забезпеченості товарами тривалого користування мають багатодітні сім'ї. Так, 22% таких домогосподарств взагалі не мають холодильника (проти 6,5% в середньому по домогосподарствах з дітьми); 31% не має пральної машини (проти 17,6% в середньому по домогосподарствах з дітьми); 35% не мають кольорового телевізора (проти 6,7% в середньому по домогосподарствах з дітьми).

Зі збільшенням кількості дітей у сільських сім'ях показники забезпеченості товарами тривалого користування знижуються, особливо з появою третьої дитини. Так, якщо 63,7% сільських сімей з однією дитиною мають пилосос, то із збільшенням кількості дітей до трьох та більше цей показник скорочується вдвічі; якщо в середньому по селу майже 7% домогосподарств з дітьми мають комп'ютер, то при збільшенні кількості дітей до трьох та більше цей показник також знижується та становить 5,6% (рис. 8.5).

Серед домогосподарств без дітей гірше за всіх забезпеченні товарами тривалого користування домогосподарства, що складаються виключно з осіб пенсійного віку. Крім того, показники забезпеченості основними товарами помітно знижуються з підвищення віку пенсіонерів. Так, 76% домогосподарств з осіб старше 75 років мають холодильник проти 83% в середньому по домогосподарствах пенсіонерів, 48% мають кольоровий телевізор, а 15% взагалі не мають телевізора проти 9% серед домогосподарств, що складаються виключно з осіб пенсійного віку.

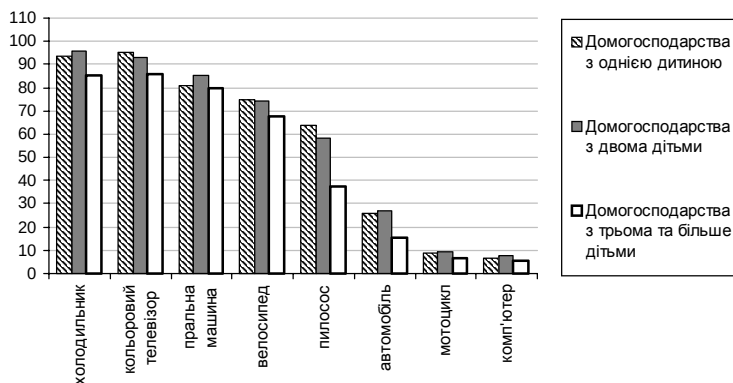

Рис. 8.5. Забезпеченість домогосподарств з дітьми основними товарами тривалого користування

Для поглибленого аналізу рівня володіння товарами тривалого користування можна розбити їх на так звані майнові набори. Так, до *мінімального майнового набору* можна віднести: холодильник, кольоровий телевізор та пральну машину. В середньому по Україні у 2006 році володіли мінімальним майновим набором 72% домогосподарств, а в сільській місцевості — близько 62%.

Розширений майновий набір для сільського населення включає мінімальний майновий набір, та ще до нього додається наявність автомобіля або мотоцикла. Розширеним майновим набором у 2006 році в середньому по сільській місцевості володіли 21,6% домогосподарств.

Отже, забезпеченість сільського населення товарами тривалого користування не можна вважати достатньою не лише у кількісному, а й передусім у якісному виразі. Переважна більшість наявних у користування в сільській місцевості товарів тривалого користування, хоча й були придбані новими, але термін їх використання домогосподарствами перевищує 10 років, що свідчить про застарілість цих побутових приладів та транспортних засобів. Проте, головним доказом незадовільного рівня забезпеченості сільських домогосподарств товарами тривалого користування є те, що мінімальним набором цих товарів володіє лише 62% домогосподарств, тоді як в містах понад 80% мають хоча б мінімальний майновий набір.

8.3. Земля у власності сільських мешканців

Одним із ключових факторів, що визначає соціально-економічне становище домогосподарства та його місце на піраміді доходів, є власність — майно, яке створюється і примножується за рахунок надходжень від участі у виробничому процесі та інших дій здатних до праці членів домогосподарства — від підприємницької діяльності, ведення домашнього господарства і доходів від засобів, вкладених в кредитні установи, акції та інші цінні папери, придбання майна у спадок тощо.

На даний час у сільській місцевості головним об'єктом власності виступає земля. Особливістю життєдіяльності сільського населення традиційно була наявність у їх користуванні земельної (присадибної) ділянки, однак за часів планової економіки вся земля перебувала у державній власності. «Суцільна» зайнятість селян у радянські часи сприяла тому, що присадибні ділянки цілком виправдовували свою назву і використовувались сільськими жителями переважно як додаткове джерело забезпечення їх життєдіяльності. Реформування земельних відносин, роздержавлення земель сільськогосподарського призначення та їх наступне паювання і передача у приватну власність селян сприяла тому, що нині «левова» частка сільськогосподарських угідь та ріллі перебуває у приватній власності. При цьому, майже усі сільські домогосподарства мають у своєму володінні земельні ділянки.

Питома вага сільських домогосподарств, що мали земельні ділянки протягом 2002—2007 рр. майже не змінювалась і становила на кінець означеного періоду 98,9%. За даними на початок 2007 року, серед 5,4 млн домогосподарств, які мешкають у сільській місцевості, 5,3 млн мають у володінні земельні

ділянки. В середньому одне домогосподарство, яке має земельну ділянку, використовує 291,6 сотки землі. Оцінка розподілу домогосподарств за розміром площі землі, яку вони використовують, показала, що 10 соток і менше використовують 5,2% домогосподарств, 10,1—25 соток — 15,2%, 25,1—50 соток — 16,3%, 50,1—100 соток — 17%, 1,1-2 га — 9%, 2,1—5 га — 16,6%, 5,1—10 га — 14,1%, 10,1 га і більше — 6,6%⁶.

Звичайно, що у процесі здійснення аграрної реформи (і не лише з цієї причини) приватне землекористування значно розширилось як за площею, так і спеціалізацією використовуваних земельних ділянок (паїв). Структура земельних ділянок, які використовуються селянами, за показником їх площі, свідчить, що зайнятість на власних земельних ділянках поступово переходить із розряду підсобної і дедалі частіше є основним видом діяльності. Зокрема, за аналізований період спостерігається тенденція до укрупнення землекористування, про що свідчить зростання часток домогосподарств, що займаються сільськогосподарською діяльністю на значних за площею масивах земель. Ймовірно, що певна частина сільських мешканців, які використовують земельні ділянки площею до 10,0 га, та значна частина тих, хто господарює на 10 і більше гектарах землі, це фермерські та інші види сільськогосподарських формувань, що здійснюють власну діяльність на основі крупноговарного сільськогосподарського виробництва.

Останнє певною мірою підтверджується і наступним. Станом на 1 січня 2005 року питома вага населених пунктів, де господарства населення, яке постійно проживає у сільській місцевості, мали у приватній власності сільськогосподарську техніку (трактори) становила 66,2%, або 18779 сільських населених пунктів. Знаковим є те, що названий показник супроводжується суттєвим зростанням кількісних характеристик основних видів сільськогосподарської техніки, що знаходиться у приватній власності сільського населення. Так, за останні чотири роки кількість тракторів збільшилась у 1,5 раза, комбайнів у 5,1 раза (у тому числі зернозбиральних у 5,4 раза), вантажних автомобілів — на 43,7% і станом на 1 січня 2005 року їх кількість становила відповідно 145,2 тис. тракторів, 11,0 тис. комбайнів (у тому числі 10,0 тис. зернозбиральних) та 51,2 тис. вантажних автомобілів.

Через відсутність цивілізованого ринку землі, законодавчого забезпечення та інших чинників сьогодні наявність у власності та використання землі не гарантує селянам стабільного та достатнього доходу, здатного забезпечити гідний рівень життя.

Внаслідок нестачі інформації на даному етапі неможливо виокремити, яким саме способом домогосподарство отримало свою земельну ділянку: шляхом розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств, купівлі, як подарунок, отримало у спадщину. Наявна статистична база дає змогу оцінити, чи є взагалі у домогосподарства земельна ділянка, скільки ділянок має одне домогосподарство та як вони використовуються.

⁶ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 46.

Дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України за 2007 рік показали, що 73,9% землі здається сільськими домогосподарствами в оренду, 14,0% використовується для вирощування продукції, призначеної для задоволення лише власних потреб домогосподарства, на 10,6% земельних ділянок вирощується продукція, призначена як для особистих потреб, так і для продажу, 1,5% земельних ділянок домогосподарства тільки почали освоювати, а виключно для відпочинку селяни землі не використовують (рис. 8.9)⁷.

Напрямок використання земельної ділянки обумовлюється її розміром. Можна припустити, що земельна ділянка до 0,1 га використовується, як правило, як присадибна, на ній вирощують продукти харчування, що споживаються членами домогосподарства та не призначені для продажу. Ділянка розміром 0,1—0,5 га використовується для вирощування сільськогосподарської продукції як для безпосереднього споживання населенням, так і для ведення особистого підсобного господарства. Якщо розміри ділянки перевищують 0,5 га, але є не більшими від 2 га, то домогосподарство, як правило, вирощує за рахунок її обробітку кількість продукції, достатню не лише для власного споживання, а з надлишком, який призначається для продажу. Так, середня площа земельної ділянки, яка використовується сільськими домогосподарствами для вирощування продукції лише для власних потреб, становить 45,4 сотки, для вирощування продукції для власних потреб і на продаж — 113,1 сотки, здається в оренду — 591,5 сотки⁸.

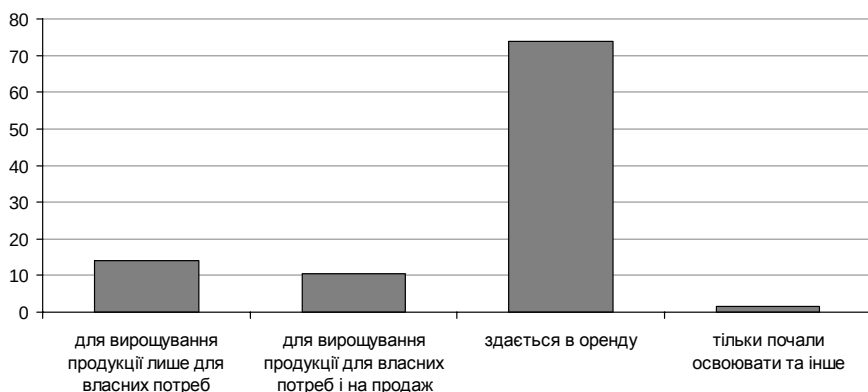

Рис. 8.9. Розподіл земельної площі за видом її використання сільськими домогосподарствами у 2006 р.

⁷ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році. — К.: Держкомстат України, 2007. — С. 46.

⁸ Там само.

Використання земельних ділянок, отриманих населенням в результаті розпаювання майна колективних господарств, пов'язане з певними складнощами: за відсутності техніки на селі досить проблематично обробити такі наділи. Крім того, недосконалість вітчизняного законодавства та інші причини не дають змоги отримати відповідні доходи і від їх здачі в оренду. Отже, в нинішніх умовах затягується процес запровадження механізму господарювання ринкового типу у сільському господарстві, гальмується становлення повноцінного ринку землі, що вимагає насамперед обґрунтованого та ефективного законодавчого закріплення принципів його функціонування тощо. Такий стан речей, поряд із несприятливою демографічною ситуацією на селі, не сприяє утворенню нових сільськогосподарських виробників та значною мірою стримує ефективне функціонування уже існуючих. В результаті основний вид власності сільських домогосподарств — земля — сьогодні не виступає абсолютним гарантом прийнятного життєвого рівня, а може слугувати лише потенційним чинником майнової забезпеченості в майбутньому.

Розділ 9

УМОВИ ПРОЖИВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТА СТАН РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СЕЛА

9.1. Житлові умови домогосподарств

Важливим показником життєвого рівня населення в будь-якій країні є наявність власного житла, при цьому важливу роль відіграє стан житла, його якість та умови проживання в цілому. На сьогодні житло є не лише життєвою необхідністю для людини, й одним із головних індикаторів рівня життя населення. На жаль, сьогодні в Україні наявність належного за розміром житла та житлові умови, що відповідають європейським стандартам, асоціюються не з необхідністю, а з заможністю.

Відмітимо, що за роки економічних перетворень ринкові відносини глибоко проникли у житлову сферу. За цей час змінилася система одержання житла, змінилися потреби в умовах проживання, з'явилась необхідність у якісному та сучасному житлі тощо. Однак формування сучасного ринку житла обмежено низькими матеріальними можливостями українських домогосподарств, особливо тих, що проживають у сільській місцевості. Поряд з цим, проживання в сільській місцевості формує особливий профіль умов проживання, який відрізняється від міських умов. Тому саме в сільській місцевості житлові умови домогосподарств суттєво відрізняються від житлових умов домогосподарств, що проживають у містах України, насамперед, за якісними характеристиками.

Сьогодні основні операції на ринку житла досі здійснюються в основному за готівковим рахунком. Нерозвиненість системи іпотечного кредитування практично виключає з числа учасників ринку житла групу населення з невисоким рівнем доходу, до яких в переважній своїй більшості потрапляє сільське населення. В сучасних ринкових умовах можливість купівлі власного житла в основному залежить від рівня доходів, обсягів заощаджень тощо. Тому, однією з основних проблем в Україні, що не вдалось вирішити ще з часів СРСР, є відсутність у багатьох сімей окремого власного житла.

Таким чином, одним з найважливіших показників, які характеризують житлові умови населення країни, є рівень забезпеченості їх окремим жит-

лом. Так за даними обстеження умов життя домогосподарств України, у 2006 році майже 97,1% домогосподарств, що проживають в сільській місцевості, мали окреме житло (квартиру або індивідуальний будинок). В той же час, 91,9% всіх домогосподарств у великих містах та 91,8% домогосподарств, що проживають у малих містах, мали у своєму розпорядженні окреме житло (табл. 9.1). Таким чином, сільські домогосподарства за рівнем забезпеченості окремим житлом вигідно вирізняються на фоні малих та великих міст.

Відмітимо, що в 2006 році біля 4,4% домогосподарств, що проживають у великому місті та 2,7% домогосподарств, що проживають у малому місті мешкали у гуртожитках. Біля 0,9% домогосподарств великого міста та 0,4% малого міста проживали у комунальних квартирах. Таким чином, 5,3% всіх домогосподарств, що проживають у великому місті та 3,1% домогосподарств в малих містах взагалі не мають окремого житла, що відповідно вкрай негативно впливає на умови їх проживання. На цьому фоні ситуація зі забезпеченням окремим житлом в сільській місцевості виглядає значно краще. Так, частка домогосподарств, що не має окремого житла, тобто проживає в комунальних квартирах чи то в гуртожитку становить незначну величину, біля 0,3% (див. табл. 9.1).

Незважаючи на те, що переважна більшість домогосподарств у сільській місцевості мешкають в окремому житлі, розмір та якість цього житла не завжди відповідає існуючим на сьогодні нормам. За середнім розміром загальної площі житла сільська місцевість значно випереджає відповідні показники у містах та в середньому по Україні. У 2006 році на кожного жителя сільської місцевості України припадало в середньому 24,4 м² загальної площі житла (рис. 9.1).

В цілому за 2001—2006 роки як по сільській місцевості, так і у великому чи малому місті спостерігається тенденція до зростання середнього розміру загальної площі житла у розрахунку на одну особу. Проте в містах України середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одну особу є значно

Таблиця 9.1. Розподіл домогосподарств України за типом житла у 2006 році, відсотків до підсумку

Тип житла	Україна, разом, %	у тому числі, %		
		Великі міста	Малі міста	Села
Окрема квартира	46,3	76,9	46,0	4,2
Комунальна квартира	0,6	0,9	0,4	0,2
Індивідуальний будинок	47,2	15,0	45,8	92,9
Частина індивідуального будинку	3,3	2,8	5,1	2,6
Гуртожиток	2,6	4,4	2,7	0,1
В цілому	100	100	100	100

Джерело: За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

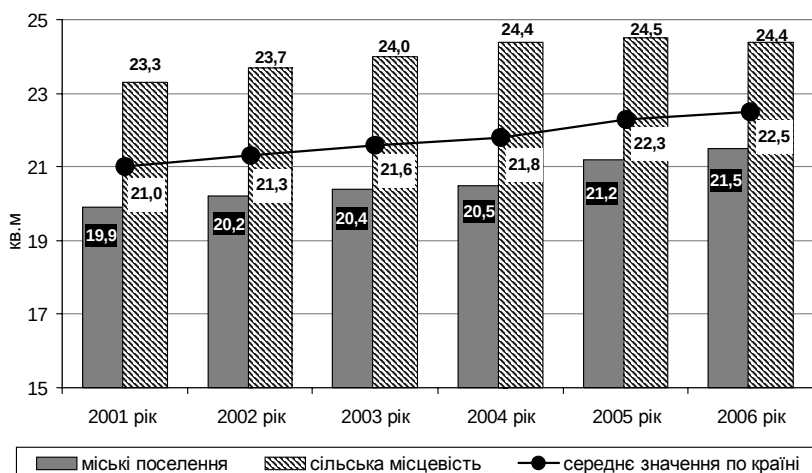

Рис. 9.1. Середній розмір загальної площі житла населення України залежно від типу населеного пункту за 2001—2006 роки, у середньому на одну особу в м²

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

нижчий за відповідні показники по сільській місцевості, особливо відчутно це проявляється у великих містах. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у 2006 році, середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одну особу у великому місті становив 20,5 м², у малому місті — 23,0 м², у сільській місцевості — 24,4 м².

Дуже важливим аспектом дослідження умов проживання населення України є проведення порівняльної оцінки фактичної площі житла із загальноприйнятими нормативними значеннями чи житловими стандартами. На жаль, в Україні досі немає визначених мінімальних житлових норм. Єдиним на сьогодні законом, в якому вказані житлові норми, є Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду», у ст. 3 якого наведена єдина норма санітарної (мінімальної) площі — 21 м² загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 м² на сім'ю.

Слід відмітити, що до 1992 року в Україні діяла санітарна норма, що дорівнювала 9 м² житлової площі на особу. А норма постановки на квартирний облік до цього часу навіть не відповідає санітарній площі вікової давності. До речі, в Україні також не існує єдиної норми для постановки на облік осіб для покращення житлових умов. При цьому для кожного окремого регіону України є свої житлові норми, які коливаються від 5 до 7 м² житлової площі. Наприклад, у місті Києві встановлена межа постановки на облік для поліпшення житлових умов дорівнює 7 м² на особу, а в місті Тернополі — 6 м² на особу.

Сьогодні майже у половини (а саме у 49,5%) домогосподарств, що проживають у великих містах України, загальна площа житла не відповідає нормі мінімальної санітарної площі, тобто розмір загальної площі житла на особу в таких домогосподарствах є меншим за 21 м². Зауважимо, що в сільській місцевості лише 37,2% усіх домогосподарств мали житло, загальна площа якого не відповідає нормі мінімальної санітарної площі. Хоча такий показник є найнижчим серед різних типів населених пунктів, характеризуючи позитивний аспект умов проживання в сільській місцевості, в той же час, такий відсоток домогосподарств є беззаперечною ознакою низького рівня забезпечення населення житлом (табл. 9.2).

Однак порівняно із 2001 роком середній розмір загальної площі житла на одного мешканця як у сільській місцевості, так і в великому і малому містах все ж таки збільшився (див. рис. 9.1). Водночас такі незначні зміни не можна назвати дуже позитивним явищем, тому що середній розмір загальної площі лише трохи перевищує мінімальну норму, але при цьому може бути скоріше наслідком збільшення розміру житлових приміщень у новобудовах та зменшення чисельності населення країни, що відбувається з 1994 року.

Очевидно, що при недостатньому рівні загальної площі житла населення відповідно і забезпеченість житловою площею згідно з нормативами буде на низькому рівні. Так, якщо взяти за норму житлову площу у розмірі 9 м² на особу, то у 2006 році лише у 77,8% населення сільської місцевості житлова площа у розрахунку на одну особу перевищувала цю норму. Площа житла решти населення (а саме: в сільській місцевості це близько 22,2% всього населення, у великому місті — 31,8%, у малому місті — 27,3%) не відповідає навіть такому житловому нормативу (рис. 9.2).

Необхідно зауважити, що Державний комітет статистики України для більш глибокого аналізу умов проживання домогосподарств пропонує розбивати житлову площу на такі групи: житлова площа до 7,5 м², від 7,5 до 9,0 м², від 9,1 до 13,65 м², та понад 13,65 м² на особу. За таким статистичним розподілом, у 2006 році 7,5% сільських домогосподарств, а у великому місті — 12,3%

Таблиця 9.2. Розподіл домогосподарств України за відповідністю розміру загальної площі житла на одну особу санітарним нормам, у % до підсумку

Тип населеного пункту	Загальна площа житла на 1 особу	
	до 21 м ²	більше 21 м ²
Великі міста	49,5	50,5
Малі міста	41,5	58,5
Села	37,2	62,8
В цілому	43,5	56,5

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

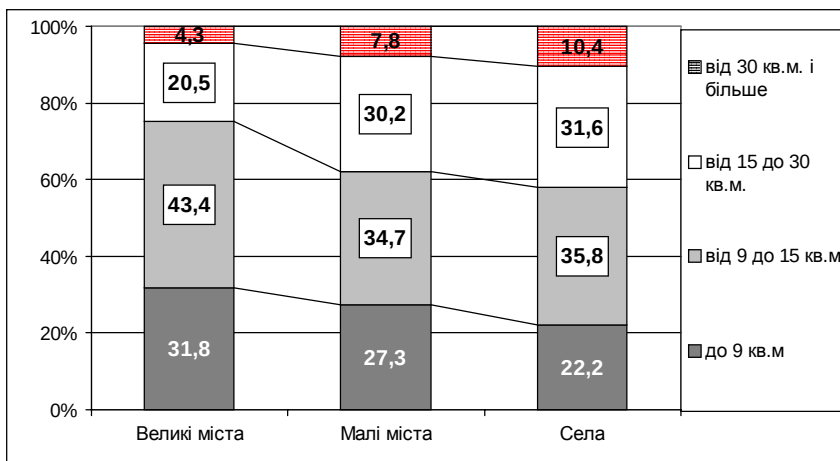

Рис. 9.2. Розподіл населення України за розміром житлової площі залежно від типу населеного пункту в 2006 році, у % до підсумку

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового опитування умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

всіх домогосподарств, у малому місті — 10,0% мали у своєму розпорядженні житлову площу, що була меншою за 7,5 м² у розрахунку на кожну особу. При цьому у більшій частині домогосподарств України у розрахунку на одну особу припадає понад 13,65 м² житлової площі: у сільській місцевості цей показник становив 65,7%, у великому місті — 52,0%, у малому місті — 60,5%. Таким чином, у сільській місцевості України рівень забезпеченості житловою площею у розрахунку на одну особу кращий, ніж у містах.

На особливу увагу при дослідженні умов проживання населення України заслуговує забезпеченість членів домогосподарства окремими кімнатами. Адже найчастіше розмір житлового приміщення не свідчить про достатній життєвий простір для осіб, які мешкають разом, тому при дослідженні житлових умов домогосподарств сільської місцевості необхідно дослідити також і забезпеченість сільського населення кімнатами.

Очевидно, що забезпеченість населення кімнатами може відповідно варіювати залежно від розміру домогосподарства. Тому необхідна мінімальна кількість кімнат, розроблена ще за часів СРСР, розраховується за наступною формулою:

$$\text{Кількість кімнат} = \text{Кількість осіб в домогосподарстві} - 1$$

Безперечно, що для більш комфортного сумісного проживання важливо, щоб кожен з членів сім'ї мав окрему кімнату. Як показує попередній аналіз: досі в Україні, не зважаючи на збільшення площі житла, для багатьох сімей

ця проблема не вирішена. Так, у 2006 році в середньому по країні на одну особу припадало 0,98 кімнати. Найбільший рівень забезпеченості кімнатами — у сільській місцевості, найнижчий — у великих містах. В сільській місцевості, в середньому на одного мешканця припадає 1,04 кімнати, у великому місті — 0,9 кімнати, у малому місті — 1,03 кімнати.

Таким чином, можна стверджувати, що, порівняно з іншими типами населених пунктів, мешканці сільської місцевості мають більший рівень забезпеченості загальною площею житла, житловою площею, окремими кімнатами у розрахунку на одну особу. Така ситуація простежується за весь досліджуваний період починаючи з 1999 року.

Особливу увагу щодо рівня забезпеченості населення окремими кімнатами слід приділити домогосподарствам з дітьми. Очевидно, що наявність окремої кімнати для кожного члена домогосподарства найбільш важлива для домогосподарств де є діти. Проведена оцінка рівня забезпеченості населення України житловими приміщеннями, підтверджує той факт, що в домогосподарствах з дітьми забезпеченість кімнатами суттєво нижча за відповідні показники в домогосподарствах без дітей та в цілому по країні (табл. 9.3).

У 2006 році по домогосподарствах, у складі яких дітей немає, середній рівень забезпеченості окремими кімнатами перевищує одиницю, навіть у великому місті, а у сільській місцевості цей показник дорівнює 1,48. При цьому, у домогосподарствах з дітьми середній рівень забезпеченості окремими кімнатами значно нижчий, у сільській місцевості на одну особу припадає близько 0,73 кімнати (у великому місті цей показник складає 0,66, у малому місті — 0,73, див. табл. 9.3). В цьому контексті можемо стверджувати, що проблема забезпеченості сімей окремими кімнатами найбільш гостро постає перед домогосподарствами з дітьми. Тому державна соціальна політика має бути скоригована в напрямі покращання умов проживання домогосподарств з дітьми.

Наряду з проблемою забезпеченості сільського населення окремими кімнатами існує велика проблема з якості наявного на сьогодні житлового фонду. Адже не секрет, що переважна більшість житлового фонду в Україні, особливо в сільській місцевості перебуває в критичному стані. Так, більшість наявного

Таблиця 9.3. Рівень забезпеченості населення України окремими кімнатами залежно від типу домогосподарств у 2006 році, кількість кімнат у розрахунку на одну особу

Тип домогосподарства	Великі міста	Малі міста	Села
Домогосподарство з дітьми	0,66	0,73	0,73
Домогосподарство без дітей	1,17	1,38	1,48
В цілому по типах місцевості	0,90	1,03	1,04

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

житлового фонду домогосподарств, що проживають у сільській місцевості, а саме майже 79,5% було побудовано у період до 1980-го року (рис. 9.3). В тому числі: 32,1% сільських домогосподарств мають у своєму розпорядженні житло, що побудоване раніше 1960 року, 47,4% всього житлового фонду було побудовано протягом 60—70 рр., 15,0% — протягом 80-х років і лише 5,5% — після 80-х років. При цьому у період з 1991 по 2000 було побудовано лише 4,9% житлового фонду сільських домогосподарств, впродовж останніх семи років, а саме з 2001 року, було побудовано лише 0,6% всього житлового фонду в сільській місцевості (рис. 9.3).

Наведені вище показники суттєво кореспондують із результатами останнього суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів, здійсненого у 2005 році. Так, згідно з даними цього обстеження лише, 0,7% сільського житлового фонду збудовано після 2001 року, 16,0 — у довоєнний період, а основна частина — 51,7% у перші повоєнні десятиліття, тобто за спрощеними проектами, часто із некапітальних матеріалів (особливо у сільській місцевості), адже необхідно було терміново вирішувати гостру проблему заміни зруйнованих під час війни будинків. Слід зазначити, що лише третина будинків сільської місцевості цегляні, решта, особливо ті, що збудовані у перші повоєнні десятиліття — з недовговічних матеріалів (саман, дерево тощо).

Зауважимо, що в цілому, третину житла сільських домогосподарств та п'яту частину міського житла було побудовано у період до 1960 року. Таким

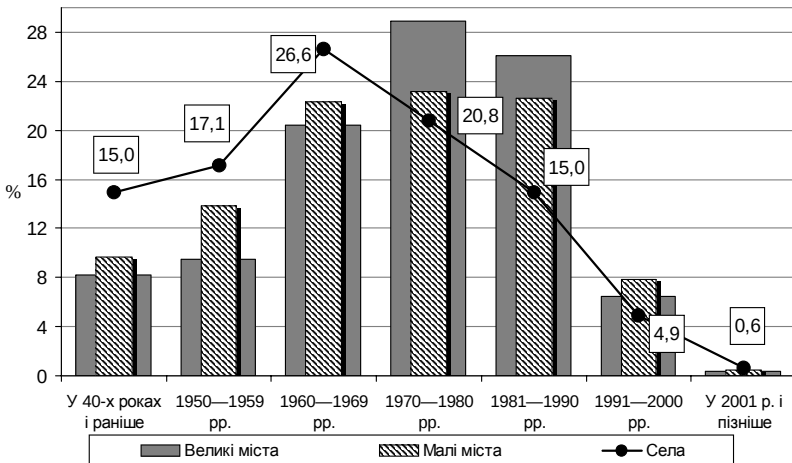

Рис. 9.3. Розподіл домогосподарств України за періодом будівництва їхнього житла станом на 2006 рік, %

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

чином, переважна більшість житлового фонду в сільській місцевості є фізично застарілою і потребує негайної заміни. Це означає, що значна частина житлового фонду в сільській місцевості перебуває у стані, який потребує термінового капітального ремонту, при чому в сільській місцевості ця ситуація набагато гірша, ніж в містах України. Тобто, поряд із кращими показниками з забезпечення сільського населення житловою площею та окремими квартирами, при порівнянні з іншими типами місцевості проживання, сільській місцевості притаманний більший рівень застарілості житла, що безперечно впливає на загальні умови проживання.

Важливого значення в цьому контексті дослідження відіграє аналіз розподілу сільських домогосподарств за часом проведення останнього капітального ремонту. Відмітимо, що серед домогосподарств сільської місцевості, що мешкають у житлі, яке було збудоване у 40-х роках і раніше (до речі таких домогосподарств в сільській місцевості біля 15,0%), то майже в 20,1% домогосподарств до цього часу капітальний ремонт взагалі не проводили жодного разу. В той же час, 12,8% сільських домогосподарств, житло яких збудоване у 40-х роках і раніше, проводили останній капітальний ремонт свого житла лише в часовому періоді до 1970 року, 13,5% домогосподарств — здійснювали капітальний ремонт свого старого житла у 1971—1980 роках, біля 20% домогосподарств — у 1981—1990 роках, 24,1% домогосподарств — у 1991—2000 роках, і лише 9,6% домогосподарств — у 2001 році і пізніше.

Іншими словами, переважна більшість домогосподарств у сільській місцевості, які мають у своєму розпорядженні найбільш фізично і морально застарілий житловий фонд, що був побудований до 50-х років, проводили останній капітальний ремонт свого житла дуже давно, при чому п'ята частина домогосподарств взагалі капітальний ремонт не проводила. Особливо слід відмітити, що відповідні тенденції притаманні і іншим віковим розрізам сільського житлового фонду.

Отже, більшість сільських домогосподарств України мешкає не в сучасному, а в занедбаному, фізично та морально застарілому, а в окремих випадках навіть в аварійному житлі. Така ситуація є свідченням низького рівня матеріального добробуту сільського населення, що відповідно не дає змоги сільським мешканцям осучаснювати власне житло (проводити нове будівництво, капітальний ремонт тощо).

Безумовно, що лише показники наявності житла, форм житла, основні кількісні та якісні характеристики умов проживання сільських домогосподарств не дають змоги коректно та повною мірою проаналізувати умови проживання сільського населення. Тому такий статистко-економічний аналіз необхідно поглибити характеристикою та економічною оцінкою показників благоустрою сільського житлового фонду. Незважаючи на те, що за переважною більшістю кількісних показників житловий фонд сільської місцевості перевищує, а за якісними показниками значно поступається міській місцевості, слід відзначити тенденцію до поступового, але стабільного покращання якісних індикаторів умов проживання саме сільських домогосподарств (табл. 9.4).

**Розділ 9. Умови проживання сільського населення
та стан соціальної інфраструктури села**

Таблиця 9.4. Обладнання сільського житлового фонду, %*

	Рік				
	1995	2000	2003	2004	2005
Питома вага загальної житлової площі житлових приміщень обладнаної:					
водопроводом	15,2	17,9	18,7	19,1	20,0
каналізацією	9,5	12,9	14,2	14,7	15,7
центральним опаленням	11,2	18,3	21,4	22,2	24,4
газом	79,4	82,5	83,5	83,8	84,1
гарячим водопостачанням	2,7	4,3	4,6	4,7	5,4
ваннами	8,2	11,1	12,2	12,5	13,4

Джерело: інформація Держкомстату України

Слід також зазначити, що підвищення питомої ваги частини житлового фонду, який обладнано газом, супроводжується і поліпшенням структури житлового фонду. Зокрема, з року в рік скорочується частка сільських квартир, мешканці яких використовують скраплений газ, натомість підвищується частка квартир, які обладнані для використання природного (сітьового) газу. Зважаючи на те, що облаштування помешкань природним газом сприяє істотному покращанню умов життя, сільські мешканці витрачають значні кошти на газифікацію власних помешкань.

Суттєві розбіжності в обладнанні житла зручностями серед сільських та міських домогосподарств можна пояснити насамперед тим, що надання комунальних послуг сільському населенню — це сфера діяльності сільських підприємств та сільрад, або спеціально створених організацій. У більшості випадків в них не вистачає коштів для поліпшення комфортності житла мешканців сіл, або їх послуги є надто дорогими для селян. Тобто проблема облаштування житла зручностями особливо гостро стоїть саме у сільській місцевості.

Характеризуючи умови проживання сільських домогосподарств, треба окремо спинитися на обладнанні сучасного житлового фонду комунальними зручностями (наявності центрального опалення, водопроводу, каналізації, гарячого водопостачання, наявності в домогосподарстві ванни або душі, телефону тощо).

Вивчаючи якість комунальних зручностей в сільській місцевості, необхідно відмітити вкрай низький рівень забезпеченості сільських домогосподарств комфортними умовами проживання, особливо у порівнянні з іншими типами місцевості. Що стосується таких необхідних комунальних зручностей, як водогін, каналізація, гаряче водопостачання, відсоток сільських домогосподарств, що має їх у своєму розпорядженні, відчутно поступається домогосподарствам, які проживають у містах. Так, у 2006 році лише 20,2% сільських домогосподарств мали у своєму розпорядженні водогін, тоді як у великому місті цей показник склав 94,0%, а в малому місті — 68,6%. Майже така ж ситуація з наявністю каналізації: лише 18,3% сільських домогосподарств

мають каналізацію (у великому місті — 93,2%, в малому місті — 66,9%). Таким чином, у 2006 році водогоном була обладнана лише п'ята частина всіх сільських помешкань, що в чотири рази менше, ніж у містах (рис. 9.4).

Досі для сільської місцевості гостро стоїть питання наявності централізованого газопостачання. Так, у великих містах проживають у житлі, обладнаному централізованим газопостачанням 86,3% домогосподарств, в малих містах — 71,8%, а по сільській місцевості цей показник становить лише 40,1%.

Щодо наявності в домогосподарствах ванни або душу сільська місцевість також характеризується вкрай низьким рівнем забезпеченості даних видів комунальних зручностей. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України в 2006 році лише 14,9% сільських домогосподарств мали у своєму розпорядженні ванну або душ. В цілому, така ситуація свідчить про вкрай низький рівень забезпеченості селян основними видами комунальних зручностей.

Слід також зазначити, що лише 21,6% сільських домогосподарств мають домашній телефон. Такий низький рівень забезпеченості сільських домогосподарств домашніми телефонами є одним із негативних аспектів умов їхнього проживання.

Очевидно, що умови проживання сільських домогосподарств характеризують низький рівень матеріального добробуту сільського населення України. Аналізуючи динаміку розповсюдження комунальних зручностей в сільських домогосподарствах за 1999—2006 роки, можна дійти висновку, що за деякими видами комунальних зручностей мають місце тенденції до погіршення. За період з 1999 по 2006 рік збільшилася частка сільських домогосподарств, які мали у

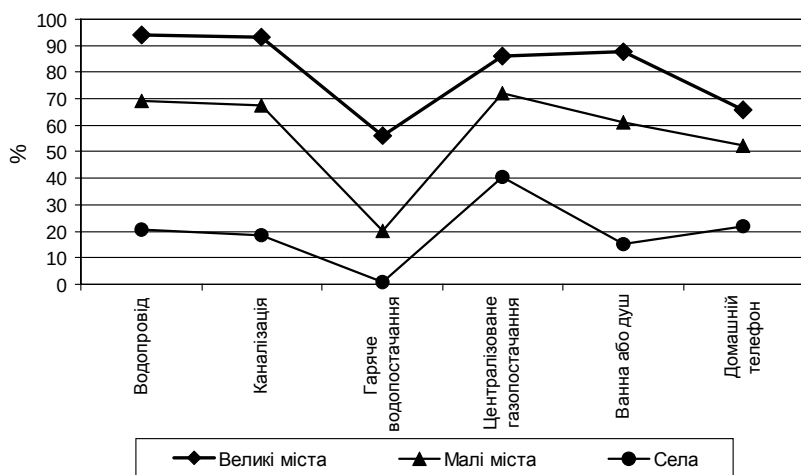

Рис. 9.4. Питома вага домогосподарств України, які мали окремі комунальні зручності у 2006 році, % домогосподарств

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

своєму розпорядженні такі комунальні зручності, як централізоване газопостачання, каналізацію, домашній телефон. Інші види комунальних зручностей, а саме центральне опалення, водопровід, гаряче водопостачання, навпаки, в 1999 році були характерними для більшої, ніж у 2006 році частки сільських домогосподарств України. Тобто у 2006 році, порівняно з 1999 роком, питома вага сільських домогосподарств, що мали у своєму розпорядженні перелічені види комунальних зручностей, зменшилася, тим самим погіршивши якісні характеристики умов проживання сільських домогосподарств (рис. 9.5).

Слід сказати, що на рівень облаштування житла зручностями певним чином впливає наявність в домогосподарстві дітей та осіб пенсійного віку. Так, практично всі основні зручності (наявність водопроводу, каналізації, централізованого газопостачання, домашнього телефону) більш поширені в домогосподарствах з дітьми, аніж в домогосподарствах без дітей (табл.9.5).

В той же час, рівень забезпеченості комунальними зручностями сільських домогосподарств, у складі яких є діти, залишається на дуже низькому рівні. При цьому істотної різниці між умовами проживання та наявністю комунальних зручностей у домогосподарствах з дітьми та в домогосподарствах без дітей не спостерігається. Хоча й рівень комфортності житла сільських домогосподарств без дітей поступається домогосподарствам з дітьми, проте при порівнянні з міським населенням комфортність проживання в сільській місцевості домогосподарств з дітьми є значно гіршою.

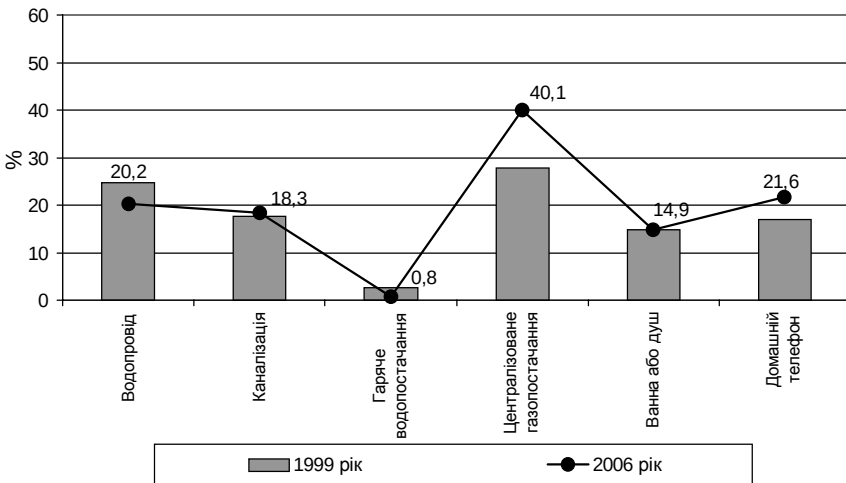

Рис. 9.5. Динаміка питомої ваги сільських домогосподарств України, які мають у своєму розпорядженні окремі комунальні зручності у 1999 та 2006 рр., % домогосподарств

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

**Таблиця 9.5. Рівень забезпеченості комунальними зручностями
сільських домогосподарств, залежно від типу домогосподарства в 2006 році,
% домогосподарств**

	Сільська місцевість в цілому	у тому числі	
		Домогоспо- дарство з дітьми	Домогоспо- дарство без дітей
Наявність водопроводу	20,2	25,3	17,1
Наявність каналізації	18,3	23,6	15,0
Наявність гарячого водопостачання	0,8	1,0	0,6
Наявність централізованого газопостачання	40,1	43,2	38,3
Наявність ванни або душу	14,9	19,4	12,0
Наявність домашнього телефону	21,6	24,2	20,0

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

Зі збільшенням кількості дітей в сільському домогосподарстві рівень облаштування та комфортності житла суттєво знижується. Спостерігається пряма залежність між кількістю дітей в домогосподарстві та погіршенням рівня забезпеченості комунальними зручностями сільських домогосподарств. Чим більша кількість дітей в домогосподарстві, тим нижчий рівень забезпеченості комунальними зручностями. Облаштування житла за всіма основними видами комунальних зручностей сільських домогосподарств з однією дитиною відчутно перевищує аналогічні показники по багатодітних сільських сім'ях.

Отже, серед сільських сімей з дітьми в більш комфортному житлі мешкають домогосподарства з однією дитиною. В 2006 році майже третина житла цих сімей була оснащена водопроводом або каналізацією, близько 46% — централізованим газопостачанням. Слід також відзначити, що рівень комфортності житла сільських сімей з дітьми до трьох років значно поступається середнім значенням по сільських домогосподарствах з дітьми, але перевищує середні показники по сільській місцевості в цілому.

Таким чином, можемо зробити висновки про те, що кількісні показники не в змозі дати повну характеристику умов проживання домогосподарств у сільській місцевості. Саме показники обладнання житла комунальними зручностями можна вважати своєрідним індикатором достатнього матеріального становища домогосподарства. Тому відсутність хоча б елементарних складових комфортності житла, для кожного окремого населеного пункту, можна класифікувати як позбавлення комфорту житла або недостатню комфортність житлових умов.

При поєднанні елементарних ознак наявності комунальних зручностей виникає можливість комплексної економічної оцінки рівня комфортності

сільських помешкань. Так, до елементарного набору зручностей в сільській місцевості можна віднести одночасну наявність в домогосподарстві центрального газопостачання, водопроводу та каналізації. Відповідно, до елементарного набору зручностей у містах можна віднести одночасну наявність гарячого водопостачання, ванної або душу та домашнього телефону.

Отже, аналізуючи рівень недостатньої комфортності житла в сільській місцевості, зазначимо, що він значно перевищує відповідні показники по домогосподарствах, що проживають у містах України (табл. 9.6).

У 2006 році в містах України, в середньому, рівень недостатньої комфортності житла становив 68,1%. Серед міських домогосподарств рівень недостатньої комфортності житла домогосподарств з дітьми є дещо нижчим, ніж у домогосподарствах без дітей — відповідно 66,1% проти 69,2%. В сільській місцевості має місце така ж закономірність: рівень недостатньої комфортності житлових умов домогосподарств з дітьми (84,7%) менший порівняно з домогосподарствами без дітей (89,3%).

Серед домогосподарств без дітей найвищий рівень недостатньої комфортності житла мають пенсіонери-одиначки. Так, в сільській місцевості в домогосподарствах, де проживають пенсіонери-одиначки, рівень недостатньої комфортності становив 95,2%, в той час як в містах у таких же домогосподарствах рівень недостатньої комфортності становив 75,2% (різниця: 20 відсоткових пунктів).

Рівень недостатньої комфортності житла населення в домогосподарствах, що складаються виключно з пенсіонерів, також дуже високий і в сільській місцевості, і в містах України.

**Таблиця 9.6. Ступінь недостатньої комфортності житла
залежно від типу домогосподарства та типу місцевості у 2006 році, %**

Тип домогосподарства	Міські поселення	Сільська місцевість
Домогосподарства з дітьми:	66,1	84,7
з 1 дитиною	64,7	83,0
з 2-ма дітьми	68,8	85,4
з 3-ма та більше дітьми	78,8	91,0
з дітьми до 3-х років	29,8	82,6
Домогосподарства без дітей:	69,2	89,3
де є хоча б один пенсіонер	71,1	89,8
одиначки пенсійного віку	75,2	95,2
виключно з пенсіонерів	73,2	92,4
Середнє по місцевості	68,1	87,5

Джерело: за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводить Держкомстат України

У найбільш несприятливих умовах живуть також сільські багатодітні сім'ї. Переважна більшість, майже 91,0% всіх багатодітних сільських домогосподарств мешкають у некомфортному житлі, тоді як по домогосподарствах з однією дитиною некомфортне житло мають 83,0%, а з двома дітьми — 85,4%.

В цілому в домогосподарствах, що мешкають в сільській місцевості, рівень недостатньої комфортності в 2006 році складав майже 87,5%. Іншими словами, близько 87,5% усіх сільських домогосподарств в 2006 році мешкало у житлі, в якому не було навіть мінімального набору зручностей для сільської місцевості, а саме: одночасної наявності центрального газопостачання, водопроводу та каналізації.

Проведене дослідження доводить, що ще з часів колишнього СРСР до сьогодні невирішеним залишається питання забезпеченості населення країни окремим житлом. В наслідок скорочення темпів надання житла населенню країни, більшість домогосподарств, які не мають можливості самостійно, за власні кошти, покращити свої житлові умови, вимушені мешкати в аварійному житлі та в житлі, де відсутні навіть мінімальні зручності.

Загалом нинішні умови проживання населення сільської місцевості можна вважати незадовільними. Недостатній рівень забезпеченості населення житлом за кількісними показниками обтяжується не менш серйозною проблемою низької якості житлових приміщень. Тобто наявне у сільського населення житло в більшості випадків не обладнане навіть елементарними складовими комфортності житла. Особливо це відчувають найуразливіші категорії населення — це діти та особи пенсійного віку, що мешкають у сільській місцевості. По всіх, без винятку, домогосподарствах, де є пенсіонери, рівень забезпеченості зручностями є значно нижчим, ніж середнє значення по сільській місцевості. Поряд з цим, серед сільських домогосподарств з дітьми дуже незадовільні житлові умови характерні для багатодітних домогосподарств. Незважаючи на те, що вони достатньо забезпечені житлом, якість цього житла є вкрай низькою.

Також досить показовими є показники розподілу домогосподарств України за наявністю у їхніх помешканнях кондиціонерів, які у розвинутих країнах давно стали невід'ємним атрибутом облаштування житла. Незважаючи на те, що за період 2001—2006 років питома вага домогосподарств, помешкання яких обладнано кондиціонерами зросла в цілому по країні більш ніж у чотири рази, названий показник становить нині лише 0,9%, іншими словами, лише одне із ста домогосподарств користується кондиціонером. Як і за іншими показниками облаштування житла, у даному разі також спостерігається диференціація домогосподарств залежно від типу населеного пункту, причому надзвичайно різюча. В цілому можна зробити висновок, що більш, ніж чотириразове підвищення питомої ваги домогосподарств, помешкання яких обладнані кондиціонером, відбулось переважно завдяки міським домогосподарствам. Так, якщо у сільській місцевості цей показник за аналізований період майже не змінився і становить 0,2%, то у містах зростання становило 0,9 відсоткового пункту (із 0,3% у 2001 році до 1,2% — у 2006 році).

Таким чином, в Україні склалась ситуація, коли незважаючи на ряд позитивних тенденцій, значна частина населення країни має незадовільні жит-

лові умови. Так, згідно з даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, у 2007 році члени лише 1,5% домогосподарств були дуже задоволені своїми житловими умовами. Лише 40,7% домогосподарств України були задоволені власними житловими умовами, натомість незадоволеними та не дуже задоволеними були члени 52,1% домогосподарств (відповідно 18,0% та 34,1%). Гірші умови проживання сільських мешканців відобразились і на ступені задоволення своїми житловими умовами. Так, за даними цього ж обстеження, лише 0,9% сільських домогосподарств були дуже задоволені своїми житловими умовами, 34,1% задоволені, натомість незадоволених та дуже незадоволених було 26,2% (відповідно 20,5% та 5,7%).

В цілому, підсумовуючи вищенаведені економічні оцінки зазначимо, що обладнання житла зручностями, як і забезпеченість житлом, має пряму залежність від розміру населеного пункту. На відміну від кількісних показників умов проживання домогосподарств, зі зменшенням розміру населеного пункту стрімко знижується рівень благоустрою житлового фонду. Відповідно, найгірша ситуація за умовами проживання домогосподарств притаманна сільській місцевості. Такий низький рівень облаштування житла зручностями в сільській місцевості пояснюється, з одного боку, традиційним небажанням сільських мешканців кардинально змінювати свої житлові умови, особливо серед населення старших вікових груп, а з другого боку — фінансовою неспроможністю та перешкодами об'єктивного характеру, а саме відсутністю поблизу центральних мереж, спеціальних служб, техніки тощо.

9.2. Територіальна доступність та стан закладів соціальної інфраструктури

Економічна криза 1990-х років стала основною причиною занепаду соціальної інфраструктури сільської місцевості. Руїнація соціальної інфраструктури села, масове безробіття серед сільських жителів, падіння життєвого рівня селян — наслідок безсистемності та некомплексності розв'язання завдань аграрної реформи в Україні. У процесі реформування відносин власності на землю та майно, запровадження нових організаційно-правових форм господарювання не було створено відповідних фінансово-економічних механізмів їх реалізації. Проблеми розвитку сільських територій фактично ігнорувались, не було розроблено ключових засад державної політики розвитку села. Внаслідок цього нині ситуація у соціальній сфері села характеризується як критична, а соціальна інфраструктура сільських населених пунктів і далі занепадає.

Упродовж останнього десятиріччя постійно знижується загальний рівень забезпеченості сільських поселень медичними закладами. Зокрема, дані обстежень соціально-економічного становища сільських населених пунктів засвідчують, що постійно скорочується мережа дільничних лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів (табл. 9.7).

Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів зростає в основному за рахунок того, що переважній більшості дільничних лікарень (в основному через відсутність фінансування) надається нижчий статус і їх починають кла-

Таблиця 9.7. Забезпеченість сільських населених пунктів діючими за призначенням об'єктами охорони здоров'я станом на 1 січня відповідного року

Роки	Кількість населених пунктів одиниць	Сільські населені пункти, в яких розміщені:					
		дільничні лікарні		амбулаторно-поліклінічні заклади		фельдшерсько-акушерські пункти	
		одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості
1991	28564	1641	5,7	1864	6,5	16137	56,5
1996	28608	1550	5,4	2091	7,3	16119	56,3
2001	28497	1042	3,7	2476	8,7	15624	54,8
2005*	28347	752	2,7	3064	10,8	15117	53,3

Джерело: за даними Держкомстату України

* на 1 листопада 2005 р.

сифікувати як амбулаторно-поліклінічні заклади. Така ситуація негативно впливає як на спектр медичних послуг, які вони надають, так і на їх якість. Ліквідовано усі пологові будинки, що раніше були на балансі сільськогосподарських підприємств.

Внаслідок закриття медичних установ погіршується і територіальна доступність діючих закладів. Станом на 1 листопада 2005 року, серед 28,3 тис. сільських населених пунктів, що налічуються в Україні, 9,5 тис. (33,7%) не мають ніяких медичних закладів. Хоча порівняно з попереднім обстеженням кількість таких сіл зменшилась, це пояснюється в основному загальним скороченням сільської поселенської мережі. Кожне п'яте село, в якому немає медичної установи, знаходиться на відстані більше 10 км від найближчого медичного закладу, 28,3% сіл — від 5 до 10 км, 29,4% — від 3 до 5 км і лише в 23,5% сільських поселень найближчий медичний заклад знаходиться на відстані менше трьох кілометрів (табл. 9.8).

Скорочення кількості сільських населених пунктів, віддалених від найближчого лікарняного закладу менше, ніж на 3 кілометри, та збільшення кількості сіл, що розміщені на відстані 3—5 та 5—10 кілометрів, відбулося внаслідок об'єднання або ліквідації лікарняних установ, що розміщувались у селах з невеликою чисельністю жителів. Порівняно із попереднім обстеженням питома вага сіл, що віддалені від найближчого медичного закладу на відстань більше 10 км, зменшилась із 21,5% у 2000 році до 18,8% у 2005 році. Це свідчить не про підвищення рівня доступності медичних установ, а швидше про негативні структурні зміни у складі сільських населених пунктів.

Незважаючи на високу частку сіл, які не забезпечені лікарняними закладами, керівники тільки деяких сільських рад вказали у звітах на їх необхідність, інші — обґрунтовують відсутність потреби в цих закладах неве-

**Таблиця 9.8. Розподіл сільських населених пунктів,
що не мають лікарняних закладів, за їх відстанню до найближчих
населених пунктів, де такі установи є, 2001 та 2005 рр.**

Показники	Роки		
	2001	2005	2005 до 2001, %
Кількість сільських населених пунктів, що не мають лікарняних закладів, <i>одиниць</i>	9661	9539	98,7
Кількість сільських населених пунктів, що знаходяться до найближчого лікарняного закладу на відстані:			
3-х кілометрів	3686	2241	60,8
3—5 кілометрів	1946	2809	144,3
5—10 кілометрів	1951	2699	138,3
10 кілометрів і більше	2078	1790	86,1

Джерело: за даними Держкомстату України

ликою чисельністю мешканців. Очевидно, що відкривати лікарні та амбулаторії у сільських населених пунктах, де чисельність жителів невелика, є економічно невиправданим, однак пункти первинної допомоги, такі як фельдшерсько-акушерські пункти, повинні бути в межах пішохідної доступності.

Недостатня забезпеченість сільських населених пунктів медичними закладами та проблеми з фінансуванням діючих медичних установ стали причиною низької самооцінки сільським населенням рівня доступності окремих видів медичної допомоги, придбання ліків та медичного приладдя. Так, серед причин, через які хто-небудь з членів сільського домогосподарства при потребі не зміг отримати кваліфіковану медичну допомогу або придбати ліки та приладдя, провести медичні обстеження, на першому місці — занадто висока вартість ліків, медичних товарів та послуг (близько 90% випадків), а на другому — відсутність медичного спеціаліста або відділення потрібного профілю (табл. 9.9).

Порівняно з містами ситуація в сільській місцевості є значно гіршою. Так, частка сільських домогосподарств, в яких хто-небудь з членів домогосподарства не зміг при потребі відвідати лікаря через відсутність потрібного спеціаліста, у 2000 р. перевищувала відповідний показник по міських домогосподарствах на 15,4 в.п., у 2005 р. — на 17,5 в.п., у 2006 р. — на 9,6 в.п. У кожному сьомому домогосподарстві у 2006 р. не змогли з цієї причини провести при потребі медичні обстеження (у містах частка таких домогосподарств становила 3,8%). Питома вага сільських домогосподарств, члени яких при потребі не змогли придбати ліки через неможливість їх знайти, була у 1,8 раза більше, ніж серед міських домогосподарств.

Низькі показники доступності медичної допомоги, крім відсутності медичних закладів та спеціалістів, спричинені ще й проблемою незабезпече-

Таблиця 9.9. Розподіл домогосподарств за причинами неотримання окремих видів медичної допомоги залежно від місцевості проживання, у % до загальної кількості

	Міські домогосподарства		Сільські домогосподарства	
	2005 р.	2006 р.	2005 р.	2006 р.
Питома вага домогосподарств, в яких хто-небудь з членів через відсутність медичного спеціаліста чи відділення потрібного профілю при потребі не зміг:				
- відвідати лікаря	6,5	8,3	24,0	17,9
- відвідати стоматолога	1,1	1,0	2,8	3,5
- зробити протезування	1,0	—	0,8	1,4
- провести медичні обстеження	4,3	3,8	14,9	14,3
- отримати лікувальні процедури	1,1	2,5	6,8	5,3
- отримати лікування у стаціонарі	1,3	0,7	—	5,5
Питома вага домогосподарств, в яких хто-небудь з членів через неможливість знайти при потребі не зміг:				
- придбати ліки	3,3	2,8	4,9	4,9
- придбати медичне обладнання	1,1	2,8	5,0	2,5

Джерело: за даними статистичного збірника «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2006 році»

ності медичних установ спеціалізованим транспортом для перевезення хворих. Якщо у містах викликати машину швидкої допомоги не проблематично, питання лише у часі, протягом якого вона приїде, то у сільській місцевості відповідні автомобілі є лише у розпорядженні лікарень. У віддалені села, де немає доріг із твердим покриттям, карети швидкої та невідкладної допомоги навіть не виїжджають на виклик.

Невирішеною залишається проблема укомплектованості сільських медичних закладів кваліфікованими кадрами. У 2005 році більше 200 сільських амбулаторій взагалі не мали жодного лікаря, що майже вдвічі більше, ніж у 1996 році. Випускники медичних навчальних закладів відмовляються їхати працювати в сільську місцевість через низку причин, основними з яких є:

- низький рівень оплати праці;
- хронічна нестача коштів у місцевих бюджетах для забезпечення нормального функціонування сільських медичних закладів;
- необхідність виконувати функції фактично сімейного лікаря (причому це стосується не лише персоналу з вищою, а й середньою медичною освітою), а тому й високий ступінь відповідальності та ризику в роботі;

- непрестижність професії сільського лікаря чи фельдшера;
- відсутність у житлових фондах майже 100% сільських громад сучасного житла для молодих спеціалістів;
- загальна низька забезпеченість сільського житла елементарними зручностями;
- низький рівень забезпеченості сільських населених пунктів закладами соціально-культурного призначення;
- надмірне робоче навантаження на сільських лікарів, ненормований робочий день тощо.

Поряд із незадовільною забезпеченістю сільських поселень медичними установами, досить гостро постає проблема низької якості медичних послуг, які надаються населенню. Вона спричинена, перш за все, недостатнім фінансуванням сільських закладів охорони здоров'я, і, як наслідок, — вкрай незадовільним забезпеченням діючих медичних установ сучасною діагностичною апаратурою, медичним приладдям та інструментами, медикаментами. Для проведення медичних обстежень мешканцям сіл необхідно їхати до районного або обласного центру. Про регулярні медичні обстеження селян навіть не йдеться, оскільки їх не завжди проводять навіть в разі потреби.

За останні десять років істотно скоротилась мережа сільських освітніх закладів. Так, кількість шкіл зменшилась на 1270 одиниць, а дошкільних закладів — на 4728 одиниць. Слід зазначити, що це абсолютно не пов'язано зі скороченням кількості сільських населених пунктів, яке за той же період становило 263 одиниці. Це підтверджується і погіршенням показників забезпеченості сільських населених пунктів відповідними закладами (табл. 9.10).

Понад дві третини сільських населених пунктів (70,8%), у яких проживають діти до 6 років, не мають дошкільних закладів. Майже кожний третій сільський населений пункт з числа незабезпечених дошкільними закладами віддалений від найближчих дитячих садків більш як на десять кілометрів. Серед 20,1 тис. сіл, що не мають дошкільних навчальних закладів, понад 14,6 тис. (майже 73%) — села з чисельністю дітей у віці до шести років 19 та менше осіб і лише 1,7 тис. (8,4%) — з чисельністю 50 та більше осіб.

Разом з тим, ґрунтуючись на демографічному прогнозі, розробленому фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень, необхідно зазначити, що в найближчі п'ять років у сільській місцевості зростатиме чисельність дітей у віці до шести років, причому як за песимістичним, так і за оптимістичним сценарієм (рис. 9.8).

Отже, можна очікувати, що потреба в дитячих дошкільних установах зростатиме. Якщо сьогодні багато голів територіальних громад не вважають за потрібне відкривати раніше закриті дитсадки або будувати нові у поселеннях, де їх не було, то у майбутньому в таких населених пунктах проблема дошкільного виховання може постати досить гостро. Зважаючи на те, що майже все доросле працездатне населення або працює за наймом, або зайняте в особистих підсобних господарствах, можна припустити, що за умови збереження органами державної влади такого підходу до вирішення питання дошкільної освіти, якість підготовки дітей до школи з кожним роком погіршуватиметься.

Таблиця 9.10. Рівень забезпеченості сільських населених пунктів діючими за призначенням об'єктами освіти станом на 1 січня відповідного року

Показники	Об'єкти соціальної сфери					
	Школи			Дитячі дошкільні заклади		
	1996	2001	2005**	1996	2001	2005**
Загальна кількість об'єктів, одиниць	15339	14895	14066	11483	7068	6755
Поселення, де об'єкти відсутні, але відстань до найближчих не перевищує 3 км, одиниць	3347	6219	3260	2981	5378	2356
Рівень забезпеченості, % *	64,8	73,4	60,3	48,2	52,4	38,2

Джерело: за даними Держкомстату України

* При визначенні рівня забезпеченості школами та дитячими освітніми закладами використовувались показники кількості сільських населених пунктів, у яких є відповідні заклади та кількості сіл, у яких вони відсутні, але знаходяться у межах пішохідної доступності (до 3 км). Рівень забезпеченості розраховано як відношення суми вказаних показників до загальної кількості сільських населених пунктів

** на 1 листопада 2005 р.

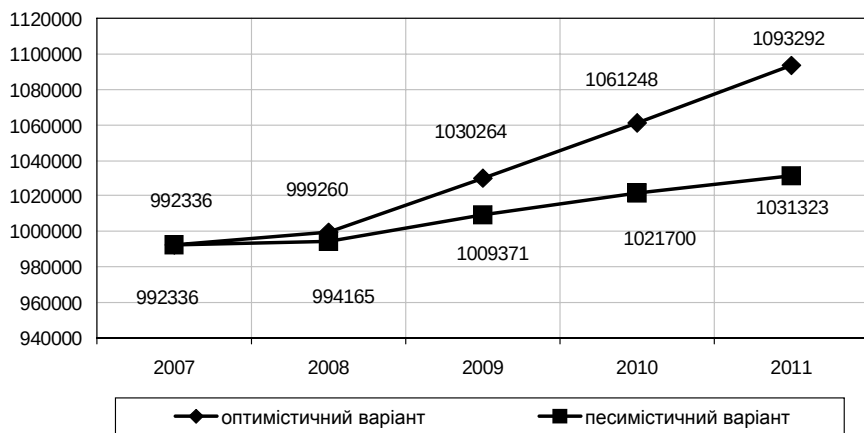

Рис. 9.8. Прогноз чисельності дітей віком до 6 років в Україні, до 2011 року

Джерело: розрахунки співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Не краще виглядає ситуація і стосовно шкільних закладів. Зокрема, більше половини (51,4%) сільських населених пунктів з дітьми 7—17 років не мають шкіл. Серед 14,6 тис. сіл, що не мають шкіл, більше половини (63,4%) — села з чисельністю дітей 7—17 років 19 та менше осіб, і лише (12,4%) — з чисельністю дітей 50 та більше осіб. На це, крім суб'єктивних причин — нестачі коштів, є і об'єктивні причини — зменшення чисельності дітей та необхідність укрупнення навчальних закладів для підвищення якості освіти. Як показують результати прогнозування, на відміну від чисельності дітей віком до шести років, чисельність дітей шкільного віку (7—17 років) з кожним роком скорочуватиметься (рис. 9.9).

Таким чином, у найближчі кілька років скорочення кількості шкільних закладів продовжуватиметься. Хоча закриття шкіл і обґрунтовується необхідністю підвищення якості освітніх послуг, в реальності досягти такого підвищення навряд чи вдається. Для того, щоб дістатись до школи, дітям часто доводиться долати пішки значні відстані або чекати шкільного автобуса. Хоча у звітах органів влади відзначається, що програмою «Шкільний автобус» охоплені всі діти шкільного віку, насправді ситуація інша. Особливо це стосується віддалених сільських населених пунктів у депресивних регіонах України.

Необхідність відкриття та розукрупнення шкіл виникне, але з певним часовим лагом. Тому в найближчій перспективі очікувати на покращення якості шкільної освіти не доводиться. Це викликає особливе занепокоєння, адже в сучасному суспільстві освіта визнається однією з головних цінностей. Швидкий технологічний розвиток вимагає від індивідів постійного оволодіння новими знаннями та навичками, які давали б змогу підтримувати конкурентоспроможність на ринку праці та мати високі доходи. Саме освіта є ключовим елементом, що забезпечує можливість постійного розвитку людського потенціалу, свободу соціального вибору для кожного індивіда.

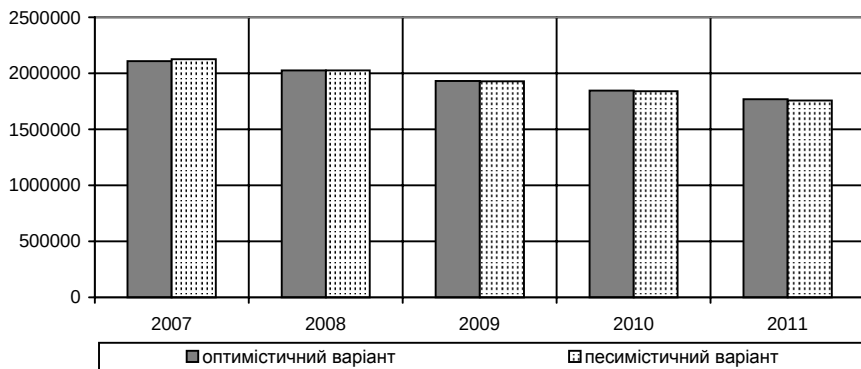

Рис. 9.9. Прогноз чисельності дітей віком 7—17 років в Україні, до 2011 року

Джерело: розрахунки співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Найгірше у сільській місцевості розвинута система служби побуту, мережа установ якої практично зруйнована. Так, за період 1996—2005 років загальна кількість діючих підприємств та установ служб побуту скоротилась із 10063 до 1810 одиниць, тобто більше, ніж у 5 разів, у тому числі: кількість будинків побуту — на 669 (або на 68,4%), лазень — на 5046 (92,7%), комплексних приймальних пунктів — на 1720 (89,6%). За таких умов сільські жителі порівняно із жителями міст перебувають у значно гіршому становищі щодо отримання відповідних послуг, а забезпеченість ними на порядки нижча, ніж у містах. Так, лише 1,1% сільських населених пунктів мають розташовані в них будинки побуту, 0,7% — комплексні приймальні пункти тощо.

Важливо зазначити, що ця проблема має ще один негативний аспект. Йдеться про те, що масове закриття комплексних приймальних пунктів призводить до втрати державою вагомого джерела закупівлі сільськогосподарської продукції та сировини (худоби, птиці, молока, овочів, фруктів, картоплі, ягід, горіхів, меду, шкірсировини тощо). З іншого боку, селяни, особливо у віддалених поселеннях, не маючи інших альтернативних ринків збуту, вимушено скорочують виробництво продукції.

Ситуація істотно погіршується і тим, що навіть у тих небагатьох селах, де є підприємства служби побуту, досить часто їх функціонування абсолютно не пов'язане із профільним (табл. 9.11).

За даними останнього суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів, близько двох третин будинків побуту та комплексних приймальних пунктів працювали за призначенням, а лазень — дещо більше третини. В загальному за призначенням діє менше двох третин підприємств служби побуту. Не менш гостра ситуація складається і з забезпеченістю сільських населених пунктів об'єктами культурного призначення (табл. 9.12).

Не зовсім благополучне становище в сільській місцевості щодо забезпеченості об'єктами культурного призначення в кінці 80-х — початку 90-х років нині значно погіршилось. Зокрема, якщо на початку 1991 року майже у двох третин сіл були діючі бібліотеки і у 70,8% — клуби, будинки культури та кіноустановки, то у 2005 році лише половина сільських населених пунктів мають бібліотеки, трохи більше половини — клуби та будинки культури і лише кожне двадцятье — кіноустановку. За період з 1991 по 2005 рік кількість сільських населених пунктів, у яких є клуби та будинки культури, бібліотеки та кіноустановки скоротилась на 4407, 3576 та 18365 (!) одиниць відповідно. А за останні чотири роки рівень забезпеченості сільських населених пунктів бібліотеками знизився на 2,0%, будинками культури — на 6%.

Протилежна ситуація спостерігається щодо загальної мережі торговельних закладів. Так, за період 1996—2005 років загальна кількість діючих закладів торгівлі, які розташовані у сільських населених пунктах, збільшилась із 51406 одиниць у 1996 році до 61023 одиниць — у 2005 році, тобто на 18,7%. Важливо зазначити, що саме ця сфера соціальної інфраструктури найбільш відображає процеси становлення та розвитку ринкових відносин у сільській місцевості. Зокрема, за вказаний період кількість торговельних закладів, що належать приватним особам, збільшилась на порядок — із 4508 у 1996 році

**Розділ 9. Умови проживання сільського населення
та стан соціальної інфраструктури села**

Таблиця 9.11. Кількість діючих за призначенням підприємств та установ служби побуту станом на 1 січня відповідного року

Підприємства, установи	2001 рік			2005 рік*		
	всього, одиниць	у тому числі діючих за призначенням		всього, одиниць	у тому числі діючих за призначенням	
		одиниць	%		одиниць	%
Будинки побуту	774	531	68,6	477	309	64,8
Комплексні приймальні пункти	782	554	70,8	297	199	67,0
Лазні	2150	854	39,7	1124	395	35,1
Інші підприємства	901	819	90,9	965	907	94,0
Разом	4607	2758	59,9	2863	1810	63,2

Джерело: за даними суцільних обстежень соціально-економічного становища сільських населених пунктів

* на 1 листопада 2005 р.

**Таблиця 9.12. Забезпеченість сільських населених пунктів
діючими за призначенням об'єктами культурного призначення
станом на 1 січня відповідного року**

Роки	Кількість населених пунктів, одиниць	Сільські населені пункти, в яких розміщені:					
		клуби, будинки культури		бібліотеки		кіноустановки	
		одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості
1991	28564	20227	70,8	18126	63,5	19789	69,3
1996	28608	19253	67,3	17606	61,5	14060	49,1
2001	28497	16825	59,0	14840	52,1	4227	14,8
2005*	28347	15820	55,8	14550	51,3	1424	5,0

Джерело: за даними Держкомстату України

* на 1 листопада 2005 р.

до 53901 у 2005 році. Зважаючи на звуження сфери прикладання праці за місцем проживання, у тому числі і у галузях сільського господарства, сфера торгівлі стала для певної частини селян вагомим, а інколи і основним, джерелом забезпечення життєдіяльності їхніх сімей.

Незважаючи на те, що за останні півтора десяти років мережа магазинів усіх типів скоротилась наполовину, протягом останніх трьох років таке ско-

рочення значно призупинилось. Це пояснюється наступним: по-перше, найістотнішого скорочення та зміни напряму використання у сільській місцевості зазнала мережа відносно крупних магазинів, і цей процес майже завершився; по-друге, частина сільських мешканців, що мають відповідні можливості (фінансові ресурси, територіальна доступність до джерел закупівлі товарів, наявність контингенту споживачів тощо), приватизують існуючі та будують власні пункти роздрібної торгівлі. Тому, незважаючи на досить низьку забезпеченість сільського населення закладами роздрібної торгівлі (табл. 9.13), можна очікувати, що у перспективі названий показник підвищуватиметься.

Схожа ситуація спостерігається і стосовно закладів аптечної мережі. Зокрема, більш швидкими темпами скорочуються крупні об'єкти — аптеки та аптечні пункти. При цьому певну їх кількість (часто абсолютно невинновдвано) переводять до нижчого рангу: аптеки та аптечні пункти — в аптечні кіоски. Останнє призводить до скорочення асортименту пропонованих товарів і негативно позначається на якості обслуговування сільських жителів.

Занепад мережі сільської соціальної інфраструктури безпосередньо торкнувся і таких її закладів, як їдальні, кафе, чайні тощо (рис. 9.10).

На жаль, дані офіційної статистики не дають змоги більш детально дослідити власне структурні зміни у мережі цих закладів, однак тенденції, що тут спостерігаються, значно кореспондують із описаними вище. З високою ймовірністю можна припустити, що найбільшого скорочення зазнали крупні об'єкти, а саме — їдальні, у тому числі стаціонарні. Останні, перебуваючи свого часу на балансі колективних сільськогосподарських підприємств, забезпечували харчування окремих підрозділів, ланок та бригад цих підприємств, а також мешканців сіл. Занепад виробничої сфери, суттєве звуження сфери прикладання праці у сільськогосподарських підприємствах, зниження платоспроможного попиту селян призвело до того, що їдальні перестали виконувати свої функції і стали суттєвим «баластом» для організаційно-господарських формувань на селі, що призвело до масового закриття їдалень.

Тому цю нішу поступово займають менші, однак більш гнучкі щодо потреб споживачів об'єкти — кафе, чайні тощо. Базою для їх функціонування

Таблиця 9.13. Мережа підприємств роздрібної торгівлі у сільській місцевості станом на 1 січня відповідного року

Вид підприємств	Всього об'єктів			Забезпеченість об'єктами на 10000 осіб, у 2005 р., одиниць
	Роки			
	2003	2004	2005	
Магазини та кіоски	27895	25935	23535	15,0
Аптеки, аптечні пункти, аптечні кіоски	3873	3806	3782	2,5

Джерело: Основні показники соціального розвитку села за 2004 рік. — К.: Держкомстат України., 2005 р.

Розділ 9. Умови проживання сільського населення та стан соціальної інфраструктури села

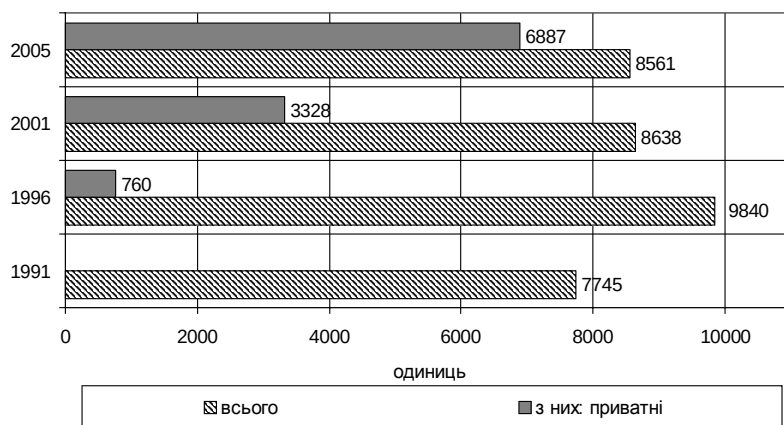

Рис. 9.10. Динаміка кількості діючих за призначенням закладів громадського харчування у сільській місцевості

стали як уже існуючі, але приватизовані, так і побудовані новими власниками приміщення. Зокрема, за останні 10 років питома вага їдалень, кафе, чайних, що належать приватним особам, збільшилась майже у десять разів (див. рис. 9.10).

Важливо додати, що скорочення кількості офіційних закладів роздрібної торгівлі, а відповідно, і рівня забезпеченості сільських мешканців тими чи іншими видами продукції, певною мірою компенсується також і наявністю офіційно незареєстрованих «точок» торгівлі. За відсутності ефективного державного контролю, власники таких об'єктів без дотримання жодних відповідних норм та правил здійснюють торгівлю, маючи від цього незадекларовані доходи і не сплачуючи жодних податків. Іншим негативом є те, що, за відсутності клубів, будинків культури, спортзалів та інших аналогічних закладів, такі об'єкти часто-густо стають їх альтернативою, значно погіршуючи стан соціального середовища на селі.

Надзвичайно важливою інфраструктурною галуззю сільської місцевості є зв'язок, зокрема телефонний. У сільській місцевості діє 11,641 тис. відділень зв'язку та майже 11 тис. автоматичних телефонних станцій монтованою ємністю 1,5 млн номерів. Незважаючи на досить негативний стан соціальної інфраструктури сільської місцевості, слід зазначити, що рівень забезпеченості телефонним зв'язком протягом останніх чотирьох років дещо поліпшився майже серед усіх об'єктів соціально-культурної сфери. Винятком є професійно-технічні училища, клуби і будинки культури, де питома вага установ, забезпечених зв'язком, серед усіх установ зменшилась з 91% та 21,2% відповідно до 87,9% та 17,3%. Найкраща забезпеченість телефонним зв'язком залишається в лікарнях (96%) та відділеннях зв'язку (94,5%).

Останнім часом спостерігається тенденція до підвищення показників телефонізації і помешкань сільського населення. Так, кількість основних домашніх телефонних апаратів загального користування збільшилась із 573 тис. у 1990 році

до 1395 тис. — у 2005 році. Аналогічне зростання спостерігається і щодо кількості основних телефонних апаратів загального користування — із 997 тис. у 1990 році до 1544 тис. — у 2005 році. Слід зауважити, що у багатьох селах сьогодні є всі умови для задоволення потреб населення у телефонізації їх житла, однак відсутність у селян коштів (на установку телефонів, сплату рахунків послуг зв'язку тощо) значною мірою стримує розширення телефонної мережі.

Однак, незважаючи на ряд позитивних тенденцій, порівняно з містами рівень розвитку зв'язку у сільській місцевості залишається вкрай низьким. Забезпеченість сільського населення телефонними апаратами у кілька разів нижча, ніж у містах. За даними останнього суцільного обстеження сільських населених пунктів у 2005 році 39,5% сільських населених пунктів, у яких проживає 17,0% населення, не мали стаціонарних відділень зв'язку та пересувного обслуговування. Не мали телефонного зв'язку 68,4% дитячих дошкільних закладів та 63,8% початкових шкіл, значна частина клубів та будинків культури. Навіть 5,5% відділень зв'язку не мали телефонів.

У сільській місцевості гостро постала проблема матеріальної бази об'єктів соціально-культурного призначення. Йдеться про надзвичайну зношеність будівель цих об'єктів. Зокрема, капітального ремонту потребує 23% шкільних приміщень, понад чверть дошкільних закладів, третина клубів (рис. 9.11).

Аналогічна ситуація спостерігається і в мережі закладів громадського харчування та побутового обслуговування. Безумовно, що така ситуація справляє негативний вплив на соціально-економічне становище сільських населених пунктів. Значна кількість сільських будівель соціальної сфери знаходиться в аварійному стані (рис 9.12).

Так, майже 4% наявних дитячих дошкільних закладів, 1,2% сільських шкіл перебувають в аварійному стані. У відносно задовільному стані — сільські лікарні: лише 0,5% з них непридатні для експлуатації.

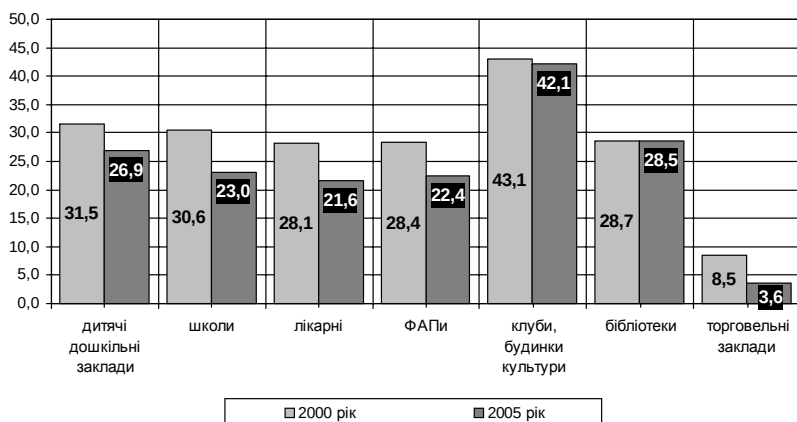

Рис. 9.11. Частка будівель соціальної інфраструктури сільської місцевості, що потребує капітального ремонту, %

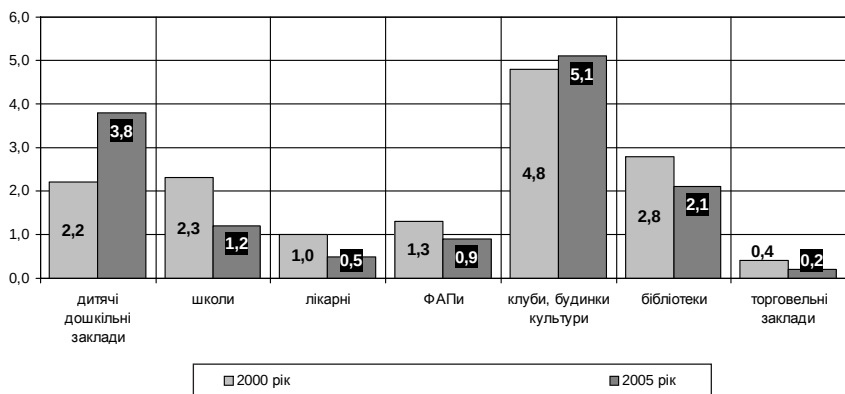

Рис. 9.12 . Частка будівель соціальної інфраструктури сільської місцевості, що перебувають в аварійному стані, %

Джерело: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. — К.: Держкомстат, 2006. — 207 с.

Щодо об'єктів культури, слід сказати, що при незначній їх кількості 5,1% — в аварійному стані.

Таким чином, якщо брати до уваги низькі показники забезпеченості населення необхідними закладами соціальної сфери, то можна зробити висновок, що в цілому ситуація в соціальній сфері сільської місцевості є критичною. Про останнє значною мірою свідчать і показники перспектив розвитку соціальної сфери сільських населених пунктів. Зважаючи на негативні тенденції, що спостерігаються у соціальній інфраструктурі сільської місцевості, з року в рік посилюється необхідність відкриття переважної більшості її закладів (табл. 9.14). Зокрема, за період 2001—2005 років кількість сільських населених пунктів, що потребують відкриття їдалень та кафе, зросла на 64,6%, дитячих дошкільних закладів — на 48,5%, торговельних закладів — на 32,4%, відділень зв'язку — на 24,2% тощо.

Важливо зазначити, що складність вирішення завдання збільшення тих чи інших об'єктів соціальної сфери на селі суттєвим чином знижується у зв'язку із наявністю вільних приміщень, придатних для їх відкриття. За такої ситуації значно знижується потреба фінансових ресурсів, пов'язаних із будівництвом таких об'єктів. Однак у 2005 році кількість сільських населених пунктів за наявністю вільних і придатних для розміщення у них тих чи інших закладів соціальної інфраструктури порівняно з 2001 роком зменшилась: по торговельних закладах — на 44,9%, школах — на 42,4%, лікарняних закладах — на 31,4%, їдальнях та кафе — на 27,6%, дитячих дошкільних закладах — на 23,6%, відділеннях зв'язку — на 15,3%.

Щоправда, у даному випадку викликає занепокоєння те, що, з одного боку, постійно збільшується потреба у відкритті нових закладів сільської соціальної сфери, з іншого — спостерігається стале скорочення кількості відпо-

Таблиця 9.14. Перспективи розвитку об'єктів соціальної сфери сільських населених пунктів

Об'єкти соціальної інфраструктури	1996 рік		2001 рік		2005 рік*	
	Сільські населені пункти, у яких:					
	необ- хідно відкрити	є вільні придатні примі- щення	необ- хідно відкрити	є вільні придатні примі- щення	необ- хідно відкрити	є вільні придатні примі- щення
Дитячий дошкільний заклад	2418	666	2485	1710	3690	1307
Школа	2067	318	1103	361	1072	208
Лікарняний заклад	1707	404	1194	437	1322	300
Торговельний заклад	1373	953	2139	2399	2832	1321
Їдальня, кафе	1356	601	1142	955	1880	691
Відділення зв'язку	1671	348	1208	359	1500	304
Разом	10592	3290	9271	6221	12296	4131

Джерело: за даними Держкомстату України

* на 1 листопада 2005 р.

відних приміщень. Останнє значною мірою свідчить про те, що значна кількість цих приміщень, без відповідного догляду, поступово старіє і руйнується. Непоодинокі випадки розкрадання елементів будівель (вікна, двері, сантехніка тощо). Очевидно, що у майбутньому, у разі їх відновлення, це вимагатиме додаткових фінансових витрат.

Важливою інфраструктурною галуззю сільської місцевості є шляхове господарство, від якого залежить не лише соціальна сфера, а й виробничі галузі. За період 2001—2005 років дещо скоротилась кількість населених пунктів, що значно віддалені від доріг із твердим покриттям: на 717 населених пунктів (на 8,8%), тобто кількість таких сіл зменшилась із 8171 у 2001 році до 7454 — у 2005 році (рис. 9.13).

Разом з тим, із загальної кількості сільських населених пунктів, що не мають доріг із твердим покриттям, скоротилась кількість лише тих населених пунктів, які найближче розташовані до доріг із твердим покриттям (на 1453 одиниці, або 29,9%). Натомість кількість населених пунктів, більш віддалених від доріг із твердим покриттям, зросла. Зокрема, кількість населених пунктів, що розташовані на відстані 3—5 км до дороги із твердим покриттям, збільшилась на 376 (28,1%), на відстані 5—10 км — на 314 (25,8%), а на відстані 10 км і більше — на 46 (6,1%). Тобто, незважаючи на певні позитивні тенденції, ситуація поступово погіршується.

Основним засобом транспортного обслуговування сільського населення традиційно було приміське автобусне сполучення, яке мало досить розгалужену систему з відповідною інфраструктурою. Однак економічна криза призвела до істотного скорочення маршрутів та значного занепаду інфраструк-

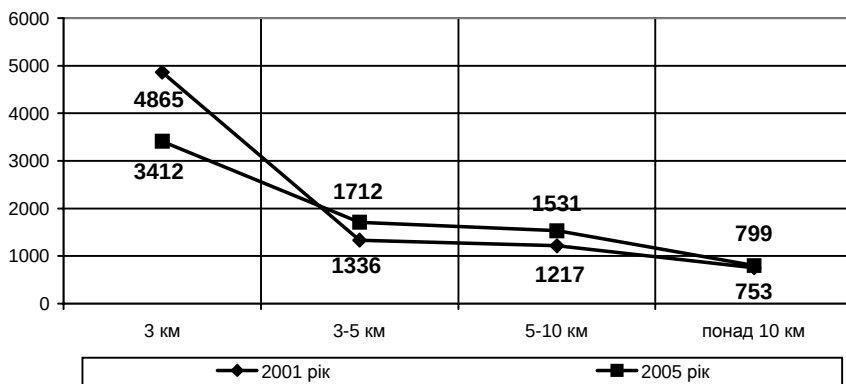

Рис. 9.13. Розподіл сільських населених пунктів за їх відстанню до дороги із твердим покриттям

турних об'єктів, що спричинило як скорочення пасажиропотоку, так і погіршення якості транспортних послуг, що надаються сільським мешканцям.

Останнім часом спостерігається суттєве покращення ситуації. Звільнену державними підприємствами нішу приміського транспортного обслуговування поступово заповнюють приватні перевізники. На відміну від державних, вони швидше реагують на потреби населення у пасажирських перевезеннях і, відповідно, зацікавлені у їх збільшенні.

Покращилась і забезпеченість сільських поселень обладнаними зупинками громадського транспорту. Так, у 2005 році загальна кількість сільських населених пунктів, які не обладнані зупинками громадського транспорту, зменшилась відносно 1996 року на 2918 (27,7%), а порівняно із 2001 роком — на 2650 (або 25,9%). В основному це відбулось за рахунок найбільш наближених (тобто, тих, які знаходяться на відстані до 3 км) до зупинок сіл. Так, у 2005 році, порівняно із 2001 роком, кількість таких сіл скоротилась із 6057 до 3302, тобто на 2755 одиниць, або 45,5%. Подібна ситуація спостерігається і по інших сільських поселеннях (рис. 9.14).

Таким чином, незважаючи на деяке поліпшення окремих показників, в цілому ситуація в соціальній сфері сільської місцевості залишається критичною. Забезпечення сталого розвитку сільських населених пунктів неможливе без відновлення соціальної інфраструктури, створення на селі сприятливого середовища для життєдіяльності людей. Очевидно, що самотійно справитись із проблемами, які накопичувались роками, місцеві громади не в змозі. Занепад соціальної сфери села пов'язаний, передусім, із недостатнім її фінансуванням.

Тому на державному рівні необхідно змінити підходи у політиці щодо розвитку сільських територій, спрямувати її на створення сприятливих умов для комплексного розвитку села, розв'язання соціальних проблем, розвиток конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності.

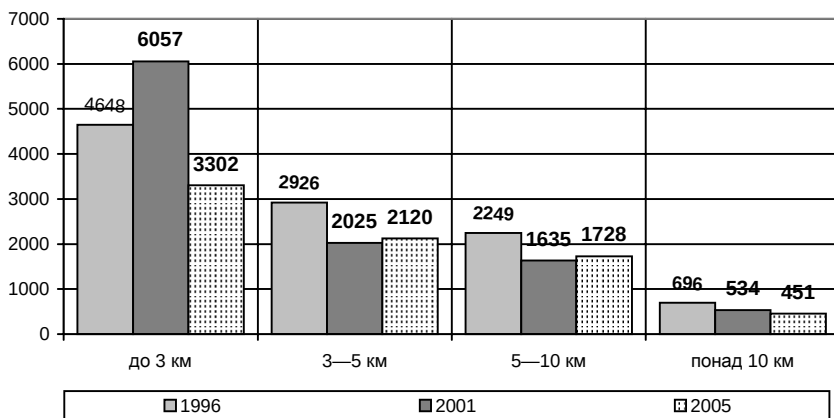

Рис. 9.14. Динаміка розподілу сільських населених пунктів за їх відстанню до найближчої обладнаної зупинки громадського транспорту

9.3. Проблеми місцевого самоврядування та бюджетне забезпечення розвитку соціальної інфраструктури села

Основною проблемою розвитку соціальної інфраструктури на селі є недостатні обсяги коштів для ремонту наявних та будівництва нових закладів соціальної сфери. Зрозуміло, що з підвищенням темпів економічного зростання у держави з'являється більше можливостей для підтримки соціальної інфраструктури на селі, проте проблеми фінансового забезпечення окремих соціальних програм та недосконалі міжбюджетні відносини подекуди стають перешкодою для розвитку галузей соціальної сфери в сільській місцевості.

З погляду забезпечення достатньої фінансової самостійності окремих територій країни актуальним є розв'язання питань щодо визначення оптимального розміру або величини територіальної громади. Однією з основних відмінностей системи міжбюджетних відносин країн є методологічні підходи до розміру територіальної громади, яка має право формувати та затверджувати бюджет.

Який розмір територіальної громади є оптимальним з точки зору можливостей фінансового забезпечення повноважень? Через відсутність чітких доказів з доступних наукових досліджень щодо розмірів територіальних громад, можна звернутись до декількох альтернативних джерел, пов'язаних з цим питанням. Першим є досвід інших країн. На жаль, не можна цілковито покладатись на міжнародні порівняння. Навіть поміж багатих західних країн місцеве самоврядування значно різниться за розміром та структурою. Об'єднане Королівство, наприклад, має лише 540 муніципалітетів, що обслуговують населення у 50 млн Франція, з таким самим населенням, має більше 36 тис. комун (разом з 96 департаментами та 22 округами).

Як показано в таблиці 9.15, середня чисельність населення муніципальних міст дуже різнилася в Європі, від Франції (із середньою кількістю 1 580) до Об'єданого Королівства (з чисельністю в 126128). У цьому контексті — не є винятком і Латвія. Із середньою чисельністю населення муніципального міста у 4400, латвійські муніципальні міста, в середньому, більші за іспанські, австрійські, угорські, швейцарські, чеські та французькі.

Середні числа, звичайно, приховують відмінності в розподілі муніципальних міст по категоріях за їх розміром. Середні значення для Латвії, наприклад, викривлене через велику кількість населення Риги. Таблиця 9.16 показує розподіл муніципальних міст на 6 класів в окремих країнах Балтії та Скандинавії. Як видно з таблиці, в Латвії справді існує непропорційна кількість дуже малих (з населенням менш як 5000) муніципальних міст порівняно з іншими країнами в безпосередньому оточенні. Через сутужну ситуацію з даними, інформація для інших європейських країн — зокрема для тих, чие самоврядування в середньому схоже за розміром до латвійського — не можуть бути надані.

**Таблиця 9.15. Середня чисельність населення муніципальних міст
в окремих європейських країнах**

Країна	Середня чисельність (тис. осіб)
Велика Британія	126,128
Литва	66,300
Швеція	30,040
Нідерланди	27,559
Данія	18,760
Бельгія	16,960
Польща	15,561
Фінляндія	10,870
Норвегія	9,000
Італія	7,105
Естонія	5,713
Німеччина	5,575
Латвія	4,400
Іспанія	4,930
Австрія	3,421
Угорщина	3,242
Швейцарія	2,468
Чеська Республіка	1,659
Франція	1,580

Джерела: Штайнер Р. (2001) «Міжмуніципальна співпраця та злиття муніципалітетів у Швейцарії»; Горварт Т. (2000) Місцеве самоврядування в Центральній та Східній Європі «Децентралізація: експерименти та реформи»

Таблиця 9.16. Розподіл муніципальних міст за чисельністю населення в окремих країнах Балтики

Населення	Латвія*	Данія	Норвегія	Швеція	Фінляндія	Литва
<1,000	185	0	0	0	22	0
1,000—5,000	314	18	246	10	203	1
5,000—10,000	23	119	89	56	119	2
10,000—50,000	21	122	90	181	97	38
50,000—100,000	3	12	5	30	8	14
100,000+	2	4	5	11	6	5
Всього	548	275	435	288	455	60

* На 1 січня 2002 року.

Органи місцевого самоврядування різняться наділеними функціями. Можна очікувати, що країни з дуже обмеженим місцевим самоврядуванням утримуватимуть головні повноваження — принаймні ті, на які поширюється ефект масштабу — на центральному рівні. Цьому є ряд свідчень. Освіта у Франції, наприклад, сильно централізована: центральне Управління призначає особовий склад на всіх рівнях та проводить генеральне планування розміщення освітніх закладів. Роль місцевого самоврядування обмежена будівництвом і утриманням шкільних приміщень та оплатою управлінських, не пов'язаних з навчанням, витрат. Литва, зі своїми відносно великими муніципальними містами, обрала протилежний курс. Місцеве самоврядування тут визначає розмір заробітної платні та контролює, принаймні номінально, зарахування на роботу та просування кадрів по службовій драбині, а також відповідає за будівництво та утримання приміщень та обладнання.

Однак невеликі розміри не виключають значних повноважень. Так, у Франції міське самоврядування відповідає за забезпечення водопостачання та каналізації. Невеликі муніципалітети надають ці послуги, укладаючи угоди з великими управлінськими компаніями приватного сектору. В Німеччині малі *gemeiden* (муніципалітети) укладають угоду з органами управління округу, щоб забезпечити функціонування початкової та середньої шкіл. Муніципалітети можуть також засновувати компанії для спільного обслуговування чи укладати між муніципалітетами угоди «часткового обслуговування», за якими один муніципалітет погоджується надавати певні послуги іншому за узгодженою ціною.

Тенденції у проведенні територіальних реформ схожі в своїй незавершеності. Починаючи з 1960-х років чимало Північноєвропейських країн скоротили кількість місцевих урядів. Такі країни, як Литва, Швеція та Данія скоротили кількість місцевих урядів більше ніж на 80%. Британія скоротила свої місцеві уряди на 77% за цей період та ліквідувала суцільний рівень національного урядування в Шотландії, Уельсі та столичних районах Англії. Німеччина зменшила чисельність своїх *gemeiden* на половину (Згідно з реформою консолідації громад, що проводилася у 1965—1977 рр., малі *gemeiden* або влилися у більші територіальні одиниці, або були згруповані у муніципальні об'єднання під

спільним управлінням). Іспанія, Франція, Швейцарія та Італія, навпаки, не зробили ніяких значних скорочень чисельності своїх місцевих владних органів. Чеська Республіка натомість збільшила кількість місцевих урядів на 50%.

В Україні право формувати самостійний бюджет має будь-яка місцева рада, навіть найменша з чисельністю населення менше 500 жителів. За останні 10 років кількість сільських та селищних рад збільшилась на 1196 одиниць, або на 10,8 відсотка.

Це створює ряд серйозних проблем не лише фінансового характеру. Зокрема, велика кількість сільських рад із незначним числом жителів та відсутністю бюджетоутворюючих надходжень, породжує квазімісцеве самоврядування, яке не може сформувати бюджет. Разом з тим зростання кількості сільських рад (а цей процес власне нічим не обмежений) призводить до зростання управлінського апарату. На наш погляд, базовою місцевою радою може бути рада із чисельністю не менше однієї тисячі населення. За такої чисельності на території місцевої ради є мінімальна кількість суб'єктів економічної діяльності, які утворюють податкову базу. При цьому, сільська рада з такою чисельністю має мінімальний набір бюджетних установ, які вже об'єктивно вимагають розробки бюджету для виконання відповідних програм, його розгляду місцевою радою та виконання. Витрати на утримання апарату управління такої сільської ради наближаються до оптимальних по відношенню до чисельності населення.

Абсолютна величина чисельності населення базової сільської ради має ще досліджуватись та уточнюватись. Але ми беремось стверджувати, що укрупнення сільських рад є необхідним напрямом розбудови системи міжбюджетних відносин як єдина альтернатива перетворення району фактично у базовий рівень самоврядування. Звичайно, цей процес має пройти через реформу адміністративно-територіального устрою. Саме цей факт сприяє здійсненню радикальних, але найбільш раціональних кроків, які не можуть собі дозволити країни із вже сформованим адміністративно-територіальним устроєм. Проте певні кроки можна зробити і через бюджетне законодавство. При проведенні такої реформи, за умови укрупнення сільських рад з чисельністю до 1 тисячі населення, кількість сільських бюджетів скоротилась би з 10,3 тисяч до 6,3 тисяч. Після цього можливо було б запроваджувати розрахунки міжбюджетних трансфертів за формулою для бюджету кожної місцевої ради у повному обсязі. До цього застосовувати формулу розрахунків трансфертів на рівні нижче районного практично неможливо, а фактично і небезпечно, оскільки уніфікація, яку передбачає будь-яка формула, за існуючих в Україні розмірах сільських бюджетів може мати катастрофічні наслідки у разі навіть мінімальних прорахунків. Водночас, разом із проведенням укрупнення сільських рад, наступним кроком бюджетної реформи для цього рівня мало б стати створення бюджетних округів. Це дало б змогу об'єднати ресурси сільських бюджетів для більш повного та ефективного забезпечення надання громадських послуг населенню.

Розділ 10

ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА РІВНЯ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА РЕГІОНАМИ

10.1. Методологічні підходи до дослідження життєвого рівня населення

Проблема рівня життя є широко дослідженою як у вітчизняній, так і зарубіжній науці. Але в сучасних українських умовах для оцінки рівня життя населення подекуди важко пристосувати традиційні наукові підходи, враховуючи специфічність ситуації та можливі сценарії розвитку подій. З одного боку, дослідження не можна звужувати до аналізу матеріального становища, а з іншого, його недоцільно розширювати до рамок визначення якості життя. Розуміння рівня життя лише як матеріального добробуту не дає можливості повністю оцінити сучасні життєві стандарти, оскільки не охоплює важливих аспектів життєдіяльності людини, які сьогодні не мають прямої залежності від рівня матеріального забезпечення родини. Дослідження всіх аспектів якості життя також є недоцільним, оскільки розпорошує увагу на ті складові, які не зазнали принципових змін протягом останніх років і не впливають на формування сучасних закономірностей.

Соціально-економічна ситуація, що склалась в Україні, має специфічні особливості, що вносить певні корективи в класичні підходи до вивчення процесів та явищ, які відбуваються в нашому суспільстві. Незважаючи на велику кількість досліджень у галузі соціальних проблем, питання рівня життя населення залишаються мало вивченими, оскільки в більшості випадків розглядаються або окремі аспекти (доходи та витрати населення, матеріальне становище соціально вразливих верств, бідність тощо), або глобальні проблеми виміру людського розвитку.

Якщо розглядати рівень життя як складову людського розвитку, то немає сенсу розширювати вивчення до рамок якості життя, тобто включати в дослідження проблеми освіти, здоров'я, екології тощо. По-перше, результати розвитку цих сфер не можна інтерпретувати однозначно з точки зору їх впливу на життєвий рівень населення. Так, в освіті та охороні здоров'я традиційно існують високі кількісні параметричні характеристики, які склались ще за

радянських часів та повільно змінюються у часі. Якщо їх враховувати навіть за умови надання невисокої ваги, то будуть нівелюватися зміни, які відбуваються в інших, більш мінливих, сферах життєдіяльності. По-друге, збільшення державного фінансування системи охорони здоров'я та освіти може дати незначний позитивний результат, до того ж, не миттєвий, а зі значним часовим лагом. Крім того, при дослідженні таких сфер традиційно використовуються кількісні ознаки (виходячи з наявної статистичної бази), в той час поза увагою залишаються якісні характеристики, які суттєво впливають на рівень життя населення.

Разом з тим на сучасному етапі соціально-економічного розвитку обмежитись вивченням лише матеріального становища (на основі показників доходів та витрат населення, споживання тощо) теж некоректно з наступних причин:

- по-перше, загальнонизький рівень доходів та нерозвиненість ринкових механізмів обумовлюють відсутність прямого зв'язку між рівнем матеріального добробуту домогосподарства та умовами його проживання. Домогосподарство з досить високими доходами може проживати в незадовільних умовах (недостатня житлова площа або кількість кімнат, відсутність елементарних зручностей, значна віддаленість від об'єктів соціальної інфраструктури тощо) і навпаки, задовільні умови проживання можуть супроводжуватися вкрай низьким рівнем поточних доходів;
- по-друге, незадовільний стан соціального середовища безпосередньо впливає на самопочуття людини у суспільстві. Оскільки більш високий дохід не забезпечує комфортного існування і не захищає людину від впливу негативних факторів соціального середовища (криміногенна ситуація, поширеність соціально небезпечних хвороб тощо), цей компонент сьогодні необхідно розглядати як складову рівня життя в країні.

На користь того, що в перехідному суспільстві рівень життя населення не може бути охарактеризований лише рівнем доходів та споживання, свідчить і той факт, що суспільства в цілому та окремі їх члени можуть обирати вектори розвитку, які не потребують нарощування багатства. Тобто, йдеться про вибір аскетичного способу життя внаслідок певних культурних чи релігійних традицій або в ім'я більш високої духовної мети. Крім того, держава не обов'язково має бути економічно могутньою, щоб забезпечити гендерну рівність, справедливий розподіл створених благ між усіма верствами населення, встановити демократичні відносини у суспільстві. Дослідження, які щорічно проводять фахівці Світового банку, засвідчують, що багато держав мають високі показники валового національного продукту на душу населення, але невисокі — людського розвитку і навпаки.

Таким чином, концепція дослідження рівня життя населення України на сучасному етапі може бути сформульована як комплексне вивчення життєвого рівня різних верств населення країни за трьома основними складовими:

- матеріальним становищем;
- умовами проживання;
- станом соціального середовища.

В усіх без винятку країнах зі зміною суспільного устрою відбувається різке падіння рівня життя значної частини населення, особливо у випадках, коли цей процес супроводжується глибокою економічною кризою, і матеріальна складова добробуту виходить на передній план. Відбувається ідеалізація найбільш дефіцитного ресурсу, яким в період кризи виступають гроші. Очевидно, що такі категорії, як «економічна система», «рівень життя» та будь-які інші соціально-економічні категорії з часом змінюють свій характер та профіль, набуваючи все нових соціальних та економічних ознак. Проте матеріальне становище як складова рівня життя населення за будь-яких економічних та політичних умов завжди має важливе значення. В період становлення ринкової економіки воно розглядається як один із найважливіших індикаторів соціально-економічної стратегії розвитку держави.

Визначальним аспектом матеріального становища є прагнення будь-якої людини до задоволення своїх індивідуальних потреб. Потреби — соціально-економічна категорія, що виражає об'єктивну суспільну необхідність у певній сукупності тих чи інших благ і умов життя з метою підтримання життєвого рівня і всебічного розвитку людини. Вони характеризують потенційні прагнення індивідів, окремих соціальних груп та суспільства в цілому до споживання життєвих благ у певних кількостях, пропорціях та відповідній якості. Зрозуміло, що фізичні, психологічні, інтелектуальні і соціальні відмінності людей зумовлюють істотну різницю в особистих потребах. Індивідуальні потреби визначають сукупність суспільних відносин, стимулюючи життєву, соціальну і трудову активність суспільства. Тому можна стверджувати: чим сильніше розвинені особисті потреби, багатша і різноманітніша їх сукупність, тим місткішим стає коло людської діяльності, більш різноманітним, змістовним і насиченим стає життя людини.

Більшість економістів розглядають потреби як необхідність у конкретних предметах, благах та послугах. Ця точка зору є виправданою самим характером науки, оскільки безвідносно до конкретної людини дає змогу кількісно їх визначати і оцінювати, а отже, обґрунтовано формувати нормативи споживання в натуральній та грошовій формах. Таке визначення потреб слугує основою визначення рівня життя як ступеня задоволення потреб людини, який вимірюється, передовсім, розміром доходів, що дозволяє споживати певну кількість товарів, благ та послуг.

Можливість забезпечення високого рівня матеріального добробуту залежить від економічних та соціальних особливостей розвитку суспільства, історичних передумов формування нового суспільного устрою. Суттєвий вплив на його рівень мають національні традиції та загальноприйняті суспільні норми і правила тощо.

Сукупність різного роду потреб формує стандарти життя в суспільстві. Більшість людей, за незначним винятком, прагнуть до більш-менш однакового способу життя, володіння однаковим майном, до споживання однакових продуктів. Схема такого підходу не порушується в країнах, які не мають значних розбіжностей у географічних та кліматичних умовах, що можуть вимагати додаткових витрат для одних та відсутність таких витрат для інших.

Необхідною умовою також є відсутність різних субпопуляцій з чітко вираженою ідентичністю, що відрізняються релігійними традиціями та орієнтуються на радикально інші споживчі потреби. Незважаючи на присутність фактора регіональних відмінностей, західні суспільства характеризуються наявністю сильних середніх шарів населення. Отже, визначення пануючого способу життя майже ніким не критикується, і встановлення стандартів життя не викликає особливих теоретичних проблем.

У країнах, що мають значні розбіжності у рівні та способі життя окремих груп населення, наприклад, міської та сільської місцевості, може виникнути необхідність проведення окремого дослідження, а можливо, навіть встановлення різних стандартів. Проте це суперечить соціальній справедливості і ставить одну частину населення у менш вигідні умови порівняно з іншою. Крім того, сучасний розвиток суспільства (зокрема, систем телекомунікації) приводить до уніфікації систем цінностей. В результаті цього бажання та прагнення людей, за деякими винятками, стають більш-менш ідентичними. Отже, проведення дослідження рівня життя за окремими субпопуляціями можливе лише в період перехідних процесів, коли зіставлення становища різних груп населення за ідентичною методичною схемою виявляється некоректним та непридатним для практичного використання.

Характеристика матеріального добробуту є визначальним фактором при аналізі рівня життя населення як у запропонованій системі оцінки, так і при розширенні рамок дослідження до вивчення якості життя. Одне з центральних місць у системі оцінки матеріального добробуту населення займають показники доходів і витрат. У монетарній економіці саме доходи характеризують економічний статус особи чи домогосподарства. Але трансформаційні процеси, що відбувалися в економіці України, вплинули на специфіку формування доходів населення, а саме: призвели до появи значних масштабів тіньових надходжень. В наслідок цього доходи перестали відображати реальний рівень добробуту населення, що викликало необхідність вивчати їх тільки в тісному зв'язку з показниками витрат.

Найбільшу частку у сукупних доходах зайнятого населення становить заробітна плата. Додатковими елементами цієї статті доходів є: стимулюючі доплати та надбавки; премії та заохочувальні виплати; компенсаційні виплати, пов'язані з режимом та умовами праці; виплати на харчування, житло, паливо, що мають регулярний характер. Важливими джерелами доходів населення виступають соціальні трансфери, роль яких особливо зростає у перехідній економіці, коли захисту з боку держави потребує поряд з незайнятим (безробітним, економічно неактивним) і зайняте населення.

У формуванні доходів домогосподарств важлива роль належить особистому підсобному господарству, яке у складні соціально-економічні періоди розвитку суспільства стає головним джерелом доходів окремих груп населення. Зростання питомої ваги цього джерела в доходах сигналізує про спад суспільного виробництва, наявність безробіття, неповної зайнятості тощо. Висока частка натуральних надходжень від ОПГ у сукупних доходах є додатковим свідченням недостатнього розвитку ринкових механізмів господарювання. Натомість,

збільшення надходжень від продажу продукції сільського господарства за рахунок зменшення натуральних виступає індикатором перерозподілу праці у суспільстві і свідчить про розвиток ринкових відносин.

Дослідження процесів формування доходів як найважливішої складової рівня життя важливо проводити не лише на рівні окремих індивідів, а й домогосподарств, адже добробут людини прямо залежить від соціально-демографічних ознак домогосподарства, в якому вона проживає. Так, традиційно домогосподарства, де немає дітей, мають вищі показники матеріальної забезпеченості порівняно з домогосподарствами з дітьми. Основними факторами, які можуть спричинити різке погіршення матеріального становища родини, є наявність: двох або більше дітей будь-якого віку, хоча б однієї дитини у віці до 3-х років; принаймні одного безробітного; хоча б однієї особи старше 75 років; одночасно хоча б однієї дитини та однієї чи більше дорослих осіб пенсійного віку.

Поряд із доходами, споживання є важливою характеристикою матеріального становища населення і розглядається як процес використання наявних ресурсів для задоволення потреб. Загальний рівень споживання залежить від рівня розвитку продуктивних сил, ступеня соціалізації економіки, а рівень споживання окремих соціальних груп та класів зумовлюється специфікою розподільчої політики держави.

Структура споживання зумовлюється структурою споживчих витрат та значною мірою залежить від матеріальної забезпеченості населення. Так, спочатку зростання доходів приводить до збільшення частки витрат на продукцію промислового виробництва та зменшення частки витрат на харчування. Подальше зростання доходів веде до ще однієї якісної зміни в споживанні: домогосподарства починають збільшувати рівень споживання послуг, а частка спожитих продовольчих та непродовольчих товарів знижується. Тому в розвинутих країнах сектор послуг посідає провідне місце в економіці.

Нині характерною особливістю перехідних суспільств є те, що сектор послуг розвивається швидкими темпами. Такий стрімкий розвиток є реакцією, з одного боку, на вимушене обмеження в минулому та на зростання попиту на нові послуги — з іншого.

Одним із ключових факторів, що визначає місце домогосподарства на піраміді матеріального становища, є власність — рухоме та нерухоме майно, яке акумулює в собі доходи минулих періодів, а також виступає у ролі стартового капіталу після переділу суспільного майна. Сьогодні для перехідних суспільств нерухоме майно здебільшого розглядається як безоплатно отримана власність. Це викликає низку проблем дослідження життєвого рівня населення, оскільки домогосподарства з однаковим рівнем поточних доходів опиняються в абсолютно різній ситуації залежності від наявності майна. В першу чергу це стосується житла як одної з найважливіших потреб людини, від якої за будь-яких обставин неможливо відмовитись. Домогосподарства, вимушені наймати житло у власників, втрачають значну частину своїх поточних доходів, обмежуючи тим самим задоволення інших потреб. Натомість, власники житла можуть всі свої кошти направляти на споживання.

В ринкові умови громадяни прийшли з неоднаковими стартовими можливостями. Відсутність житла для багатьох стала вирішальним негативним чинником, що спричинив зниження життєвого рівня. В перехідній економіці, якій притаманна нестабільність, невизначеність навіть на найближчу перспективу, відсутність власного житла є критерієм позбавленості, додатковим чинником ризику, який здатен різко погіршити матеріальне становище домогосподарства, та за збігу несприятливих обставин, миттєво перемістити домогосподарство в категорію бідних або навіть злиднених. Якщо за умов планової економіки держава практично забезпечувала житлом усіх, хто його потребував, то в нових умовах цей тягар був повністю перекладений на населення, і навіть доходів, вищих за середні по країні, для багатьох сімей виявилось недостатньо не тільки для придбання власного житла, а й для його оренди.

У містах основним об'єктом власності громадян, який сьогодні та в майбутньому може приносити стабільний дохід, а отже, й забезпечувати достойний рівень життя, виступає нерухомість у вигляді квартири, будинку, а в сільській місцевості — земельні наділи, які селяни отримали внаслідок розпаювання земель колективних господарств.

Земельні ділянки використовуються для будівництва та обслуговування житлових будинків, садівництва, гаражного будівництва, для здійснення підприємницької діяльності. Однак процес формування ринку землі в Україні перебуває ще на початковій стадії, а тому потребує прийняття цілого ряду законодавчих та нормативних актів, створення земельних банків тощо.

Поряд із нерухомістю та земельними наділами, важливими характеристиками майнового становища населення є товари тривалого користування та фінансові активи. Якщо наявність власного житла в сьогоднішніх умовах є визначальним фактором умов проживання, то забезпеченість товарами тривалого користування характеризує комфортність життя членів домогосподарства. Так, наявність певних видів побутових товарів не можна віднести до первинних, найнеобхідніших потреб населення, однак вона формує сучасні уявлення людей про комфортність, дає змогу вести повноцінне суспільне життя. Якщо для того, щоб не почувати себе виключеним з суспільного життя, ще декілька років тому домогосподарству достатньо було мати у володінні телевізор, пральну машину, холодильник, автомобіль, то сьогодні до цього переліку додалися відеокамера, супутникова антена, мікрохвильова піч, комп'ютер, мобільний телефон тощо, тобто товари, які є ознакою сучасного життя.

Попередні дослідження, проведені Інститутом демографії та соціальних досліджень, засвідчують, що по Україні за останні роки рівень забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування значно підвищився. Однак досі залишається залежність між забезпеченістю товарами тривалого вжитку та типом населеного пункту: показники забезпеченості в сільській місцевості є набагато нижчими, ніж у містах.

За загально низького рівня доходів населення країни на передній план, поряд із характеристиками матеріального становища, виходить аналіз умов проживання. В Україні забезпеченість сімей окремим житлом є однією з найбільш серйозних проблем, успадкованою з радянських часів: більшість

домогосподарств мають окреме житло, однак в одному домогосподарстві часто проживає дві чи більше сім'ї. Крім того, наявність окремого житла часто не гарантує домогосподарству належних умов проживання через недостатність житлової площі або кількості кімнат.

Незадовільна забезпеченість житлом обтяжується проблемою низької якості житлових приміщень. Так, навіть у містах, велика частка домогосподарств проживає в будинках, не обладнаних гарячим водопостачанням, ванною, душем, телефоном, а в сільській місцевості умови проживання взагалі не відповідають сучасним вимогам і є далекими від цивілізованих. Наслідком цього стали сформовані в свідомості населення низькі стандарти умов життя, що не відповідають загальноприйнятим у світі.

Проблема доступності цивілізованого за суспільними стандартами житла негативно впливає на демографічні процеси в країні. Так, можливість створити сім'ю, народити і виховати дитину визначається, в першу чергу, наявністю або відсутністю власної житлової площі. Більшість сімей не спроможні не лише придбати власне житло, а й поліпшити існуючі житлові умови (провести капітальний ремонт, підвести необхідні комунікації, поміняти квартиру на більшу та комфортнішу тощо).

Специфічною особливістю нашого суспільства є те, що доступність житла сьогодні мало пов'язана з матеріальним становищем населення. За відсутності стартового капіталу (майна, яке можна продати, спадку, допомоги з боку родичів або інших осіб тощо) навіть при високому рівні поточних доходів (відносно середнього рівня по країні) домогосподарство не в змозі придбати житло або покращити свої житлові умови. Це пов'язано із великим розривом між доходами населення та вартістю житла. Кредитні механізми, що діють в Україні, є недостатньо розвинутими, що гальмує процеси здешевлення та спрощення кредитування, а спеціальні кредитні програми на пільгових засадах доступні незначній частині населення.

В цілому умови проживання, що склались сьогодні в країні, можна вважати незадовільними. Це стосується як житлових умов, так і стану соціальної інфраструктури, передусім у сільській місцевості. Внаслідок різкого скорочення бюджетного фінансування, банкрутства та розформування колективних сільськогосподарських підприємств соціальна сфера села опинилась у кризовому становищі. Органи місцевого самоврядування не в змозі за рахунок власних надходжень забезпечити належне функціонування об'єктів соціальної інфраструктури, зберегти їх мережу та призначення. За останні роки різко знизилась якість надання соціальних послуг населенню. Це стосується, зокрема, медичних, освітніх, транспортних, культурно-побутових та інших послуг. Так, сьогодні досить значною є частка сільських населених пунктів, у яких відсутні дитсадки за наявності численного контингенту дітей відповідного віку, немає пунктів первинної медичної допомоги, зв'язку, підприємств служби побуту, закладів культури, тощо. Така ситуація негативно позначається на рівні життя сільських домогосподарств в цілому, адже саме розвиненість соціальної інфраструктури, доступність її для широких верств населення значною мірою характеризує сучасні життєві стандарти суспільства.

Однією з основних складових рівня життя населення, що визначає комфортність суспільного життя людини, є соціальне середовище як сукупність факторів, пов'язаних з життєдіяльністю людини та її соціальними відносинами. Вплив соціального середовища проявляється на макро- і мікрорівнях. На макрорівні поняття соціального середовища охоплює суспільно-економічну систему, зокрема, відносини окремих сукупностей населення в процесі економічної діяльності, суспільну свідомість, культуру, духовність тощо. Аналіз цих складових дає змогу оцінити стан розвитку суспільства, виявити у ньому ознаки небезпеки у вигляді соціального напруження, наявності соціального конфлікту, деградації суспільства, поширення соціально небезпечних явищ та елементів.

У контексті вивчення проблеми рівня життя населення України аналіз соціального середовища становить інтерес саме на мікрорівні, який виявляє вплив відповідних процесів на життя окремої людини або певних соціальних груп в усіх сферах життєдіяльності. Дослідження проблем рівня життя населення як основної складової людського розвитку показали, що найважливішими компонентами соціального середовища, які в сучасному українському суспільстві мають безпосередній вплив на умови життя людини, є демографічна ситуація; окремі аспекти функціонування ринку праці; можливості економічної самозабезпеченості населення; стан суспільної безпеки; поширеність соціальних хвороб.

Демографічна ситуація, що склалась сьогодні в Україні, характеризується високими показниками смертності, в тому числі — передчасної та смертності від екзогенних причин. Як свідчать міжнародні дослідження, такі тенденції простежуються в більшості країн, що розвиваються: головними причинами смерті тут є інфекційні та паразитарні захворювання. В Україні смертність від екзогенних причин знаходиться на другому місці після серцево-судинних захворювань. Це пов'язується як з частковою втратою санітарного контролю за ситуацією, фінансовими складнощами функціонування системи охорони здоров'я, так і зниженням показників рівня життя населення: погіршенням якісних характеристик харчування, доступу до безоплатних медичних послуг тощо.

Поширеність інфекційних хвороб (СНІДу, ВІЛ-інфекції, туберкульозу тощо) сьогодні створює реальну загрозу для всіх членів суспільства. Туберкульоз залишається найгострішою проблемою сучасного суспільства і на сьогодні визнаний Всесвітньою організацією охорони здоров'я як хвороба, що потребує розробки та впровадження активних та невідкладних дій щодо запобігання розповсюдження у світі. Небезпечною не лише для здоров'я, а й для життя є захворюваність на СНІД та ВІЛ-інфекцію. При дослідженні поширеності соціальних хвороб головну увагу слід приділити саме цьому індикатору здоров'я нації, адже прогресуючий розвиток СНІД та ВІЛ-інфекції може призвести до катастрофічних наслідків для України. Тенденція кількості хворих на ВІЛ-інфекцію в Україні свідчить про високий рівень інтенсивності розвитку захворюваності як в розрізі кількості хворих з цим діагнозом, що встановлений вперше у житті, так і хворих, що перебувають на обліку в медичних закладах.

Поширеність соціальних хвороб є наслідком соціальної і майнової поляризації суспільства, зuboжіння. Як свідчать дослідження, маргінальним верствам населення притаманні більш ризикована поведінка, знижений самоконтроль стану здоров'я, вони часто не звертаються за медичною допомогою, а тому сприяють подальшому поширенню хвороб.

Слід зазначити, що ризику захворіти піддаються майже однаковою мірою і забезпечені, і малозабезпечені верстви населення. В сучасному суспільстві високий дохід не гарантує людині збереження здоров'я, адже зараження інфекційними хворобами може відбуватись як під час безпосередніх, так і опосередкованих контактів з хворою людиною.

Крім інфекційних, значного поширення набули хвороби, пов'язані з вживанням алкоголю, наркотичних та інших психоактивних речовин. При цьому рівень доходу є часто не стримуючим, а стимулюючим фактором. Молодь часто не знає наслідків вживання наркотиків та алкоголю, не може визначити межі, коли людина вже не контролює свої бажання чи небажання продовжувати приймати шкідливі речовини. В суспільстві стрімко зростає кількість хворих внаслідок вживання алкоголю та розвитку алкогольних психозів, розладів психіки через вживання наркотиків та інших психоактивних речовин.

Поряд із малозабезпеченими, загрозі потрапити в алкогольну чи наркотичну залежність піддається і забезпечена частина населення. Алкогольно чи наркотично залежна особа становить загрозу не лише для самої себе, а й для решти членів суспільства.

Значною загрозою для суспільної безпеки є поширення бродяжництва та жебрацтва. Серед причин, що породжують бездомність, виділяють матеріальні (недостатній рівень доходів; відсутність майна); проблеми ринку праці (відсутність достатньої кількості вільних робочих місць, поширення прихованого безробіття); нерозвинутість мережі спеціалізованих інтернатних установ та закладів соціальної реабілітації; нормативно-правові (недосконалість вітчизняного законодавства в частині безпечного для населення здійснення операцій з нерухомістю) тощо.

Одним з вирішальних чинників, що призводить до маргіналізації широких верств населення, посилення соціального напруження у суспільстві, є погіршення ситуації на ринку праці. Так, в Україні внаслідок масового закриття підприємств відбулось вивільнення працівників, переважна більшість яких виявилась неконкурентноспроможною на ринку праці та нездатною самостійно пристосуватись до нових економічних умов. Переважання пропозиції робочої сили над попитом на неї стало причиною поширення тривалого безробіття. Внаслідок тривалих безрезультатних пошуків частина населення зневірилась та припинила спроби знайти роботу, що призвело до прямих втрат трудового потенціалу нації.

Помітно погіршились умови праці: зросла питома вага працівників, що працюють в шкідливих умовах, понад нормативний робочий час. Це сталось, передовсім, внаслідок переходу частини зайнятих у недержавний сектор економіки. Зайняті на приватних підприємствах, як правило, мають значно меншу законодавчу та соціальну захищеність, часто працюють без укладання договору або підписання контракту, а отже, цілком залежать від роботодавця.

Особливістю розвитку соціального середовища в Україні на сьогодні є те, що його процеси та явища відбуваються в умовах переходу економіки України на ринкові засади господарювання, чим і визначається їх характер та спрямованість. Негативні соціальні процеси, зумовлені як специфікою перехідного періоду, так і відсутністю адекватної державної політики можуть стати перешкодою економічному зростанню і стабільності в суспільстві.

Критичні ознаки у соціальному середовищі виявляються через моніторинг процесів і явищ, що викликані впливом соціального фактора, у різних сферах життєдіяльності суспільства. Зрозуміло, що здійснення такого суцільного моніторингу вимагає застосування найрізноманітніших показників, кількість яких визначається багатовимірністю та складністю суспільного життя. Для систематизації процесу моніторингу показники формують у блоки, що представляють окремі сфери суспільного життя. Але, на жаль, сучасна статистика має обмежені можливості у висвітленні усіх аспектів життя і розвитку населення. Дані, що наводяться офіційною статистикою про стан різних сфер життєдіяльності людини, не завжди є інформативними з погляду оцінки соціального середовища.

Таким чином, стан соціального середовища має значний вплив на умови життя населення, він посилюється в перехідних суспільствах, більшість з яких характеризується високими показниками злочинності, загостренням криміногенності ситуації, поширенням соціально небезпечних хвороб.

Як показали попередні дослідження, добробут домогосподарств значною мірою залежить від місцевості проживання. Загальне підвищення рівня життя населення країни найменшою мірою позначилось на становищі сільських жителів. Несприятливі умови стосовно можливостей покращання власного матеріального добробуту призводять до поширення бідності серед сільського населення, причому динаміка показників бідності свідчить про загострення проблеми. Незважаючи на певне поліпшення загальної ситуації в країні, результативність заходів соціально-економічної політики держави стосовно сільської місцевості з різних причин виявилась не досить ефективною. Така ситуація є наслідком не лише трансформаційних процесів, що відбуваються в країні і впливають на усі без винятку галузі економіки, а й значною мірою зумовлюється історичними, географічними, демографічними та іншими факторами.

Специфічною особливістю України є не лише істотна різниця показників життєвого рівня міського та сільського населення, а й значна регіональна диференціація. Тому основна схема дослідження має бути доповнена додатковими дослідженнями в розрізі регіонів. Оцінка в регіональному розрізі представлена паралельно із вивченням основних складових рівня життя сільського населення на макрорівні. Її принциповою відмінністю від оцінки рівня життя на макрорівні є побудова інтегрального показника, що зумовило необхідність розробки окремої методики та обґрунтування системи показників та їх значимості. Застосування інтегрального показника рівня життя в регіональних дослідженнях дасть змогу провести ранжування регіонів як за окремими складовими, так і за узагальнюючим показником.

10.2. Система показників та методика розрахунку інтегрального показника

Дефініція «рівень життя населення» є складною економічною категорією, яка не може бути оцінена за допомогою одного показника. Багато дослідників і вітчизняних, і закордонних, для оцінки рівня життя населення застосовують систему показників, яка включає в себе від 3 до 12 аспектів, що формують рівень життя населення, які в свою чергу описуються 20—70 показниками.

Порівняння регіонів України за таким значним обсягом інформації — справа дуже кропітка, до того ж вона має мало сенсу, оскільки варіація різних показників за різними регіонами не дає змогу точно визначити, в якому із порівняних регіонів рівень життя вище. Іншою специфікою оцінки рівня життя на регіональному рівні є необхідність отримати рейтинг регіонів — від регіону з найвищим рівнем життя до регіону, де рівень життя населення найгірший порівняно з іншими регіонами країни. Побудова такого рейтингу можлива лише за допомогою інтегральної оцінки.

Інтегральна оцінка вирішує також й інші проблеми, що виникають при дослідженні регіональних відмінностей у рівні життя населення. По-перше, можливо застосування майже будь-якої, у межах практичної необхідності, кількості первинних показників, щоб оцінити всі основні характеристики рівня життя населення регіонів України. По-друге, побудувати ієрархічну систему показників, яка чітко дасть відповідь, за рахунок яких аспектів той чи інший регіон має високий або, навпаки, низький рівень життя населення. По-третє, використання інтегрального показника може забезпечити динамічну порівняльність, тобто у майбутньому отримати зіставний ряд динаміки показника, що характеризує рівень життя населення регіону.

Значення інтегральних показників дуже важливе, тому що вони дають можливість дослідити явище за допомогою одного показника. Через те, що сьогоденні соціально-економічні явища надзвичайно багатогранні і динамічні, інтегральні показники відіграють ще більш важливу роль для їх характеристики. Інтегральна оцінка інтерпретується як точка в багатовимірному просторі, координати якої вказують на масштаб або позицію j -того об'єкта. Основне призначення такої оцінки — ранжування, типологія об'єктів. Проте, як і будь-який статистичний показник, узагальнююча оцінка має певний соціально-економічний зміст, варіацію, тенденцію.

Конструювання узагальнюючої оцінки передбачає 4 етапи:

- Формування множини показників x_i — ознаковий простір.
- Вибір способу стандартизації показників, тобто зведення їх до одного виду.
- Обґрунтування функцій вагових коефіцієнтів w_j (визначається експертним або статистичними методами).
- Визначення процедури агрегування показників.

Концепція дослідження рівня життя населення України та побудований інтегральний показник рівня життя населення передбачає вивчення трьох основних аспектів життєвого рівня населення: матеріального добробуту, умов

життя та соціального середовища. Для уніфікації загального показника рівня життя населення та показника рівня життя сільського населення ми використовуємо ці ж аспекти, але наповнення їх показниками буде значно відрізнятися.

Матеріальний добробут населення найбільш повно характеризує масштаби розшарування населення за рівнем доходів, витрат і майнового стану, яким визначається соціальний статус особи або соціальної групи в соціально-економічній структурі суспільства.

Для оцінки цього аспекту рівня життя сільського населення регіонів України нами були визначені такі показники:

1. Середня заробітна плата, грн у розрахунку на одного працюючого.
2. Середня пенсія, грн у розрахунку на одного пенсіонера.
3. Співвідношення середньої пенсії та середньої зарплати, %.
4. Середній рівень витрат, грн у розрахунку на умовно дорослого.
5. Частка натуральних доходів від особистого підсобного господарства, % (грошових та натуральних), у сукупних доходах.
6. Частка грошових доходів в сукупних доходах, %.
7. Рівень бідності, %.
8. Середня площа земельної ділянки, що використовується для вирощування продукції для власних потреб і на продаж, га.
9. Питома вага витрат на харчування в сукупних витратах, %.

Першу групу складають показники, за допомогою яких можна детально вивчити всі види доходів за джерелами надходження. В умовах переходу економіки країни до ринкових відносин, коли набувають поширення натуральні розрахунки і незареєстрована економічна діяльність, а населення схильне приховувати свої доходи, реальний стан матеріальної забезпеченості та його диференціацію за рівнем добробуту інколи точніше характеризують показники витрат, які також включені до блоку.

Досить важливим індикатором рівня життя сільського населення є частка доходів від ОПГ у сукупних доходах та частка грошових доходів в сукупних доходах населення.

Бідність як соціально-економічна категорія нерозривно пов'язана з загальним рівнем життя населення регіону. Визначення критеріїв бідності та шляхи її зниження є невід'ємною складовою всіх національних стратегій і програм підвищення рівня життя населення.

Всього було визначено дев'ять показників, що використовуються для побудови узагальнюючої оцінки матеріального добробуту сільського населення.

Умови проживання населення. Головною характеристикою умов проживання сільського населення є досяжність інших населених пунктів (передусім районних та обласних центрів) та кількісні та якісні (обладнання житла зручностями) показники житла, які дають уяви про житлові умови населення регіону. Наступною за вагомістю характеристикою умов проживання населення є розвиненість соціальної інфраструктури, основна мета розвитку якої — надання максимальній кількості мешканців сільської місцевості регіону благ та послуг високої якості відповідно до науково обґрунтова-

них нормативів або фактичних потреб. До основних показників, що характеризують умови проживання сільського населення, належать наступні:

1. Питома вага сільських населених пунктів, що знаходяться на відстані більше 10 км від дороги із твердим покриттям, %.
2. Питома вага сільських населених пунктів, що знаходяться на відстані більше 10 км до обладнаних зупинок громадського транспорту, %.
3. Питома вага житлового фонду, який збудований в останні 5 років, %.
4. Питома вага житла, обладнаного водогоном, %.
5. Питома вага житла, обладнаного каналізацією, %.
6. Питома вага житла, обладнаного газом, %.
7. Частка населення, що мешкає у будинках з телефоном, %.
8. Питома вага житлового фонду, який не має ніяких видів благоустрою, %.
9. Питома вага сільських населених пунктів, що не мають дитячих дошкільних закладів, але мають 50 та більше дітей у віці до 6 років, %.
10. Питома вага сільських населених пунктів, що не мають шкіл, але мають 50 та більше дітей у віці 7—17 років, %.
11. Питома вага сільських населених пунктів з населенням 500 осіб та більше, що не мають лікарняних закладів та пересувного обслуговування, %.

Група показників комфортності житла є необхідним мінімумом, який на сучасному етапі повинен бути доступним для всіх сільських мешканців. Наступні показники характеризують забезпечення сільського населення регіонів найбільш необхідною інфраструктурою, тобто дошкільними та шкільними закладами, лікарнями та можливістю отримати невідкладну допомогу.

Соціальне середовище. Складовими цього блоку є соціальне самопочуття та соціальне напруження. Посилення соціальної нестабільності та напруженості в сільській місцевості зумовлено дією таких чинників:

- зростанням чисельності населення похилого віку, що потребує піклування, поширеність сільських населених пунктів, в яких не відбувається процес зміни поколінь;
- зростанням рівня безробіття та часу на пошук нової роботи, відсутність роботи у населеному пункті за місцем проживання. Все це призводить до зростання соціального напруження та відтоку з сільської місцевості молоді.

Виходячи з необхідності використання показників, які найбільш коректно характеризують вищезгадані явища, сформовано перелік показників цього блоку:

1. Частка у населенні осіб старше 60 років (коефіцієнт старіння «зверху»), %.
2. Питома вага населених пунктів, де не було дітей віком 0—5 років, %.
3. Сальдо міграції населення, ‰.
4. Середня кількість працюючих у розрахунку на одне домогосподарство, осіб.
5. Рівень безробіття, %.
6. Середня тривалість пошуку роботи безробітним населенням, місяців.
7. Частка осіб працездатного віку, зайнятих лише в особистих господарствах, у загальній чисельності населення, %.

8. Питома вага населених пунктів з чисельністю населення понад 500 осіб, у яких відсутні будь-які об'єкти господарської діяльності, %.
9. Питома вага населення, якому не вдалося забезпечити навіть достатній рівень харчування, %.

Після формування ознакового простору відбувається нормування обраних показників для обчислення регіонального індексу рівня життя сільського населення, тобто перехід до показників, що не мають одиниць виміру. Найбільш придатною за статистичною коректністю та можливістю інтерпретації нормованого показника є нормування за розмахом варіації. Ця формула використовується у методиці розрахунку інтегральних показників людського розвитку та рівня життя населення.

На відміну від регіонального індексу людського розвитку та інтегрального показника рівня життя населення, при розрахунку узагальнюючого показника рівня життя населення сільської місцевості не передбачається застосування різних ваг, як всередині блоків, так і при розрахунку інтегральної оцінки. Це пов'язано зі специфікою дібраних показників, оскільки всі вони мають однакову цінність для рівня життя населення, тому неможливо віддати перевагу жодному з них.

Третім етапом є розрахунок інтегрального показника за кожним аспектом за такою формулою:

$$I_{kj} = \frac{\sum_{i=1}^n y_{ij}}{n},$$

де y_{ij} — нормований i -й показник k -го аспекту рівня життя сільського населення в j -му регіоні; n — кількість показників, що використовуються для оцінювання k -го аспекту рівня життя сільського населення регіонів України.

Останній етап — знаходження регіонального індексу рівня життя населення за такою формулою:

$$I_{rl} = \frac{\sum_{k=1}^3 I_{kj}}{3},$$

де I_{kj} — узагальнюючий показник k -го аспекту рівня життя сільського населення в j -ому регіоні;

Як і показники всередині блоків, так і кожний аспект рівня життя сільського населення має однакову вагу. Пояснюється це тим, що концепція рівня життя населення, яку використовують автори цієї книги, чітко визначає, що для рівня життя сільського населення регіонів України важливі всі компоненти, погані умови проживання не можуть компенсуватися гарним матеріальним добробутом або якісним соціальним середовищем. Нестача по кожному з базових аспектів рівня життя населення є рівноцінним для впливу на інтегральний показник рівня життя сільського населення регіону.

10.3. Порівняльний аналіз регіонів України за рівнем життя сільського населення

Регіональна оцінка рівня життя сільського населення України. Як і будь-яка інша модель, індекс рівня життя сільського населення є спрощеним віддзеркаленням реальності. Проте саме його розрахунки дають змогу побудувати єдину шкалу, на якій в ранжованому порядку розміщуються всі регіони України. Конкретне значення інтегрального індексу (або індексів, що характеризують окремі аспекти рівня життя) не мають економічної інтерпретації — важливим є лише місце, яке належить кожному конкретному регіону на єдиній по Україні шкалі. Сформована система показників, що характеризують рівень життя сільського населення, є ієрархічною структурою, на верхньому шаблі якої — інтегральний показник регіонального рівня життя сільського населення, на нижньому — складові показники, які корелюють між собою. Кожний показник системи має самостійне значення і водночас є складовою узагальнюючого показника.

Перше місце за даними 2001 року посідала Київська область, причому за жодним з трьох аспектів рівня життя вона не займала першого місця: за рівнем матеріального добробуту Київська область посідала 5 місце, за умовами проживання та соціальним середовищем — третє. У 2006 році Київська область втратила чільний рядок рейтингу і зайняла лише третє місце, це відбулося за рахунок стрімкого зниження рівня матеріального добробуту (18-е місце). Наступне місце у 2001 році належало Харківській області, але за рейтингом 2006 року рівень життя сільського населення Харківської області значно погіршився, і область відкотилася на 22-е місце. Третій рейтинг за розрахунками 2001 року належав Запорізькій області, яка також не втрималася на верхніх шаблях рейтингу та опустилася на 9-е місце. Така зміна лідерів пов'язана, насамперед, зі зменшенням варіації показників матеріального добробуту населення, що, в свою чергу, призводить до зменшення варіації інтегрального показника. В 2006 році на перших шаблях рейтингу знаходилися відповідно Закарпатська область, АР Крим та Київська область (табл. 10.1).

На протилежному фланзі шкали у 2001 році були Чернівецька, Кіровоградська та Львівська області. В 2006 році склад аутсайдерів змінився на дві третини, і останні місця посідали відповідно Чернівецька, Сумська та Миколаївська області. Така значна ротація областей відбувається за рахунок того, що індекси рівня життя сільського населення регіонів, що знаходяться в нижній частині рейтингу, не істотно відрізняються за абсолютним значенням, тому будь-які позитивні або негативні зміни у показниках рівня життя населення змінюють розташування регіонів.

Найбільше свій рейтинг поліпшили Івано-Франківська (вона піднялася з 21-го місця на 7-е місце) та Закарпатська області, яка після 13-го місця у 2001 році очолила рейтинг у 2006. Найбільше падіння рейтингу продемонструвала Харківська область: з 2-ої сходинки у 2001 році до 22-ої у 2006 році, та Донецька область (з 10-го у 2001 році до 21-го у 2006 році).

Розділ 10. Інтегральна оцінка рівня життя сільського населення за регіонами

**Таблиця 10.1. Характеристика регіонального рівня життя
сільського населення в 2001 та 2006 роках**

Регіони	Індекс рівня життя населення		Ранг регіону	
	2001	2006	2001	2006
АР Крим	0,548	0,583	8	2
Вінницька	0,536	0,506	11	8
Волинська	0,500	0,437	17	20
Дніпропетровська	0,603	0,487	4	11
Донецька	0,536	0,436	10	21
Житомирська	0,506	0,455	16	16
Закарпатська	0,522	0,594	13	1
Запорізька	0,625	0,502	3	9
Івано-Франківська	0,462	0,519	21	7
Київська	0,636	0,573	1	3
Кіровоградська	0,440	0,453	24	17
Луганська	0,496	0,449	18	18
Львівська	0,454	0,484	23	13
Миколаївська	0,517	0,428	14	23
Одеська	0,490	0,458	19	15
Полтавська	0,575	0,531	6	5
Рівненська	0,539	0,469	9	14
Сумська	0,514	0,413	15	24
Тернопільська	0,457	0,484	22	12
Харківська	0,632	0,432	2	22
Херсонська	0,601	0,522	5	6
Хмельницька	0,522	0,495	12	10
Черкаська	0,566	0,532	7	4
Чернівецька	0,354	0,402	25	25
Чернігівська	0,476	0,446	20	19

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень.

За допомогою кластерного аналізу регіони України були поділені на три групи: з високим, середнім та низьким рівнями тієї чи іншої характеристики рівня життя сільського населення. В 2001 році за індексом рівня життя сільського населення до групи з високим рівнем належало 7 областей; до

групи з середнім рівнем розвитку — 17 регіонів, з низьким — лише 1. За даними 2006 року група регіонів з високим рівнем життя сільського населення істотно змінилася. Так, із 7 регіонів, що належали до регіонів з високим рівнем життя сільського населення у 2001 році, залишилися лише Київська область, до неї додалися АР Крим та Закарпатська область. Кількість регіонів з середнім рівнем життя сільського населення скоротилася з 17 до 10. Відповідно кількість регіонів з низьким рівнем життя зросла до 12. Такі зміни можуть свідчити як про збільшення розшарування між регіонами за рівнем життя сільського населення, так і про вирівнювання рівня життя, яке ускладнює віднесення регіонів до певних груп. Аналіз динаміки величини центрів кластерів регіонів з середнім та низьким рівнем життя населення демонструє їх практично однакове зростання, що відбувається на тлі зниження значення центру кластера з високим рівнем розвитку, до того ж зменшується відстань між центрами кластерів з середнім та низьким рівнем життя сільського населення (табл. 10.2).

**Таблиця 10.2. Групування регіонів України
за індексом рівня життя сільського населення**

	2001	2006
Високий	Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Черкаська	АР Крим, Закарпатська, Київська
Середній	АР Крим, Вінницька, Волинська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська	Вінницька, Дніпропетровська, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Полтавська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська
Низький	Чернівецька	Волинська, Донецька, Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Сумська, Харківська, Чернівецька, Чернігівська

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень.

Порівняльна оцінка матеріального добробуту населення регіонів України. За станом матеріального добробуту сільського населення у 2001 році перше місце посідала Херсонська область, її лідируюча позиція була обумовлена найвищими показниками частки грошових доходів у сукупних доходах та найбільшою площею земельної ділянки на одне домогосподарство, що використовується для виробництва продукції для власних потреб та на продаж. У 2006 році, незважаючи на значне зменшення індексу матеріального добробуту сільського населення, вона зберегла своє місце серед регіонів з високим рівнем матеріального добробуту. Наступне місце займала Харківська область, яка демонструвала найвищі показники сукупних еквівалентних витрат та найнижчі показники бідності. Харківська область значно втратила у рейтингу за розрахунками 2006 року і опинилася серед областей з низьким рівнем матеріального добробуту, передусім через погіршення саме цих показників. Третє місце займала Дніпропетровська область, яка мала високі показники сукупних еквівалентних витрат та середнього розміру пенсії та низькі показники рівня бідності, вона також не зуміла втриматися серед лідерів внаслідок погіршення вищезгаданих показників матеріального добробуту.

Що стосується аутсайдерів, то у 2001 році до них належала передусім Волинська, Чернівецька та Тернопільська області. Волинська область мала найнижчий рівень середньої заробітної плати, високу частку натуральних доходів та значний відсоток витрат на харчування у сукупних витратах. За даними 2006 року вона також залишилася на останньому місці. У Чернівецькій області спостерігалася найвища частка витрат на харчування у сукупних витратах та низькі показники монетаризації доходів. У 2006 році в Чернівецькому регіоні значно покращилися ці та інші показники матеріального добробуту населення і регіон піднявся на 13-є місце (рис. 10.1). Слід підкреслити наявність значних змін у розташуванні окремих регіонів на єдиній шкалі у 2006 році порівняно з 2001, що викликано динамічним характером показників, які входять до інтегральної оцінки матеріального добробуту населення.

У 2001 році за індексом рівня матеріального добробуту сільського населення до групи з високим рівнем належало 7 регіонів, у 2006 році їх кількість збільшилася до 9, але з лідерів 2001 року зберегли своє місце лише Запорізька та Херсонська області, всі інші перейшли до регіонів з середнім рівнем матеріального добробуту. Група регіонів з середнім рівнем розвитку цього аспекту рівня життя сільського населення складалася з 13 регіонів та 5 областей: Волинська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька та Чернігівська належали до регіонів з низьким рівнем розвитку (табл. 10.3).

У 2006 році кількість аутсайдерів значно не змінилася, зате скоротилася чисельність регіонів з середнім рівнем матеріального добробуту сільського населення за рахунок збільшення кількості лідерів. Зменшення відстані між центрами кластерів, що визначають регіони з низьким та середнім рівнем матеріального добробуту, означає, що при подальшому зближенні центрів кластерів буде спостерігатися значна міграція регіонів із кластера з середнім рівнем розвитку до кластера з низьким рівнем розвитку.

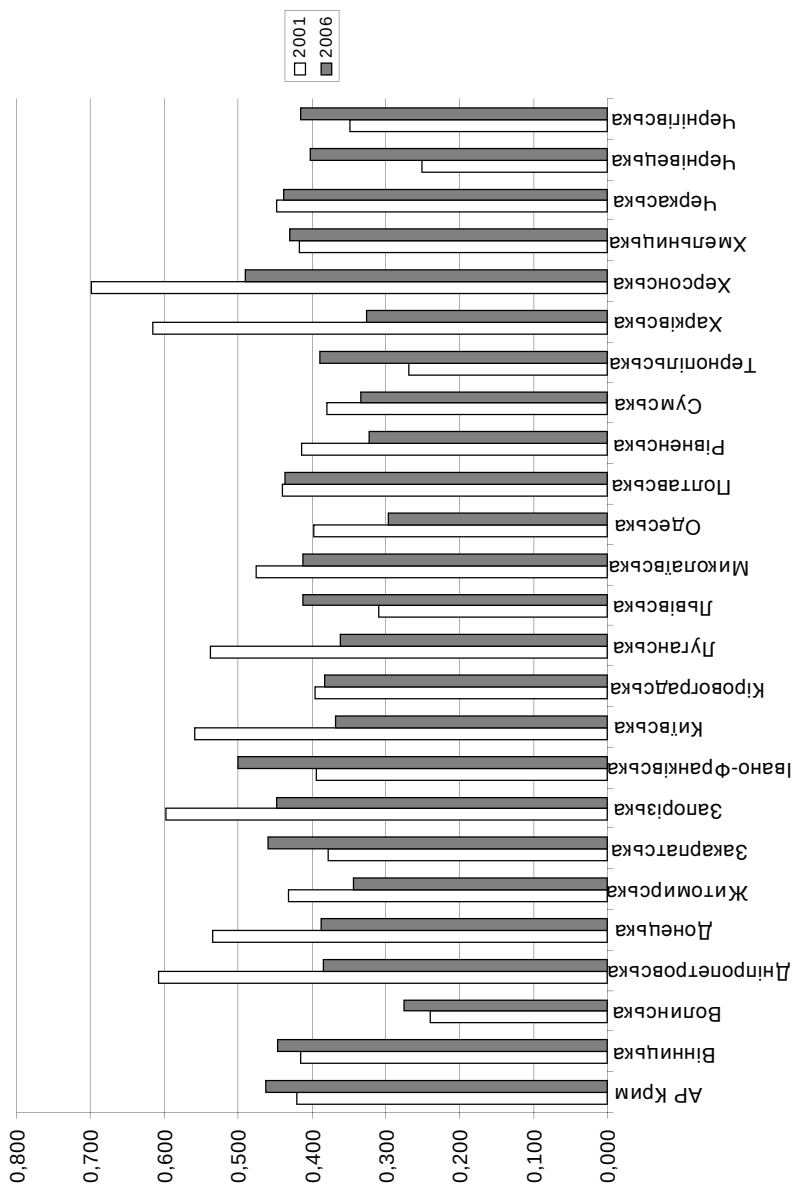

Рис. 10.1. Індекс матеріального добробуту населення, 2001 та 2006 рр.
Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень

Таблиця 10.3. Групування регіонів України за рівнем матеріального добробуту населення

	2001	2006
Високий	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Луганська, Харківська, Херсонська	АР Крим, Вінницька, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Полтавська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська
Середній	АР Крим, Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Хмельницька, Черкаська	Дніпропетровська, Донецька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Тернопільська, Чернівецька, Чернігівська
Низький	Волинська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька, Чернігівська	Волинська, Житомирська, Одеська, Рівненська, Сумська, Харківська

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень

Порівняльна оцінка умов проживання населення регіонів України. За характеристиками умов проживання у 2001 році лідирував Закарпатський регіон. Другу позицію за розрахунками займала Полтавська область, на третьому місці за умовами проживання була Київська область (рис. 10.2).

У Закарпатському регіоні були найкращі показники обладнання житла водогonom і каналізацією та значна частка житла, яке побудовано за останні п'ять років. За даними 2006 року Закарпатська область зберегла свою першу позицію завдяки істотному зростанню абсолютного значення узагальнюючого показника. В Полтавській області у 2001 році були зафіксовані високі показники обладнання житла зручностями та низький відсоток житла, що не має ніяких видів благоустрою. У 2006 році абсолютне значення узагальнюючого показника умов проживання дещо зменшилося, що призвело до втрати другого місця у рейтингу. Київська область мала найвищий рівень житла, обладнаного газопостачанням та значну частку житла, що побудовано за останні п'ять років. У 2006 році вона вийшла на перше місце за показником житла, збудованого за останні п'ять років, та дещо поліпшила інші показники умов проживання, що привело до значного зростання узагальнюючого показника та вивело Київський регіон на друге місце у рейтингу.

Найгірші умови проживання населення у 2001 році спостерігалися в Чернівецькій (25-е місце), Одеській (24-е) та Житомирській (23-е) областях. Основними чинниками їх відставання є висока питома вага поселень, погано забезпечених сучасними вигодами — водогonom, каналізацією тощо.

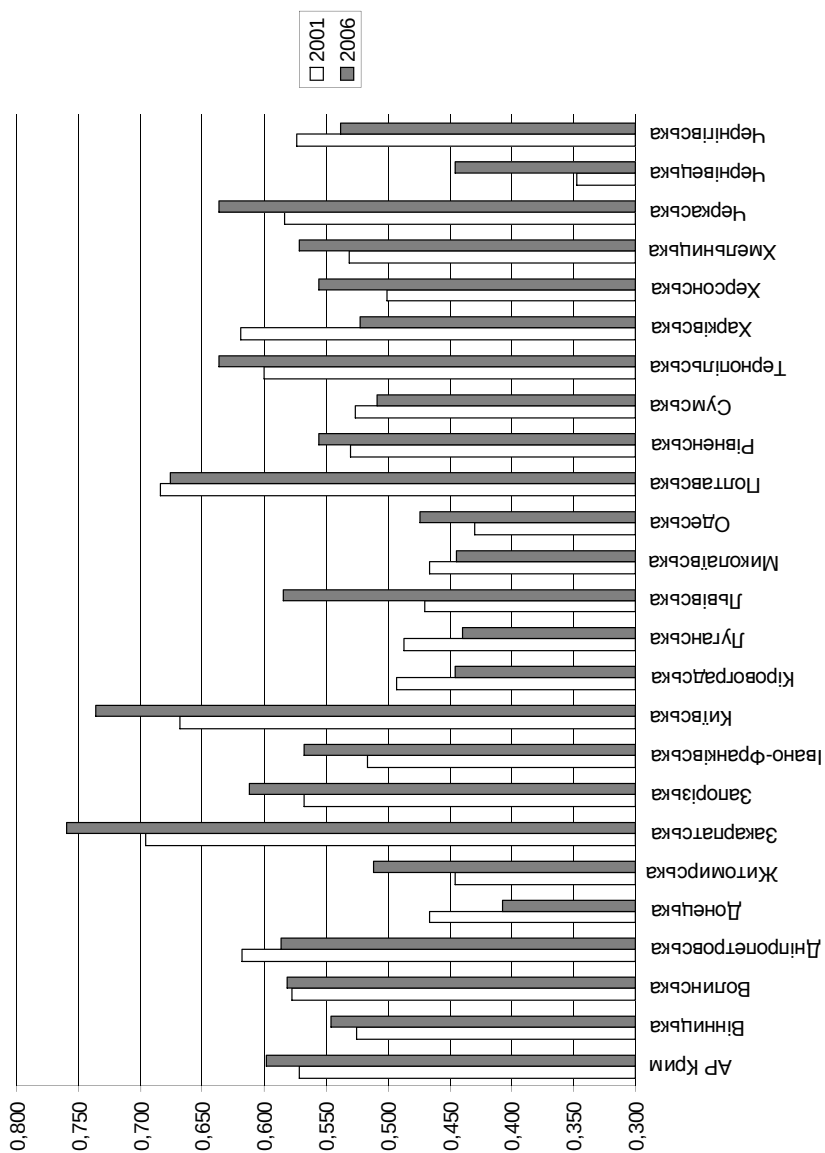

Рис. 10.2. Узагальнюючий показник умов життя, 2001 та 2006 рр.

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень

У 2006 році суттєвих змін у значеннях первинних і інтегральних показників та їх співвідношенні по областях не відбулось, лише в групі аутсайдерів 25-е місце замість Сумської області посіла Волинська.

За рівнем умов життя всі регіони України поділено на три групи. У 2001 році до регіонів з високим рівнем умов життя належало 6 регіонів, група регіонів з середнім рівнем розвитку налічувала 12 регіонів, причому значення центру цього кластера не істотно відставало від значення центру кластера регіонів з високим рівнем умов проживання. Група з низькими показниками умов життя населення складалась з 7 регіонів (табл. 10.4). У 2006 році ситуація змінилася: до регіонів з високим рівнем умов життя населення належало лише три області: Закарпатська, Київська та Полтавська, відповідно група регіонів з середнім рівнем збільшилася і складалась з 16 регіонів, при цьому відстань між центрами кластерів ще більш скоротилася. Позитивним моментом є збільшення значення центрів кластерів з високим та середнім рівнем розвитку, це відбулося за рахунок поліпшення обладнання житла зручностями.

Таблиця 10.4. Групування регіонів України за індексом умов проживання населення

	2001	2006
Високий	Дніпропетровська, Закарпатська, Київська, Полтавська, Тернопільська, Харківська	Закарпатська, Київська, Полтавська,
Середній	АР Крим, Вінницька, Волинська, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська	АР Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська
Низький	Донецька, Житомирська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Чернівецька	Донецька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Чернівецька

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень.

Порівняльна оцінка соціального середовища. Соціальне середовище в регіоні характеризується ступенем соціальної безпеки, соціально-психологічним кліматом у регіоні.

За індексом соціального середовища у 2001 році найліпшою була ситуація у Запорізькій, Волинській та Київській областях. Лідерство Запоріжжя пояснюється високими рейтингами майже за всіма показниками цього аспекту рівня життя сільського населення. Друге місце за розвитком соціального середовища Волинської області у 2001 році визначалося найнижчим у країні рівнем безробіття та малою кількістю населених пунктів, де немає дітей у віці 0—5 років.

Київська область посідала 3 місце у 2001 році завдяки найменшій частці осіб працездатного віку, що зайняті лише в ОПГ, та малим періодом пошуку роботи безробітним населенням.

Найгірший стан соціального середовища спостерігається у Кіровоградській (0,431), Чернівецькій (0,463), Луганській (0,463) областях.

Луганська область потерпає через велику кількість сільських населених пунктів, де немає дітей у віці 0—5 років та значну чисельність населення, що не може забезпечити собі навіть достатнє харчування.

Соціальне середовище в сільських населених пунктах Кіровоградщини характеризується великою кількістю населених пунктів без дітей у віці 0—5 років, та населеними пунктами, в яких взагалі немає жодного господарюючого об'єкта, також в сільській місцевості Кіровоградської області спостерігається значне постаріння населення.

Чернівецька область знаходиться серед областей з поганим соціальним середовищем у сільській місцевості через високі показники безробіття та чисельності осіб працездатного віку, що зайняті лише у ОПА, та найбільшу частку населення, яке не може забезпечити собі нормальне харчування.

Класифікація регіонів України за рівнем соціального середовища за допомогою кластерного аналізу значно відрізнялася від класифікації за попередніми аспектами рівня життя сільського населення (табл. 10.5).

Так, у 2001 році до регіонів з високим рівнем якості соціального середовища сільських населених пунктів належали десять регіонів. Група з середнім рівнем розвитку соціального середовища складалася з 8 регіонів. Дуже суттєвим є досить невеликі відстані між центрами кластерів, що свідчить про більшу однорідність регіонів України за цим аспектом рівня життя сільського населення. До регіонів з низьким рівнем якості соціального середовища належали 7 областей: Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Луганська, Тернопільська, Чернівецька, Чернігівська, тобто представники сходу, заходу та центру України. У 2006 році група регіонів з високим рівнем розвитку налічувала лише три регіони. Група регіонів з середнім рівнем розвитку складалася з 13 регіонів, а група регіонів з низькими показниками якості соціального середовища складалася з дев'яти областей.

До позитивного може віднести зменшення відстані між центрами всіх кластерів, що, з одного боку, свідчить про зростання однорідності сукупності регіонів за цим аспектом, а з другого — про те, що міграція між всіма

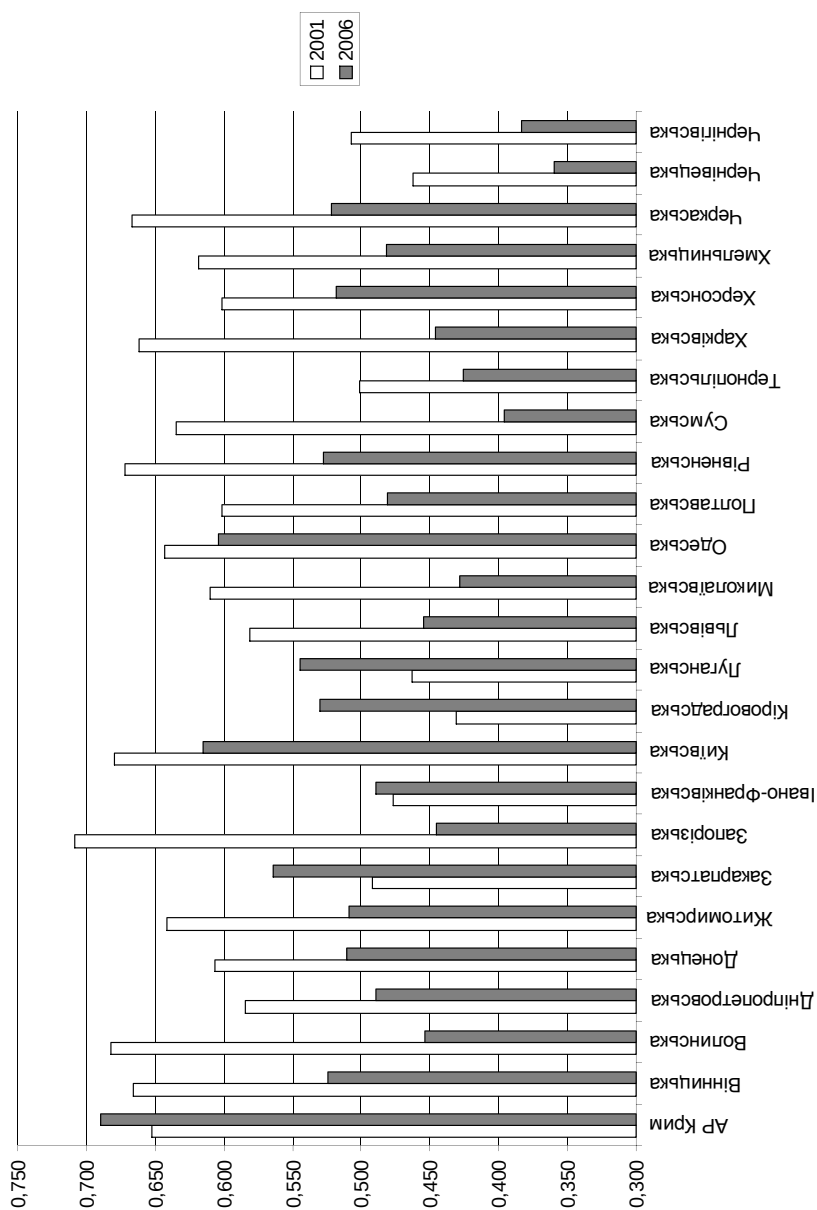

Рис. 10.3. Індекс стану соціального середовища, 2001 та 2006 рр.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень

**Таблиця 10.5. Групування регіонів України
за індексом розвитку соціального середовища**

	2001	2006
Високий	АР Крим, Вінницька, Волинська, Житомирська, Запорізька, Київська, Одеська, Рівненська, Харківська, Черкаська	АР Крим, Київська, Одеська
Середній	Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька	Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Рівненська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська
Низький	Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Луганська, Тернопільська, Чернівецька, Чернігівська	Волинська, Запорізька, Львівська, Миколаївська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька, Чернігівська

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень

кластерами може посилитися за рахунок дії навіть одного фактора, що визначає соціальне середовище регіону.

Таким чином, сталого лідера серед регіонів України за рівнем життя сільського населення не існує, це обумовлено високою регіональною варіацією показників рівня життя сільського населення. Коливання рейтингу областей цілком обумовлено ступенем реалізації конкретних регіональних програм за базовими аспектами рівня життя населення. Ієрархічна система дає змогу провести досить детальний аналіз складових рівня життя сільського населення будь-якого регіону та груп областей. Розрахунок індексу рівня життя сільського населення регіону у тривалій перспективі дасть можливість використовувати його для розробки регіональних програм підвищення рівня життя сільського населення та у прогностичних оцінках життєвого рівня населення на середньострокову перспективу.

Розділ 11

БІДНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

11.1. Диференціація доходів домогосподарств

Проблема різкої диференціації населення за доходами, як одна з негативних наслідків економічної кризи в Україні, сьогодні залишається досить гострою і сприяє поглибленню протиріч та росту соціального напруження у суспільстві. Навіть загальне зростання рівня життя населення в Україні за останні роки не зменшило поляризацію суспільства — найбагатші продовжують віддалятися від бідних, великі міста від сільської місцевості, а регіони від центру. Саме місцевість проживання в Україні є одним із найвпливовіших факторів, що обумовлює рівень матеріальної забезпеченості населення. Значна різниця у рівні життя населення міста і села робить сьогодні найбільш помітний вклад у формування загальної нерівності в країні.

В середньому по населенню України у 2006 р. значення децильного коефіцієнта диференціації за рівнем сукупних еквівалентних витрат становить 3,6 рази, а коефіцієнта фондів — 5,7; тобто найбагатші 10% населення України споживають в середньому у 5,7 разів більше, ніж найбідніші 10%. Але ступінь розшарування серед населення змінюється прямо пропорційно розміру населеного пункту. У 2006 р. відбулося зближення значень коефіцієнта фондів між селом та містом: значення даного коефіцієнта по сільській місцевості протягом року збільшилося до 6,2 (проти 5,7 у 2005 р.), а по великих містах, навпаки, зменшилося до 6,6 разів (проти 6,8 у 2005 р.). При цьому частка акумульованих сукупних еквівалентних доходів у найбагатшого децилю по містах становить 22,5%, тоді як у селі лише 10%. Протилежна ситуація спостерігається щодо частки акумульованих сукупних доходів серед найбіднішого (першого) децилю: у селах — близько 9%, а у великих та малих містах в середньому — 4%, що дозволяє говорити про менший ступінь диференціації серед сільського населення країни.

Розподіл сукупних матеріальних витрат за децильними групами домогосподарств у різних типах населених пунктів доводить, що різниця між найбіднішими та найбагатшими зростає відповідно до збільшення розміру населеного пункту. Так, найбагатші 10% сільських жителів акумулюють 13,8%

сукупних еквівалентних витрат, а найбагатші 10% жителів великих та малих міст — 28,1%, тоді як найбідніші 10% акумулюють 6,5% та 2,6% відповідно.

Але відсутність різкої диференціації за рівнем доходів (витрат) серед сільського населення порівняно із показниками по містах, на жаль, не є свідченням позитивних тенденцій на селі, а відображає лише більш низькі стандарти рівня життя сільського населення України порівняно із населенням міст. Середньомісячний рівень доходів сільського населення загалом суттєво поступається рівню доходів населення українських міст. Але, як свідчить більш детальний аналіз, ця різниця між містом і селом є прямо пропорційною рівню забезпеченості групи.

Населення найбіднішого 1-го децилю¹ у сільській місцевості має середньомісячні сукупні еквівалентні витрати на рівні 258,2 грн, а по містах — 267,8 грн. У населення найбагатшого 10-го децилю різниця за розміром середніх витрат більш помітна, однак порівняно з минулим роком вона значно скоротилася: у сільській місцевості в 2006 р. — 1598,4 грн (1052,3 грн у 2005 р.) на особу в місяць на 1 умовно дорослого, а у великих містах — 1792,0 грн (1655,5 грн в 2005 р.) (рис. 11.1).

На пряму залежність ступеня поляризації населення за рівнем матеріального добробуту від розміру населеного пункту вказує також індекс Джині—Тейла. У 2006 р. по селу спостерігалось найменш різке серед усіх типів населених пунктів розшарування за рівнем доходу — індекс Джині—Тейла складає 29,0%. У великих містах цей індекс становить 30,9%, що на 1,7 в.п. перевищує значення по малих містах (29,2%).

Крім того, як свідчить динаміка індексу Джині по різних типах населених пунктів, у сільській місцевості в останні роки спостерігається поступове збільшення розшарування населення за доходами. Так, з 1999 р. значення індексу Джині для сільського населення зросло з 27,4% до 29%. І хоча темпи

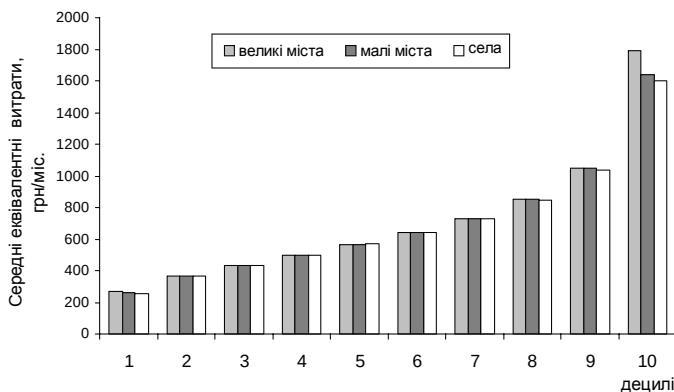

Рис. 11.1. Середні сукупні еквівалентні витрати за децильними групами залежно від типу населеного пункту, 2006 р.

¹ За децильними групами, побудованими для всього населення країни.

його росту тут поступаються темпам росту розширювання по населенню великих міст, в останні три роки помітна тенденція до стабільного поглиблення розширювання населення і в сільській місцевості. За останні 2 роки значення індексу по селу практично зрівнялося зі значенням по малих містах (рис. 11.2).

Порівняння кривих розподілу витрат населення, що проживає у різних типах місцевості, вказує на проблему нерівномірного розподілу доходів та витрат серед сільського населення. Значна частка міського населення сконцентрована у діапазоні більш високих витрат та доходів, ніж більшість сільського населення. Форма кривих розподілу доходів та витрат населення у містах більш згладжена, без суттєвих перепадів та коливань. Натомість, крива витрат по селу має більш гострі вершини і показує модальне значення у дуже низькому діапазоні доходів, але створює другу вершину в інтервалі, наближеному до модального значення по містах (рис. 11.3).

Протягом останнього року спостерігається збільшення середнього розміру доходів та витрат. Так, по містах їх розмір збільшився на 150 грн, а по селах розмір доходу зріс на 50 грн, а витрат — на 100 грн. За даними 2006 р. модальне значення доходів та витрат у містах знаходиться в інтервалі 400—450 грн на 1 умовно дорослого в місяць. Доходи та витрати у таких межах мали близько 8% міського населення. У сільській місцевості модальне значення витрат населення дещо менше — у межах 350—400 грн, проте за кривою доходів знаходиться в інтервалі 500—550 грн. У сільській місцевості найбільш поширений діапазон доходів за 2006 р. змістився в бік підвищення на 50 грн на одного умовно дорослого в місяць, проте частка населення, яка його отримує, зменшилася з 11,67% до 9,67% населення, а найбільш поширений рівень витрат мало 10,66% населення проти 12,4% у 2005 р.

Отже, в Україні на сьогодні має місце значний розрив між містом, особливо великим, і селом за рівнем матеріальної забезпеченості, який є одним із найвагоміших факторів, що формує загальну ситуацію з розширюванням населення

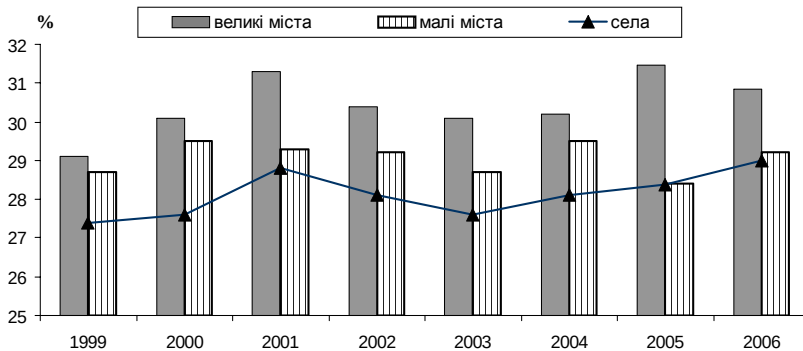

Рис. 11.2. Динаміка індексу Джині—Тейла за типами поселень, 1999—2006 рр.

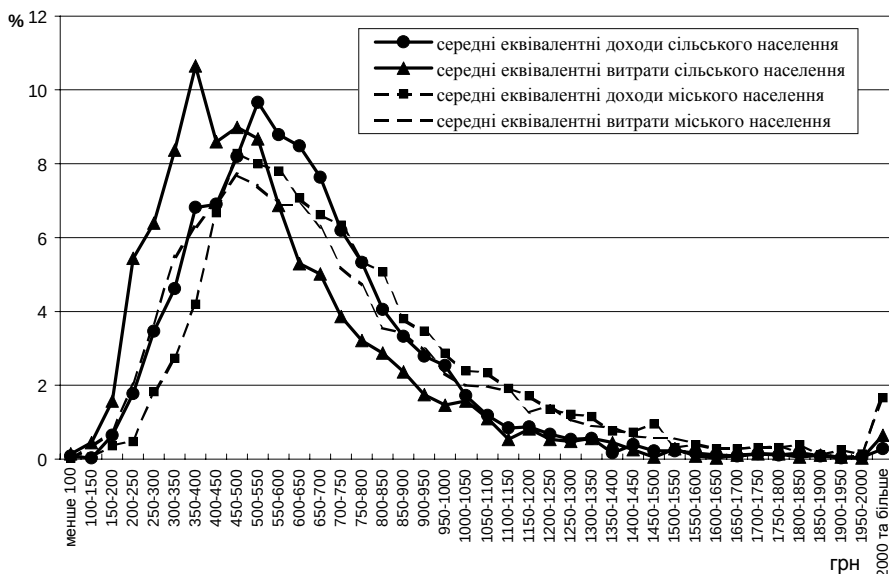

Рис. 11.3. Розподіл населення, що проживає у різних типах поселень, за рівнем доходів і витрат, 2006 р.

за матеріально-економічною ознакою в середньому по країні. Наявність прямої залежності між рівнем розширення населення та розміром населеного пункту, з одного боку, є закономірністю, а з іншого — свідчить про те, що жителі сіл наперед обмежені у можливостях щодо росту матеріального благополуччя.

Зрозуміло, що різниця в показниках диференціації доходів залежно від типу місцевості обумовлена здебільшого специфікою формування доходів. Адже кожна стаття доходу вносить свій вклад в загальну нерівність (додатний чи від’ємний). У структурі загальних сукупних доходів українського населення на сьогодні (2006 р.) основну частину складають доходи від оплати праці (50,5%) та пенсії (22%), сукупний вклад яких у загальну нерівність по країні складає майже 57% проти 74% в минулому 2005 р. Як і по країні в цілому, у містах більшу половину бюджету населення становлять доходи від оплати праці (58,2%)². Відповідно, розширення населення за рівнем матеріальної забезпеченості у містах на 67,4% (що порівняно з минулим роком є на 10,8% більше) формується за рахунок доходів від оплати праці. Отже, рівень оплати праці в містах стає основним чинником, який визначає положення особи або сім’ї на шкалі розподілу сукупного багатства. Також помітний вплив на формування нерівності всередині міського населення справляють пенсії (майже 15%) та доходи від підприємницької діяльності — 7,64% (табл. 11.1).

²За основу для аналізу використано комбіновану структуру, яка у підсумку дає показник сукупних витрат як змінну сукупного доходу.

Таблиця 11.1. Вплив окремих компонентів доходу на ступінь розшарування населення залежно від типу місцевості проживання у 2006 р., %

Компоненти сукупного доходу	Міські поселення		Сільська місцевість	
	Структура загальних доходів	Внесок у Джині-коефіцієнт	Структура загальних доходів	Внесок у Джині-коефіцієнт
Оплата праці	58,2	67,42	31,6	30,25
Пенсії	21,0	14,77	24,6	26,95
Доходи від підприємницької діяльності	5,0	7,64	4,3	7,3
Допомоги та субсидії	2,5	-0,78	3,2	-1,93
Пільги	1,4	1,57	0,8	1,16
Грошовий дохід від ОПГ та самозаготівель	0,6	0,33	12,4	16,66
Доходи від власності	0,3	0,77	1,5	1,4
Допомоги від родичів та інших осіб (подарунки)	5,1	5,07	3,9	5,75
Натуральний дохід від ОПГ	2,1	0,4	14,5	10,71
Інші доходи	3,8	2,8	3,2	1,74
Сукупні витрати	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України за даними 2006 р. на базі обстеження умов життя домогосподарств, яке проводиться Держкомстатом України на постійній основі : 1999 р.

А в сільській місцевості після заробітної плати найбільш важливим компонентом доходу у бюджеті домогосподарства є грошові та натуральні доходи від особистого підсобного господарства (ОПГ), які разом складають майже 27% бюджету середнього сільського домогосподарства і, відповідно, майже на третину формують нерівність всередині сільського населення. Більшою мірою розшарування у сільській місцевості протягом 2006 р. порівняно з попереднім періодом стали визначати доходи від оплати праці — 30,25%, тоді як вклад пенсійних виплат у загальну нерівність серед сільського населення зменшився на 7 в.п. і склав 26,95% проти 34,8% за попередній рік. Інші доходи сільських та міських жителів також мають вплив на розшарування серед населення, проте він є не таким вагомим, як від зазначених вище статей.

Основна відмінність формування нерівності серед сільського населення полягає в тому, що три складові доходу — оплата праці, доходи від ОПГ та пенсії — вносять майже однаковий вклад в загальне розшарування (рис. 11.4). Це повністю протирічить загальноукраїнській тенденції формування нерівності переважно за рахунок оплати праці. Досить сказати, що в містах заробітна плата на дві третини забезпечує загальне розшарування серед населення. При цьому пенсії, хоча і складають вагомий частку в структурі доходу

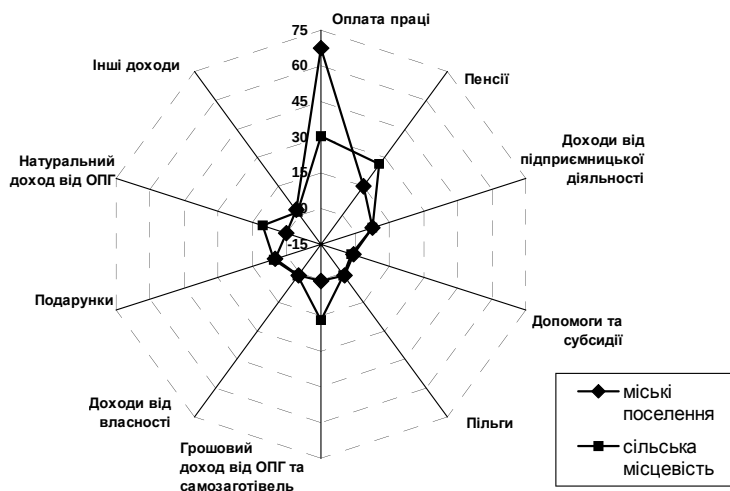

Рис. 11.4. Внесок окремих складових доходів до загальної нерівності за типами поселення, 2006 р.

(21%), формують лише 14,8% нерівності міського населення. Натомість, на селі частка пенсій в доходи становить не на багато більше, ніж у містах (24,6%), але формує майже 27% загальної нерівності сільського населення.

Єдиним компонентом доходу незалежно від місцевості проживання домогосподарства, який не сприяє поглибленню розшарування, а навпаки зменшує ступінь нерівності в українському суспільстві, залишається дохід від державної соціальної допомоги (по безробіттю, на дітей, по малозабезпеченості, інші допомоги, а також субсидії). Частка даного доходу у загальній структурі доходів становить 2,7%, та має від'ємний вклад у нерівність: по містах — -0,8%, а по селах — -1,9%, проти -1,4% та -1,8% відповідно за 2005 р. Тобто поступове збільшення значення цього показника (за модулем), починаючи з 2002 р., може свідчити про підвищення ефективності системи соціальної допомоги у напрямі підтримки найбільш нужденного населення.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні існує досить високе розшарування суспільства за рівнем матеріального добробуту, яке є наслідком значної нерівності в розподілі доходів населення. При цьому характерною для сучасного українського суспільства є наявність проблеми значного розриву між рівнем життя міста та села, який здійснює вагомий внесок у загальне розшарування населення. На сьогодні в Україні населення сільської місцевості розподілене більш рівномірно за рівнем матеріального добробуту, порівняно із населенням міст. Проте відсутність різкої диференціації населення у сільській місцевості не є позитивним фактом, оскільки здебільшого свідчить про нижчий рівень доходів від зайнятості та меншу роль цих доходів у розшаруванні за рівнем добробуту.

11.2. Специфіка прояву бідності в Україні та основна концепція дослідження

З тих пір, як українські науковці та спеціалісти міжнародних організацій заговорили про бідність в Україні, минуло вже понад 10 років, впродовж яких накопичено чималий досвід досліджень і використано для оцінки явища велику кількість існуючих у світі підходів. Сьогодні моніторинг ситуації з бідністю в країні та регіонах, що розпочався на державному рівні з 2001 р., проводиться на постійній основі і щороку доповнюється новими складовими, які враховують зміни у соціально-економічній ситуації в країні та у матеріальному становищі населення.

Різке падіння рівня життя переважної частини населення протягом першої половини 1990-х років значною мірою вплинуло не тільки на збільшення масштабів бідності в країні, а й на зміну визначальних чинників бідності. Успадкована від радянських часів система соціального захисту перестала відповідати новим економічним умовам; намагання наблизити її до сучасних вимог шляхом підтягування доходів окремих категорій населення не мало комплексного характеру і давало лише тимчасовий ефект, збільшуючи тим самим необґрунтований тиск соціальних видатків на бюджет. В результаті такої політики в найгіршому становищі опинилися соціально вразливі групи населення, які не могли або не встигали адаптуватися до перехідних процесів. Економічна криза не тільки призвела до зростання масштабів безробіття (включаючи приховане безробіття), а й викликала таке явище, як бідність працюючого населення. Сьогодні, незважаючи на значне підвищення показників рівня життя і загальне покращення ситуації з бідністю, зберігається тісна залежність між рівнем матеріального добробуту родини та її соціально-демографічними та соціально-економічними характеристиками. Визначальною характеристикою української бідності стало поглиблення диференціації між містом і селом не тільки за доходами, а й за умовами життя.

Економічне зростання, що розпочалося в Україні з 2000 р., мало неоднозначний вплив як на ситуацію з бідністю по країні в цілому, так і на становище окремих соціально-демографічних груп населення. Загальне підвищення показників рівня життя та зменшення масштабів бідності не супроводжувалося позитивними тенденціями у розвитку всіх регіонів країни. Ознакою сьогодення дедалі більше стає бідність сільського населення, яка найгостріше стала проявлятися вже в період економічного зростання.

Комплексний аналіз ситуації з бідністю в Україні за період 1999—2006 рр. свідчить, що позитивний ефект від економічного зростання дав змогу зменшити масштаби абсолютної бідності. Проте він не вплинув на ситуацію з відносною бідністю, оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося. Причиною такого явища стали не тільки наслідки перехідного періоду щодо виникнення необґрунтованої нерівності в доходах, а й нерівномірний розподіл ефекту економічного зростання між різними групами населення. Як свідчать попередні дослідження, малозабезпечене населення найменше виграло від процесу відродження економіки країни. Загальне поліпшення

ситуації з бідністю, яке розпочалося в Україні з 2002 р., стало результатом підвищення всіх показників життєвого рівня у 2001 р. і характеризується специфікою розвитку окремих процесів:

- стрімке зменшення масштабів бідності за всіма, без винятку, абсолютними критеріями — критерієм прожиткового мінімуму, міжнародними критеріями (4,3 дол. США і 14,76 дол. США на 1 особу на добу за ПКС³) і комбінованим критерієм⁴, що по суті відповідає абсолютному підходу;
- поступове зниження рівня бідності за критеріями споживання — структурним критерієм⁵, що базується на законі Енгеля щодо структури витрат населення залежно від рівня матеріального добробуту, та за критерієм калорійності харчування⁶, що напряду характеризує такий крайній прояв бідності, як недостатнє харчування;
- практично стабільна ситуація з відносною бідністю за національним критерієм⁷, яка впродовж останніх восьми років за різного роду змін ситуації залишалася на одному рівні — у межах 26—28%.

Таким чином, склалася ситуація, коли два основних критерії бідності, прийняті на національному рівні — абсолютний (прожитковий мінімум) та відносний (національний) — давали протилежні результати. Показники бідності за критерієм прожиткового мінімуму демонстрували приголомшливо позитивну динаміку, а показники бідності та крайньої бідності за критеріями — 75 та 60% (відповідно) медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат залишалися незмінними (рис. 11.5).

На міжнародному фоні динаміка бідності в Україні має позитивну тенденцію. За всіма міжнародними критеріями, заснованими на нормативних підходах (2,15; 4,3 та 14,76 дол. США на особу на добу у ПКС, 2100 ккал на особу на добу) спостерігається значне покращення ситуації. Виняток становить критерій питомої ваги витрат на харчування, що за економічною теорією є чи не основним індикатором життєвого рівня. За даним критерієм ситуація в Україні змінюється надто повільно. Якщо у 1999 р. витрати на харчування у сукупних витратах перевищували 60% для 73,3% населення, то у 2006 р. ця сукупність зменшилась до 51,6% (рис. 11.6).

Незважаючи на позитивні зміни в ситуації з бідністю, за більшістю основних критеріїв вимірювання, рівень життя в країні залишається вкрай низьким. Високий рівень бідності за структурним критерієм свідчить про загально низький життєвий рівень населення країни, оскільки більшість

³Використано паритет купівельної спроможності, розрахований спеціалістами Світового банку.

⁴Комбінований критерій — вартісне значення національної межі бідності 1999 р., скориговане на середньорічний індекс інфляції.

⁵Витрати на харчування складають понад 60% сукупних витрат домогосподарства.

⁶Добовий раціон харчування в середньому на одну особу в домогосподарстві становить менше 2100 ккал.

⁷75%-й поріг медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат населення.

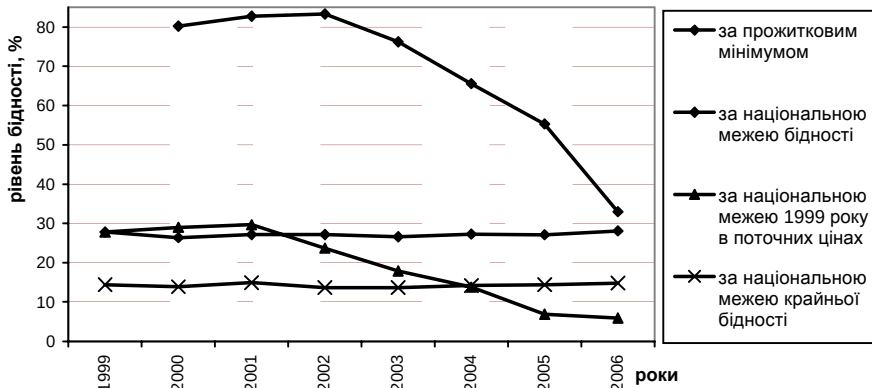

Рис. 11.5. Рівень бідності населення України за основними критеріями визначення на національному рівні, 1999–2006 рр.

населення витрачає на харчування понад 60% своїх ресурсів. За таких значних відносних витрат на харчові продукти 14,2% домогосподарств не можуть забезпечити собі навіть достатній рівень харчування, оскільки їх добовий раціон становить менше 2100 ккал. При чому, найбільший відсоток домогосподарств, які потрапили за цю межу бідності, спостерігається в сім'ях з дітьми, що при незначних масштабах явища все ж таки викликає занепокоєння.

Окремою проблемою для України залишаються незадовільні умови проживання населення. Низькі стандарти забезпечення сімей житлом за показниками житлової площі і кількості кімнат на одну особу посилюється не менш серйозною проблемою його якості. Сьогодні 68,1% міських жителів не мають у своїх квартирах базових зручностей — гарячого водопостачання,

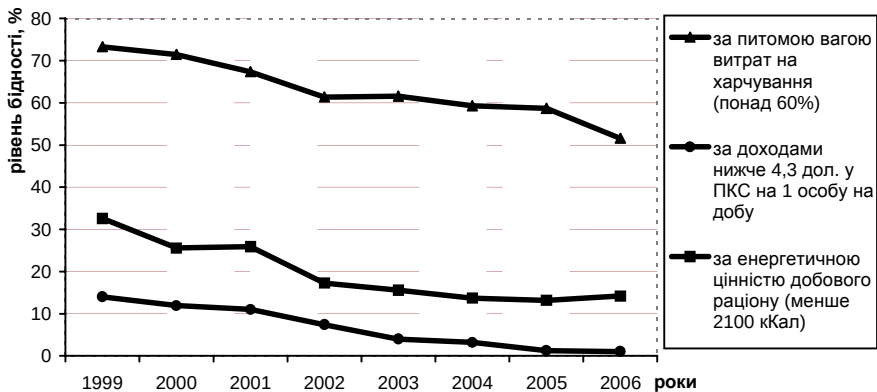

Рис. 11.6. Рівень бідності населення України за міжнародними критеріями, 1999–2006 рр.

ванні або душу, домашнього телефону. У сільській місцевості 87,5% населення живуть в будинках, не обладнаних елементарними зручностями (централізованим газопостачанням, водопроводом та каналізацією). Відсутність елементарних складових комфортності житла окремого для кожного типу місцевості можна класифікувати як позбавлення нормальних житлових умов або як складову бідності за умовами життя. Поділ критерію позбавлення нормальних умов життя за типом місцевості є порушенням усіх принципів соціальної справедливості та теоретичних аксіом. Проте такого підходу вимагає сучасна ситуація — до елементарного набору зручностей у сільській місцевості можна віднести наявність одночасно центрального газопостачання, водопроводу та каналізації, що є досить рідким явищем на селі, а для міст подібні оцінки не є актуальними, бо тут ознаками комфорту виступають зручності вищого порядку.

Окремою складовою бідності за умовами життя можна вважати позбавлення товарів тривалого користування, які обираються сьогодні за експертними оцінками, виходячи з можливостей інформаційної бази обстеження умов життя домогосподарств України. В середньому по Україні у 2006 р. не мало мінімального набору вартісних предметів повсякденного життя (холодильник, кольоровий телевізор та пральна машина) 30,5% домогосподарств, або 25% всього населення країни.

Таким чином, незважаючи на позитивні зрушення у ситуації з бідністю впродовж останніх років, говорити сьогодні про успішне подолання цього явища зарано. Бідність населення в Україні змінює свої ознаки та форми прояву, але залишається актуальною проблемою для значної частини населення.

Сьогодні дослідження бідності в Україні доцільно проводити на основі комплексного підходу, який дасть змогу визначати масштаби абсолютної і відносної бідності. Такий висновок є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку досліджень бідності, оскільки дедалі гострішими стають дискусії щодо вибору єдиного критерію оцінки. Дискусії між прибічниками відносного і абсолютного підходу виникають внаслідок наявності позитивних та негативних характеристик для обох критеріїв. Непридатність того чи іншого критерію для сучасних умов пояснюється здебільшого специфікою перехідного періоду та особливостями розвитку соціально-економічної ситуації в країні.

Якщо абсолютний підхід характеризує бідність за встановленими та науково обґрунтованими фізіологічними або соціальними нормативами, без урахування фактичних рівнів споживання населення, то відносний критерій дає інформацію про те, яка частина населення не може забезпечити собі той рівень споживання, що фактично сформувався в конкретній країні на даний період часу і характерний для більшої частини населення. Абсолютний критерій характеризує не тільки відставання певної частини суспільства від мінімальних нормативів споживання, а й дає інформацію про так звану абсолютну бідність, тобто споживання на межі фізіологічного виживання. Такий критерій виявляється особливо необхідним для дослідження ситуації в країнах з загально низьким рівнем життя, до яких все ще належить і Україна.

На противагу абсолютному, відносний критерій вказує скоріше на розшарування населення, ніж на рівень його споживання, з чого можна було б

зробити висновок про непридатність даного підходу для досліджень у бідних країнах. Наприклад, рівень відносної бідності в Україні може виявитися значно нижчим, ніж в розвинутій країні Західної Європи, що саме по собі є нелогічним і не заслуговує на увагу. Проте посилення диференціації за доходами та нерівномірний розподіл ефекту від економічного зростання на різні за ступенем забезпеченості верстви українського суспільства виводить проблему дослідження відносної бідності на передній план у системі критеріїв для багатомірної оцінки.

Отже, не можна відмовитися від відносного критерію, на основі якого сьогодні встановлено національну межу бідності, оскільки проблема майнового розшарування для України залишається вкрай актуальною. Однак використання тільки цього критерію, з одного боку, не дає можливості коректно оцінити зміни ситуації з бідністю в динаміці, а з іншого — не дає відповіді на питання, яка частина населення не може забезпечити собі мінімальні життєві стандарти. Крім того, використання додаткових критеріїв (структурних, майнових, за житловими умовами і т.д.) дасть змогу виділити найбільш гострі моменти в українській бідності.

Таким чином, зіставлення змін ситуації з бідністю за ряд років на основі двох основних підходів — абсолютного і відносного — дозволить провести поглиблений аналіз проявів бідності та тенденцій розвитку ситуації та відповіді на запитання:

- як змінюються масштаби бідності за обома підходами — в чому відмінність їх динаміки;
- як змінюються профілі бідності залежно від обраного критерію;
- як впливають економічні фактори, розподільчі процеси у суспільстві та дієвість системи соціального захисту на ситуацію з абсолютною та відотною бідністю.

Перспективним напрямом комплексного дослідження ситуації з бідністю в Україні є використання підходу консенсусної депривації, або бідності за умовами життя. З отриманням даних нового модулю обстеження з питань депривації можна дати більш комплексну та адекватну оцінку ситуації в країні щодо масштабів та основних проявів бідності. Крім того, при наявності даних за цим критерієм можна проводити серйозні дослідження щодо кумулятивної бідності і виділяти групи найбільш вразливого населення за ступенем матеріального позбавлення та соціального виключення.

Загальновідомим є той факт, що не тільки в Україні, а і в інших країнах перехідної економіки спостерігається тісний зв'язок між соціально-демографічними характеристиками населення та масштабами і ризиками настання бідності. Для характеристики ситуації з бідністю в Україні особливого значення набуває проблема визначення профілів бідності, тобто тих категорій населення чи домогосподарств, які найбільше підпадають під дію негативних факторів і мають показники бідності значно вищі за середні по країні.

Як свідчать попередні дослідження, проведені впродовж останніх восьми років, в Україні визначальними факторами підвищення ризику бідності є наявність у складі домогосподарства:

- двох та більше дітей будь-якого віку;
- хоча б однієї дитини у віці до 3-х років;
- принаймні одного безробітного;
- хоча б однієї особи старше 75 років;
- одночасно хоча б однієї дитини та дорослих осіб пенсійного віку (однієї чи більше).

Єдиним чинником, що може позитивно вплинути на ситуацію з бідністю в домогосподарстві, є наявність вищої освіти, принаймні, у одного з членів домогосподарства.

Специфіка української бідності полягає в тому, що незалежно від обраного критерію бідності, профілі залишаються практично незмінними, тобто різні критерії визначення бідності (як відносні, так і абсолютні) змінюють сукупність бідного населення, але групи ризику залишаються стабільними. Отже, незалежно від обраної методики визначення бідності одні й ті ж категорії сімей потребують особливої уваги при формуванні державної соціальної політики.

Серед зазначених факторів бідності найбільш суттєвими (як за абсолютним, так і за відносним критерієм) є наявність у домогосподарстві двох та більше дітей або одночасно дітей та осіб пенсійного віку. В таких домогосподарствах рівні бідності за національною межею в 1,7 раза перевищують середньоукраїнське значення. Натомість, у домогосподарствах, що мають у своєму складі, принаймні, одну особу з повною вищою освітою, рівень бідності в 1,6 раза поступається середньоукраїнському значенню. Таким чином, високий рівень освіти сьогодні виступає чи не єдиним фактором захисту від ризику бідності.

Специфічною ознакою ситуації в Україні стала бідність працюючого населення як наслідок низьких стандартів оплати праці. Хоча зі збільшенням кількості працюючих осіб у домогосподарстві рівень бідності знижується, проте можемо констатувати, що сьогодні в країні зайнятість по-справжньому не захищає родину від бідності. Наявність у домогосподарстві хоча б однієї працюючої особи знижує ризик бідності лише в 1,2 раза. Можна сказати, що 2006 р. став переломним у ситуації з бідністю працюючого населення — спостерігається зменшення рівня бідності не тільки в домогосподарствах, які складаються лише з працюючих, а й по домогосподарствах з дітьми та працюючими батьками. Проте, незважаючи на позитивні тенденції останніх років щодо зростання заробітної плати, загальна картина бідності залишається незмінною — близько 78% бідних у 2006 р. складали домогосподарства, в яких проживає хоча б одна працююча особа.

Поряд з існуванням бідності працюючого населення, безробітні сьогодні становлять серйозну групу ризику. Навіть у домогосподарствах без дітей, що мають показники бідності, значно нижчі за середньоукраїнські, наявність безробітного призводить до збільшення рівня бідності до 35,2% порівняно з 28,1% по країні в цілому. Поява в домогосподарстві безробітного значно підвищує ризик бідності, незалежно від його складу. Так, якщо у домогосподарстві без безробітних осіб ризик бідності становить 0,83, то наявність хоча б одного безробітного збільшує показник до 1,56. Загалом за спеціальними показниками ризиків можна констатувати, що наявність безробітних збільшує ризик бідності домогосподарства у 3,2 раза.

Таким чином, незважаючи на загальне підвищення рівня життя населення країни та існування стійких позитивних тенденцій у ситуації з бідністю, як і раніше, залишаються стабільними профілі та групи ризику бідності. Особливо це стосується домогосподарств з двома та більше дітьми, з дитиною до 3-х років, з безробітними особами та особами старших вікових груп. Досі залишається актуальною проблема бідності працюючого населення, що виникла в період кризового стану економіки.

Сьогодні окремою визначальною характеристикою бідності в Україні, як і в більшості країн перехідного періоду, виступає місцевість проживання, адже всі показники бідності підвищуються зі зменшення розміру населеного пункту. До того ж, така закономірність зберігається, незалежно від обраного критерію бідності. За основними критеріями бідності — прожитковим мінімумом та національною відносною межею — спостерігається поступове зростання рівня бідності: від м. Києва до інших великих міст, згодом до малих міст, і досягає максимальних значень у сільській місцевості. Так, за даними 2006 р., рівень бідності за національним критерієм становив: по м. Києву — 8,8%, по інших великих містах — 19,5%, по малих містах — 31,4%, а по сільській місцевості — 38,4%.

Отже, сьогодні дуже гостро постала проблема сільської бідності. На фоні стабільної ситуації з відносною бідністю по країні в цілому зростають показники по сільській місцевості. Так, порівняно з 1999 р. питома вага бідних серед сільського населення збільшилася в 1,3 раза і в 2006 р. наблизилася до 40%. Тобто сьогодні можна говорити про поглиблення соціально-економічної кризи у сільській місцевості на фоні стабільних загальноукраїнських тенденцій.

При формуванні державної політики особливого значення набуває виявлення груп населення, наражених на найвищі ризики бідності, та груп, що складають більшість малозабезпеченого населення. Саме така інформація дає змогу відповісти на запитання, чи може соціальна допомога бути адресована конкретним категоріям бідних. Крім того, проблема визначення загальних та часткових ризиків бідності набуває першорядного значення в ситуації, коли надання соціальної допомоги вимагає витрачання необґрунтовано великих коштів або ефективність такої допомоги є надто низькою. За низької дієвості соціальної допомоги профілі бідності можна використовувати для визначення категорій населення, що потребують додаткової підтримки або виняткового статусу.

11.3. Бідність членів сільських домогосподарств за різними критеріями виміру

Нині Україну можна назвати країною з низьким життєвим рівнем населення та відносно великими масштабами бідності (як за доходами, так і за умовами життя), але з ознаками позитивної динаміки щодо загального підвищення доходів та зниження ризиків абсолютної бідності. Позитивні процеси, які відбуваються у формуванні доходів та умов життя домогосподарств, найменшою мірою поширюються на сільське населення.

Сільські домогосподарства практично не відчували позитивних змін після відродження економіки країни, а відрив від стандартів життя у містах став

ще більш разючим. Можна стверджувати, що ризики відносної бідності в сільській місцевості доходять до критичних позначок і можуть викликати непередбачувані соціальні наслідки — від значного поглиблення демографічної кризи на селі та багаторазового збільшення міграційних потоків до подальшої маргіналізації та соціальної деградації сільського населення. Такі процеси можуть стати загрозою для українського суспільства в цілому, адже населення сільської місцевості складає третину всього населення країни.

Як зазначалося раніше, визначальною характеристикою бідності в Україні є закономірність зростання рівня бідності зі зменшенням розміру населеного пункту. Виходячи з цього, можна припустити, що основна проблема полягає не в бідності виключно сільського населення, а в гіршому матеріальному становищі домогосподарств малих населених пунктів. Справді, означені тенденції можна спостерігати незалежно від обраного критерію: рівні бідності поступово підвищуються від великих міст до сіл.

Найістотнішим є розрив у рівнях бідності між великим містом і селом за абсолютним критерієм 4,3 дол. США на добу за паритетом купівельної спроможності (3,2 раза), а найменшим — за аналогічним критерієм, але з використанням межі в 14,76 дол. (1,3 раза). Таким чином, зі збільшенням вартісного значення межі бідності за абсолютним критерієм зменшується розшарування між великим містом і селом за показником рівня бідності. За основними критеріями бідності — прожитковим мінімумом та національною відносною межею — спостерігається поступове, майже пропорційне «сходінкове» зростання рівня бідності від м. Києва до інших великих міст, згодом до малих міст, і досягає максимальних значень у сільській місцевості (рис. 11.7).

Проте, дослідження простих відносних ризиків бідності за типами населеного пункту доводить, що ризик бідності для малих міст наближений до одиниці, тобто до середньоукраїнського значення, а показник по сільській місцевості становить 1,37 раза. Ще більша диференціація за різними типами

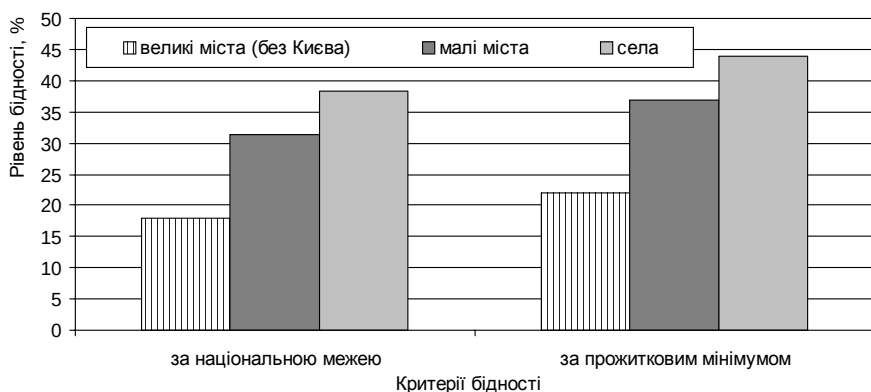

Рис. 11.7. Рівні бідності за основними критеріями залежно від типу населеного пункту, 2006 р.

населених пунктів спостерігається при дослідженні спеціальних ризиків. Ризики для конкретного типу населеного пункту у порівнянні з рештою країни підтверджують виняткове становище сільського населення — якщо по малих містах рівень бідності на 16,3% перевищує показник по решті населення, то по сільській місцевості — на 66,9% (табл. 11.2). Тобто, «сходінкова» тенденція може більшою мірою пояснюватися позитивною ситуацією у великих містах, а не однаково скрутним становищем мешканців малих населених пунктів (малих міст та сіл).

Отже, сьогодні сільська бідність є одним з визначальних профілів української бідності. Поглиблене дослідження ситуації має здійснюватися не у розрізі типів населених пунктів, а за типами місцевості — сільської та міської.

Всі країни, економіку яких можна було охарактеризувати як перехідну, зіткнулися зі значним розшаруванням за рівнем бідності залежно від типу місцевості. В Україні рівень бідності сільського населення (за національним критерієм) з 1999 р. по 2006 р. постійно перевищує показники по містах. До того ж з року в рік простежуються тенденції щодо посилення розшарування за рівнем бідності між селом та містом. Так, якщо рівень бідності в селі у 1999 р. наближався до 30%, а в місті був лише на 2 відсоткові пункти меншим, то у 2006 р. різниця між показниками залежно від типу місцевості була більше 15 в.п. (рис. 11.8).

Оскільки національний критерій характеризує відносну бідність, тобто вказує на розшарування у нижній частині розподілу, то можна стверджувати, що рівень життя селян все більше віддаляється від середніх суспільних стандартів. І якщо в містах лише 23% населення є бідними відносно стандартів споживання, що склалися в країні на даний момент, то серед сільського населення майже 40% не дотягують до цих стандартів. Причому, даний критерій бідності враховує лише фінансову спроможність домогосподарства задовольнити свої потреби і не враховує реалізовані можливості, так звану бідність за умовами життя.

За всіма іншими критеріями в сільській місцевості протягом останніх 8 років спостерігається значне зменшення питомої ваги бідних, особливо помітне зменшення рівня бідності (з 2000 до 2006 р. в 1,7 раза) відбулося за критерієм прожиткового мінімуму. Та слід підкреслити, що навіть при зменшенні питомої ваги бідних серед сільського населення протягом досліджуваного періоду за різними критеріями, сьогодні їх відсоток є значно вищим,

**Таблиця 11.2. Прості відносні ризики бідності
залежно від типу населеного пункту, 2006 р.**

Тип населеного пункту	Ризик порівняно із середнім по країні	Ризик порівняно із рештою країни
Великі міста	0,641	0,508
Малі міста	1,117	1,163
Села	1,367	1,669

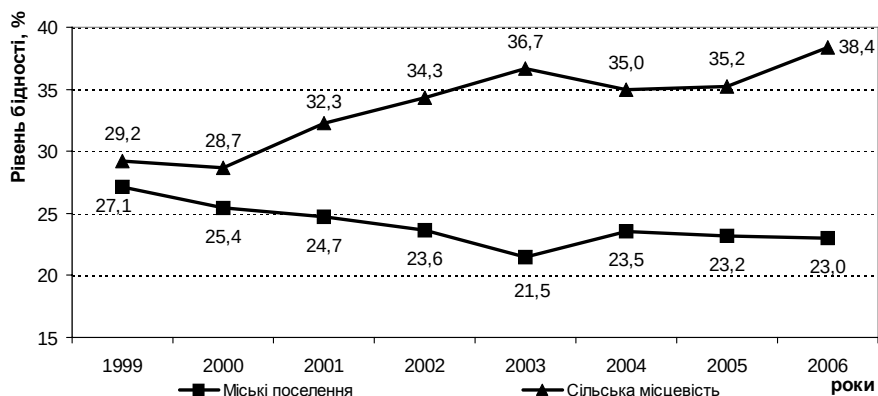

Рис. 11.8. Динаміка рівня бідності за національним критерієм залежно від типу поселення, 1999—2006 рр.

ніж по містах. Так, у 2006 р. для жителів сільської місцевості рівень бідності перевищував показник по містах за різними критеріями: в 1,6—1,7 раза за національною межею та прожитковим мінімумом, в 1,3 раза — за питомою вагою витрат на харчування і в 1,5 раза — за комбінованим критерієм.

Особливо показовою є різниця в рівнях бідності за критерієм прожиткового мінімуму, адже саме цей критерій визначає, яка частина населення споживає менше законодавчо встановленого нормативу. Зростання доходів сільського населення могло забезпечити, принаймні, наближення рівня бідності за абсолютним критерієм до показників по містах. Але інтенсивне поглиблення диференціації між містом і селом за цим показником у 2000—2002 рр., яке дещо призупинилося у 2003—2004-му, впродовж наступного періоду знов посилювалося. І якщо у 2004 р. різниця у рівнях абсолютної бідності між типами місцевості становила 1,3 раза, то у 2006 — вже 1,6 раза. Отже, сьогодні 63,9% сільського населення споживають на рівні, нижчому від офіційно встановленого стандарту (рис. 11.9).

Важливою характеристикою української бідності виступає структурний критерій — питома вага на харчування в сукупних витратах домогосподарства перевищує 60%. Досить сказати, що сьогодні більше половини українського населення (51,6%) можна віднести до бідних за цим критерієм. Оскільки загальна динаміка показника питомої ваги витрат на харчування є досить повільною (за вісім років цей показник структури сукупних витрат знизився з 65 до 55%), також повільно зменшується частка населення, чії витрати на харчування перевищують 60% сукупного бюджету.

Серед сільського населення рівень бідності за структурним критерієм становив у 1999 р. 86,9%, тобто «левова» частка домогосподарств на селі основні кошти направляли на забезпечення щоденного харчування. Хоча за останні вісім років питома вага таких домогосподарств зменшилась до 61,8%, даний показник свідчить про значні масштаби малозабезпеченості та бідності на селі. До того ж, порівняно з міським рівнем, структура бюджетів сільських

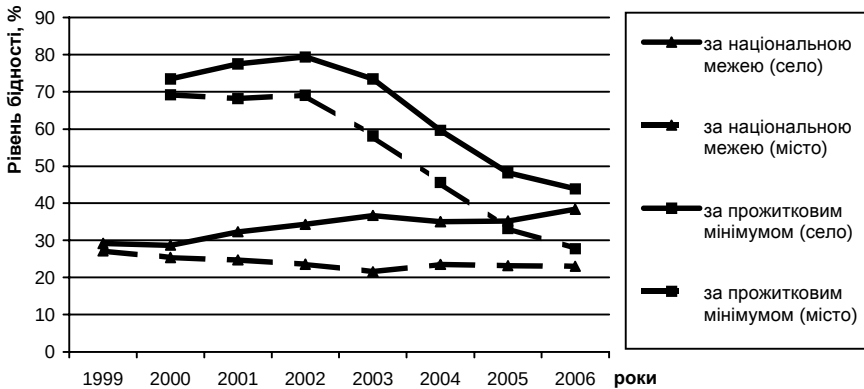

Рис. 11.9. Динаміка бідності сільського та міського населення за основними критеріями виміру, 1999—2006 рр.

домогосподарств є додатковим свідченням низьких споживчих можливостей, навіть, на загальноукраїнському фоні.

Проте монетарні та структурні критерії лише опосередковано характеризують масштаби бідності на селі у порівнянні з міськими населеними пунктами. Найбільш суттєвим проявом сільської бідності є бідність за умовам життя, яка відображається у позбавленні товарів тривалого використання, елементарних зручностей в житлі та обмеженою доступністю до послуг освіти, медицини, культурно-побутової сфери.

Окремою складовою бідності за умовами життя можна вважати позбавлення товарів тривалого користування, які обираються сьогодні за експертними оцінками, виходячи з можливостей інформаційної бази обстеження умов життя домогосподарств України. Досі залишається залежність між забезпеченістю товарами тривалого вжитку та типом населеного пункту: показники забезпеченості в сільській місцевості є набагато нижчими, ніж у містах. Взагалі в сільській місцевості за показником забезпеченості мінімальним майновим набором (холодильник, кольоровий телевізор та пральна машина) депривованими залишаються 38% домогосподарств проти 28% по країні в цілому. Розширеним майновим набором (включає мінімальний майновий набір, та ще до нього додається наявність автомобіля або мотоцикла, оскільки для сільської місцевості важливо мати будь-який транспортний засіб) у сільській місцевості у 2006 р. володіли лише 21,6% домогосподарств. Тобто, майже 80% сільських мешканців було позбавлено набору рухомого майна, необхідного для нормальної життєдіяльності.

Значно гіршою є ситуація в сільській місцевості за показником позбавлення нормальних умов проживання. Низькі стандарти забезпечення сімей житлом за показниками житлової площі і кількості кімнат на одну особу посилюються не менш серйозною проблемою його якості. Сьогодні у сільській місцевості 87,5% населення живуть в будинках, не обладнаних елементар-

ними зручностями (централізованим газопостачанням, водопроводом та каналізацією). Відсутність елементарних складових комфортності житла можна класифікувати як позбавлення нормальних житлових умов або як складову бідності за умовами життя.

Для порівняння з міськими житловими умовами можна запропонувати набір сучасних зручностей вищого рівня — гаряче водопостачання, ванну або душ та стаціонарний телефон. За такими складовими практично все сільське населення потрапляє до категорії бідних за умовами життя. Враховуючи значну різницю у стандартах життя між містом та селом, доцільно обрати різні базові складові комфорту⁸. Проте, навіть за різними складовими комфорту для кожного з типів поселень, сільська місцевість має значно вищі показники депривації — якщо по місту цей показник становить близько 68%, то для села — 87,5% (рис. 11.10).

Попри наведені дані щодо вищих показників бідності по селу порівняно з містами (за різними підходами та критеріями визначення), основною проблемою та ознакою бідності на селі залишається обмежена доступність до якісної освіти та медичної допомоги, послуг культури та сфери побутового обслуговування. На жаль, наявна інформаційна база не може дати вичерпної відповіді щодо масштабів такого явища, як бідність за умовами життя чи бідність за можливостями, проте доступна інформація свідчить про складну соціально-економічну ситуацію на селі.

Таким чином, незалежно від обраного критерію, сільське населення характеризується більшими масштабами бідності. Це стосується як монетарних критеріїв, так і споживчих та деприваційних. Нині можна говорити про поглиблення соціально-економічної кризи у сільській місцевості на фоні позитивних загальноукраїнських тенденцій.

Додатковим критерієм бідності можна вважати самооцінку населенням достатності власних доходів для задоволення тих чи інших потреб. Якщо

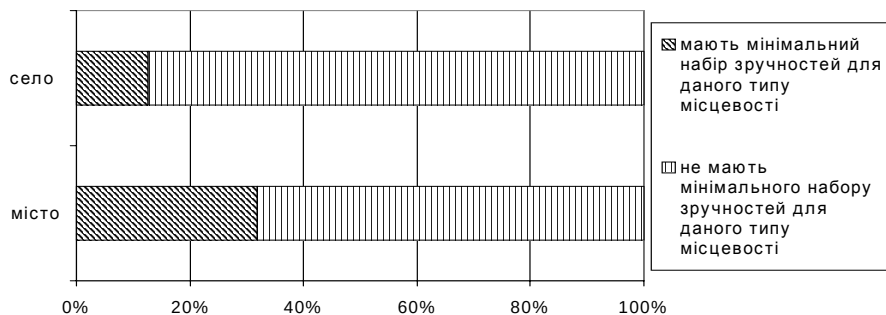

Рис. 11.10. Бідність за критерієм умов проживання, 2006 р.

⁸Для села — це наявність централізованого газопостачання, водопроводу та каналізації, для міста — гарячого водопостачання, ванни або душу та стаціонарного телефону.

домогосподарство вважає, що його доходів недостатньо навіть на харчування або не вистає на інші основні потреби, крім харчування, то його можна вважати бідним за суб'єктивним критерієм. Сьогодні сільське населення оцінює рівень своїх доходів вкрай негативно — 6,0% не можуть забезпечити навіть достатнього харчування, а 36,2% постійно відмовляють собі у самому необхідному, крім харчування. При цьому 85,9% населення села відносять себе до категорії бідних.

В Україні, як і в інших країнах перехідної економіки спостерігається тісний зв'язок між соціально-демографічними характеристиками населення та масштабами і ризиками настання бідності. В ситуації, коли більшість населення споживає на рівні, нижчому за середньосуспільні стандарти, в групи ризику потрапляють особи із специфічними демографічними та соціально-економічними характеристиками. При цьому демографічні чинники подекуди виходять на передній план серед інших факторів, що впливають на рівень матеріального добробуту родини та на ситуацію з бідністю.

Визначення профілів бідності стає чи не найважливішою задачею при поглибленому дослідженні ситуації в окремій країні чи на окремій території. Якщо буде встановлено, що профілі сільської бідності не відповідають загальноукраїнським, то це дасть підстави для пошуку основних причин негативних тенденцій та чинників формування бідності на селі.

З усіх типів сільських домогосподарств найменший рівень бідності за усіма критеріями характерний для бездітних домогосподарств (табл. 11.3), протиположним яким становлять сільські сім'ї з дітьми, де рівень бідності зростає майже вдвічі. Найбільша питома вага бідних за різними критеріями (крім питомої ваги витрат на харчування понад 60%) у 2006 р. була серед багатодітних сільських домогосподарств і перевищувала також майже вдвічі показник рівня бідності загалом по селу.

Як за монетарними, так і за структурним критеріями, рівень бідності на селі збільшується з появою в домогосподарстві кожної наступної дитини. За наявності однієї дитини в домогосподарстві, рівень бідності перебуває в межах середнього значення по сільській місцевості або на нижчій позначці. З появою другої дитини рівень бідності зростає у 1,3—1,4 раза, залежно від критерію, і помітно перевищує середні по селу показники. Наявність третьої і наступних дітей підвищує цей показник по сільській місцевості до 73—77% залежно від критерію. Слід зазначити, що багатодітні родини по країні в цілому мають менші ризики бідності — за національним критерієм рівень бідності становить 68,4%.

Таким чином, основна ознака української бідності — бідність сімей з дітьми — є визначальним профілем і в сільській місцевості. Як і по країні в цілому, в сільській місцевості ризики бідності перевищують середні за всією сукупністю значення з появою в домогосподарстві другої дитини. При цьому становище багатодітних родин визначає їх як особливо вразливу групу сільського населення.

Специфіка бідності українських селян, як і населення країни в цілому, полягає в тому, що, незалежно від обраного критерію бідності, профілі залишаються практично незмінними, тобто різні критерії визначення бідності (і відносні, і абсолютні) змінюють сукупність бідного населення, але групи

Таблиця 11.3. Рівень бідності у сільських домогосподарствах України залежно від кількості дітей, за різними критеріями, 2006 р., %

Тип домогосподарства	Рівень бідності в сільській місцевості, %		
	за національним критерієм	за критерієм прожиткового мінімуму	за питомою вагою витрат на харчування понад 60%
Домогосподарства з дітьми:	47,2	52,6	61,4
у т.ч.:			
з 1 дитиною	37,2	42,2	57,1
з 2-ма дітьми	50,8	57,2	61,6
з 3-ма та більше	73,4	77,0	77,2
Домогосподарства без дітей	26,0	31,6	62,3
Всього по сільській місцевості	38,4	43,9	61,8

ризик залишаються стабільними (рис. 11.11). Аналіз рівнів бідності за основними типами домогосподарств з використанням двох критеріїв бідності підтверджує винятково складне становище сільських сімей з дітьми на фоні навіть таких соціально вразливих домогосподарств, як домогосподарства з пенсіонерів. При цьому рівні бідності в багатодітних родинах більш як в три рази перевищують показники по пенсіонерських домогосподарствах, незалежно від критерію визначення. Таким чином, незалежно від обраної мето-

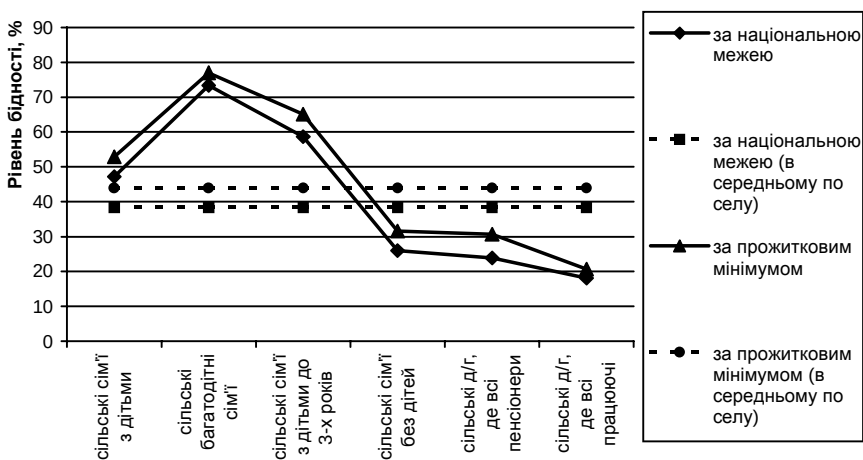

Рис. 11.11. Рівні бідності за типами сільських домогосподарств залежно від обраного критерію

дики визначення бідності, одні й ті ж категорії сімей потребують особливої уваги при формуванні державної соціальної політики.

Якщо в сільських домогосподарствах з однією дитиною індекс відносного ризику бідності⁹ становить менше одиниці (0,97), то в сім'ях з двома дітьми він підвищується до 1,32, а з трьома та більше дітьми — до 1,99. Взагалі, з появою другої дитини в сільській сім'ї ризик бідності зростає на 36,5%, а третьої — на 44,5%. Отже, в сільській місцевості найістотніше підвищуються ризики бідності з народженням третьої і наступних дітей, хоча по країні в цілому найбільше зростання ризиків бідності спостерігається з появою другої дитини.

Крім того, значно підвищує вразливість родини наявність дитини у віці до 3-х років: якщо в домогосподарстві є така дитина, ризик відносної бідності становить 1,53. Якщо в домогосподарстві з двома та більше дітьми є одна дитина такої вікової категорії, то рівень бідності зростає до 64,0%, що в 1,7 раза перевищує середнє значення по сільській місцевості. Таким чином, попри багаторазове підвищення допомоги при народженні дитини, яка в сільській місцевості, на фоні загалом низьких доходів, може вважатися винятковою виплатою, не вдалося істотно знизити бідність серед сімей з дітьми до 3-х років.

Отже, сьогодні до групи ризику в сільській місцевості поряд з багатодітними родинами, також потрапляють домогосподарства з двома дітьми, якщо одна дитина у віці до 3-х років.

Значний вплив на ризики бідності здійснює віковий склад домогосподарства. Так, складні домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням (дітьми та особами пенсійного віку), незалежно від обраного критерію бідності, найбільше підпадають під дію негативних факторів. В даному разі в дію вступають специфічні причинно-наслідкові зв'язки, оскільки найчастіше складними домогосподарствами вимушено проживають сім'ї з низьким рівнем доходу. Високі рівні бідності в таких типах сільських домогосподарств можна пояснити не тільки подвійним демоекономічним навантаженням на населення працездатного віку, а, здебільшого, скупченням населення з низьким рівнем матеріального добробуту (табл. 11.4).

Друге місце за ризиком бідності обіймають домогосподарства, що складаються виключно з дітей та дорослих працездатного віку. Такий стан даного типу домогосподарства, навіть за досить високого рівня економічної активності сільського населення, є свідченням низьких стандартів оплати праці та негативного впливу сільського безробіття.

У найкращій ситуації перебувають домогосподарства, які складаються виключно з осіб працездатного віку, проте за критерієм бідності, який має найнижче вартісне значення серед досліджуваних критеріїв (162,9 грн у 2005 р.)¹⁰, рівень бідності даного типу домогосподарств перевищує вдвічі значення по

⁹Індекс ризику відносної бідності — відношення рівня бідності в окремій групі населення до рівня бідності по даному типу місцевості. Чим вище значення цього індексу (від 1), тим більше означена група представлена в бідному населенні країни.

¹⁰Міжнародний критерій — 4,3 дол. США на добу (за паритетом купівельної спроможності Світового банку).

Таблиця 11.4. Рівні бідності за типами сільських домогосподарств залежно від обраного критерію, %

Тип домогосподарства	Абсолютний критерій бідності — 4,3 дол. США за ПКС	Абсолютний критерій бідності — 14,76 дол. США за ПКС	Комбінований критерій — відносна межа бідності 1999 р., скоригована на індекси інфляції	Відносний критерій — 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат
З дітей та осіб працездатного віку	2,7	80,9	13,9	45,2
З дітей та осіб працездатного і пенсійного віку	1,7	84,9	13,3	46,3
З осіб працездатного віку	0,9	53,6	6,2	20,7
З осіб працездатного та пенсійного віку	0,8	66,0	6,6	28,9
З осіб пенсійного віку	0,4	53,5	3,7	17,8
з них: домогосподарства з осіб старше 75	1,1	63,8	5,1	21,7

домогосподарствах з осіб пенсійного віку. Отже, рівень пенсійного забезпечення 2005 р. практично захистив осіб старше працездатного віку від ризику крайньої бідності. Натомість, серед домогосподарств з осіб працездатного віку залишається (хоча і незначний) відсоток вкрай бідних.

Попри традиційні переконання щодо соціальної незахищеності осіб пенсійного віку, домогосподарства, які складаються з осіб означеної категорії, мають показники бідності, значно нижчі як за показники рівня бідності по селу в цілому, так і за середньоукраїнські. Така закономірність зберігається незалежно від обраного критерію бідності.

Ще одним критерієм оцінки бідності є суб'єктивний критерій — відповідь домогосподарств на запитання, які опосередковано дають змогу з'ясувати рівень їх матеріального забезпечення. У 2005 р. позитивно відповіли на запитання щодо постійної відмови собі в самому необхідному, крім харчування 39,4% домогосподарств України, що є на 3,2 в.п. більшим, ніж по селу та на 1,4 в.п. меншим, ніж по містах. Це свідчить не тільки про низький рівень життя українського села в цілому, а й про загальне зниження самооцінки сільськими домогосподарствами власного матеріального становища (рис. 11.12). Якщо скрутне становище кожної другої багатодітної родини щодо відмови у самому необхідному можна пояснити об'єктивними даними, то самооцінка власних доходів домогосподарствами з працюючих виглядає заниженою. Адже практично кожне третє домогосподарство з тих, що складаються виключно з працюючих осіб, вважає свої кошти недостатніми для забезпечення найнеобхідніших потреб, крім харчування. При цьому за основними критеріями рівні бідності в цих домогосподарствах не перевищують 20%.

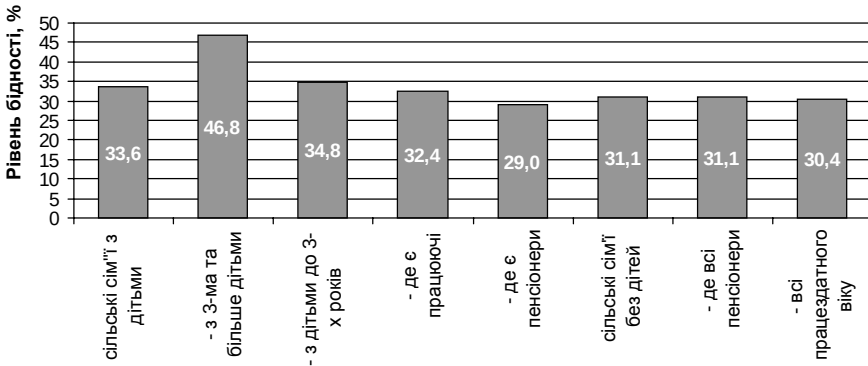

Рис. 11.12. Рівні бідності за суб'єктивним критерієм серед різних типів сільських домогосподарств України — питома вага тих, хто постійно відмовляв собі в самому необхідному, 2005 р., %

Всі вищезгадані чинники бідності розглядалися ізольовано один від одного. Тобто були розраховані прості ризики бідності, які не враховували дію інших супровідних факторів. Наприклад, рівень бідності багатодітних родин у великому місті наближається до значення показника по домогосподарствах з двома дітьми в сільській місцевості. А рівень бідності по складних домогосподарствах (з подвійним демоекономічним навантаженням), які знаходяться у великих містах, лише на 1,7 відсоткових пункти перевищує показник по найблагополучнішому типу домогосподарства (з осіб працездатного віку), якщо воно знаходиться в сільській місцевості.

Отже, прості ризики бідності не враховують взаємодію різних факторів, коли дія визначеного чинника може посилюватися або, навпаки, пом'якшуватися під впливом інших змінних. Для максимального врахування дії супутніх факторів можна використовувати часткові показники відносного ризику бідності, які дозволять більш чітко виділити соціально вразливі категорії сімей, що потребують особливої державної підтримки.

Дослідження часткових ризиків бідності для різних типів домогосподарств з дітьми залежно від місцевості проживання доводить, що при взаємодії двох найважливіших чинників бідності (наявність дітей і місцевість проживання) суттєво змінюються отримані результати (табл. 11.5). На основі наведених розрахунків можна звизити коло домогосподарств з найвищими ризиками бідності. З урахуванням вищезгаданих факторів такими можна вважати: 1) багатодітні родини в в сільській місцевості та в малих містах; 2) домогосподарства з дітьми до 3-х років в сільській місцевості; 3) багатодітні домогосподарства у великих містах та домогосподарства з двома дітьми у сільській місцевості. Таким чином, сільські домогосподарства з дітьми потрапляють у групи вищих ризиків, багатодітні родини великих міст мають такі ж ризики бідності, як сільські сім'ї з двома дітьми.

Аналіз часткових ризиків бідності залежно від вікового складу домогосподарства та місцевості проживання призводить до висновку, що найбільш вразливи-

Таблиця 11.5. Прості та часткові відносні ризики бідності за типами домогосподарств з дітьми та місцевістю проживання

Тип домогосподарства Тип поселень	Часткові відносні ризики бідності				Прості відносні ризики бідності
	З однією дитиною	З двома дітьми	З трьома та більше дітьми	З дітьми до 3-х років	
Великі міста	0,7	1,0	2,0	0,9	0,6
Малі міста	1,2	1,6	2,4	1,4	1,1
Села	1,3	1,8	2,6	1,5	1,4
Прості відносні ризики бідності	1,0	1,5	2,4	1,5	X

ми категоріями можна вважати домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням, які знаходяться в сільській місцевості та в малих містах.

Часткові ризики дають можливість виключити з категорії найбільш вразливих складні домогосподарства у великих містах, оскільки рівень бідності в них наближається до середньоукраїнського значення. Але за іншими критеріями бідності не завжди саме ці категорії мають найвищі ризики бідності на фоні інших домогосподарств пенсіонерів. Так, за критерієм забезпеченості мінімальними наборами житлових зручностей та товарів тривалого користування найвищі ризики бідності характерні для пенсіонерів-одинаків, особливо у сільській місцевості. Показники якості харчування найгірші знову ж таки у пенсіонерів-одинаків. Отже, маючи найсерйозніші ризики бідності за показниками доходів та витрат, домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням за іншими критеріями бідності виглядають досить непогано на фоні інших домогосподарств пенсіонерів.

Таблиця 11.6. Прості та часткові відносні ризики бідності за типами домогосподарств (залежно від вікового складу) та місцевістю проживання

Тип домогосподарства Тип поселень	Часткові відносні ризики бідності						Прості відносні ризики бідності
	З дітей та осіб працездатного віку	З дітей та осіб працездатного і пенсійного віку	З осіб працездатного віку	З осіб працездатного та пенсійного віку	З осіб пенсійного віку	З них: з осіб старше 75 років	
Великі міста	0,8	0,9	0,4	0,7	0,6	0,9	0,7
Малі міста	1,4	1,8	0,6	1,1	0,8	1,0	1,2
Села	1,7	1,7	0,8	1,2	0,9	1,1	1,3
Прості відносні ризики бідності	1,2	1,4	0,5	0,8	0,8	1,0	X

Таким чином, незалежного від обраного критерію бідності, для сільської місцевості характерне значне перевищення рівня бідності порівняно з містами. Незважаючи на позитивну тенденцію щодо зниження рівня бідності за абсолютними та структурним критеріями, в сільській місцевості зростає бідність за національним (відносним) критерієм, який вказує на розшарування населення у нижній частині розподілу за монетарною ознакою. На селі складається критична ситуація щодо бідності за умовами життя, оскільки забезпеченість рухомим майном та показники комфортності житла знаходяться на вкрай низькому рівні. Профілі сільської бідності повторюють загальноукраїнські тенденції, проте типи домогосподарств з найвищими ризиками бідності в сільській місцевості мають виглядають значно гірше у порівнянні з населенням міст.

11.4. Особливості функціонування системи соціального захисту населення в сільській місцевості

Система соціального захисту в Україні орієнтована на підтримку найменш захищених верств населення, які виділяються або за принципом приналежності до певної категорії, або за рівнем їх поточних доходів (споживання). На сьогодні більшість споживачів різних видів соціальної допомоги в Україні проживають у сільській місцевості, що зрозуміло з огляду на порівняно низький рівень життя сільського населення.

Найбільш вразливими категоріями як серед населення країни загалом, так і серед сільського населення є сім'ї з дітьми, а особливо ті, що виховують дітей до 3-х років, та багатодітні родини. Так, у сільській місцевості 45,1% населення, що представляє сім'ї з дітьми, проживає за межею бідності, що у півтора раза перевищує відповідний показник серед населення міст. Особливо актуальною для населення українського села є проблема бідності багатодітних сімей: якщо сільська родина виховує троє або більше дітей, то рівень бідності для таких сімей становить 66,3%. За межею бідності перебувають також майже 70% сільських сімей, що виховують чотирьох або більше дітей.

У такій ситуації надзвичайно актуальною стає проблема підтримки цих сімей з боку держави. Як свідчить аналіз, найвища питома вага одержувачів більшості видів соціальної допомоги сьогодні проживає саме у сільській місцевості. Так, у 2005 р. одержувачі різних видів допомоги сім'ям з дітьми у сільській місцевості складали 15,5% населення проти 13,4% в середньому по населенню країни. Найбільш суттєвими з них на сьогодні є *допомога по догляду за дитиною у віці до 3-х років*, яка у структурі сукупних доходів населення у 2005 р. складала 0,5%, або 6,1 грн в місяць на одне домогосподарство в середньому по країні та 6,5 грн в місяць — на одне сільське домогосподарство; *одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини*, питома вага якої у доходах населення України у 2005 р. становила 0,4%, а у доходах сільського населення 0,3% (у гривнях — відповідно, 4,5 грн та 4 грн в місяць на 1 домогосподарство). *Адресна допомога малозабезпеченим сім'ям* також має більшість своїх реципієнтів саме серед населення села — нею користуються 6,1% сільського населення та лише 3% населення країни загалом. Середній розмір адресної

Таблиця 11.7. Рівень бідності сімей різних типів
залежно від типу поселення, 2005 р., %

Тип домогосподарства	Сільське населення	Міське населення	Населення країни загалом
Домогосподарства з дітьми	45,1	30,1	35,4
з 1 дитиною	35,9	26,4	28,9
з 2-ма дітьми	49,9	36,8	42,9
з 3-ма та більше	66,3	65,3	66,0
з 4-ма та більше	68,0	55,7	64,7
з дітьми до 3-х років	45,2	31,1	36,4
де всі дорослі працюють	38,3	24,4	27,9
де є працюючі та непрацюючі дорослі	48,0	36,8	41,7
Домогосподарства без дітей	21,9	15,9	17,7
всі працездатного віку	20,7	13,8	15,4
всі пенсійного віку	17,8	15,2	16,2
всі старше 75	23,8	24,4	22,7
В середньому	35,2	23,2	27,1

допомоги по малозабезпеченості у 2005 р. становив 2,5 грн в місяць на 1 домогосподарство в середньому по країні та 5,3 грн — в середньому по сільській місцевості. Для сільської місцевості досить важливими є також чорнобильська допомога, допомога по догляду за трьома та більше дітьми, а також допомога по вагітності та пологах. Як і раніше, вагомою підтримкою для сільського населення є субсидії, зокрема субсидія на придбання палива, якою у 2005 р. користувалося 2,3% сільського населення.

Оцінити важливість окремих видів соціальної допомоги для зменшення масштабів бідності в країні можливо, моделюючи рівень бідності за умови відсутності того чи іншого виду соціальних виплат у доходах населення та порівнюючи його із рівнем бідності за національною межею.

Окремі види соціальної допомоги по-різному впливають на бідність. А загалом соціальні трансферти, які включають соціальні допомоги, субсидії та пільги, не істотно впливають на ситуацію з бідністю в країні і серед сільського населення зокрема. Рівень бідності сільського населення за національним критерієм до всіх виплат становить 36,7%; після виплати соціальних допомог, субсидій та пільг рівень бідності зменшився лише до 35,2%.

Залежно від обраного критерію ступінь впливу соціальних виплат на бідність відрізняється. Так, за відносною межею бідності зазначені соціальні виплати разом зменшують бідність серед сільського населення лише на 1,5 відсоткових пункти; за відносною межею крайньої бідності (злиденності) — лише на 1,2 в.п. (рис. 11.13). Рівень бідності за критерієм прожиткового мінімуму також неістотно знижується після виплати соціальної допомоги, субсидій та пільг (на 3 в.п.).

Як свідчить аналіз, найбільш ефективним видом допомоги у зменшенні масштабів бідності сільського населення є адресна допомога малозабезпече-

ним сім'ям. Позбавлення населення саме цього виду допомоги за інших незмінних умов найбільше впливає на рівень бідності в країні порівняно із іншими видами допомог та соціальних виплат. Рівень бідності до одержання населенням допомоги по малозабезпеченості становить 36%, після одержання — 35,2%. Дещо менший вплив на бідність мають соціальні допомоги на дітей (одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини та допомога по догляду за дитиною у віці до 3-х років). За відсутності даної статті доходу населення рівень бідності у сільській місцевості становив би 35,6% (рис. 11.14). Мало ефективною у зниженні масштабів бідності серед сільського населення виявилась практика надання населенню субсидій для відшкодування витрат на придбання палива та оплати житлово-комунальних послуг та пільг, хоча в середньому по країні і спостерігається незначне підвищення рівня бідності за умови відміни цих видів соціальної підтримки населення.

Таким чином, основні соціальні виплати на сьогодні не мають суттєвого впливу на ситуацію з бідністю в країні. Навіть адресні виплати, що направлені спеціально на підтримку малозабезпеченого населення, практично не знижують загальний рівень бідності. Це пояснюється як невідповідністю задекларованих доходів реальному рівню добробуту сімей, так і недоліками методичного забезпечення системи адресної допомоги.

Низька ефективність категорійних видів допомоги обумовлена відсутністю зв'язку між фактом надання допомоги та рівнем доходів сім'ї. В результаті фінансування категорійних виплат кошти на допомогу розпорошуються між численними контингентами населення, а їх розмір не відповідає мінімальним потребам людини. Виникає ситуація, коли значні кошти не спрацьовують на підтримку найбільш нужденних, а отже, не сприяють зменшенню масштабів крайньої бідності.

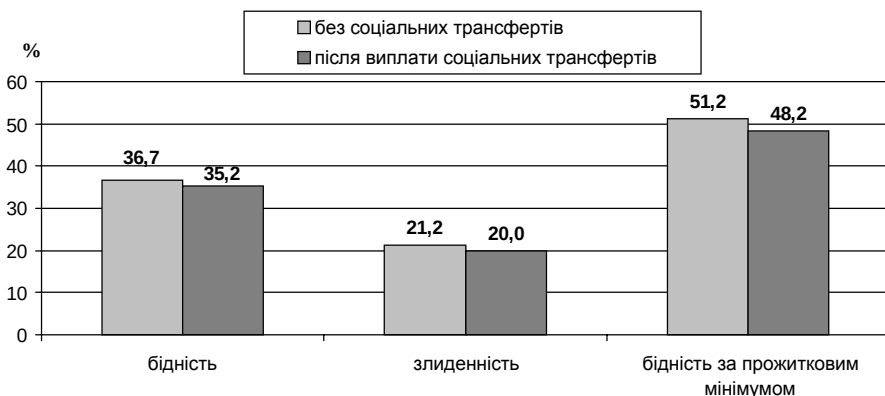

Рис. 11.13. Вплив соціальної допомоги, пільг та субсидій на рівень бідності у сільській місцевості залежно від обраного критерію, 2005 р.

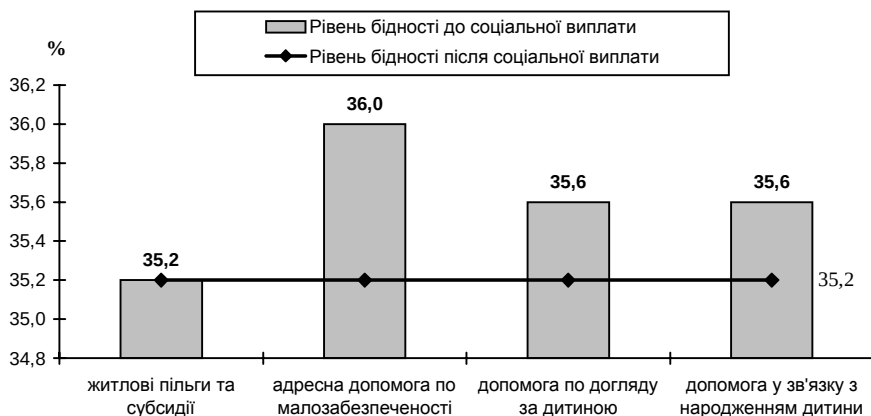

Рис. 11.14. Рівень бідності сільського населення України до і після отримання різних видів соціальних виплат, 2005 р.

Так, незважаючи на досить розгалужену систему допомоги сім'ям з дітьми, досягнути відчутного покращення їх добробуту не вдається через зафіксований в законі низький рівень забезпечення прожиткового мінімуму. У 2005 р. допомога у зв'язку з вагітністю та пологами сягала лише 22,6% прожиткового мінімуму для працездатних осіб; допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку — 23,9% прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років; максимальний розмір допомоги на дітей одиноким матерям — 48,1% на дітей до 6 років та 49,1% — від 6 до 18 років (мінімальний — 9,6% та 9,8% відповідно).

Виняток становить одноразова допомога при народженні дитини: з 1 квітня 2005 р. її розмір складає 22,6 прожиткових мінімуми для дітей віком до 6 років. Слід зазначити, що, незважаючи на значний розмір цього виду допомоги, з моменту його введення серед сімей з дітьми майже не відбулося змін у рівні бідності. Це викликано, передусім, низькими показниками народжуваності, а відтак, і незначною часткою дітей віком до 1 року. Так, у 2004 р. вона становила лише 0,9% загальної чисельності населення.

Система адресної соціальної допомоги, яка почала діяти з 1999 р. у вигляді допомоги малозабезпеченим сім'ям, має за мету підтримку найбіднішого населення, а отже, і зниження масштабів крайньої бідності. Але ця допомога виявила досить низьку ефективність внаслідок цілого ряду причин:

- суттєвих недоліків методичного характеру;
- відсутності зв'язку між ситуацією з бідністю та системою допомоги малозабезпеченому населенню;
- наявності великих масштабів незареєстрованих доходів;
- недоліків в організації системи призначення допомоги та контролю за її наданням;
- практичної відсутності роботи з інформування населення щодо можливості отримання допомоги.

Головною метою адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям є зменшення масштабів бідності в країні та матеріальна підтримка найбіднішого населення, яке не в змозі задовольнити найнеобхідніші потреби. Проте, враховуючи низький рівень порогу надання допомоги (порівняно із прожитковим мінімумом або вартісним значенням межі бідності), на сьогодні вона, навіть теоретично, не може захистити одержувачів від бідності або підтягнути їх доходи, принаймні, до межі крайньої бідності.

Рівень забезпечення прожиткового мінімуму для надання адресної допомоги по малозабезпеченості (у 2004 р. на рівні 80 грн для працездатних осіб, 110 грн — для непрацездатних та 115 грн для інвалідів) є значно нижчим за національну межу бідності (271 грн на особу в місяць) і, навіть, крайньої бідності (217 грн). Підвищення межі доплати у квітні 2005 р. на 20—30% не виправляє ситуацію, оскільки воно поступалося темпам зростання основних мінімальних соціальних гарантій. В результаті поріг надання допомоги 2005 р. (100 грн для працездатних, 140 грн — для непрацездатних та 150 грн — для інвалідів) становив лише 36% розміру мінімальної заробітної плати та 30,1% мінімальної пенсії проти відповідно 38,0 та 51,1% у 2004 р.

Оцінка основних показників функціонування допомоги малозабезпеченим сім'ям за даними 2002—2005 рр. свідчить про низьку ефективність і дієвість адресної допомоги по малозабезпеченості, а також про значні помилки виключення та включення (рис. 11.15).

Надзвичайно низьким є показник охоплення допомогою по малозабезпеченості бідного населення — серед одержувачів цієї допомоги у 2005 р. лише 10% проживали за межею бідності. При цьому помилка включення становить 65,5%, причому за останні чотири роки (2002—2005) цей показник підвищився майже на 16 відсоткових пунктів, що свідчить про збільшення вірогідності отримання допомоги небідними сім'ями. Але на особливу увагу заслуговує надзвичайно високе значення показника помилки виключення — 74,3% населення, що за ознакою доходу має право на одержання доплати за цією допомогою, не одержує її з різних причин.

На населення першого дециля за сукупними еквівалентними витратами (найбідніші, з рівнем сукупних еквівалентних витрат нижче 193 грн на особу в місяць) припадає 65,4% всіх коштів, що направляються на адресну допомогу малозабезпеченим сім'ям (показник ефективності). Незважаючи на наявність тенденції до посилення адресації в останні роки (показник ефективності допомоги за 2002—2005 рр. зріс на 16 в.п.), це свідчить про досить низьку її ефективність з огляду на те, що дана допомога призначена для підтримки найбільш нужденного населення. Підвищення дієвості допомоги, тобто питомої ваги допомоги в бюджетах сімей-одержувачів — з 6,9% до 18,1% свідчить, з одного боку, про зростання рівня допомоги, а з іншого — про підвищення значимості соціальної виплати для реципієнтів.

Незважаючи на загалом низьку ефективність допомоги малозабезпеченим сім'ям, вона краще адресована бідному населенню, ніж субсидії на оплату житлово-комунальних послуг та палива. Програма надання населенню субсидій на відшкодування витрат на житлово-комунальні послуги та пали-

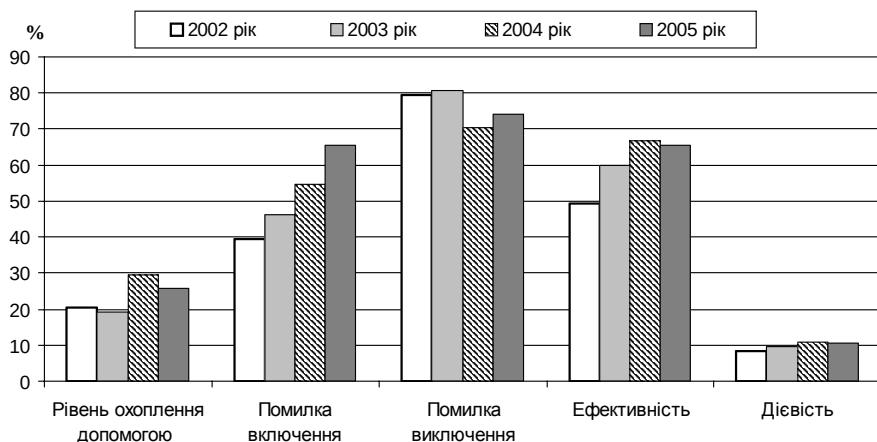

Рис. 11.15. Оцінка системи адресної соціальної допомоги, 2002—2005 рр.

во хоча і заснована на адресному принципі, спрямована не лише на бідне населення і не має на меті зменшення масштабів бідності. Введення її в дію було обумовлене необхідністю підтримки населення у період особливо гострої економічної кризи та як превентивний засіб для подолання росту заборгованості населення за житлово-комунальні послуги.

Якщо серед одержувачів допомоги по малозабезпеченості майже 53% складає бідне населення, а більше третини є злидненим, то серед одержувачів субсидій лише близько чверті є бідними за рівнем своїх доходів (витрат), в тому числі, злидненні — 12%. Питома вага небідного населення серед одержувачів субсидій становить 73,4% проти 72,9% по країні в цілому. Серед сільського населення, яке користується адресною допомогою по малозабезпеченості та субсидіями, ситуація практично така сама, як і по населенню країни в цілому. Хоча щодо субсидій, слід зазначити, що серед сільських жителів, які ними користуються, питома вага злидненого населення дещо вища, ніж у містах та в середньому по країні (майже 16%).

Таким чином, якщо допомога малозабезпеченим сім'ям у переважній більшості випадків потрапляє до бідного населення і її адресність посилюється протягом останніх років, то програма житлових субсидій сьогодні працює здебільшого не на бідне населення.

Проблема низької адресності допомоги малозабезпеченим сім'ям набуває особливої актуальності для сільської місцевості, оскільки право на цю допомогу визначається на основі задекларованих доходів. Отже, отримання соціальної допомоги нужденними домогосподарствами, які володіють земельними паями, але не мають доходу від них, стає надзвичайно важливою проблемою як щодо підтримки нужденних, так і стосовно дотримання принципу соціальної справедливості щодо реципієнтів допомоги.

Питання достовірної оцінки доходів від земельних ділянок набуває своєї актуальності поряд з іншими ще й у зв'язку із проблемою одержання соціальної допомоги та субсидій окремими категоріями населення. У даному разі йдеться про домогосподарства, які, маючи у власності земельні ділянки (паї), з різних причин не в змозі їх обробляти самостійно або здавати в оренду, що дало б можливість отримувати будь-який (грошовий чи негрошовий) дохід з них у тому чи іншому обсязі.

Діюча нині Методика обчислення сукупного доходу для призначення усіх видів соціальної допомоги передбачає обов'язкове врахування доходів від земельних ділянок, що є у власності сім'ї. Для визначення розміру доходу від земельної ділянки використовуються чинні нормативи доходів від земельних ділянок різного призначення. При цьому має значення лише розмір земельної ділянки, вид її використання та місцевість (регіон), але жодним чином не враховується факт використання або невикористання цієї землі сім'єю, що претендує на допомогу. Тому всі власники земельних ділянок, незалежно від того, чи користуються вони землею і який дохід з неї отримують, фактично зрівняні.

Враховуючи досить символічні тарифи плати за землею, що використовуються в Методиці, така ситуація загалом майже не впливає на визначення права на допомогу та її розмір для власників невеликих земельних ділянок. Проте для сім'ї, що має у володінні великі земельні ділянки і не має можливості отримувати з них будь-який дохід, додані таким чином (згідно з Методикою) до їх сукупного доходу віртуальні доходи можуть або позбавити права на допомогу взагалі, або значно занизити розмір останньої. За даними 2005 р., в цілому по країні 15,4% домогосподарств мали земельні паї площею 1 га та більше. У сільській місцевості питома вага таких домогосподарств була значно вищою і становила за той же рік 46,9%. При цьому зовсім не отримували доходів від землі протягом року 0,1% домогосподарств — власників великих земельних паїв в середньому по країні (трохи більше 2 тис. домогосподарств). Як свідчить аналіз, переважно у таку ситуацію потрапляють мешканці міст (малих міст).

Наприклад, згідно із діючою Методикою обчислення сукупного доходу для призначення усіх видів соціальної допомоги, якщо сім'я має у власності 10 га землі, отриманої внаслідок роздержавлення колективних сільськогосподарських підприємств, щомісячний дохід від землі становитиме в середньому 370 грн. У випадку, якщо ця сім'я (з різних причин) не обробляє цю землю і не здає в оренду, тобто не отримує з неї ніяких доходів, названа сума, автоматично додана до її сукупного місячного доходу, може позбавити названу сім'ю права на одержання допомоги по малозабезпеченості, або істотно занижує розміри останньої чи розміри субсидії. За такої ситуації звертання та процес оформлення державної допомоги чи субсидії у переважній більшості випадків є невинуватим та недоцільним. Проблема ускладнена серед іншого і тим, що на практиці претенденти на отримання соціальної допомоги характеризуються суттєвою неоднорідністю стосовно використання своїх земельних ділянок. Останнє є передумовою помітної диференціації сільського населення стосовно величини отриманих від земельних ділянок доходів.

Важливо зазначити, що нині переважна частина землі, що належить сільським мешканцям (74%), здається ними в оренду. Згідно з договором оренди, що укладається між орендарем та орендодавцем, селяни-орендодавці повинні отримувати від орендарів той чи інший обсяг орендної плати у грошовій чи натуральній формі. Обсяг орендної плати залежить від багатьох чинників, починаючи від кількісних та якісних характеристик земель і закінчуючи результатами фінансово-господарської діяльності орендарів. Нині законодавчо встановлено, що розмір орендної плати не може бути нижчим 1,5% вартості земельної ділянки, що здається в оренду. На практиці, це означає, що доходи від здачі в оренду селянами своїх земельних ділянок є надзвичайно низькими. За нашими розрахунками, середній обсяг орендної плати, отримуваної селянами від здачі власної землі в оренду, становив у 2005 р. 22 грн на місяць у розрахунку на одну особу. У такому разі, якщо сім'я є нужденною і справді потребує державної підтримки, навіть такий низький рівень орендної плати може перешкодити їй отримати ту чи іншу державну допомогу або субсидію, адже при визначенні права на допомогу (під час розрахунку її сукупного доходу) дохід від здачі землі в оренду буде враховано. За такої ситуації існуючий нині мізерний дохід від орендної плати жодною мірою не компенсуватиме сім'ї потенційно не отриманою нею державної допомоги чи субсидії.

Іншим прикладним аспектом названої проблеми є випадки, коли орендар з різних причин не сплачує орендної плати за користування орендованою ним землею, що для селян-орендодавців означає втрату ними певної частини їх сімейного бюджету. За нашими розрахунками, у 2005 р. питома вага селян-орендодавців, що не отримали належну їм орендну плату за здані в оренду земельні ділянки, становила 24,4%. У ситуації, коли такий орендодавець претендує на отримання того чи іншого виду соціальної допомоги, дохід від земельної ділянки у процесі визначення його права на допомогу також автоматично враховуватиметься при розрахунку його сукупного доходу. За такої ситуації сільська сім'я, не отримавши належної йому орендної плати, як і у попередньому випадку, має шанси втратити ще й соціальну допомогу, якщо її сукупний дохід (до якого включено і реально неотриману орендну плату) перевищить законодавчо встановлену для таких випадків величину.

Таким чином, остаточна неврегульованість земельних відносин, з одного боку, та недосконалість механізму розрахунку доходу від земельних ділянок, у тому числі і доходу від здачі її в оренду, при визначенні сукупного доходу сімей—претендентів на соціальну допомогу, з другого боку, призводить до поглиблення соціально-демографічних проблем в українському селі. Тому при оцінці доходів, отриманих від усіх видів земельних ділянок, необхідно більш диференційовано підходити до характеристики землі (з погляду на можливість її використання та очікувану дохідність), а також враховувати функціональну спроможність сім'ї (наявність в її складі працездатних осіб і тих, що втратили навіть залишкову працездатність).

Ще однією стороною проблеми розрахунку сукупного доходу сільських мешканців для отримання соціальної допомоги є недоврахування доходу від землі при визначенні права на допомогу.

На сучасному етапі реалізації соціальної політики держави та пошуку шляхів її вдосконалення пріоритетним завданням є підтримка нужденних верств населення. Аби визначити категорії населення з низьким рівнем доходів чи потенційних реципієнтів соціальної допомоги, необхідно дослідити структуру доходів кожного типу домогосподарства, джерела їх надходжень та вагомість кожного з них для кожної категорії населення. Основною проблемою оцінки доходів сім'ї, яка звернулась по соціальну допомогу, є виявлення тих складових доходу, які не можуть мати документального підтвердження і не можуть бути відповідним чином перевірені, наприклад, грошові та натуральні доходи від земельної ділянки; надходження від акцій, цінних паперів, банківських вкладів; добровільні аліменти та допомогу від родичів і знайомих в інших формах; доходи від продажу майна тощо. Так, оплата праці, пенсії та інші соціальні трансферти можуть бути оцінені прямим шляхом, тоді як решта загального доходу, що складає майже 27% в середньому на одну особу на місяць, не може бути виявлена напряму або підтверджена відповідними довідками чи перевітками, тому майже третя частина доходів населення може бути оцінена лише непрямим шляхом, із застосуванням спеціальних підходів.

Особливо гостро постає проблема визначення ролі доходу від землі в структурі сукупного доходу домогосподарства для мешканців українських сіл, де більше 30% всього населення, навіть за різними критеріями, є бідним. Крім того, 55% малозабезпеченого населення мешкає в селах, з них майже всі потенційні реципієнти допомоги мають земельні ділянки. Тому гостро постає проблема отримання соціальної допомоги тими, хто її насправді не потребує, тобто виникає помилка включення. Таким чином, ефективність охоплення допомогою найбільш нужденної частки населення залежить від правильності непрямой оцінки доходів від земельної ділянки (включає в себе грошовий та натуральний доходи).

Якщо по сукупності сімей, віднесених до малозабезпеченого населення на підставі розрахованого за Методикою сукупного доходу, порівняти структуру реального середньодушового доходу та змінної, розрахованої за Методикою, то ми отримаємо різні результати. У 2005 р. майже у 8 разів було зафіксовано перевищення по селу в цілому реального доходу від землі над нормативним, тоді як для України в цілому — 6 разів (табл. 11.8).

Структура доходу малозабезпеченого населення, що мешкає в сільській місцевості, суттєво відрізняється залежно від обраної змінної. Якщо в структурі доходу малозабезпечених селян за реальною змінною оплата праці посідає перше місце (44,8%) і лише дещо поступається середньому значенню по селу (проти 30,8%), а разом із соціальними трансфертами становить 59,9% (проти 34,1%), то в структурі доходу малозабезпечених за методикою спостерігається інша ситуація: на перший план виходять доходи від пенсій та інших соціальних трансфертів — 20,4%. Однак, слід зауважити, що дохід від продажу продуктів сільського господарства та від ОПГ разом в структурі доходів малозабезпеченого сільського населення складає 43,8%, тоді як серед населення з сукупним середньодушовим доходом менше 80 грн (110 — для дітей, 115 — для інвалідів) тільки 29%. Крім того, для малозабезпечених домогос-

Таблиця 11.8. Структура доходу малозабезпеченого сільського населення, виділеного за різними змінами, 2005 р., %

Статті доходу	Структура доходу, %	
	Населення з доходом за методикою менше порогу надання допомоги	Населення з сукупним середньодушовим доходом менше порогу надання допомоги
Оплата праці	18,2	44,8
Дохід від підприємницької діяльності	1,9	2,4
Доходи від операцій з нерухомості та цінними паперами, продажу власного майна	0,6	0,5
Доходи від продажу продуктів с/г	17,8	3,6
Пенсії та інші соціальні трансферти (допомоги, стипендії)	20,4	15,1
Грошова допомога від родичів та знайомих	9,2	1,9
Доходи від ОПГ (натуральні)	26,0	25,4
Субсидії	0,2	
Пільги	0,3	0,2
Інші доходи	5,1	6,0
Загальний дохід	100	100

подарств, що проживають у сільській місцевості, значну частку структури доходів складають грошові допомоги від родичів та знайомих — 9,2%, що є майже в 5 разів більше, ніж серед населення з сукупним середньодушовим доходом менше 80 грн (110 — для дітей, 115 — для інвалідів).

Дослідження підтверджує, що нормативні доходи від землі не відповідають доходу, який домогосподарства реально отримують зі своєї земельної ділянки. Якщо середньодушовий рівень доходів від землі в сільській місцевості, розрахований за нормативами, становив у 2005 р. лише 19,9 грн на місяць, то реальні середньодушові доходи від земельної ділянки в середньому по селу становили 156,7 грн на місяць, для України відповідно нормативи доходу від землі не перевищують 10,4 грн середньодушового доходу, тоді як реальні становлять 64,5 грн.

Протягом досліджуваного періоду спостерігається залежність між показником відповідності доходів від землі, розрахованих за методикою, до їх реальної величини, та певним типом домогосподарства. Так, у 2005 р. найбільше перевищення реальних доходів від землі над розрахованими за нормативами спостерігається по домогосподарствах, в яких проживають особи працездатного віку. Показник перевищення по таких домогосподарствах є помітно більшим за середнє для села значення. Натомість, в домогосподарствах, в яких не мешкають особи працездатного віку, показник перевищення реальних доходів від

землі над нормативними є нижчим і майже вдвічі поступається показнику по домогосподарствах, де є хоча б одна особа працездатного віку.

Таким чином, дохід від землі в структурі доходу сільських домогосподарств, природно, займає перше місце, однак його аналіз свідчить про значне перевищення реальних надходжень від землі над нормативними розрахунками, що особливо відчутне по домогосподарствах, в яких мешкають особи працездатного віку. Однак неможливість оцінити його прямим шляхом та складності з його обрахунками, що виникають при застосування спеціальних підходів, обумовлюють значну помилку включення при наданні соціальної допомоги потенційним реципієнтам.

Проведене дослідження особливостей функціонування соціальної допомоги на селі приводить до висновку, що недосконалість системи соціального захисту, її невідповідність новим соціально-економічним реаліям більшою мірою негативно позначається на становищі сільського населення. Значні масштаби сільської бідності і, відповідно, значна чисельність реципієнтів допомоги робить село надто залежним від дієвості і ефективності системи соціальної допомоги. Недосконала законодавча та організаційна система соціальної допомоги обтяжується проблемами методичного характеру при процедурі її призначення.

Особливо гостро сьогодні постає проблема адекватного врахування доходів від землі при визначенні права домогосподарства на адресну допомогу, оскільки «левова» частка сільських домогосподарств мають у володінні земельні паї великої площі. Недоврахування цих доходів збільшує вірогідність отримання допомоги небідним населенням, а врахування неіснуючих доходів від землі позбавляє права дійсно нужденних отримати допомогу від держави. В результаті, окрім неефективного функціонування системи допомоги, постає проблема порушення принципу соціальної справедливості щодо селян з боку держави.

Розділ 12

ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

12.1. Провідні соціально-економічні фактори, що визначають демографічні перспективи села

Імітаційне моделювання «механізму» формування демоекономічної ситуації на селі. Традиційний підхід до демографічного прогнозування базується на визначенні інерційних тенденцій зміни складу населення за статтю і віком шляхом так званого «пересування» статеві-вікових груп на відповідну кількість років вперед з урахуванням повікових коефіцієнтів дожиття (смертності), інтенсивності дітона-родження та механічного (міграційного) руху населення у повіковому розподілі.

Однак показники рівня (режиму) народжуваності, смертності й міграційного руху мають значно меншу інерційність, ніж структурні показники населення. Порівняно зі структурними вони є надто чутливими до зміни медико-соціальних і, особливо, економічних умов, — тим більше, чим довшим є період їхнього прогнозування.

Тому *середньо і довгострокові* (понад 20 років) передбачення режиму природного і механічного руху населення неможливі без врахування перспективної динаміки низки соціально-економічних показників, що характеризують, за визначенням В.С. Стещенко і В.П. Піскунова¹ *демоекономічну ситуацію* (обстановку). Узагальнюючі показники демоекономічної ситуації відбивають вплив основних соціально-економічних факторів демопроцесу. До них належать: рівень життя і добробуту, середньодушові доходи і витрати; рівень зайнятості і безробіття, ємність і диверсифікованість ринку праці; рівень освіти; якість життя: рівень соціального сервісу, забезпеченість і якість по-

¹ Демографическое развитие Украинской ССР: 1959—1970 гг. / В.С. Стещенко, Л.В. Чуйко, А.Ф. Загробская и др. — К., Наук. думка, 1977. — 221 с.; *Стещенко В., Піскунов В.* До питання про концепцію національної демополітики в Україні // Демографічні дослідження. Вип. 18. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1996. — С. 3—42; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Ін-т економіки; за ред. В. Стещенко. — К.: 2001. — 560 с.

слуг транспорту та зв'язку, забезпеченість і якість комунальних послуг, забезпеченість житлом і його якість, санітарний стан довкілля; рівень захворюваності; рівень злочинності; релігійність і моральність населення; рівень стабільності інститутів шлюбу та родини; характер репродуктивних і взагалі життєвих установок; деякі інші показники, на які, в свою чергу, потужно впливають макроекономічна динаміка та суспільно-політичні зміни.

Трактування демоекономічної ситуації як характеристики стану єдиного демовідтворювального процесу передбачає з'ясування «механізму» формування і підтримання її сталих особливостей. Функціональною основою таких «механізмів», з погляду О.У. Хомри, є демоекономічні цикли відтворення населення, а територіальною основою — реально існуючі автономні *демовідтворювально-територіальні комплекси* зі своєю структурою: зв'язками, центрами впливу, межами². Уявлення про реально існуючі демовідтворювально-територіальні комплекси підводить до логічного висновку про реальність існування *регіональних субнаселень*, у т.ч. в сільській місцевості³.

Дослідження «механізмів» вимагає адекватної ідентифікації та параметризації *демоекономічних і демосоціальних взаємодій*. На жаль, сучасний стан вивченості таких взаємодій не дає змоги формалізувати залежності між показниками відтворення населення і тими, що описують соціально-економічну ситуацію. Цю обставину намагаються обійти, задаючи межі варіації показників відтворення на перспективу. Рідше (бо таке важче обґрунтувати) задають кілька варіантів вірогідних трендів показників відтворення населення, відштовхуючись від можливих сценаріїв зміни демоекономічних і соціальних умов (отримуючи, відповідно, кілька варіантів прогнозу) в кожному конкретному випадку окремо на основі методології *стохастичного* (багатофакторного регресійного) *моделювання*.

Ми дотримуємося думки, що універсальний *демоекономічний «механізм»*, заданий відносно замкненою структурою демоекономічних, демосоціальних і соціально-економічних взаємодій, реально існує. Однак через варіативність (в різних умовах актуалізуються різні взаємодії) його складові важко визначити на недостатньому статистичному матеріалі.

Задля забезпечення зіставності результатів його дослідження слід здійснювати на єдиній методичній основі. Нею може бути *методологія імітаційного моделювання*⁴, яка орієнтована на обґрунтування у серії математичних (ма-

² Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / АН УССР. Ин-т экономики; Отв. ред. В.С. Стещенко. — К.: Наук. думка, 1990. — 176 с.

³ Стещенко В., Пискунов В. До питання про концепцію національної демополітики в Україні // Демографічні дослідження. Вип. 18. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1996. — С. 3—42.

⁴ Treyz, G.I., Rickman, D.S., Shao. G. The REMI Economic-Demographic Forecasting and Simulation Model // International Regional Science Review, Vol. 14, No. 3, 1992. — P. 221—253; Экологические системы, адаптивная оценка и управление / Ред. К.С. Холлинг. — М.: Мир, 1981. — 396 с.; Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. — К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. — 296 с.

шинних) експериментів *структурної*, а потім і *структурно-динамічної моделі* «механізму» внутрішньо- і зовнішньосистемних взаємодій задля передбачення системної динаміки (зміни параметрів певної системи з урахуванням зовнішніх впливів).

Повномасштабне імітаційне моделювання передбачає опис такого «механізму» на рівні детермінованих кількісних співвідношень (рівнянь) системної динаміки, зазвичай системи лінійних диференційних рівнянь⁵. Зрозуміло, що створення та відпрацювання моделі, яка на кількісному рівні імітує системну динаміку, вимагає багаторічних зусиль багатьох дослідників, значних витрат, складної організації. Наприклад для розробки і підтримки економіко-демографічної імітаційної моделі REMI, що функціонує в США з середини 1980-х років, створено спеціальний інститут⁶.

В Україні на дослідження демоекономічного «механізму» відтворення сільського населення можуть бути виділені незрівнянно менші ресурси. Водночас діюча у нас система загальнодержавної і відомчої статистики контролює значне коло демографічних, медичних, соціально-економічних і екологічних показників по територіях — районах, містах, областях. Незважаючи на недостатньо повне охоплення різнобічних аспектів ситуації (особливо соціальної і екологічної), ці статистичні звіти дають можливість здійснювати спостереження за розвитком медико-демографічної ситуації в регіонах України.

Нам вдалося накопичити статистичну базу для моделювання лише починаючи з 1990 р. Оптимізація моделі стосувалася: по-перше, відпрацювання форми регресійних рівнянь (лінійних, логарифмічних, інших); по-друге, їхньої структури (набору змінних) в рамках конкретної форми; по-третє, введення, в разі необхідності для поліпшення прогностичної здатності, ступеневої нелінійності щодо окремих змінних в окремих лінійних рівняннях. Щоб збільшити статистичну базу для побудови рівнянь було застосовано *територіально-часовий підхід* до розрахунку їхніх коефіцієнтів, тобто враховано варіацію даних і в часі (по роках), і в просторі (по регіонах) одночасно⁷. Це у 26 разів збільшило вибірку й уможливило прогнозування на 20—25 років.

⁵ Экологические системы, адаптивная оценка и управление / Ред. К.С. Холинг. — М.: Мир, 1981. — 396 с.

⁶ Treyz, G.I., Rickman, D.S., Shao. G. The REMI Economic-Demographic Forecasting and Simulation Model // International Regional Science Review, Vol. 14, No. 3, 1992. — P. 221—253.

⁷ Кодацький М.Б., Кузьмін А.В., Рогожин О.Г. Структурно-динамічне моделювання регіональних ресурсних проблем // Довкілля і ресурси: наукові проблеми, — К., Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів, 1999. — С. 101—110; Рогожин О.Г., Кузьмін А.В., Кодацький М.Б., Петроченко О.Ю. Деякі підходи до імітаційного моделювання змін медико-демографічної ситуації в Україні під впливом соціально-економічних і екологічних факторів // Екологія і ресурси: Зб. праць Укр. ін-ту дослідж. навколиш. середовища і ресурсів. — К.: АВС, 2001. — С. 149—160; Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. — К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. — 296 с.

Розрахунки показали, що в рамках такого підходу найкращу прогностичну здатність має стандартна форма адитивних лінійних регресійних рівнянь, які й використані для аналізу взаємодій у складі демо економічного «механізму» відтворення сільського населення України.

«Стартова» структурна модель враховує взаємодію 30 змінних, які відображають медико-демографічну ситуацію на селі: власне демографічні, медико-демографічні параметри, соціально-економічні фактори, що безпосередньо впливають на ситуацію, а також соціально-економічні і екологічні фактори, що впливають на ситуацію опосередковано (шляхом взаємодії з безпосередньо впливаючими факторами), табл. 12.1. Ці системні змінні поділяються на два класи: клас ендегенних та клас екзогенних змінних (змінні №№ 1—17, 19—21, 30 та 18, 22—29, відповідно). Динаміка кожної ендегенної змінної за 1990—2004 рр. описується лінійним регресійним рівнянням (всього 21 рівняння).

Узагальнюючі індекси Izb , Izd , Ilr , Ish , Isu , Ies , Em , Urb , Rss , Rr , Ins , Mm штучно сконструйовані з первинних показників, контрольованих державною і відомчою статистикою, внаслідок: по-перше, відсутності визнаних узагальнюючих показників за багатьма параметрами; по-друге, відсутності ретроспективних (глибше 1996 р.) даних для розрахунку традиційних форм соціально-економічних показників. Динаміка показника інтенсивності впливу демографічних катастроф (A) моделюється за емпірично добраною формулою⁸.

З відкиданням найбільш статистично недостовірних взаємодій з системи випало рівняння динаміки індексу здоров'я дітей (Izd). Неможливість поліпшити прогностичну здатність змусило також відкинути рівняння динаміки індексу сприятливості екологічної ситуації (Ies). В результаті склалася така «кінцева» система з 19 лінійних рівнянь, де: C_n — коефіцієнти при змінних та вільний член рівняння, $t-n$ — лаг затримки реакції, *років*.

1. $Izb^t = C_1 Ish_{(t-3)} + C_2 Dw_{(t-1)} + C_3 Rss_{(t-1)} + C_4 Ilr_{(t-1)} + C_5.$
2. $m_o^t = C_1 Is_{(t-1)} + C_2 Ilr_{(t-1)} + C_3 ro_{(t-3)} + C_4 Izb + C_5.$
3. $F_o^t = C_1 sh_{(t-5)} + C_2 Ms_{(t-1)} + C_3 b_{-(t-5)} + C_4 Ilr_{(t-1)} + C_5.$
4. $R_o = C_1 F_o + C_2 m_o + C_3.$
5. $sh^t = C_1 Is_{(t-1)} + C_2 ro_{(t-5)} + C_3 Ish + C_4 Ms_{(t-3)} + C_5.$
6. $Ms = C_1 Ilr_{(t-1)} + C_2 IvI_{(t-3)} + C_3.$
7. $Mr = C_1 Ie_{(t-3)} + C_2 Isu_{(t-8)} + C_3 Ms + C_4.$
8. $Is = C_1 A + C_2 ro_{(t-3)} + C_3 pr_{(t-3)} + C_4.$
9. $pr^t = C_1 Ms + C_2 R_o_{(t-3)} + C_3.$

⁸ Алгоритми та вхідні показники для розрахунку значень змінних докладно описані в публікації: *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. — К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. — 296 с.

Таблиця 12.1. Змінні, враховані в структурі моделі

	Параметри (змістовні блоки) моделі	Системні змінні	Індек- сація змінних
1	2	3	4
1	Фізичне здоров'я дорослих	Індекс фізичного і психічного здоров'я дорослих і підлітків	<i>Izb</i>
2	Здоров'я дітей	Індекс фізичного здоров'я дітей (0—14 років)	<i>Izd</i>
3	Смертність	Стандартизований коефіцієнт смертності (на 1000 населення)	<i>mo</i>
4	Народжуваність	Сумарний коефіцієнт народжуваності	<i>Fo</i>
5	Природний приріст	Нетто коефіцієнт природного приросту (жіночого покоління)	<i>Ro</i>
6	Шлюбність	Загальний коефіцієнт шлюбності (на 1000 населення)	<i>sh</i>
7	Міграційний рух населення	Загальний коефіцієнт міграційного приросту (на 1000 населення)	<i>Ms</i>
8		Загальний коефіцієнт міграційної рухливості (на 1000 населення)	<i>Mr</i>
9	Вікова структура населення	Індекс вікової структури (коефіцієнт прогресивності вікової структури до коефіцієнту демографічного навантаження)	<i>Is</i>
10	Загальний приріст населення	Коефіцієнт загального приросту постійного населення (на 1000 населення)	<i>pr</i>
11	Репродуктивна поведінка	Коефіцієнт відкладеної народжуваності (від рівня репродуктивних настанов)	<i>b₋</i>
12	Стабільність шлюбу	Загальний коефіцієнт розлучуваності (на 1000 населення)	<i>ro</i>
13	Рівень життя	Індекс рівня життя	<i>Ilr</i>
14	Спосіб життя	Рівень зайнятості селян у присадибному і фермерському господарстві	<i>Ivl</i>
15	Культурно-освітній рівень	Частка дорослих з вищою освітою (коефіцієнт)	<i>Ie</i>
16	Духовне здоров'я	Індекс духовного здоров'я	<i>Ish</i>
17	Соціальні цінності і норми	Індекс ступеня «пострадянської» орієнтації	<i>Isu</i>
18	Репродуктивні установки	Середня бажана кількість дітей у середньої сільської жінки в репродуктивному віці (15—49 р.)	<i>ru</i>
19	Екологічна ситуація	Індекс сприятливості екологічної ситуації	<i>Ies</i>
20	Економічна ситуація	Середньодушовий рівень валової продукції сільського господарства за рік (тис. грн / чол.)	<i>Sec</i>

Розділ 12. Перспективи соціально-демографічного розвитку українського села

Кінцевина табл. 12.1

	Параметри (змістовні блоки) моделі	Системні змінні	Індек- сація змінних
1	2	3	4
21	Рівень зайнятості	Індекс зайнятості у суспільному господарстві	Em
22	Рівень урбанізації	Індекс урбанізації	Urb
23	Забезпечення житлом	Середньодушовий рівень введення житла на селі	Dw
24	Рівень соціального сервісу	Індекс рівня соціального сервісу	Rss
25	Соціальне нездоров'я	Загальний рівень злочинності (на 100000 населення)	zl
26	Рівень релігійності	Індекс релігійності	Rr
27	Національні і соціально-культурні стереотипи	Індекс інтенсивності виявлення національних і соціально-культурних стереотипів	Ins
28	Вплив «mass media»	Індекс інтенсивності впливу «mass media»	Mm
29	Вплив демографічних катастроф	Індекс середньорічної інтенсивності впливу демографічних катастроф першої половини XX ст.	A
30	Рівень продуктивності присадибного господарства	Середній рівень продуктивності особистого присадибного господарства (ОПГ) на селі (тис. грн. / га)	Par

$$10. b^t = C_1 ro_{(t-5)} + C_2 Ilr + C_3 ru + C_4.$$

$$11. ro^t = C_1 Ish + C_2 Ilr_{(t-3)} + C_3 Isu_{(t-10)} + C_4 Izb_{(t-1)} + C_5 Ivl_{(t-3)} + C_6.$$

$$12. Ivl^t = C_1 Em_{(t-1)} + C_2 Par + C_3 Ilr_{(t-8)} + C_4 Urb_{(t-8)} + C_5 zl_{(t-3)} + C_6.$$

$$13. Ie^t = C_1 Rss_{(t-8)} + C_2 Isu_{(t-8)} + C_3.$$

$$14. Ish^t = C_1 Isu_{(t-3)} + C_2 zl_{(t-1)} + C_3 Rr_{(t-3)} + C_4 Mm_{(t-3)} + C_5 Mr_{(t-1)} + C_6.$$

$$15. Isu^t = C_1 Ilr + C_2 Ins_{(t-3)} + C_3 Mm_{(t-3)} + C_4.$$

$$16. Ilr^t = C_1 Sec_{(t-3)} + C_2 Em + C_3 Ivl_{(t-3)} + C_4 Par_{(t-1)} + C_5.$$

$$17. Em^t = C_1 Sec_{(t-1)} + C_2 Izb_{(t-1)} + C_3 Par + C_4 Ie_{(t-5)} + C_5 Urb_{(t-3)} + C_6.$$

$$18. Sec^t = C_1 Is_{(t-1)} + C_2 Urb_{(t-5)} + C_3 zl_{(t-1)} + C_4 pr_{(t-3)} + C_5.$$

$$19. Par^t = C_1 Izb_{(t-1)} + C_2 Sec_{(t-1)} + C_3 Urb_{(t-3)} + C_4 Ins_{(t-5)} + C_5.$$

Структура взаємодій та основні демоекономічні фактори. Наведена структурна модель описує 119 взаємодій 28 змінних (68 в рівняннях та 51 між рівняннями). Вона враховує 285 циклів зворотного зв'язку. У тому числі: 1 — двокомпонентний, 2 — трикомпонентні, 5 — чотирикомпонентних, 13 — п'ятикомпонентних, 24 — шестикомпонентних, 264 (93%) — 7–15-ти компонентних. Найбільше (18%) дев'ятикомпонентних циклів. Тобто, незважаючи на лінійну форму рівнянь, модель явно враховує дію самоорганізаційних механізмів їхньої саморегуляції, частково відображаючи їхню нелінійність.

Циклів, складених тільки з демографічних змінних, лише 2. Вони замикаються на «народжуваність» і «смертність». Всі інші цикли — соціально-демоекономічні, що належать до 4 типів ланцюжків впливу факторів:

1) «фізичного і психічного здоров'я батьків» через смертність, розлучуваність, зайнятість, спосіб життя, «рівень життя» та «духовне здоров'я» (30 3—11-ти компонентних циклів).

2) «економічна ситуація» через «рівень життя» і демографічні показники (48 4—12-ти компонентних циклів);

3) «економічна ситуація» через «рівень зайнятості», спосіб життя і демографічні показники (62 5—14-ти компонентних циклів);

4) «економічна ситуація» через «рівень розвитку присадибного господарства», спосіб життя, «рівень життя», рівень зайнятості і демографічні показники (172 5—15-ти компонентних циклів).

Чим менше компонентів у циклі зворотного зв'язку, тим більш швидкий (і потужніший) управлінський (регулюючий) вплив він справляє. Зафіксована тісна взаємодія рівня і способу життя населення (двокомпонентний цикл). До найбільш швидкодіючих циклів моделі (три- і чотирикомпонентні) належать шість демоекономічних: «рівень фізичного здоров'я дорослих — рівень зайнятості — рівень життя» та «рівень фізичного здоров'я дорослих — рівень продуктивності присадибного господарства — рівень життя населення» (трикомпонентні); «економічна ситуація — рівень життя — міграційний приріст — загальний приріст населення», «економічна ситуація — рівень життя — стабільність шлюбу (розлучуваність) — статеві-віковий склад населення», «рівень фізичного здоров'я дорослих — рівень зайнятості — спосіб життя — рівень життя населення», «рівень фізичного здоров'я дорослих — рівень продуктивності присадибного господарства — спосіб життя — рівень життя населення» (чотирикомпонентні); а також один з суто демографічних («смертність — природний приріст — загальний приріст — статеві-віковий склад населення»). Інший демографічний цикл є п'ятикомпонентним («народжуваність — природний приріст — загальний приріст — статеві-віковий склад — шлюбність населення»).

Тобто найвагоміший і найшвидший (реакція до 5 років) вплив на демографічну ситуацію в українському селі справляють 4 демоекономічні фактори (*економічна ситуація, рівень життя, рівень зайнятості, рівень продуктивності присадибного господарства*) та один медико-соціальний — *рівень фізичного і психічного здоров'я дорослих і підлітків (Sec, Ilr, Em, Par та Izb)*.

Найбільш статистично значущими демографічними показниками, як і слід було чекати, виявилися: *природний приріст, загальний приріст, статеві-віковий*

склад населення, міграційний приріст, стабільність шлюбу, народжуваність, смертність (R_o , pr , Is , Ms , ro , F_o , m_o), а також шлюбність і репродуктивна поведінка (sh , b_-). Причому саме зміни репродуктивної поведінки (вимірної коефіцієнтом відкладеної народжуваності) критично впливають на зміни народжуваності, природного, а також загального приросту сільського населення.

Демографічні параметри взаємодіють у структурі моделі переважно одно-канально (послідовно-ієрархічно). Багатоканально (паралельно) взаємодіють: статеві-віковий склад і міграційний приріст (по 3 канали впливу), загальний приріст населення та вплив демографічних катастроф (по 2 канали). Більшість соціально-демографічних параметрів впливають багатоканально, особливо: стабільність шлюбу і рівень фізичного здоров'я дорослих (по 4 канали), рівень соціального нездоров'я і рівень моральності — духовного здоров'я (по 3 канали впливу). Майже всі власне демоекономічні параметри впливають багатоканально (переважно по 2—3 канали впливу). Лідерами багатоканального впливу демоекономічних параметрів є: рівень життя населення (8 каналів), рівень урбанізації та соціальні цінності і норми — ступінь «пострадянської» орієнтації (по 4 канали).

Найбільш лабільними, чутливими до зміни сценаріїв впливу на ситуацію (до змін демоекономічної ситуації), цілком передбачувано виявилися безпосередньо залежні від індивідуальних рішень показники демографічної поведінки і способу життя населення, описані коефіцієнтом відкладеної народжуваності (b_-) й рівнем зайнятості селян у присадибному і фермерському господарстві (Ivl), а також соціальні цінності і норми (Isu) в період ринкової трансформації суспільних відносин, що почався наприкінці 1980-х й досі триває. З цієї ж причини чутливими до змін ситуації є показники народжуваності, природного, механічного і загального приросту, міграційної рухливості населення (F_o , R_o , Ms , pr , Mr), а також стану фізичного здоров'я дорослих (Izb).

Значно менш чутливими до змін демоекономічної ситуації виявилися показники статеві-вікового складу населення, стабільності шлюбу та рівня духовного здоров'я (Is , ro , Ish). Ще більш інерційними — смертність, шлюбність, та культурно-освітній рівень населення (m_o , sh , Ie). Підвищена інерційність цих показників цілком природна. Однак несподівано слабка залежність динаміки стандартизованого (за європейським стандартом вікової структури) показника смертності від змін демоекономічної ситуації, що спостерігається як в Україні, так і в інших країнах СНД, потребує спеціального обговорення.

Російські соціологи здійснили кілька досліджень з метою вивчення причин надсмертності населення в працездатному віці, особливо чоловіків (порівняно з ситуацією в розвинутих країнах світу). З'ясувалося, що самі лише демоекономічні фактори, такі як погіршення рівня життя (бідність), розвал системи безоплатного медичного обслуговування, зниження рівня соціального сервісу не можуть пояснити наявну тенденцію.

Провідною причиною «надсмертності» виявився *соціокультурний фактор* (суспільний стереотип безвідповідальності щодо збереження здоров'я поведінки), а основним фактором її зростання в пострадянський період — *соціально-*

психологічна дезадаптація внаслідок невідповідності традиційної ціннісно-нормативної системи більшості громадян новим цінностям та моделям поведінки, які диктує ринкова трансформація. Як наслідок, більшість населення використовує докапіталістичні адаптаційні стратегії, які здатні забезпечити лише мінімальні умови для біологічного виживання (присадибне господарювання і базарювання, трудова маятникова міграція тощо). Відсутність чіткої есхатологічної ідеї (віри, яка б компенсувала життєві розчарування) послаблює мотивацію до продовження життя за відсутності очевидних перспектив розвитку індивіда. Безцільність існування обумовлює дуже низьку ціну життя і призводить до відсутності підсвідомого бажання його продовжувати⁹.

12.2. Вірогідні варіанти соціально-демографічного розвитку українського села у середньостроковій перспективі (за різними методами оцінок)

Середньостроковий демографічний прогноз чисельності та статеві-вікового складу населення сільської місцевості України (до 2025 р.) виконаний як на основі імітаційної моделі з системи лінійних рівнянь із урахуванням вірогідних змін у соціально-економічній та медико-демографічній ситуації в українському селі, так і традиційним методом (пересування вікових груп на основі сценарних гіпотез народжуваності, смертності та міграцій).

Прогноз за методом імітаційного моделювання. Очікувати поліпшення показників відтворення сільського населення припустимо лише за умов швидкого підвищення рівня життя (зі збереженням в наступному його позитивної динаміки), тобто доходів населення, залежних від рівня зарплат, пенсій і соціальних виплат, відповідно до рівня і структури зайнятості на селі. Обмеження на приріст доходів накладають стан сільської (аграрної) та національної економіки взагалі.

Одночасне значне збільшення соціальних виплат в рамках активної демографічної політики на тлі позитивної динаміки доходів сільського населення з інших джерел здатне збільшити народжуваність у короткостроковій економічній перспективі (до 5 років) через масову реалізацію відкладених народжень. Величина приросту народжень на цій основі обмежена рівнем панівних репродуктивних установок (2,2—2,3 дитини на сільську жінку репродуктивного віку¹⁰), а тривалість приросту — кількома роками. Однак такий розвиток подій не зможе суттєво вплинути на зниження смертності та збільшення очікуваної тривалості життя (особливо чоловічого населення у працездатному віці).

Для закріплення позитивних змін народжуваності у середньостроковій економічній перспективі (до 10 років) та істотного збільшення очікуваної тривалості життя необхідно більш значне і більш ніж 5-річне зростання до-

⁹ Гавров С.Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. — М.: Эдиториал УРСС, 2004. — 352 с.

¹⁰ Сім'я в умовах становлення незалежної України, 1991—2003 рр.: Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року / Ред.: В.І. Довженко, Д.М. Ноур, О.О. Яременко. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — 254 с.

ходів сільського населення, яке забезпечило б йому можливість оплатити поліпшення якості життя — тобто рівня соціального сервісу, житлових та інших життєвих умов. Цього можливо досягти: активізацією соціальної політики на селі (збільшення державних інвестицій у соціальну, транспортну та комунальну інфраструктуру села); відпрацюванням системи фінансової підтримки аграрних товаровиробників з боку держави (часткова компенсація диспаритету цін, страхування ризиків і т. ін.); запровадженням пільгового режиму інвестування у сільській місцевості (у т. ч. агропромислових та інших не сільськогосподарських підприємств); зміною акцентів політики зайнятості на селі на найбільш прибуткові (несільськогосподарські) сфери зайнятості.

Стійке поліпшення демографічної ситуації на селі може бути забезпечено у довгостроковій економічній (близько 20 років) — середньостроковій демографічній перспективі (25—30 років, тобто за час, потрібний для репродукування нового покоління) завдяки стійкому поліпшенню ситуації в національній економіці загалом, її структурному реформуванню відповідно до вірно визначених пріоритетів розвитку та ефективної стратегії їхньої реалізації у складі державної економічної і соціальної політики.

На жаль, в імітаційній моделі «механізму» відтворення сільського населення такі важливі демо економічні параметри, як: структура зайнятості, рівень несільськогосподарської зайнятості сільського населення, у т.ч. за межами села, окремо сезонної (включно з трудовою міграцією гастарбайтерів); рівень доходів сільського населення, отриманих поза аграрним сектором економіки (у т.ч. за місцем проживання); рівень інвестицій у соціальну і виробничу сферу села (у т.ч. у аграрний, агропромисловий та інші сектори) безпосередньо не враховані внаслідок відсутності таких статистичних даних за весь період спостереження і по всіх регіонах України.

Ці недоліки частково усунуто через оцінку динаміки зазначених параметрів у «нормативних» сценаріях розвитку демо економічної ситуації в Україні. Зміни у рівні й структурі доходів враховані відповідними змінами індексу рівня життя та економічної ситуації (стану аграрного сектору), а зміни у рівні та структурі зайнятості — змінами індексу зайнятості залежно від можливих варіантів реформування аграрної економіки. Прогнозований стан аграрної економіки в обох нормативних сценаріях поставлено в залежність від одного з можливих варіантів довгострокової макроекономічної динаміки (можливі економічні кризи у 2008—2009 та 2013—2014 рр.^{11, 12}).

Крім того, здійснено розрахунки за «стабілізаційним» і «екстраполяційним» сценаріями. «Стабілізаційний» сценарій фіксує значення екзогенних змінних (*ru, Urb, Dw, Rss, zl, Rr, Ins, Mm*) на рівні 2006 р., «екстраполяційний» —

¹¹ Прогноз ІЕЭ (23). Украина будет вынуждена усиливать административные рычаги управления экономикой / Макаренко И.П., Кузьменко В.П., 2005. — <http://iee.org.ua/ru/detailed/prognoz/225>

¹² Прогноз ІЕЭ #3 (59). Экономическая динамика в Украине на 2007 год / Макаренко И.П., 2007. — <http://iee.org.ua/ru/detailed/prognoz/749>

екстрапольне значення цих змінних методом авторегресії. В усіх сценаріях, крім «стабілізаційного», значення трьох екзогенних змінних (*ru*, *rr*, *zl*) були зафіксовані на рівні 2006 р. (їх екстраполяція давала невірогідні результати), а значення трьох найінерційніших екзогенних змінних (*Urb*, *Mm*, *Ins*) — екстрапольовані методом автокореляції.

В «нормативних» сценаріях динаміка індексів рівня життя (*Ilr*), зайнятості (*Em*), питомої валової продукції сільського господарства (*Sec*) та продуктивності присадибних господарств (*Par*) задані на основі експертної оцінки (так само, як і динаміка екзогенних змінних *Rss* — індекс рівня соціального сервісу та *Dw* — рівень введення житла). «Нормативні» сценарії виходять з припущення про виведення аграрного сектору України з затяжної кризи (підвищення продуктивності, прибутковості, рентабельності, а на цій основі — рівня життя сільського населення) на основі реалізації соціально ефективних схем його реформування. Водночас вони передбачають, що активізація інноваційних процесів і стійке зростання економіки та аграрного сектора на цій основі розпочнеться в Україні не раніше 2015 р.

Перший нормативний сценарій («фермерський») виходить з припущення про аграрне реформування переважно у формі поступового створення великої маси фермерських господарств з обмеженим розміром землекористування (до 1000—1500 га), а також дрібних селянських господарств (до 10 га), водночас зменшення кількості «наддрібних» присадибних господарств населення. Це сценарій соціально гармонізованої трансформації аграрного сектора. Він передбачає збереження значної зайнятості в сільському господарстві і менші темпи скорочення сільського населення. Ключовим параметром управлінського впливу тут є *рівень зайнятості*, від якого найбільше залежить рівень доходів (зарплат, пенсій) і, відповідно, рівень життя селян. Другий нормативний сценарій («агробізнесовий») виходить з припущення про аграрне реформування переважно у формі великого агробізнесу з необмеженим розміром землекористування (близько 5000 га) та збереження більшої кількості присадибних господарств (зادля виживання маси безробітних). Це сценарій менш соціально сприятливої трансформації аграрного сектора задля максимізації його продуктивності. Він передбачає більші темпи вивільнення робочої сили, скорочення населення та деградацію мережі сільського розселення.

Водночас рівень життя сільського населення України більшою мірою залежить від суми доходів аграрного сектора (економічної ситуації), ніж від рівня зайнятості в ньому (зайнятість в аграрному секторі скорочується об'єктивно — це світова тенденція). Збільшується вплив на зайнятість прихованих від статистичного обліку трудових маятникових і сезонних міграцій за межі села. Рівень смертності селян безпосередньо визначається рівнем їх фізичного і психічного здоров'я, яке, в свою чергу, суттєво залежить від рівня інвестицій в аграрний сектор (впливає на рівень життя) та соціальну сферу села (впливає на рівень соціального сервісу).

Оскільки «вибухоподібного» зростання інвестицій в аграрний сектор і соціальну сферу українського села в найближчі роки не очікується, більш вірогідними є консервативні («стабілізаційний» або «екстраполяційний») сценарії

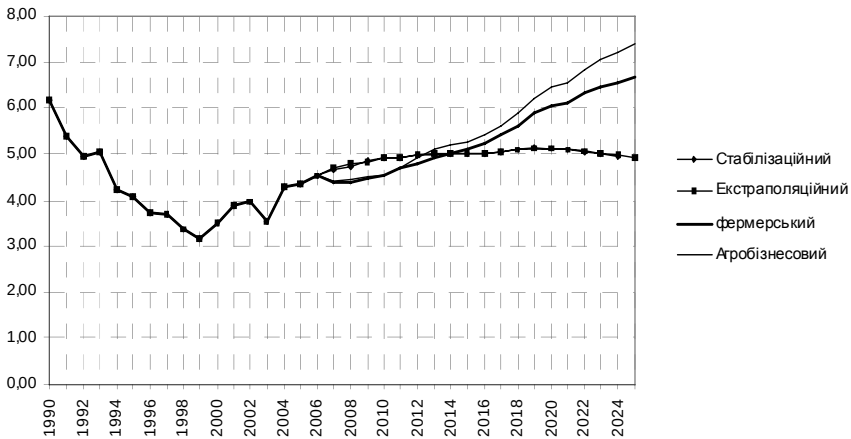

Рис. 12.1. Фактичні зміни за 1990—2006 рр. і гіпотетичні тренди рівня продуктивності аграрного сектора України до 2025 р. (тис. грн/чол. валової продукції сільського господарства у порівняльних цінах на одиницю сільського населення, Sec) за різними прогнозними сценаріями

розвитку демоекономічної ситуації в сільській місцевості України, принаймні до 2015 р.

В даній роботі представлені перспективи за різних можливих умов розвитку економіки: як при збереженні сучасного «наддрібного» сільськогосподарського виробництва, так і за умов зростання інвестицій у аграрний сектор і соціальну сферу (табл. 12.2). Низький рівень розвитку соціальної інфраструктури сприяє втраті найбільш активної та працездатної частини мешканців села. У свою чергу, це призводить до знелюднення та поступової деградації мережі сільського розселення.

Хоча в українських селах іще подекуди зберігаються традиції багатодітності, демографічний потенціал значною мірою втрачається через «вимивання» мешканців унаслідок міграцій та надзвичайно високу смертність у працездатному віці. «Стара» вікова структура населення сільської місцевості, на жаль, не дає підстав очікувати зростання чи хоча би стабілізації людності не лише у середньостроковій, а навіть у досить віддаленій перспективі.

Прогноз за методом пересування вікових груп. Прогноз народжуваності. Сільське населення в Україні традиційно вирізняється порівняно високою народжуваністю. Зокрема, сумарний показник народжуваності навіть у 2001—2002 рр. не спускався нижче 1,4. У той самий час (в 2001 р.) в міських поселеннях сумарний показник народжуваності знизився до безпрецедентно низького рівня — нижче 1,0 (рис. 12.2).

Підтриманню відносно високого порівняно з міським населенням рівня народжуваності сприяють різні чинники. До них належать:

- традиції багатодітності, не втрачені у сільській місцевості багатьох регіонів;

Таблиця 12.2. Гіпотетичні показники стану демографічної ситуації в сільській місцевості України до 2025 р.

(розрахунок на основі експериментів з імітаційною моделлю соціально-економічного механізму)

№ зп	Чисельність сільського населення, млн чол.			Показник сумарної народжуваності (F_0)		
	На 1.01.	Сценарії розвитку подій		Рік	Сценарії розвитку подій	
		«Стабілізаційний» і «екстраполяційний»	Нормативні («фермерський» та «агробізнесовий»)		«Стабілізаційний» і «екстраполяційний»	Нормативні («фермерський» та «агробізнесовий»)
1	2007 (фактичне)	14,94		2006 (фактичне)	1,59	
2	2011	14,1	14,2	2010	1,44	1,5
3	2016	13,4	13,5	2015	1,51—1,59	1,82
4	2021	12,7—12,8	12,9	2020	1,64—1,71	1,98—1,95
5	2026	12,3	12,6—12,5	2025	1,71—1,73	2,1—2,0
№ зп	Стандартизований коефіцієнт смертності на 1000 населення (m_0)			Загальний коефіцієнт міграційного приросту на 1000 населення		
	Рік	Сценарії розвитку подій		Рік	Сценарії розвитку подій	
		«Стабілізаційний» і «екстраполяційний»	Нормативні («фермерський» та «агробізнесовий»)		«Стабілізаційний» і «екстраполяційний»	Нормативні («фермерський» та «агробізнесовий»)
1	2006 (фактичне)	14,21		2006 (фактичне)	-2,27	
2	2010	14,8	14,3	2010	-2,1	-0,8
3	2015	14,5	14,0	2015	-0,7	-0,3— -0,4
4	2020	14,5	13,8—13,9	2020	-0,6— -1,2	+0,4— +0,2
5	2025	14,4	13,1—13,3	2025	-0,4— -1,2	+1,8— +1,0

- широко розповсюджена зайнятість (зокрема жінок) у особистому селянському домашньому господарстві;
- у середньому нижчий рівень освіти;
- порівняно сильний вплив релігійних авторитетів, зокрема католицького та протестантського спрямування.

В той же час розповсюдженість безробіття та низький рівень доходів сільських мешканців сприяють поширенню бідності у сім'ях із дітьми. Це, у свою чергу, негативно впливає на дітородну активність у сільській місцевості. Порівняння динаміки сумарного показника народжуваності сільських і міських жінок в 2002—2004 рр. показує дуже повільне зростання серед селянок і прискорене — у городянок (рис. 12.2).

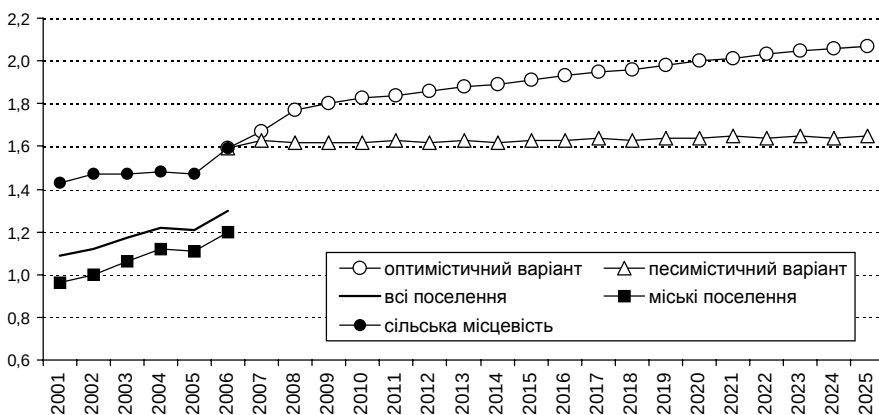

Рис. 12.2. Сумарний показник народжуваності 2001—2025 рр.
(2001—2006 — фактичні дані)

Незначне падіння сумарної народжуваності в 2005 р. можна пов'язати з очікуванням введення в дію Закону про одноразову допомогу при народженні дитини (що відбулося з 1 квітня 2005 р.).

У 2006 р. підвищення народжуваності тривало. При цьому слід звернути особливу увагу на зростання темпів народжуваності саме в сільській місцевості. Якщо в містах України сумарний показник виріс на 7,3%, то в селі — на 8,3%. Сумарний показник народжуваності в сільській місцевості зріс до 1,58. Цей факт є непрямым свідченням того, що внаслідок низької частки грошових доходів у сукупних доходах сільських мешканців стимулюючий ефект грошової допомоги є сильнішим. У містах тимчасова вигода від отримання допомоги є не такою привабливою, особливо з огляду на майбутні доходи від підвищення кваліфікації, кар'єрного зростання жінки.

Наведені особливості тенденцій народжуваності є надзвичайно важливими для оцінки її вірогідної динаміки в короткостроковій перспективі. Зокрема, неодноразові заяви політиків та керівництва країни про необхідність диференціації грошової допомоги для дитини за чергою її народження можуть

призвести до відкладання народження дітей другої черговості. Проведення цієї аналогії дає змогу більш точно оцінити сумарний показник на 2007 та 2008 рр., а також уточнити повіковий профіль народжуваності.

Оптимістичний варіант. З огляду на вказані умови і чинники, з достатньою упевненістю можна стверджувати, що сумарний показник народжуваності у 2007 р. не перевищить значення 1,67. Зростання відбудеться переважно за рахунок народжень у перше півріччя. В другому півріччі рівень народжуваності скоротиться внаслідок зниження частки народжень більш високої черговості, ніж перша. Народження сконцентруються у більш вузькому віковому інтервалі жіночого фертильного контингенту, найбільш вірогідно, у віці 20—24 роки.

В 2008 р. за умови введення диференціації розміру допомоги залежно від черговості народження можна очікувати збільшення народжуваності за рахунок народження дітей 2-ї черги та відповідного зростання середнього віку матері при народженні. Сумарний показник може досягти рівня 1,77.

Подальша динаміка визначатиметься поступовим зростанням народжуваності, пов'язаним як із продовженням трансформації календаря народжень, так і з вірогідним зростанням рівня життя сільських мешканців, а також заходами соціально-демографічної політики.

Як свідчить досвід країн, які пройшли чи завершують другий демографічний перехід, календар дітонародження змінюється протягом кількох десятиліть і зачіпає багато поколінь жінок. Можливо, в Україні він перейшов у фазу відновлення народжуваності¹³, тривалість якої може відповідати періоду довжини жіночого покоління (близько 26—27 років). Тому наприкінці прогностичного періоду фаза відновлення підходить до свого завершення. Сумарний показник народжуваності у сільській місцевості України в 2025 р. не перевищить 2,07 (табл. 12.3).

Таблиця 12.3. Прогноз сумарного показника народжуваності в сільській місцевості України

Варіанти	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2020	2025
Оптимістичний	1,67	1,77	1,80	1,83	1,84	1,86	1,88	1,89	1,91	2,00	2,07
Песимістичний	1,63	1,62	1,62	1,62	1,63	1,62	1,63	1,62	1,63	1,64	1,65

Песимістичний варіант. У 2007 р. ситуація аналогічна до зниження народжуваності в 2005 р. навряд чи може повторитися, оскільки народження других дітей робить менший внесок у величину сумарного показника. Проте може виявитися, що у 2006 та на початку 2007 р. більшість відкладених у попередні роки народжень реалізувалась. Також у населення можуть посилитися патерналістські настрої в очікуванні подальших дій уряду. Негативно на народжуваності можуть позначитися і бюрократичні ускладнення при отриманні допомоги, які вже мають місце.

¹³ Доведення цієї тези потребує спеціального дослідження.

Виходячи з таких міркувань, можна припустити, що сумарний показник народжуваності у 2007 р. не впаде нижче рівня 2006 р., а саме не менше 1,63. В наступні роки прогнозного періоду народжуваність серед сільських жінок знаходитиметься у «коридорі» значень 1,62—1,65.

Прогноз смертності. Оптимістичний варіант. Хоча середня очікувана тривалість життя в Україні одна з найнижчих у Європі, серед сільських мешканців вона є ще меншою. Так, в 2006 р. середня очікувана тривалість життя при народженні в сільській місцевості України становила 61,1 та 73,3 року для чоловіків і жінок відповідно. При цьому в міських поселеннях цей показник становив помітно більше — 62,9 та 74,1 року. Слід звернути увагу на статеву відмінність — у селі вона дещо вище і складає 12,1 проти 11,2 року для міст.

Слід нагадати, що відмінності у тривалості життя не є результатом генетичної чи біологічної зумовленості для окремих населень. Майже всю варіацію показників смертності пояснюють соціально-економічні (рівень життя, якість медичного обслуговування, особливості поведінки та побуту тощо) та екологічні (якість питної води, забрудненість повітря та ґрунтів) фактори. При цьому на медичне обслуговування припадає лише 10—15% варіації.

Структура причин смерті свідчить про те, що основні втрати тривалості життя в Україні припадають саме на соціально-економічний блок. Тому, за умов поліпшення соціально-економічної ситуації, можна очікувати зростання тривалості життя.

Ймовірне зростання добробуту сільського населення, покращання харчування, пропаганда ведення здорового способу життя, дбайливе ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих сприятимуть зниженню смертності в усіх вікових групах. Для сільської місцевості надзвичайно важливим є прискорений розвиток профілактичної медицини та її доступність для широкого загалу. Важливим фактором зниження смертності зайнятих у сільському господарстві є посилення контролю за виконанням правил техніки безпеки на виробництві. Внаслідок ефективного використання рекомендацій Стратегії демографічного розвитку саме у працездатних вікових групах зниження смертності відбуватиметься інтенсивніше, оскільки саме вони в останні роки найбільше втратили щодо тривалості життя.

На першому етапі (вже у найближчі роки) може бути досить швидким зниження смертності від попереджуваних причин смерті (переважно екзогенної етіології). Відомо, що в Україні у середині 1960-х років успіхи у збільшенні тривалості життя були досягнуті за рахунок істотного зниження смертності від інфекційних хвороб, хвороб органів травлення, а також нещасних випадків, отруєнь і травм. Оскільки в останні роки від цих класів хвороб найбільшою мірою потерпають особи у працездатному віці, то саме в середніх вікових групах і слід очікувати найбільшого приросту очікуваної тривалості життя. Також за цим варіантом передбачається повільне зниження смертності в молодших і старших вікових групах. У разі ефективного впровадження національних та державних програм у галузі охорони здоров'я можна очікувати інтенсивне зниження смертності у дитячому та працездат-

ному віці, а також зниження смертності від серцево-судинних хвороб у старшому працездатному та пенсійному віці.

Таким чином, за умови проведення ефективної демографічної політики має відбутися поступове скорочення смертності від хвороб системи кровообігу та новоутворень. Питома вага цих причин настільки висока, що навіть незначне зниження смертності від цих класів хвороб може дати значний приріст тривалості життя.

Найбільш помітним має бути зниження смертності чоловіків у віці 25—44 роки та жінок віком 25—39 років. Як показує аналіз, саме ці вікові групи мають найбільший розрив у смертності порівняно з населенням економічно розвинутих країн, а отже, і найбільші можливості щодо зниження рівня смертності. Зниження смертності у решті вікових груп відбуватиметься повільнішими темпами, зокрема серед осіб пенсійного віку внаслідок «відсування» частини смертей із працездатного віку.

Таким чином, очікувана тривалість життя при народженні у сільській місцевості в 2025 р. досягне 69,0 та 78,1 року для чоловіків і жінок відповідно (табл. 12.4). Середньорічний темп приросту становитиме 0,42 та 0,26 року. Смертність більш інтенсивно знижуватиметься у чоловіків, оскільки вони мають значно більші резерви як з огляду на структуру смертей, так і їх інтенсивність за віком. Тому статева відмінність скоротиться до 9,2 року.

Таблиця 12.4. Прогноз очікуваної тривалості життя при народженні у сільській місцевості України

Варіанти	Рік											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2017	2020	2025
<i>Оптимістичний</i>												
Чоловіки	61,6	62,5	63,5	64,1	64,6	65,2	65,7	66,0	66,3	67,2	68,0	69,0
Жінки	73,5	74,1	74,8	75,1	75,5	75,8	76,2	76,3	76,5	77,1	77,6	78,1
<i>Песимістичний</i>												
Чоловіки	60,5	60,1	59,6	59,4	59,2	59,6	60,1	60,3	60,5	60,5	60,5	60,5
Жінки	72,9	72,6	72,4	72,3	72,2	72,4	72,6	72,7	72,8	72,8	72,8	72,8

Песимістичний варіант. Даний варіант ґрунтується на припущенні про можливість поглиблення негативних тенденцій у динаміці та структурі смертності населення сільської місцевості. Факторами, які сприятимуть такій динаміці, є міграційний вплив більш активної та здорової частини сільського населення до міст і за кордон, а також подальший економічний та соціальний занепад села, який може продовжитися внаслідок неефективної економічної політики та обезлюднення сільської місцевості.

Поступове зниження зайнятості в сільськогосподарському виробництві, що є загальносвітовою тенденцією, призведе до прискорення міграційного

«вимивання» з сільської місцевості молоді й осіб у працездатному віці. Серед тих, хто залишатиметься на селі, триватиме маргіналізація та, відповідно, зростання смертності. Досить значна амплітуда коливань очікуваної тривалості життя при народженні в останні роки вказує на незавершеність процесів трансформації в структурі причин смерті.

Тому за песимістичним варіантом очікується скорочення очікуваної тривалості життя при народженні в сільській місцевості в 2008 р. до 60,5 та 72,9 року для чоловіків і жінок відповідно та подальшого її зниження до 2011 р. (рис. 12.3). Після незначного зниження смертності в 2012—2014 рр., в 2015 р. очікується стабілізація очікуваної тривалості життя на рівні 60,5 та 72,8 року для чоловіків і жінок відповідно. При цьому статева диференціація незначно зросте — до 12,3 року в 2025 р.

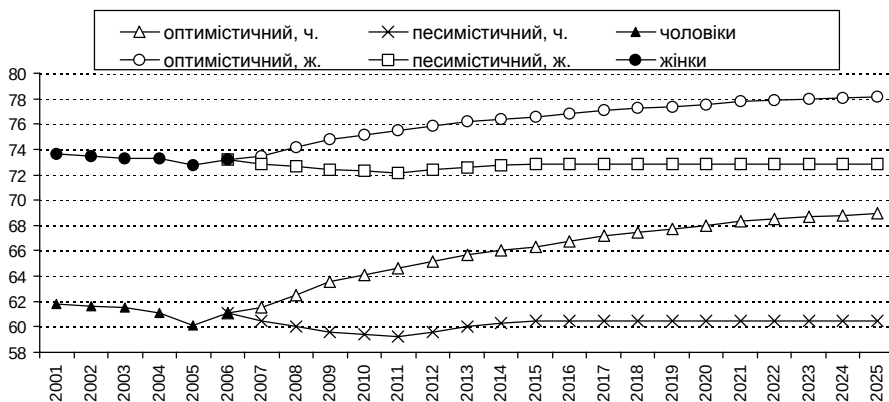

Рис. 12.3. Очікувана тривалість життя при народженні в сільській місцевості України у 2001—2025 рр.

Прогноз міграцій сільського населення України. Оптимістичний варіант прогнозу міграцій населення є вірогідним за умов посилення позитивних соціально-економічних тенденцій останніх років, прискореного зростання рівня життя населення в Україні і випереджального розвитку української економіки порівняно з економікою інших країн СНД та Східної Європи, а також реалізації положень проекту Стратегії демографічного розвитку України на 2006—2015 рр.

Основними тенденціями зовнішніх міграцій населення сільської місцевості за цим варіантом будуть:

- додатний міграційний баланс в обміні населенням з країнами колишнього СРСР відповідно до тенденцій останніх років;
- друга хвиля репатріації представників раніше депортованих народів (яка за обсягами, безумовно, буде значно меншою, ніж потік, що мав місце на рубежі 1980—1990-х рр.). На початковому етапі репатріації основна частина (65—70%) осіб, які формують потік, осідатиме в селах АР Крим, частково — Херсонської та Запорізької областей, до кінця прогнозного

періоду чисельності прибулих репатріантів до сільської місцевості та міських поселень поступово зрівняються.

Обсяги міграційних втрат у внутрішньодержавному обміні населенням з міськими поселеннями постійно зростатимуть за рахунок зменшення прибуття з сіл до міст при стабілізації вибуття (табл. 12.5). Розвиток міської економіки потребуватиме залучення робочої сили, тоді як в сільській місцевості інтенсифікація та механізація сільського господарства зменшать потребу у трудових ресурсах. Інтенсивність вибуття за межі України зменшиться, по-перше, через вичерпання етнічної складової цього потоку, по-друге, внаслідок пом'якшення дії факторів, які стимулюють від'їзд, по-третє, завдяки розширенню можливостей здійснення зворотної трудової міграції без зміни місця проживання. В найближчі 5 років очікувана друга хвиля репатріації частково компенсуватиме збільшення обсягів вибуття до міст, що призведе до стабілізації на сучасному рівні модуля від'ємної величини сальдо міграцій сільського населення України. Після 2012—2013 рр. обсяги міграційних втрат зростуть (рис. 12.4).

Таблиця 12.5. Прогноз показників міграцій сільського населення України (оптимістичний варіант), тис. осіб

	Рік							
	2003 *	2006 *	2008	2010	2012	2015	2020	2025
<i>Зовнішня міграція</i>								
Прибуло	8,4	9,0	17,9	27,7	21,2	16,4	14,0	14,7
Вибуло	3,3	6,6	4,3	4,3	4,3	4,5	4,5	4,4
Міграційний приріст	5,1	2,4	13,6	23,4	16,8	11,9	9,5	10,2
<i>Внутрішньодержавна міграція</i>								
Прибуло	211,7	209,0	199,5	191,9	184,6	168,5	141,0	113,4
Вибуло	240,0	245,6	248,7	250,3	250,1	250,8	242,2	215,3
Міграційний приріст	-28,3	-36,6	-49,2	-58,4	-65,5	-82,3	-101,2	-101,9
Міграційний приріст — усього	-23,2	-34,1	-35,5	-35,0	-48,7	-70,4	-91,7	-91,7

* Фактичні дані

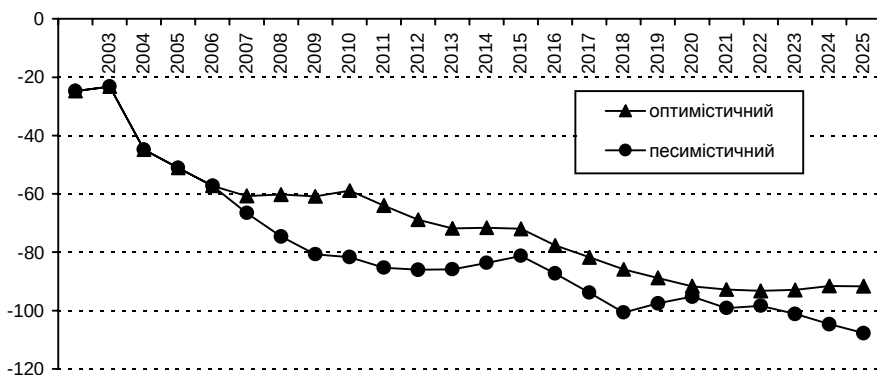

Рис. 12.4. Міграційний приріст сільського населення України у 2000—2015 рр., тис. осіб

Песимістичний варіант відображає наслідки можливого уповільнення темпів економічного зростання та зниження рівня життя населення. У випадку реалізації даного варіанта в першій половині прогностичного періоду слід очікувати сплеску вибуття за межі колишнього СРСР, по-перше, за рахунок виїзду висококваліфікованих спеціалістів, по-друге, внаслідок часткового переходу тимчасової трудової міграції у незворотну форму. Вірогідним є зниження інтенсивності внутрішньодержавних міграцій, пов'язаних зі зміною місця проживання: чисельно зменшаться як потік міграцій село—місто, так і зворотний потік (табл. 12.6). Міграційні втрати в обміні населенням з міста-

Таблиця 12.6. Прогноз показників міграцій сільського населення України (песимістичний варіант), тис. осіб

	2003*	2006*	2008	2010	2012	2015	2020	2025
Зовнішня міграція								
Прибуло	8,4	9,0	7,0	7,3	7,7	8,1	8,5	8,9
Вибуло	3,3	6,6	6,7	9,2	10,9	10,3	13,5	16,7
Міграційний приріст	5,1	2,4	0,4	-1,9	-3,3	-2,2	-5,0	-7,7
Внутрішньодержавна міграція								
Прибуло	211,7	209,0	195,5	181,2	167,5	139,3	111,3	102,0
Вибуло	240,0	245,6	243,7	236,8	229,2	218,1	201,7	202,0
Міграційний приріст	-28,3	-36,6	-48,2	-55,6	-61,8	-78,8	-90,4	-100,0
Міграційний приріст — усього	-23,2	-34,1	-47,8	-57,4	-65,0	-81,0	-95,3	-107,8

* Фактичні дані

ми України будуть меншими, ніж за оптимістичним варіантом, однак загальне сальдо міграцій (за модулем величини) буде більшим через від'ємний баланс зовнішніх міграцій у сільській місцевості. Збільшення обсягів вибуття за кордон у другій половині прогностичного періоду відбудеться внаслідок часткового переходу трудової міграції у постійну форму.

Наприкінці прогностичного періоду за обома варіантами прогнозу передбачається стабілізація міграційних втрат населення сільської місцевості України через зменшення міграційного потенціалу сіл внаслідок посилення старіння населення та виїзду найбільш мобільних контингентів у попередні роки.

Прогноз чисельності та статеві-вікового складу сільського населення України. Загальна чисельність сільського населення змінюватиметься згідно з прогностичними сценаріями природного та механічного руху. За будь-яким варіантом передбачається подальше зниження чисельності сільських мешканців як у зв'язку з переважанням числа вибулих над кількістю прибулих, так і внаслідок природного убутку. Починаючи з 14 943,9 тис. осіб на початок 2007 р., чисельність сільського населення скоротиться до 12 081,2 тис. за оптимістичним та до 10 636,5 тис. осіб за песимістичним варіантами (рис. 12.5). Темпи приросту становитимуть від $-1,5$ до $-1,0\%$ на рік.

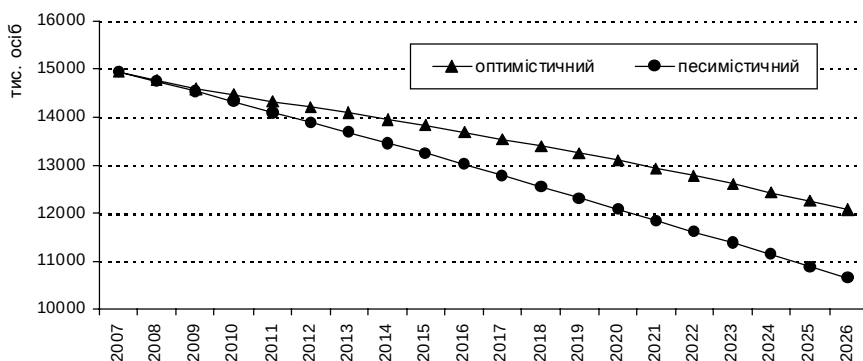

Рис. 12.5. Динаміка чисельності сільського населення в 2007—2026 рр.
(на початок року)

Рівень постаріння сільського населення протягом прогностичного періоду зменшуватиметься з $24,1\%$ (на початок 2007 р.) до $23,1$ — $22,5\%$ у 2016 р. (рис. 12.6). Це зумовлено досягнутим нині високим рівнем старіння та переходом значної частки сільського населення у похилий вік із відповідно високим рівнем смертності. Після 2016 р. питома вага осіб старше 60 років зростатиме внаслідок входження в цей вік відносно великої чисельності народжених у 1960-х. Таким чином, на початок 2026 р. рівень старіння становитиме $24,3$ — $25,8\%$ за різними варіантами прогнозу. Тенденція зміни частки осіб старше 65 років змінюватиметься аналогічно (рис. 12.6).

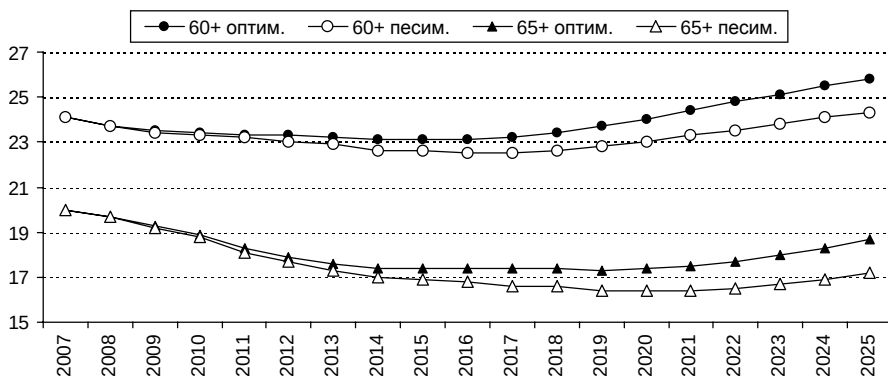

Рис. 12.6. Рівень старіння сільського населення, %

Особливості статеві-вікового розподілу сільського населення подані в додатку 12.1 та наочно показані на рис. 12.7.

Результати прогнозу свідчать, що в перші роки прогностичного періоду вікова структура сільського населення покращиться в тому відношенні, що на ту саму кількість працездатних осіб припадатиме менша кількість непрацездатних (рис. 12.8). Це пов'язано як зі зниженням рівня старіння сільського населення, так і скороченням частки дітей (рис. 12.7). Така тенденція збері-

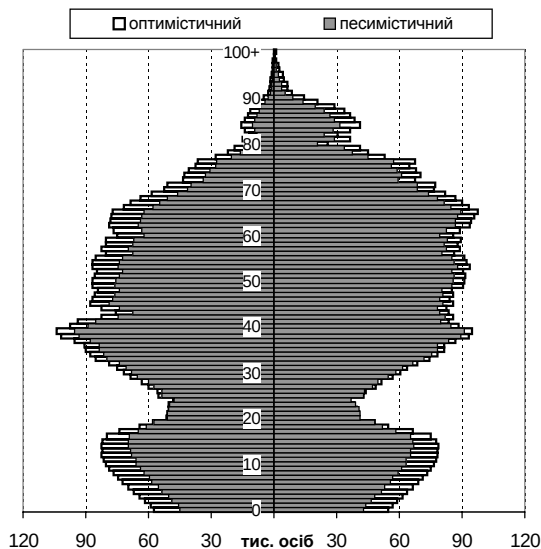

Рис. 12.7. Статеві-вікова піраміда сільського населення України на початок 2026 р. за варіантами прогнозу

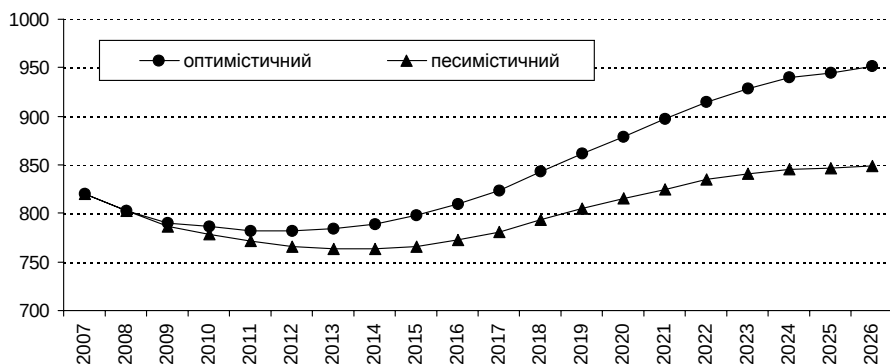

Рис. 12.8. Співвідношення числа осіб у непрацездатному віці та числа осіб у працездатному віці, ‰

гатиметься до 2013—2014 рр., після чого частка населення в працездатному віці почне скорочуватися внаслідок входження до працездатного віку малочисельних когорт народжених в останнє десятиліття.

Наприкінці прогностичного періоду навантаження як «згори», так і «знизу» зросте. При цьому навантаження «згори» — за рахунок більш швидкого скорочення чисельності населення в працездатному віці, а навантаження «знизу» — за рахунок збільшення чисельності дітей (рис. 12.9).

Слід особливо відмітити той факт, що українське село житиме в умовах посилення старіння і, як наслідок, депопуляції. Досить висока народжуваність, покладена в «оптимістичний» сценарій, буде знівельована структурним зменшенням кількості осіб фертильного контингенту.

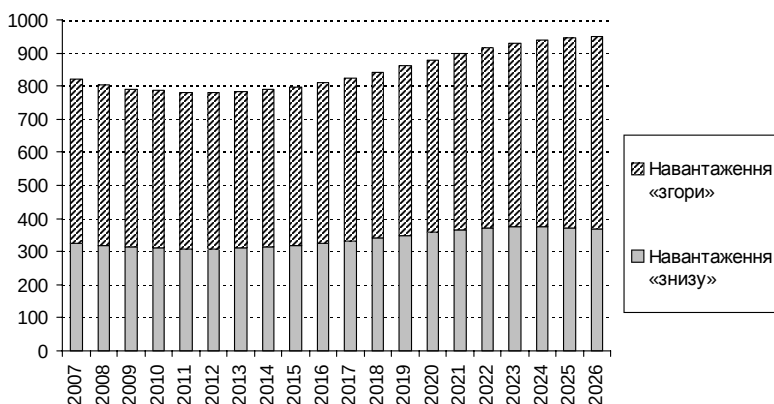

Рис. 12.9. Демографічне навантаження (оптимістичний варіант прогнозу), на початок року, ‰

Підсумовуючи сказане вище, слід зазначити, що консервативність сценаріїв і прогнозів до 2025 р. є відображенням невтішних демоекономічних тенденцій в українському селі — Україна має вузьке поле вірогідних варіантів розвитку, і всі вони демографічно несприятливі.

Із зруйнуванням радянської (докапіталістичної) колгоспно-присадибної системи посилюється зв'язок демографічних процесів на селі із макроекономічними факторами (темпами зростання економіки) і загальними економічними результатами аграрного сектора, що перебуває в Україні у стані затяжної кризи.

Водночас аграрний сектор і село взагалі залишається донором олігархічно організованої української економіки (звідси вимиваються не лише трудові ресурси; диспаритет цін і посередницькі «спрути» витягують всі його невеликі доходи — максимум 10 млрд доларів США на рік).

Об'єктивний процес зменшення зайнятості в аграрному секторі відбувається в Україні у вкрай несприятливих для соціального і демографічного розвитку села загальноекономічних умовах (неоколоніальний статус та триваючий занепад аграрного сектора й сільської сфери соціального сервісу). Це є основною тривалою причиною поглиблення демографічної кризи на селі.

12.3. Розвиток сільських територій як головний напрям розв'язання демографічних проблем села

Сутність політики розвитку сільських територій. Ситуація, що за роки ринкових трансформацій склалася у сфері соціально-демографічного розвитку села в Україні, значною мірою пов'язана з недооцінкою вітчизняними економістами і політиками ролі та місця села і сільського господарства в економіці країни. Лише останнім часом український політикум почав усвідомлювати, що ця роль насправді не зменшується, як прийнято було вважати на основі спрощеного розуміння цивілізаційного процесу, а посилюється. Правда, подібне усвідомлення спричинено не так поглибленим аналізом самого цього процесу, як передусім світовими тенденціями, які засвідчують, що сільське господарство, крім продовольства і сільськогосподарської сировини, починає відігравати дедалі вагомніше значення у виробництві енергетичних продуктів. Попит на останні в оглядовій перспективі постійно зростатиме, що обумовлює зростання ваги села на ринку енергетичних ресурсів (а не тільки на агропродовольчих ринках). Окрім сільськогосподарської продукції та сировини, в аграрній сфері і на сільських територіях загалом продукуються й ряд найважливіших суспільних благ і послуг, що також користуються в сучасному постіндустріальному суспільстві зростаючим попитом.

Слід звернути увагу й на таке. В останні десятиріччя помітно збільшується попит на екологічно чисту сільськогосподарську продукцію, для виробництва якої використовуються, як правило, екстенсивні технології з відносно великими витратами живої праці (порівняно з інтенсивними методами виробництва). Це, з одного боку, зберігає довкілля, природні ресурси, поліпшує здоров'я нації та подовжує життя населення. А з іншого боку — дає змогу розв'язувати соціальні проблеми села шляхом зниження безробіття та підвищення рівня зайнятості.

Саме тому соціально-економічна політика України щодо села, в тому числі подолання його соціально-демографічного занепаду, має бути переорієнтована у концептуальних підходах та практичних механізмах реалізації до визнаних провідними країнами світу засад багатофункціональності аграрного сектору, яка є його сучасною ключовою характеристикою. У цьому контексті слід чітко виділити два стратегічні напрями державної політики щодо розвитку села, які мають здійснюватися паралельно: 1) розвиток сільськогосподарського виробництва з врахуванням регіональної специфіки та підвищення його конкурентоспроможності; 2) розвиток сільської місцевості, подолання бідності та якісне нарощення людського капіталу¹⁴.

Звичайно, сільське господарство як системоутворююча галузь сільської економіки відіграє нині і відіграватиме надалі вагомий роль у забезпеченні зростання доходів сільського населення та (посередньо, або через пряму участь суб'єктів господарювання у створенні матеріальної бази) розвитку сільської соціальної інфраструктури. Це зумовлює необхідність збереження провідної ролі сільського господарства в сільській економіці, яку можна забезпечити різними засобами державного регулювання, в тому числі й шляхом бюджетної підтримки галузі. При цьому важливо, щоб вагомий обсяг підтримки був спрямований на розширення сільської сфери зайнятості, полегшення доступу селян до засобів існування, зростання їх доходів, формування в населення і органів місцевого самоврядування фінансових ресурсів, необхідних для відновлення соціальної сфери села. Україна володіє земельно-ресурсним потенціалом, розвиваючи який, поступово зможе досягти не тільки власного продовольчого самозабезпечення, а й виступати активним суб'єктом європейського і світового агропродовольчого простору, вносити гідний внесок у подолання соціально-демографічних проблем села та у загальноекономічне зростання країни.

Водночас слід всіляко сприяти динамічній переорієнтації сільської економіки на несільськогосподарську зайнятість. На відміну від розвинутих країн світу, проживання у сільській місцевості в Україні здебільшого ототожнюється із отриманням доходу переважно від сільськогосподарської праці, чи це є робота за наймом, чи у власному господарстві. При частці сільського населення 32% в Україні у сільському господарстві зайнято 4 млн осіб, або більш як 20% усіх зайнятих у народному господарстві. Таке становище склалося тому, що процес урбанізації в Україні відбувався як концентрація у містах несільськогосподарських видів діяльності, що виявилось несприятливим як для міст, так і сільських територій. Міста України й досі потерпають від житлової кризи, недосконалості транспортної інфраструктури та високої вартості її розвитку, деградації довкілля, у той час як сільські території занепадають. Зосередження лише у міських населених пунктах несільськогосподарських робочих місць зумовило економічно неефективне явище маятникової міграції. Хоча в СРСР тривалий час не надавали потрібного значення цим процесам, в інших країнах

¹⁴ Сільське господарство України: криза та відновлення / За ред. Ш. Крамона-Таубаделя, С. Дем'яненка, А. Куна. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 74—82.

у відповідь на проблеми урбанізації ще у 80-х роках минулого сторіччя з'явилася концепція багатофункціонального розвитку сільських територій¹⁵.

Сільська економіка у цій концепції розглядається не тільки як виробник продукції, а і як засіб інтеграції людини і навколишнього середовища. Відтак, багатофункціональність перетворюється на засіб гармонічного і сталого соціально-економічного розвитку села у відповідності з потребами суспільства. При цьому на сільських територіях створюються як матеріальні, так і нематеріальні цінності, покращується якість життя і навколишнього середовища. У сільській місцевості виробляються продукти харчування і сировина, працюють підприємства переробних галузей, розвивається сільський туризм та інші галузі, що виробляють товари і послуги. Крім того, що виробництво товарів і надання послуг постачають робочі місця і доходи сільським працівникам, їхня діяльність забезпечує безпеку продуктів харчування і питної води, збереження природних ландшафтів і плодючості ґрунтів, біологічного різноманіття, збереження народних традицій і способу життя, здоров'я і т. ін. У результаті, сільські мешканці отримують набагато більше можливостей докладання праці, реалізації власного потенціалу й отримання доходу поза рамками сільського господарства.

Наприклад, у Швеції з 80 тис. власників приватних фермерських господарств (середній розмір господарства становить 40 га) лише третина повністю зайнята сільськогосподарським виробництвом. Решта поєднує фермерство з іншими видами діяльності.¹⁶ У Франції один фермер із п'яти поєднує сільськогосподарську і несільськогосподарську роботу. У структурі доходу на члена фермерського господарства США у 2004 році лише 12% становив дохід від фермерської діяльності, а 88% — від позафермерських джерел промислового типу. У Фінляндії в 34% фермерів переважна частина доходів (до 70%) формується за рахунок сільськогосподарського виробництва, а для 36% фермерів сільське господарство є додатковим джерелом заробітку, забезпечуючи до 25% сукупного доходу.¹⁷

Тому у багатьох розвинутих країн за низької зайнятості у сільському господарстві зберігається доволі значна частка сільського населення (табл. 12.7).

Як бачимо, частка сільського населення у розвинутих країнах у рази перевищує частку зайнятих у сільському господарстві. Сучасне, європейське бачення перспектив розвитку сільських територій сягає далеко за межі агропромислового виробництва, лісового господарства та аграрної інфраструктури.

У політиці щодо розвитку села, зокрема, розв'язання його демографічних проблем, Українська держава має виходити із світових і європейських тенденцій розвитку сільських територій та їхнього населення, а тому головний наголос має бути зроблений на подолання монофункціональності сільських

¹⁵ *Szchuruowska M., Podawca K., Gworek B.* Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich szansa dla wsi // *Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych*, nr, 8 2005 г., S. 50.

¹⁶ *Порецька І.* Досвід фермерства: Росія, Білорусь, Швеція та Литва // *Агроперспектива*. — 2006. — № 7 (79). — С. 8.

¹⁷ *Забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України на внутрішньому і зовнішньому ринках: Наукова доповідь / за ред. акад. УААН В.М. Трегобчука, чл.-кор. УААН Б.Й.Пасхавера.* — К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. — С. 224.

Таблиця 12.7. Питома вага сільського населення та зайнятих у сільському господарстві у деяких європейських країнах — членах ЄС

Країна	Частка населення, що проживає у сільській місцевості (2005 р.)	Частка зайнятих у сільському господарстві (2001 р.)
Австрія	34,0	5,8
Бельгія	2,8	1,4
Велика Британія	10,3	1,4
Греція	41,0	16,0
Данія	14,4	3,5
Іспанія	23,3	6,5
Італія	32,4	5,2
Нідерланди	19,8	3,1
Німеччина	24,8	2,6
Португалія	42,4	12,9
Фінляндія	38,9	5,8
Франція	23,3	4,1
Швеція	15,8	2,9

Джерело: United Nations Population Division; Демоскоп № 83—84. — 7—20 октябрю 2002.

населених пунктів, диверсифікації діяльності їхніх мешканців та активізацію соціальної політики на селі взагалі.

Як зазначають вітчизняні вчені-аграрії, «у сучасних умовах політика розвитку сільських територій має бути спрямована на поліпшення умов відтворення капіталу аграрного сектора; раціональне використання і збереження природно-ресурсного потенціалу села; поширення несільськогосподарських видів діяльності в сільській місцевості; вдосконалення інфраструктури сільських територій; активізацію розвитку громадянського суспільства, соціального капіталу, зміцнення місцевого самоврядування на селі».¹⁸ Головне завдання, яке вирішуватиме розвиток несільськогосподарських видів діяльності — збільшення доходів сільських сімей, зростання у загальній їх сукупності частки доходів у вигляді заробітної плати і підвищення на цій основі рівня та якості життя.

Збільшення несільськогосподарської зайнятості за місцем проживання та поза ним у межах годинної транспортної доступності «поріг хати — місце роботи» сприятиме поліпшенню показників природного відтворення сільського населення та скороченню маятникових міграцій за межі двогодинної транспортної доступності, які є економічно та демографічно шкідливими. Прибуткова сезонна зайнятість за межами місця проживання (у

¹⁸ Забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України на внутрішньому і зовнішньому ринках: Наукова доповідь / за ред. акад. УААН В.М. Трегубчука, чл.-кор. УААН Б.Й. Пасхавера. — К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. — С. 256.

мільйонів гастарбайтерів) має неоднозначний соціально-демографічний ефект: з одного боку, — значне збільшення доходів, з іншого — дестабілізація шлюбу і бездоглядність дітей. Зайнятість населення працездатного віку лише у присадибному господарстві без його подальшого переростання у міцне селянське господарство є однозначно соціально і демографічно негативною (низька дохідність, допотопний технічний рівень, ненормована важка фізична праця). Тому стратегічним завданням є перетворення дрібних присадибних господарств з провідного (як на сьогодні) у допоміжний сектор аграрної економіки, залишивши його любителям цієї справи і працездатним пенсіонерам.

Однак для вирішення цих завдань та інших, які стосуються безпосередньо сфери відтворення населення, потрібно збільшити державні інвестиції у соціальну, комунальну, транспортну й телекомунікаційну інфраструктуру села; відпрацювати систему фінансової підтримки аграрних товаровиробників з боку держави (часткова компенсація диспаритету цін, страхування ризиків і т. ін.); запровадити пільговий режим інвестування у сільській місцевості (зокрема, агропромислових та інших несільськогосподарських підприємств); змінити акценти політики зайнятості на селі на найбільш прибуткові сфери діяльності. Проживання у селі не має бути перешкодою для роботи в інших галузях економіки. Розвиток несільськогосподарських галузей у сільській місцевості і взагалі проживання там несільськогосподарського населення диверсифікує якісний склад робочої сили, тим самим сприяючи підвищенню якості його відтворення. Диверсифікація зайнятості у сільській місцевості сприятиме скороченню безробіття і водночас сприятиме підвищенню в цілому рівня освіти і культури сільських працівників — як тих, що формуватимуть зворотні міграційні потоки, так і місцевих мешканців.

З позицій довгострокових перспектив сталості необхідно розуміти, що розв'язання проблем соціально-демографічного розвитку українського села лежить саме у площині міжгалузевого підходу. Практична реалізація засад розвитку сільських територій на принципах сталості має бути спрямована на формування відповідного балансу між людським, економічним, соціальним й екологічним компонентами. По суті — це забезпечення економічного розвитку завдяки інтелектуальній, духовній, творчій силі людини, її людському капіталу, що сприяє такій трансформації природи, за якої вона стає на службу потребам суспільства без шкоди для самої природи і людини, коли ця трансформація не призводить до виснаження та деградації людського потенціалу, забруднення довкілля, зміни клімату, загалом погіршення життєвого середовища¹⁹.

У контексті такого розуміння сталий розвиток сільських територій включає наступні складові:

- розвиток економічної діяльності, що забезпечує зростання ефективності сільської економіки, передусім її системоутворюючої галузі — сільського господарства;

¹⁹ Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: Монографія / За ред. О.М. Бородіної. — Ужгород: ІВА, 2006. — С. 292.

- забезпечення високих стандартів, рівня та якості життя сільського населення;
- збереження духовно-культурної спадщини селян і нації загалом;
- підтримка екологічної рівноваги на сільських територіях;
- збереження та поліпшення природного ландшафту, флори і фауни в сільській місцевості.

Розширення альтернативної (несільськогосподарської) зайнятості у сільській місцевості вимагає витрат на створення відповідної інженерної інфраструктури, виробничої бази, передачу нових знань, кваліфікацій та практичних навичок сільському населенню. Це мають бути державні ресурси, значна частина яких повинна використовуватися як каталізатор донорської допомоги та приватних інвестицій. Поки що бюджетних ресурсів на це виділяється мало, а приватні інвестори не виявляють істотної зацікавленості до розвитку окремих галузей сільської економіки, створення дешевих, у порівнянні з містом, нових робочих місць.*

Основні напрями поліпшення умов життєзабезпечення сільського населення. Однією з базових життєвих потреб людей є потреба в житлі, водо- та енергопостачанні. Однак поліпшення житлових та комунально-побутових умов на селі не може відбутися без вагомій підтримки сільських забудовників. Світовий досвід свідчить, що в багатьох країнах широко практикуються різні форми підтримки житлового будівництва: спорудження житла за рахунок бюджетних коштів і надання його в користування (оренду), субсидування забудовників, пільгове кредитування тощо. Різноманітні форми пільг використовувались свого часу і в Радянській Україні з метою поліпшення житлово-побутових умов працівників колгоспів і радгоспів: будівництво житла для переселенців у господарства степових та деяких інших районів, надання працівникам колгоспів споруджених для них будинків на умовах виплати їх вартості протягом 20—25 років, продаж будинків неповної будівельної готовності, продаж будівельних матеріалів і надання транспортних послуг за пільговими цінами (собівартістю) і т. п. Житлове будівництво на селі підтримується в ряді пострадянських держав, як правило, в межах відповідних програм розвитку села (сільських територій): Російській Федерації, Республіці Білорусь, Республіці Казахстан.

Певна нормативно-правова база підтримки розвитку житлового будівництва на селі створена і в Україні. На це спрямовано, зокрема, ряд положень Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Статтею 6 Закону передбачена можливість будівництва за рахунок державного і місцевих бюджетів житла у трудонедостатніх (деградуючих) селах, до яких залучаються переселенці, а статтею 11 встановлені загальні пільги для індивідуальних забудовників у селах, які включають сприяння їм у придбанні будівельних матеріалів, обладнання, послуг; надання пільгових кредитів; погашення час-

* В середньому вартість створення нового робочого місця у сільській місцевості у 5—6 разів нижча, ніж у міській.

тини кредиту окремим категоріям громадян, зокрема молодим сім'ям. Законом України «Про фермерське господарство» визначено, що за рахунок місцевих бюджетів фермерським господарствам може надаватись допомога у будівництві житла. Кредитування будівництва та придбання житла на селі мало б здійснюватись і згідно з Державною програмою забезпечення молоді житлом на 2002—2012 роки.

Проте підтримка сільського населення у поліпшенні житлових та комунально-побутових умов згідно з переліченими нормативними актами майже не здійснюється. Нині практично єдиною формою допомоги йому у вирішенні відповідних проблем є надання пільгових кредитів (термін — до 20 років, під 3% річних) на будівництво, придбання житла та його благоустрій через спеціально створені в регіонах кредитно-фінансові господарські організації (регіональні фонди) за програмами «Власний дім». Для надання пільгових довгострокових кредитів забудовникам через регіональні фонди «Власний дім» з державного бюджету щороку виділяються невеликі суми (у 2007 р. — 60,0 млн грн); до формування фондів передбачено залучення й інших фінансових джерел.

Разом з цим через незначний обсяг фінансових ресурсів регіональних фондів їх можливості дуже обмежені і не задовольняють потреб забудовників. Частка житла, введеного в експлуатацію з використанням виданих ними кредитів, становить всього 6% від загального обсягу житлового будівництва на селі. Правда, в ряді областей, особливо в тих, де загальні обсяги житлового будівництва незначні, ця частка істотно вища. У Чернігівській, Запорізькій, Сумській областях, наприклад, вона становить 25—30%.

Для активізації розвитку сільського житлового будівництва в Україні варто було б започаткувати ряд проектів підтримки сільських забудовників, що базуються на наявній нормативно-правовій базі. Так, за окремими проектами (програмами) можна було б здійснювати будівництво житла для молодих спеціалістів — випускників вищих навчальних закладів, які приступають до роботи в сільських населених пунктах. Ця ідея впродовж ряду років обговорюється в суспільстві, активно пропагується політиками (особливо в період виборчих кампаній), але ні реального фінансового забезпечення, ні механізмів її реалізації поки що не запроваджено. Не втратила актуальності необхідність вагомої підтримки житлового будівництва особами, які переселяються або проживають в селах депресивних територій. Водночас необхідно сповна використати досвід та істотно розширити практику кредитування забудовників через регіональні фонди підтримки індивідуального житлового будівництва на селі за регіональними програмами «Власний дім». Тим паче, що підсумки діяльності цих фондів засвідчують їх непогану результативність: повернення кредитів, виданих на будівництво житла, досягає 10%, а виданих на газифікацію садиб — 30% на рік.

Сільське населення активно прагне поліпшувати свої побутові умови на основі газифікації садиб. Тому, незважаючи на складне матеріальне становище, багато селян бере дольову участь у будівництві газорозподільчих мереж, а в ряді випадків і підвідних (до сіл) газопроводів. Газифікації сіл сприяє й

держава: у 2005 р. на це було виділено з державного бюджету майже 280 млн, а у 2006 р. — понад 312 млн грн. У 1991—2006 рр. кількість сільських населених пунктів, які отримують природний газ, збільшилась у 4 рази. Зазначений напрям поліпшення умов життєзабезпечення сільського населення, очевидно, розвиватиметься й надалі.

Окрім газифікації (а дедалі більше — як альтернатива газифікації, враховуючи вразливість даного джерела), важливими напрямками поліпшення енергопостачання сіл мають стати модернізація їх електропостачання та створення умов для розширення використання електричної і нетрадиційних видів енергії. Основна частина ліній електропередач і трансформаторних підстанцій у сільській місцевості споруджена 35—40 років тому: вони зношені, а їх пропускна спроможність за сучасними мірками низька. Навіть не надто екстремальні природні умови зимового періоду нерідко призводять до відключення сотень і тисяч сіл від електропостачання. Це вимагає здійснення цільової програми реконструкції наявних і будівництва нових ліній електропередач та трансформаторних підстанцій. Що ж стосується нетрадиційних джерел енергії, то найбільше заслуговує на увагу налагодження промислового виробництва опалювальних агрегатів різної потужності з використанням як палива твердих відходів сільськогосподарського виробництва (солома, соняшникове бадилля тощо) і створення сприятливих економічних умов для їх широкого використання. Цей напрям енергозабезпечення села мав би користуватись найбільшим сприянням.

Складною для розв'язання вбачається також проблема забруднення ґрунтів і джерел питної води небезпечними для здоров'я хімічними речовинами. На жаль, їй приділяється недостатньо уваги, хоча даний вид життєзабезпечення населення не менш важливий (насправді важливіший), ніж енергопостачання. Адже основна частина сільського населення користується питною водою з підземних джерел, а остання, як показують вибіркові обстеження, у більшості випадків не відповідає чинним стандартам якості. Населення ж про це не поінформоване. Жителі понад 400 сіл отримують лише привізну воду. З іншого боку, на відміну, наприклад, від газопостачання, подача сільським споживачам води не є високоприбутковим видом діяльності. Першим кроком у справі забезпечення населення чистою питною водою та умовами для виробництва і споживання незабрудненої хімією продукції має стати інвентаризація джерел питної води та створення докладних карт екологічних забруднень сільських територій. Якщо у містах налагоджено хоч якийсь контроль за якістю питної води, то у селах південних і західних областей проблема забруднення води не тільки хімічними речовинами, а й збудниками небезпечних інфекційних хвороб стоїть дуже гостро, особливо в посушливий період, або навпаки — під час повеней. Тому налагодження відповідного контролю води в сільській місцевості та доставка питної води, а у перспективі — прокладення водогонів належить до першочергових завдань.

Вирішення зазначеної проблеми пов'язане із завершенням реалізації державної цільової програми першочергового забезпечення водою жителів сіл, які нині взагалі позбавлені власних джерел водопостачання (користуються

привізною водою); проведенням ремонтно-відновлювальних робіт на об'єктах водопостачання і водовідведення, що належать до комунальної власності, забезпеченням їх належного обслуговування; здійсненням паспортизації місцевих джерел питного водопостачання та періодичним оновленням її даних, розробленням і реалізацією місцевих програм облаштування джерел питного водопостачання в селах. Виконання усіх цих завдань має отримати не меншу державну підтримку, ніж енергозабезпечення сіл.

Подальшою дією могло б стати створення спеціальної державної інспекції охорони праці в сільському господарстві. Завданням цього органу мала б стати не тільки наглядова і контрольна діяльність, а й просвітницька робота щодо роз'яснення небезпек, пов'язаних із недбалим застосуванням хімічних засобів у сільському господарстві та недотриманням техніки безпеки взагалі.

У сфері соціально-культурного обслуговування сільського населення необхідно передусім продовжити і прискорити реалізацію розпочатих програм і заходів з його поліпшення. Це, зокрема, переоснащення і доукомплектування закладів освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, соціальної служби новітнім устаткуванням і обладнанням, поліпшення забезпеченості їх витратними матеріалами; організація та удосконалення форм регулярного підвищення учнів та педагогічних працівників до шкіл (програма «Шкільний автобус»); придбання для сільських закладів охорони здоров'я спеціальних та санітарних автомобілів, а для центральних районних лікарень — автомобілів швидкої допомоги; забезпечення закладів соціально-культурного призначення сучасними засобами зв'язку. Поряд з цим, важливо завершити добудову і здійснити будівництво відповідних об'єктів з метою оновлення матеріальної бази закладів, розташованих в аварійних приміщеннях, та створення їх у селах, де вони відсутні, і де проживає достатня кількість тих груп населення, для обслуговування яких вони повинні використовуватись. Важливим завданням є й здійснення системи заходів з омолодження кадрового складу, підвищення престижності роботи в сільських закладах соціально-культурної сфери.

Свої проблеми є і в тій частині життєзабезпечення сільського населення, яка представлена галузями торгівлі, побутового обслуговування, транспорту, зв'язку.

Оскільки послуги перелічених вище галузей є платними, вважається, що утримання і розвиток мережі їх підприємств у сільській місцевості — внутрішньогалузеві проблеми. В умовах централізованої економіки ці проблеми дійсно вирішувались значною мірою шляхом перерозподілу фінансових ресурсів всередині галузей. Проте сьогодні неможливо примусити підприємця утримувати, чи, тим більше, відкрити у малоподному, віддаленому, гірському селі магазин, майстерню чи якийсь інший об'єкт собі на збиток. Водночас втрата людьми можливостей задовольняти елементарні життєві потреби (придбати хліб, сіль, відправити лист чи телеграму, зателефонувати дітям тощо) розцінюється ними не як недолік перехідної економіки, а як неспроможність влади або недосконалість суспільного устрою. Отже, при визначенні шляхів і засобів активізації розвитку сфери платних послуг на селі необхідно виходити з того, що суб'єкти господарювання у цій сфері в ряді випадків розв'язують соціальні (загально-суспільні), а не суто підприємницькі завдання. У зв'язку з цим потрібно пе-

редбачати механізми, за допомогою яких можна було б заохочувати суб'єктів підприємницької діяльності до виконання цих завдань, або компенсувати їм збитки, отримані при їх виконанні.

Вдосконалення умов життєзабезпечення сільського населення вимагає побудови системи регулювання цього процесу, яка повинна мати правову, фінансову та організаційну основу. Саме ж регулювання має включати аналіз ситуації в різних сферах життєзабезпечення, постановку цілей і завдань, його поліпшення, запровадження і налагодження дії конкретних механізмів реалізації намічених заходів, моніторинг їх виконання.

Слід зазначити, що окремі складові такої системи в Україні існують, але вони не пов'язані між собою, функціонують розрізнено і недостатньо підпорядковані інтересам комплексного вдосконалення умов життя на селі; решта елементів просто не створена, а сама система, природно, не сформована.

Основи державної політики щодо села закладені ще Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», що прийнятий на початку 1990-х років. І хоча суспільно-економічна ситуація в країні з того часу змінилася, положення цього закону щодо утримання закладів соціальної сфери села за рахунок бюджетних коштів, державного інвестування розвитку соціальної інфраструктури, захисту сільської поселенської мережі тощо не втратили значення. Вони розвинуті й деталізовані у нормативному акті під назвою «Основні засади розвитку соціальної сфери села», схваленому Указом Президента України від 20 грудня 2000 р., реалізовувались у Державній програмі розвитку соціальної сфери села на період до 2005 р. (затверджена Указом Президента України у 2002 р.), згадуваних вище програмах і заходах розвитку окремих галузей соціальної сфери, Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року (затверджена Кабінетом Міністрів України 19 вересня 2007 р.).

У першій половині 90-х років було сформовано і ряд елементів механізму державної підтримки системи життєзабезпечення сільського населення через розвиток сільської соціальної інфраструктури, які ґрунтувались на положеннях згаданого вище Закону. Вони, серед іншого, були безпосередньо спрямовані й на поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі, про що свідчать назви нормативно-правових актів, якими вони запроваджувались. Так, у 1991 р. було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про переселення сімей у сільську місцевість та організований набір робітників», у 1992 р. — «Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі». Проте в процесі аграрних трансформацій формування згаданого механізму припинилося, вимоги базового закону та прийнятих на його виконання нормативних актів не виконуються. Нині державна підтримка сільської соціальної інфраструктури здійснюється через фінансування програм і заходів, які виконуються низкою міністерств і відомств, і практично не скоординовані між собою.

Становлення механізму підтримки умов життєдіяльності на селі як цілісної системи може базуватись на використанні її існуючих елементів, які необхідно

адаптувати до сучасних умов, доповнити, гармонізувати та запровадити у практику. Щодо правового забезпечення, то його достатньо ваговою основою можуть бути положення Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», які фактично визначають розмір і форми державної підтримки сільської інфраструктури: спрямування на зазначену мету не менше 0,5% ВВП, виділення цих коштів у Державному бюджеті окремим рядком, використання їх у формі державних капітальних інвестицій і відшкодувань суб'єктам господарювання їх витрат на створення інфраструктурних об'єктів тощо. Необхідно осягнути редакцію цих положень, доповнити і деталізувати їх, давши вичерпний перелік об'єктів, на створення яких можуть спрямовуватись бюджетні кошти, і визначивши загальні принципи їх виділення. Розроблення і затвердження порядку використання цих коштів може бути доручено Кабінету Міністрів. Перелічене найкраще здійснити шляхом розроблення нового законопроекту, який варто прийняти на зміну згаданого закону.

У фінансовому забезпеченні системи державної підтримки умов життєдіяльності на селі необхідно передусім виконати вимогу чинного законодавства про виділення у Державному бюджеті коштів на ці цілі окремим рядком. У зв'язку з цим слід виокремити кошти, які спрямовуються на будівництво чи поліпшення стану об'єктів соціальної інфраструктури у сільській місцевості, у загальній сумі асигнувань з Державного бюджету на розвиток інфраструктурних галузей — транспорту, зв'язку, комунального господарства, освіти, охорони здоров'я тощо з тим, щоб уже на стадії формування і прийняття бюджету надати їм цільового спрямування. Без такого виокремлення село й надалі отримуватиме кошти за залишковим принципом. Адже, наприклад, у дорожньому будівництві пріоритети завжди надаватимуться чи то міжнародним транспортним коридорам, чи внутрішнім престижним магістралям типу автодороги Київ — Одеса, а до міжсільських доріг черга не дійде. Подібне стосується й інших галузей.

В організаційному забезпеченні згаданої системи визначальну роль повинні відігравати два зустрічних процеси. З одного боку («згори») — розроблення і реалізація Загальнодержавних (Державних) програм розвитку сільських територій (чи аграрного сектору економіки), у яких окремі розділи мали б бути присвячені сільській інфраструктурі. Тут мають визначатися цілі і пріоритети розвитку інфраструктури на певний період, головні завдання окремих галузей, обсяги і загальні умови надання бюджетної підтримки тощо. З іншого боку («знизу») — розроблення і подання на конкурс, з метою набуття підтримки, проектів створення інфраструктурних об'єктів чи здійснення відповідних заходів у конкретних селах.

Щодо програм розвитку сільської інфраструктури (окремих або у складі більш широких програм розвитку аграрного сектору і соціальної сфери села), то в Україні нагромаджено чималий досвід їх розроблення і реалізації — як позитивний, так і негативний. Позитивний стосується налагодження співпраці багатьох центральних органів виконавчої влади, професійних об'єднань, громадських організацій, наукових установ у визначенні мети, завдань і кон-

кретних заходів цих програм. Як правило, центральні органи виконавчої влади, відповідальні за розвиток галузей сфери обслуговування, залучають до цієї роботи профільні управління обласних державних адміністрацій, внаслідок чого враховуються й регіональні особливості сільської інфраструктури. Практика розроблення відповідних програм у 2002 р., а також у 2004—2007 рр. показала, що на загальнодержавному рівні адекватно визначаються пріоритети, завдання розвитку всіх галузей соціальної інфраструктури на сільських територіях та засоби їх розв'язання. Нагромаджений позитивний досвід співпраці доцільно зберегти і в майбутньому.

Негативний досвід розроблення і виконання програм, у яких були розділи з розвитку соціальної інфраструктури на сільських територіях, стосується насамперед того, що, по-перше, значна частина включених до них, навіть найнеобхідніших, заходів блокувалася Мінфіном (для села в державному бюджеті завжди не вистачає коштів) і, по-друге, в цих програмах не був закладений чіткий механізм їх реалізації. Не здійснювався моніторинг виконання прийнятих програм, контроль за дотриманням їх цільових установок, виділенням і використанням коштів на їх реалізацію. У розподілі бюджетних коштів переважали адміністративні методи, що породжувало суперництво між різними міністерствами за право бути їх головними розпорядниками.

Сутність другого, зустрічного процесу в організаційному механізмі підтримки розвитку сільської інфраструктури полягає в тому, що він має виражати і доносити до тих структур, які здійснюють регулювання цього розвитку, інтереси і прагнення сільських жителів щодо поліпшення умов їхнього життя в конкретних поселеннях. Причому ці інтереси і прагнення мали б проявлятися не у скаргах і наріканнях на те, що влада нічого не робить для простих людей, а в бажанні й реально вираженій готовності взятися за розв'язання для початку хоча б однієї, найактуальнішої для громади, проблеми — чи то поліпшення якості водопостачання, чи ремонту кількох сотень метрів під'їзної дороги до села, чи впорядкування сміттєзвалищ тощо. Нині пробудження ініціативи і формування здатності сільських громад до розв'язання проблем їх життєдіяльності та налагодження механізму підтримки їх зусиль щодо розв'язання цих проблем — найважче, але й найголовніше завдання регулювання розвитку сільських територій.

Проекти поліпшення умов життєзабезпечення у конкретних селах мають: розроблятися за ініціативою сільських громад, громадських організацій чи органів місцевого самоврядування; бути спрямованими на розв'язання певного завдання в межах цинних соціальних стандартів; передбачати мобілізацію коштів та інших ресурсів з місцевих джерел.

Забезпеченням поєднання розкритих вище двох зустрічних процесів в організаційному механізмі вдосконалення умов життєзабезпечення на селі повинні опікуватись відповідні організаційні структури. В багатьох країнах світу, зокрема ЄС, для цього створюють спеціальні формування (здебільшого при аграрних міністерствах), максимально виведені з-під адміністративного впливу, які у своїй діяльності керуються лише затвердженими урядом правилами надання підтримки відповідним проектам. А допомогу у розробленні

проектів і поданні їх на конкурс з метою набуття підтримки надають громадам і громадянам представники зазначених органів на місцях і дорадчі служби.

Регулювання розвитку сільських територій. В Україні з різних причин склалися так, що сільське співтовариство саме по собі найслабше впливає на владу, аграрну політику, органи управління сільським господарством, на фінансування села. З одного боку, це надзвичайно утруднено через потужне лобі крупного аграрного бізнесу, представники якого навіть за місцем проживання далекі від села та його повсякденних проблем. Водночас саме вони мають монопольний доступ до бюджетних ресурсів, виділених на аграрний сектор. Інтереси ж широкого сільського загалу, представленого всіма соціальними групами села, власників особистих селянських господарств, інших масових, а також найбільш вразливих верств сільського населення в програмах і механізмах підтримки сільського господарства ігноруються. Це вимагає змін в управлінні сільською місцевістю.

Вдосконалення управління сільською місцевістю важливо розпочати з перегляду функцій виконавчої влади і створення відповідної інституційної структури за всією вертикаллю: від національного рівня і до місцевого. При цьому слід:

- виокремити функції державного регулювання розвитку сільської місцевості на найвищому рівні і запровадити для їх реалізації у складі Кабінету Міністрів посаду віце-прем'єр міністра з питань розвитку сільських територій;
- уточнити функції профільного галузевого міністерства у напрямі переходу від регламентації, розподілу та адміністративного втручання до ефективного виконання законодавства, в першу чергу, в частині забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської та харчової продукції, збереження навколишнього середовища, екологічно безпечного господарювання, розвитку сільських територій;
- відповідно до уточнених функцій управління змінити назву профільного галузевого міністерства і сформувати на його базі Міністерство сільського господарства та розвитку сільських територій;
- створити у складі профільного галузевого міністерства Державний департамент розвитку сільських територій;
- сформувати сучасну дорадчу інфраструктуру для надання інформаційних та консультативних послуг з питань розвитку сільських територій, технологій, юридично-правового та маркетингового забезпечення тощо з урахуванням надбань аграрної науки та досвіду їх практичного застосування.

Удосконаленню системи управління має сприяти також проведення типології сільських територій на основі обстежень сільської місцевості щодо потенціалу виробничого, соціально-демографічного та людського з метою розробки диференційованих підходів до розвитку сільських територій відповідного типу та вирівнювання регіональних нерівномірностей, створення системи моніторингу розвитку сільських територій з використанням системи соціальних стандартів.

Удосконалення системи державного регулювання розвитку села неможливе без запровадження нового порядку бюджетування, регулювання та удоскона-

лення механізмів міжвідомчої взаємодії Міністерства аграрної політики у забезпеченні розвитку сільських територій. Істотний недолік механізму бюджетування аграрного сектора — це загальний бюджет для підтримки як безпосередньо виробництва, так і соціального розвитку. Щодо інших складових розвитку сільських територій — освіти, охорони здоров'я, культури та інших галузей сфери послуг, то їх фінансування здійснюється через відповідні міністерства, у бюджетах яких відсутній розподіл на міста й села. Практика шістнадцятирічного періоду реформ свідчить, що в галузях соціальної сфери скорочуються програми надання послуг в сільській місцевості, оскільки витрати на одиницю послуг в селі значно вищі, ніж у місті. Тому перш за все відбувається збереження міської мережі закладів соціальної сфери за рахунок згортання сільської.

Інша проблема — відсутність законодавчо встановлених, статистично вимірюваних показників ступеня досягнення цілей бюджетної підтримки за окремими напрямками, у тому числі на сільський розвиток, а також моніторингу процесу їх реалізації і ефективності. Як наслідок, відсутні однозначні оцінки діяльності органів влади у регулюванні сільського господарства (до якого нині зводиться підтримка села), і найголовніше, — принципи формування аграрного бюджету країни. Процес бюджетування відбувається стихійно, під впливом політичних сил, і не відображає об'єктивних потреб розвитку галузі, значна частина яких прямо пов'язана з поліпшенням сільського життєвого середовища.

Новий порядок бюджетування — це нові механізми планування аграрного бюджету, розподілу бюджетних коштів з одночасним обмеженням обсягів надання грошей в одні руки, визначення параметрів ефективності використання бюджетних коштів. Для визначення цих параметрів необхідно розробити систему об'єктивно контрольованих показників рівня розвитку сільських територій та критеріїв його сталості, за якими не тільки оцінюється ефективність, а й визначаються параметри аграрного бюджету наступного періоду. При цьому дуже важливо подолати відомчу роз'єднаність між Міністерством аграрної політики, з одного боку, та Міністерством економіки і Міністерством фінансів — відомств, що зосереджують економічну владу — з іншого, при ухваленні рішень щодо планування, формування та використання аграрного бюджету.

Таким чином, концептуальний підхід, що передбачає виокремлення пряму державного регулювання сфери розвитку сільської місцевості дасть змогу спрямувати наявні ресурси на розв'язання соціально-демографічних проблем села на національному рівні. Галузева аграрна політика не спроможна охопити весь комплекс міждисциплінарних підходів до вирішення соціально-демографічних проблем села. Міждисциплінарні підходи ґрунтуються на багатофункціональній ролі сільського господарства й охоплюють виробничу, соціально-культурну, соціально-демографічну, природоохоронну, рекреаційну, комунальну, контрольно-територіальну сфери сільського життя. Через визнання багатофункціональності сільського господарства і села створюються передумови для комплексного, багатоцільового і цілісного підходу до призупинення негативних соціально-демографічних процесів на селі, зниження стандартів життя, розширування доходів та до подолання бідності в сільській місцевості. В практичному сенсі цей концептуальний підхід має

базуватися на реалізації як невідкладних заходів, так і на плануванні стратегічних дій на більш віддалену перспективу.

Короткострокова програма практичних дій має бути сфокусована на завершенні виконання задач, пов'язаних з законодавчо-інституційним довергулюванням реформ в аграрному секторі та приєднанням України до СОТ. А довгострокові заходи повинні бути спрямовані на створення основи для реалізації комплексної стратегії розвитку сільських територій, яка забезпечуватиме поступальний соціально-демографічний розвиток сільської місцевості.

Базовим підходом при цьому має бути визнання селянина суб'єктом сталого соціально-економічного розвитку на селі, в тому числі всієї сільської економіки та її системоутворюючої галузі — сільськогосподарства. Механізми й інструменти державного регулюючого впливу мають сприяти тому, щоб творчий інтелектуальний потенціал селянина розвинувся в найбільшій мірі та був використаний з найбільшою віддачею як для нього самого, так і для суспільства. Підвищення продуктивності праці сільських жителів — це єдино можливий шлях подолання соціально-демографічних проблем на селі. А підвищення продуктивності людини здійснюється шляхом інвестицій в людський капітал з боку суспільства і конкретної особи — вкладень в освіту, охорону здоров'я (духовного і фізичного), пошуку свого місця у певній сфері діяльності тощо. При цьому слід розуміти, що у виробничій діяльності беруть участь не знання, навички, здоров'я, здібності, як такі, а їх носії — конкретні люди; людський капітал невіддільний від особи і використовується нею через власну економічну діяльність. В процесі цієї діяльності селянин є суб'єктом, який формується через систему освіти, професійної підготовки, перепідготовки та навчання, підвищення кваліфікації, оволодіння новими навичками, вміннями протягом всього економічно активного періоду життя²⁰.

Зазначені обставини, а також і цілий ряд зовнішніх і внутрішніх чинників зумовлюють необхідність у формуванні поліфункціонального людського капіталу села, який за своїми якісними ознаками являє собою систему знань, спроможностей і практичних навичок не у вузькій сільськогосподарській галузі, а в різних сферах соціально-економічної діяльності: виробничій (забезпечення потреб суспільства у продовольстві і сировині); соціально-культурній (формування духовних цінностей, національно-культурних традицій і надбань); соціально-демографічній (відтворення якісного людського капіталу для всього національного господарства); природоохоронній (збереження екологічної рівноваги, охорона природних пам'яток, ландшафтів); рекреаційній (забезпечення відновлення здоров'я і відпочинку); комунальний (обслуговування інженерних комунікацій); територіально-охоронній (забезпечення суспільного порядку і безпеки на значних малозаселених територіях).

Забезпечення сталого розвитку сільських територій, в тому числі й через поліпшення його державного регулювання, має здійснюватися на засадах системності, через збалансоване функціонування необхідної для цього сукуп-

²⁰ Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: Монографія /За ред. О.М. Бородіної. — Ужгород: ІВА, 2006. — С. 291.

ності капіталів — як нематеріальних (людський і соціальний)*, так і матеріальних (фінансовий, природний, фізичний). Матеріальні та нематеріальні капітали відносно рівнозначні, кожний вид капіталу виконує визначену для нього (притаманну йому) функцію і тому є незамінним. Визначальним серед них є людський капітал як капітал особливого роду. Передусім тому, що він є єдиним, який приводить в дію інші види капіталу, формує їх, включає у виробничу діяльність, забезпечує ефективне функціонування та соціально-економічну результативність. Людський капітал передбачає розвиток усіх інших капіталів, їх можливу трансформацію, нагромадження та використання. Функціонування інших видів капіталу цілком залежить від соціальної і, разом з тим, виробничої серцевини — кожного окремо взятого працівника та від всієї їх сукупності. Згідно з цим людський капітал — єдиний активний капітал, тоді як всі інші капітали є пасивними, оскільки всі вони без винятку підпорядковуються людині й діють відповідно до її знань, вмінь, спроможностей і волі.

Підвищення доступу сільського населення до якісної освіти, нових знань, досягнень науки, соціальних мереж сприяє зменшенню його особистої незахищеності перед соціально-економічними труднощами і підвищує особистісну спроможність впливати на урядову політику, яка проводиться щодо села. Нарощування і накопичення людського капіталу з одночасним забезпеченням доступу до всіх інших капіталів, є ключовим компонентом і необхідною умовою соціально-демографічного розвитку та становлення основ громадянського суспільства через наділення людей реальними повноваженнями у підвищенні їх ділової, життєвої активності.

Нарощування людського капіталу села пов'язане, передусім, з удосконаленням його аграрної складової. Останнє — довготривалий процес, розпочинати який необхідно з того, щоб: по-перше, змінити якість теоретичної та практичної підготовки спеціалістів та працівників сільського господарства в напрямі надання практикоорієнтованих знань та навичок використання цих знань у суспільно-виробничій діяльності. По-друге, при формуванні та реалізації державної аграрної політики необхідно реально визнати пріоритетну

* В цьому контексті слід зазначити, що людський капітал слід розглядати як сукупність знань і здібностей людини, а отже, її готовності як до загальножиттєвих, так і до конкретних ситуацій, які приносять людині економічну та духовну користь незалежно від віку, виду діяльності та належності до соціального прошарку суспільства. Людський капітал села — це наявний запас природних здібностей, талантів, духовного і фізичного здоров'я, а також набутих — освітнього рівня, професійних знань, кваліфікацій, практичних навичок та життєвого досвіду, які доцільно використовуються у суспільному виробництві і приносять дохід їх власникам, забезпечуючи ефективний розвиток сільської економіки. Соціальний капітал — це індивідуальні соціальні ресурси, необхідні ділові зв'язки та взаємовідносини (участь в асоціаціях, виробничих групах, кооперативних формуваннях; взаємини, засновані на взаємодопомозі та довірі, доступ до суспільних інститутів вищого рівня), що використовуються для одержання економічного результату і значною мірою впливають на нього. Тобто соціальний капітал — це закладений у людині потенціал соціальної взаємодії, його включеність у певне соціально-економічне середовище.

роль людського капіталу в системі аграрних капіталів (фінансового, земельного, матеріально-речового), що на практиці означає: будь-яка програма підтримки аграрного сектора повинна здійснюватися разом з відповідним навчанням всіх, хто претендує на участь у ній. Тобто слід забезпечити вільний доступ селян до нових знань, навчити застосовувати ці знання на практиці для підвищення доходів та рівня життя. По-третє, особливо важливим є питання створення системи безперервної впродовж життя освіти сільського населення та формування державної системи «extension» у сільському господарстві як її головної ланки. Необхідне удосконалення чинної інституційної системи формування індивідуального людського капіталу на селі, починаючи зі шкільного періоду²¹.

Підвищення продуктивності людського капіталу через освітню складову має бути орієнтованим на нове усвідомлення макроекономічної ролі села, особисту ініціативу і відповідальність селян, на конструктивну освітню діяльність: навчання не заради навчання, а з метою ефективного вирішення практичних завдань. Якщо система аграрної освіти в нашій країні на етапі індустріалізації та суцільної колективізації вимагала ввести галузеві освітні стандарти для того, щоб у найкоротші терміни сформувати носіїв певних професійних якостей, що досягається конвеєрним способом набуття стандартних знань, то змістом теперішньої освітньої діяльності для забезпечення сталого розвитку сільських територій має стати індивідуальний підхід з метою формування багатогранних талантів сільського населення. Серед найбільш загальних освітніх орієнтирів слід розвивати у сільського населення здатність:

- ефективно працювати з інформацією: шукати, вибирати, аналізувати, оцінювати, використовувати, представляти, передавати;
- моделювати процеси, проектувати результати, у тому числі при взаємодії з іншими людьми, формуючи соціальні комунікації;
- приймати рішення і діяти у непередбачуваних ситуаціях;
- відповідально реалізовувати власні проекти і плани;
- оволодівати навичками самоосвіти для постійного розвитку.

За наявності таких спроможностей у критичної маси сільського населення стане можливим відмовитись від політики централізованого забезпечення розвитку виробничої і соціальної сфер села, яка була притаманна планово-командній системі господарювання і, за інерцією, у ряді випадків застосовується й сьогодні, та перейти до політики локальних підходів, що базуються на принципах децентралізації. Переваги децентралізації державної політики розвитку сільських територій ґрунтуються на включенні сільського населення у формування та реалізацію локальних підходів відповідно до потреб конкретних територій та передачі більшої відповідальності сільським мешканцям за зміни у своїх громадах. Лише за такого підходу в сучасних умовах можливо отримати більші вигоди від використання обмежених фінансових ресурсів держави, які вона може нині виділити для соціально-демографічно-

²¹ *Бородіна О.* Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку — К.: ІАЕ УААН, 2003. — 274 с.

го розвитку села, а також забезпечити консолідацію коштів держави та приватних вкладень фізичних та юридичних осіб у розвиток села.

Отже, реальні програми соціально-демографічного розвитку села необхідно розпочинати з якісного оновлення людського капіталу, головним чином у напрямі формування практичної здатності сільського населення вирішувати свої власні проблеми.

Це можливо забезпечити через навчання дорослого населення та надання практичних можливостей, у тому числі фінансових, сільським громадам — особам та організаціям — брати участь у процесі розвитку. Сільські мешканці, які не змогли себе реалізувати у виробництві сільськогосподарської продукції, матимуть реальну змогу організовувати нові робочі місця поза сільськогосподарським виробництвом.

Державна підтримка сталого розвитку сільських територій, крім цього, має забезпечити сільським мешканцям та місцевим органам самоврядування можливість користуватися новітньою інформацією, координувати свої зусилля та отримувати державну фінансову підтримку й технічну допомогу (на конкурсній основі) на реалізацію проектів локального характеру. При цьому самі громади, з метою отримання бажаних результатів приймають рішення щодо того, як поєднати ці ресурси зі своїми власними. Часткове державне фінансування локальних проектів розвитку сільських територій на конкурсній основі забезпечить прозорість та справедливості розподілу обмежених бюджетних коштів та рівноправну участь всіх громад у її отриманні.

Основною метою такої стратегії повинно бути підвищення добробуту сільського населення на основі якісного оновлення його знань та практичних навичок. І це стосується не тільки фермерів і сільськогосподарських працівників, а всього сільського населення, також передбачає розширення діапазону розвитку сільських територій з охопленням кожного сегмента і компонента сільського життя.

Таким чином, для подолання системного соціально-демографічного занепаду села необхідно розв'язати ряд науково-прикладних проблем та реалізувати низку практичних заходів. З науково-прикладних найбільш актуальними є:

- теоретичне та практичне обґрунтування комплексної реалізації багатофункціональної ролі села на основі ефективного використання його людського та природоресурсного потенціалу і забезпечення його розвитку як єдиного соціально-економічного, територіального, природного та історико-культурного утворення;
- формування концепції передачі знань у сільському господарстві для якісного оновлення знань та практичних навичок дорослого населення у напрямі ефективного використання наявних земельних, матеріальних та фінансових ресурсів для підвищення власного добробуту;
- розроблення механізмів розвитку соціального капіталу села на основі партнерства між державою, сільською владою і населенням для залучення останнього до участі у плануванні та реалізації програм сталого розвитку сільських територій;
- опрацювання концептуальних засад формування єдиної сільсько-міської загальноекономічної системи країни на основі диверсифікованих кон-

курентоспроможних господарських структур ринкового типу, розвитку дорожньо-транспортної мережі, телекомунікацій, єдиних систем суспільного обслуговування населення, розширення, поглиблення і розвитку інтеграційних виробничих зв'язків міста й села;

- створення науково-прикладних засад децентралізації процесів сільсько-го розвитку на основі поєднання матеріально-технічних, фінансових і людських ресурсів сільських громад з заходами державної підтримки аграрного виробництва та розвитку сільських територій;
- розроблення на принципах системного підходу напрямів збереження своєрідності устрою сільського життя, всебічного врахування місцевих економічних, соціальних, культурно-історичних і національних особливостей у вирівнюванні регіональних відмінностей розвитку сільських територій.

У практичному аспекті варто зосередитись на наступному:

- формування системи безперервної освіти на селі та забезпечення вільного доступу до неї всіх вікових груп сільського населення;
- реформування політики розподілу доходів та заробітної плати в сільському господарстві;
- розвиток екологічного землеробства та диверсифікованих видів діяльності;
- розвиток несільськогосподарського підприємництва та створення робочих місць поза сільським господарством;
- поліпшення системи охорони здоров'я, запровадження здорового способу життя та зниження смертності на селі;
- житлово-комунальне забезпечення та формування систем сільських комунікацій.

12.4. Основні напрями протидії демографічній кризі у сільській місцевості України

Занепад українського села, породжений гострою соціально-економічною кризою 1990-х років і невдалим реформуванням сільського сектора зумовили такі негативні демографічні наслідки, подолання яких вимагає неординарних зусиль всього суспільства. Зменшення чисельності сільського населення, основним чинником якого є депопуляція, у поєднанні зі зниженням його якісних характеристик перетворилось на загрозу національній безпеці України. Як відомо, людський потенціал є головним багатством будь-якої суспільної системи, оскільки інтелект нації є визначальним фактором прогресу. Кризовий стан сільської демореальності має бути об'єктом ефективної національної демографічної політики. Сьогодні її заходи залишаються неадекватними масштабу і гостроті демографічної кризи в сільській місцевості України, яка посилюється поселенською кризою, породженою недолугою політикою у цій сфері. Основним чинником руйнації поселенської мережі був поділ на перспективні та неперспективні села, що обумовило масове знелюднення сільської території, зникнення з географічної мапи значної кількості сіл і хуторів.

Такий же вплив мало зселення багатьох сіл, що потрапляли в зону затоплення при будівництві гідротехнічних споруд на Дніпрі та інших великих ріках. Сільські жителі гостро відчувають негативні наслідки минулого «реформування». Тому спеціальної уваги потребує поступове формування комфортної для селянства сучасної поселенської мережі європейського типу на основі вивчення зарубіжного досвіду, яка згодом має перетворитись на дієвий чинник поліпшення демографічної ситуації на селі.

Демографічна криза у сільській місцевості України проходить в особливо гострій формі. Руйнівні процеси, які призводять до зменшення сільського поселенського потенціалу, з найбільшою силою проявились у Північно-Східних і Центральних регіонах. Сільську місцевість цих областей можна цілком обґрунтовано назвати зонами прискореної демографічної деградації, протидія якій вимагає здійснення системи невідкладних цілеспрямованих заходів. На нашу думку, сільським регіонам з надзвичайно низькими показниками життєвості населення має бути наданий статус районів демографічного лиха і розроблена конкретна дієва програма протидії катастрофічній демографічній ситуації в них.

Розробляючи наукові засади протидії кризовому стану сільської демореальності, не можна не враховувати, що входження у демографічну кризу було пов'язано насамперед з нежиттєздатністю старого суспільного організму, тому вихід з неї не може відбутись без формування нового суспільного організму, якому буде притаманна властивість забезпечувати відтворення людності відповідної йому конкретно-історичної якості. Подолання демографічної кризи — тривалий і складний процес насамперед історичного переходу від якості суб'єкта старого суспільного організму до якості суб'єкта нового суспільного організму, причому цей перехід означатиме завершення не демографічної кризи взагалі, а лише її першого, найскладнішого та найгострішого в соціальному відношенні етапу, оскільки насамперед погіршення якості населення надає демографічній ситуації кризового характеру²². Розгортання процесу поліпшення якості населення буде надійною передумовою і основою для досягнення необхідного для сім'ї і суспільства режиму природного руху населення, потрібної збалансованості народжуваності й смертності. Завдання протидії демографічній кризі у сільській місцевості України вирішуватимуться протягом значного історичного періоду і будуть результатом розвитку всіх без винятку сфер життєдіяльності сільської спільноти, підтримуваного з боку держави. Ця протидія може бути ефективною лише тоді, коли здійснюватиметься така стратегія соціально-економічного розвитку, яка передбачає посилення демографічної спрямованості й підвищення демографічної ефективності усіх сфер суспільного життя в українському селі, «демографізацію» усіх видів державної політики, тобто їх більше пристосування до вирішення демографічних проблем у широкому розумінні, оскільки демографічна ситуація — кінцевий результат господарювання, функціо-

²²Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки. Збірник матеріалів. — Київ: Парламентське видавництво, 2003. — С. 47—49.

нування і розвитку всіх сторін життєдіяльності суспільства. Часто приймаються рішення, закони та підзаконні акти, демографічні наслідки впровадження яких не аналізуються і не передбачаються²³, не здійснюється їх демографічна експертиза. Практично ігнорується та фундаментальна обставина, що будь-який напрям державної політики прямо або посередньо впливає на демографічні процеси. Щоб бути ефективною, демографічна політика має ґрунтуватися насамперед на підвищенні демовідтворювальної ефективності праці. Тільки за умови додержання цього принципу можна досягти суттєвих і сталих результатів. Найважливішими заходами сучасної демографічної політики як в містах, так і в селах України має бути формування такого рівня оплати праці, який був би достатнім для відтворення існуючої і нової робочої сили, а також кардинальне поліпшення умов праці. Поточна тактична мета демографічної політики України як в містах, так і в селах має полягати у припиненні подальшого поглиблення демографічної кризи. Найбільш гострою і нагальною проблемою сьогодення є погіршення стану здоров'я населення. Тому у сучасній ситуації основною спрямованістю поточного демополітичного впливу має бути збереження і поліпшення здоров'я як базової якості населення, подовження середньої тривалості життя²⁴.

Саме перелом довготривалих негативних тенденцій у показниках життєзбереження населення, гальмування процесу погіршення здоров'я й працездатності є необхідною умовою та ознакою реальної протидії демографічній кризі на селі. Найбільш вагомими резерви на цьому напрямі потрібно і можливо реалізувати протягом найближчих десятиріч. Ефективність політики, спрямованої на покращання стану здоров'я населення, насамперед пов'язана із суттєвим поліпшенням умов життя у сільській місцевості²⁵, що передбачає зменшення частки населення з низьким рівнем доходів, реформування оплати праці з метою формування матеріальної бази, достатньої для збереження та відновлення здоров'я і працездатності; створення умов праці і побуту, сприятливих для збереження фізичного та психічного здоров'я; оздо-

²³Яскравим прикладом ігнорування необхідності демографізації соціально-економічної політики нашої держави є той факт, що здійснена в сільському господарстві приватизація землі не враховувала інтереси підростаючого покоління — діти не одержували земельні паї (Земельний кодекс України. Ст. 6). Є вагомі підстави стверджувати, що цей факт негативно вплине на динаміку народжуваності в сільській місцевості, а також сприятиме подальшому відтоку молоді з села.

²⁴Більш детально про теоретико-концептуальні основи демографічної політики див.: Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. К.: Ін-т економіки НАН України. — К., 2001. — С. 16—81, 464—482, 527—539; *Стешенко В. С., Піскунов В. П.* Деякі теоретичні аспекти протидії демографічній кризі в Україні // Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Том 1. — К.: Міністерство освіти і науки України, Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, 2006. — С. 144 — 155.

²⁵*Якуба К. І.* Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України, Теорія, методологія, практика. К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2007. — С. 207—343.

ровлення довкілля²⁶. Отже, має бути створене суспільне середовище, сприятливе для довготривалої, здорової і продуктивної життєдіяльності населення, для реалізації заходів щодо профілактики та лікування захворювань²⁷. На нашу думку, пріоритетними напрямками політики щодо збереження та поліпшення стану здоров'я сільського населення є:

- зменшення смертності від серцево-судинних захворювань;
- зменшення негативних наслідків для здоров'я надмірного вживання алкоголю та тютюнопаління;
- зниження інвалідизації та смертності від зовнішніх причин, зокрема від виробничого і побутового травматизму;
- поліпшення репродуктивного здоров'я населення та скорочення смертності немовлят;
- втілення в життя ефективної стратегії боротьби з туберкульозом.

Поширення серцево-судинних захворювань тісно пов'язане з рівнем життєзбережувальної культури населення та розповсюдженістю основних чинників ризику. Серцево-судинні патології належать до групи причин смерті, яким можна запобігти методами первинної профілактики, тому для досягнення позитивних зрушень щодо захворюваності і смертності від них необхідні комплексні зусилля, спрямовані насамперед на зменшення поширеності чинників ризику виникнення та розвитку таких захворювань. Головними немедичними напрямками зниження смертності від серцево-судинних захворювань є: виховання відповідального ставлення до здоров'я на державному та індивідуальному рівнях; відповідні загальнодержавні освітньо-профілактичні програми для населення; раціональне харчування, заняття фізкультурою і спортом; цілеспрямована державна політика обмеження вживання алкоголю і тютюну. Основними медичними напрямками зниження смертності від серцево-судинних захворювань є: первинна профілактика, тобто виявлення та корекція найбільш поширених факторів ризику серцево-судинних захворювань, які можуть бути змінені відповідним втручанням; вторинна профілактика, або довготривале амбулаторне спеціалізоване лікування та планове стаціонарне з метою попередження ускладнень та подовження життя; розвиток швидкої та невідкладної допомоги.

Зменшення смертності від серцево-судинних та інших неінфекційних захворювань тісно пов'язано із гострою необхідністю підвищення якості та доступності медичної допомоги для сільських жителів. За умови збереження існуючого стану сільської охорони здоров'я не можна розраховувати на відчутні позитивні зміни у медико-демографічних процесах в сільській місцевості. Структура медичного обслуговування у сільській місцевості на відміну від міських поселень включає широкую мережу дільничних закладів первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД). Фінансування закладів цієї мережі, зокрема, дільничних лікарень, амбулаторій та фельдшерсько-акушер-

²⁶ Смертність населення України у трудовозрастному віці (колективна монографія). — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — С. 178.

²⁷ Стратегія демографічного розвитку на 2006—2015 роки // Демографія та соціальна економіка. — 2006, № 1. — К: Ін-т демографії та соціальних досліджень, 2006. — С. 7—11.

ських пунктів (ФАП), що забезпечується бюджетами сільських та селищних рад, впродовж 1990-х рр. значно погіршилось і є недостатнім для надання медичної допомоги на належному рівні. Наприклад, забезпечення ФАПів необхідними медикаментами є вкрай незадовільним, оскільки перебуває поза межами дієвого впливу територіальних органів державної влади обласного і районного рівнів. У сільській місцевості, з одного боку, існує досить висока неуккомплектованість існуючих амбулаторій та дільничних лікарень лікарями, ФАПів — середнім медичним персоналом, а з іншого боку — значна частина сільських населених пунктів залишається без жодного медичного закладу, в тому числі фельдшерського. Зростання числа сільських амбулаторій впродовж останніх років лише частково компенсувало масштабне скорочення мережі лікувальних закладів та ліжок у сільських лікарнях, проведене у попередній період. В умовах відсутності належного транспортного сполучення це становить суттєву перешкоду для отримання своєчасної і адекватної медичної допомоги. Як наслідок, серед сільського населення спостерігається низький показник відвідувань лікарських закладів ПМСД і високий рівень пізнього виявлення тяжких хвороб та хронічних ускладнень. Важливим чинником, що не дозволяє поліпшити таку ситуацію, є також невирішеність проблеми кадрового забезпечення охорони здоров'я на селі через відсутність мотивації роботи у сільській місцевості.

У багатьох державних актах з охорони здоров'я, зокрема Указі Президента України «Про заходи щодо поліпшення умов функціонування закладів охорони здоров'я у сільській місцевості», Постанові Кабінету Міністрів України «Про комплексні заходи щодо впровадження сімейної медицини в систему охорони здоров'я», Національному плані розвитку системи охорони здоров'я на період до 2010 р. передбачається пріоритетний розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини передусім для сільського населення. Вважається, що реформування ПМСД на селі шляхом розвитку сімейної медицини сприяло б вирішенню вищезокреслених проблем медичного обслуговування. Зокрема, передбачається, що розукрупнення сільських лікарських дільниць шляхом реорганізації ФАПів у сільські амбулаторії сімейного лікаря повинно забезпечити однакову доступність первинної медико-санітарної допомоги для сільських жителів. Водночас варто відзначити, що попри усі переваги сімейної медицини її успішний розвиток на селі тісно пов'язаний з наявністю відповідних соціально-економічних умов, тобто на реальну, а не декларативну віддачу можна розраховувати лише за умови істотного поліпшення матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільської медицини, зокрема матеріального забезпечення праці сімейних лікарів, підготовки і перепідготовки відповідних медичних кадрів, забезпечення їх необхідними транспортними засобами.

На нашу думку, доцільним було б розглянути питання про створення при центральних районних лікарнях комплексних виїзних бригад у складі спеціалістів різного профілю, з належним рівнем лабораторного і діагностичного оснащення, які б систематично виїжджали для проведення профілактичних оглядів та надання медичних послуг сільським жителям. Як показав досвід проведення у 2006 році національної акції «День здоров'я сільського населен-

ня», під час якого були проведені профілактичні огляди значної частини сільського населення та виявлено вперше близько 2 млн захворювань, реструктуризація існуючої системи охорони здоров'я має проводитись на основі пріоритетного розвитку первинної медико-санітарної допомоги та посилення профілактичної спрямованості у сфері охорони здоров'я. Саме профілактика і своєчасне виявлення захворювань залишаються найефективнішими шляхами збереження здоров'я. Це в, свою чергу, потребує вирішення проблеми розподілу обсягів медичної допомоги між первинним, вторинним і третинним рівнями, визначення порядку взаємодії між ними; суттєвої корекції механізму фінансування сільських закладів ПМСД, визначених Бюджетним Кодексом України.

Надмірне вживання алкоголю та тютюнопаління наносить величезні втрати здоров'ю. Широкий доступ, дешевизна, усталені традиції споживання міцних алкогольних напоїв на селі (а також і їх домашнього виробництва), інтенсивна реклама алкогольних виробів у засобах масової інформації — усі ці чинники сприяють збереженню високого попиту на алкогольну продукцію та підвищенню її споживання. Тому досягти скорочення алкогольно обумовлених втрат без якісних змін в алкогольній політиці видається неможливим. З цією метою доцільно розробити та прийняти Закон України «Основи законодавства України щодо алкоголю та наркотиків». В основі алкогольної політики має лежати інтегрований підхід, спрямований на зменшення споживання алкоголю та поширення помірного й відповідального споживання спиртних напоїв, мінімізацію соціально-демографічних наслідків зловживання алкоголем, що передбачає розробку заходів щодо обмеження доступності та посилення контролю за якістю алкогольних виробів; повної заборони алкогольної реклами, в тому числі прихованої у вигляді візуалізації брендів; надання доступного й ефективного лікування людям, які страждають від алкогольної залежності; активізації антиалкогольної інформаційно-просвітницької діяльності, в тому числі у загальноосвітніх навчальних закладах.

З метою зменшення шкідливого впливу тютюнопаління на здоров'я населення необхідно забезпечити: неухильне виконання Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення»; впровадження комплексу адміністративних, економічних та інформаційно-просвітницьких заходів щодо скорочення попиту на тютюнові вироби, посилення боротьби з незаконною торгівлею тютюновими виробами, запобігання продажу тютюнових виробів неповнолітнім, повну заборону реклами тютюнових виробів, ініціювання та проведення масштабних національних антитютюнових кампаній з широким залученням засобів масової інформації з метою інформування населення про ризики та шкідливі наслідки для здоров'я, обумовлені тютюнопалінням.

Важливим напрямом збереження та поліпшення здоров'я є зниження інвалідизації та смертності від зовнішніх причин, зокрема від виробничого і побутового травматизму. Фізично важка та виснажлива праця у багатьох галузях сільського господарства, поєднана з низьким рівнем охорони та оздоровлення умов праці, поширеність ручних некваліфікованих операцій, низька дисципліна праці, порушення правил безпеки та недотримання ви-

мог до технічного стану і обслуговування виробничих і транспортних засобів, часто нехтування навіть елементарними нормами гігієни праці створили умови для високої поширеності професійної захворюваності, підвищеної аварійності та травматизму серед сільського населення. Сільське господарство належить до галузей з високим рівнем смертельного виробничого травматизму, для зниження якого необхідне забезпечення більш ефективної охорони праці та виробничої безпеки, що передбачає подолання існуючої тенденції економії коштів на покращанні умов праці; посилення контролю за неухильним дотриманням законодавства про охорону праці на підприємствах незалежно від підпорядкування та форми власності; забезпечення координації роботи органів виконавчої влади, які здійснюють нагляд за умовами праці і дотриманням гігієни та безпеки праці; технічне оновлення виробництва; постійний моніторинг стану здоров'я працюючих у шкідливих умовах; диспансерне спостереження з метою своєчасного виявлення професійних уражень та попередження стійких порушень здоров'я. Варто також відзначити, що навіть у разі технічної модернізації, забезпечення більш досконалою технікою і технологіями людська недбалість була і є головною перепорою на шляху зменшення професійної захворюваності та нещасних випадків у сільськогосподарському виробництві. Підвищення рівня виробничої безпеки, посилення трудової дисципліни, контролю за дотриманням інженерно-технічними працівниками своїх обов'язків, а також дефіцит кваліфікованих кадрів, здатних забезпечити не лише потрібний кінцевий результат, а й безпечні умови праці на робочому місці і досі залишаються невирішеними проблемами для сільського господарства.

Залишається досить високим рівень побутового травматизму, насамперед серед сільських дітей раннього віку, що обумовлено відсутністю належного догляду за дітьми з боку батьків. В Україні, на відміну від багатьох розвинутих країн, не встановлено адміністративної та кримінальної відповідальності батьків за залишення малолітніх дітей без нагляду. Імовірно, вже на часі ставити це питання перед законодавцями, особливо щодо випадків, які потягли за собою втрату здоров'я чи життя дітей.

Значних демополітичних зусиль потребує поліпшення репродуктивного здоров'я населення та скорочення смертності немовлят. Незважаючи на певні здобутки, обумовлені реалізацією двох Національних програм щодо поліпшення репродуктивного здоров'я населення, його стан у сільській місцевості залишається незадовільним, а тенденції несприятливими: погіршується стан здоров'я вагітних жінок та новонароджених, зростає поширеність соматичних, гінекологічних патологій та захворювань, що передаються статевим шляхом, залишаються високими розповсюдженість абортів, рівень безпліддя, показник смертності немовлят. Це вимагає пошуку нових ефективних шляхів вирішення проблем щодо його збереження і поліпшення. У цьому контексті дуже важливо забезпечити залучення та більш широкий доступ сільського населення до повного спектру послуг, передбачених в ході реалізації чергових національних програм, які стосуються: інформаційно-консультативних послуг служби планування сім'ї, пренатальної допомоги, допомоги при пологах, лікування безпліддя, профілактики та ранньої діагностики онкологічної

патології. Репродуктивні втрати на селі значною мірою обумовлені низьким рівнем акушерської, перинатальної та неонатальної допомоги сільським жителям, поліпшення якості послуг яких дало б змогу відвернути значну кількість дитячих смертей. Проблематичною залишається доступність для сільських жінок якісної та своєчасної пренатальної й постнатальної діагностики, що дає можливість своєчасно виявити патології внутрішньоутробного розвитку плоду та розробити ефективні заходи щодо їх корекції. Водночас треба підкреслити, що поліпшення репродуктивного здоров'я сільського населення не є вузько спеціалізованою медичною проблемою, а потребує координації зусиль та співпраці багатьох сфер і галузей на регіональному і національному рівнях.

Боротьба з туберкульозом, який досяг в Україні масштабів епідемії, має здійснюватись на основі ефективної стратегії, яка має опиратись на обґрунтування пріоритетних напрямків та першочергових заходів протидії епідемії, з одного боку, та наявність матеріальних та фінансових ресурсів — з іншого. Негативні наслідки соціально-економічних перетворень протягом минулого десятиліття створили підґрунтя для активізації наявного в Україні резервуару туберкульозної інфекції. Тому зниження показників захворюваності на туберкульоз неможливе без істотних змін у рівні та якості життя сільського населення. Основними резервами у зниженні високої захворюваності і смертності від туберкульозу є поліпшення якості фтизіатричної служби, покращення ранньої діагностики, підвищення ефективності лікування. Назріла нагальна необхідність в реорганізації фтизіатричної служби України, що тривалий час перебувала на узбіччі охорони здоров'я; потребує поліпшення матеріально-технічна база і кадровий потенціал її регіональних підрозділів. Для того, щоб реально вплинути на епідемічну ситуацію необхідне створення національного й регіональних реєстрів осіб підвищеного ризику ураження туберкульозом та їх систематичне обстеження. Це, по-перше, дасть змогу здійснювати моніторинг осіб з підвищеним ризиком інфікування, оскільки існування значних контингентів, не охоплених діагностикою, сприяє неконтрольованому та латентному поширенню туберкульозної інфекції. По-друге, створення таких реєстрів дозволить планувати закупівлю протитуберкульозних препаратів і здійснювати їх обґрунтований розподіл відповідно до реальних потреб регіонів. Серйозну небезпеку становить також поширення СНІД-асоційованого туберкульозу. Хоча проблема ВІЛ/СНІДу стосується насамперед міських поселень, останні спостереження свідчать про поступове поширення ВІЛ/СНІДу у сільську місцевість: у 2006 р. 20,5% нових випадків ВІЛ було зареєстровано серед сільських жителів. Епідемії туберкульозу та ВІЛ/СНІДу в Україні взаємно підсилюють одна одну, тому без запобігання поширенню ВІЛ важко розраховувати на поліпшення епідемічної ситуації з туберкульозу.

Невід'ємною складовою політики щодо збереження та поліпшення стану здоров'я сільського населення є формування суспільної та індивідуальної налаштованості на пріоритет здорового способу життя, соціальної та особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я, оскільки скорочення обсягу та якості санітарно-профілактичної роботи протягом останнього десятиріччя відбулося у зниженні обізнаності населення щодо чинників ризику

захворювань та рівня санітарної культури. В Україні серед сільського населення глибоко вкорінені традиції нездорового способу життя, зокрема харчування, як от споживання продуктів з великим вмістом холестерину, а прихильність до алкоголю переважно задовольняється алкогольними напоями домашнього виробництва. Відтак, у сільській місцевості нині держава практично не має засобів централізованого впливу на якість харчування або доступність алкоголю. Тому постає надзвичайно складне завдання, насамперед, глибинної трансформації свідомості сільського соціуму; злам, здавалося б, одвічних традицій та стереотипів і формування в людей відповідального ставлення до життя і здоров'я. Цьому могли б сприяти зміни у сільськогосподарському виробництві з метою подолання монофункціональності сільських населених пунктів. Ці процеси об'єктивно вимагають б змін способу життя сільських мешканців, запровадження не тільки більш прогресивної культури виробництва, а й культури споживання і побуту в цілому.

Великої гостроти набрала проблема розвитку профілактичного напрямку в сільському секторі охорони здоров'я. Завдання профілактики хвороб потребує тривалої та послідовної роботи як закладів охорони здоров'я, так і місцевих засобів масової інформації, освітніх, спортивних та культурних установ, державних і громадських організацій. Досвід розвинених країн²⁸ свідчить, що для посилення профілактичної спрямованості охорони здоров'я і досягнення належного ефекту зусиль однієї медицини недостатньо; необхідні комплексні заходи, об'єднання зусиль та ресурсів різних міністерств, відомств та секторів суспільства, які б не лише впливали на зміну поведінки населення, але й формували «здорове» соціальне середовище. Їхня діяльність має координуватися і спрямовуватися у рамках спеціально розробленої програми, стрижнем якої має стати масована роз'яснювальна робота. Її розгортання вимагатиме не тільки фінансових коштів (які безумовно, згодом дадуть велику демографічну і економічну віддачу), а перш за все — відповідального ставлення залучених до її здійснення працівників (журналістів, медиків, соціальних робітників та й просто ентузіастів, тих, кому небайдужа доля нації).

Сьогодні в Україні основною складовою демографічної політики у сфері сприяння підвищенню дитородної активності є допомоги на дітей. Загалом усі види цих допомог, навіть значних за розміром, дещо поліпшують, але кардинально не змінюють умов життя сімей, тобто не забезпечують можливості для утримання і виховання бажаного числа дітей в сім'ї на рівні сучасних вимог. Суттєве і тривале підвищення народжуваності шляхом допомоги сім'ям з дітьми неможливе без переходу на більш високий рівень продуктивності праці та її оплати. Як свідчить статистика, сумарний показник народжуваності з введенням у квітні 2005 р. одноразових допомог матерям у зв'язку з народженням дитини підвищився у сільській місцевості України з 1,5 дитини у 2005 р. до 1,6 у 2006, але це не вселяє надії на закріплення цієї тенденції. Допомоги

²⁸ Puskas P. Successful prevention of non-communicable diseases: 25 year experiences with North Karelia Project in Finland // Public Health Medicine 2002; 4(1): 5—7.

на дітей як інструмент демографічної політики, як показує досвід, діють за принципом «доза — ефект», тобто мають короткочасну дієвість і не змінюють загальної несприятливої демографічної ситуації. Тому стратегічним завданням демографічної політики у цій галузі має бути створення ефективно діючого соціально-економічного механізму задоволення і відтворення потреби сім'ї в дітях.

Найважливішим моментом матеріального забезпечення відтворення населення, включаючи і сприяння народжуваності, має бути підвищення частки фонду оплати праці у національному доході, формування ціни на робочу силу на рівні, що забезпечує її нормальне відтворення, тобто наявність у її складі, крім покриття витрат на відновлення функціонуючої робочої сили, такої її частини, яка була б достатньою для утримання і виховання необхідного для сім'ї і суспільства числа здорових дітей. Перелом кризової ситуації у народжуваності треба пов'язувати також з неординарними зусиллями, спрямованими на докорінне поліпшення умов дітородної діяльності населення і на формування відповідної потреби сім'ї і суспільства демографічної свідомості й дітородних установок, реалізація яких зможе забезпечити хоча б просте відтворення населення.

Виходячи з викладеного, можна запропонувати такі основні напрями поліпшення умов дітородної діяльності, які полягають у тому, щоб:

- Посилити «демографізацію» тобто забезпечити більшу прив'язку до вирішення демографічних проблем взагалі і проблеми народжуваності зокрема всіх напрямів соціально-економічної політики, насамперед, політики заробітної плати, приватизації, соціального захисту, житлової і податкової політики. Особливу увагу слід приділити поліпшенню умов праці жінок.
- При реформуванні оплати праці на підприємствах і в установах державної форми власності передбачити у її складі частку, достатню для покриття витрат на утримання і виховання бажаної для сім'ї кількості здорових дітей.
- Створити сприятливіші умови жінкам для поєднання їх професійної зайнятості з материнством. Зокрема, вжити заходів щодо припинення руйнування системи дошкільних дитячих закладів і поліпшення умов їх діяльності шляхом розробки і виконання відповідної національної програми.
- Більш активно і цілеспрямовано сприяти охороні здоров'я матерів, зокрема поліпшенню репродуктивного здоров'я на основі концепції профілактики та сучасної медико-генетичної, акушерської допомоги, поширення використання контрацепції замість абортів.
- Сприяти формуванню, розвитку і зміцненню сім'ї, розробити і впровадити ефективну модель комплексного патрунування неповних сімей з неповнолітніми дітьми трудовими колективами, місцевими держадміністраціями та недержавними організаціями з урахуванням міжнародного досвіду.
- Сприяти послабленню дефіциту житла у сімей з дітьми і посиленню соціального захисту тих, хто проживає у незадовільних житлових умовах.

Старіння населення є об'єктивним результатом змін у відтворенні населення в минулому, тому протидіяти цьому процесу безпосередньо, тобто в наших умовах шляхом підвищення народжуваності надзвичайно складно і проблематично. Не можна також не враховувати, що серед чинників постаріння населення в економічно розвинутих країнах все більшої ваги набуває збільшення середньої тривалості життя, тобто зростання кількості років, що проживаються кожним поколінням, особливо в середніх і старших вікових групах. Тому в умовах високого рівня постаріння основним реалістично виправданим засобом демографічної політики щодо вирішення проблем постаріння має бути не регулювання народжуваності, а подовження повноцінної економічної і соціальної активності населення похилого віку, його реінтеграція в суспільне виробництво шляхом пошуків гуманних та економічно ефективних шляхів використання їх залишкової працездатності. Зусилля мають бути спрямовані не на пошуки засобів уповільнення старіння, а на те, як повніше і ефективніше використовувати величезний життєвий досвід літніх і старих людей, створивши для них умови для достойного життя і розвитку. На Заході розроблена концепція «благополучного (успішного) старіння», тобто такого старіння, яке не затьмарює життя людям похилого віку і не перетворюється на тягар для суспільства. У відповідності з цією концепцією благополучне старіння населення складається з трьох основних складових — ефективна активність, запобігання хворобам (активна профілактика), підтримка високого рівня ментально-психічного і фізичного здоров'я²⁹. Ці складові взаємопов'язані, але такою з них, що найлегше піддається регулюванню, є забезпечення «ефективної активності» людей похилого віку, зокрема, трудової, використання їхнього досвіду, знань, продуктивності й мудрості, що ефективно як з точки зору інтересів особистості, так і суспільства.

Концентрація зусиль як на формуванні системи постійно діючих заходів, спрямованих на забезпечення подовження повноцінного життя людей старшого покоління, більш ефективної їх інтеграції в суспільство, так і на створенні умов для благополучного старіння взагалі, є нагальним завданням. На часі розробка національної програми, спрямованої на реалізацію концепції успішного старіння і зменшення його негативних наслідків як в містах, так і в селах, на створення суспільства, комфортного для всіх поколінь. В основу відповідного Національного плану дій в Україні мають бути покладені Принципи ООН відносно людей похилого віку та Мадридський міжнародний план дій стосовно старіння населення. У Політичній декларації Другої світової асамблеї з проблем постаріння населення стверджується, що сучасний світ має достатні матеріальні ресурси і технологічні потужності для забезпечення можливостей щоб: полегшити чоловікам і жінкам досягнення поважного віку з кращим здоров'ям і в благополуччі; досягти повного включення старих людей у суспільство; надати особам похилого віку можливості більш ефективного внеску в свої громади і в розвиток їхніх суспільств; постійно вдос-

²⁹ Rowe John W., Kahn Robert L. *Successful Ageing*. — New York: Pantheon Books, 1998. — Р. 38—39.

коналювати заходи щодо підтримки старих людей у відповідності з їхніми потребами³⁰. Коли буде відсутня дискримінація за віком, а демополітичні заходи проводитимуться вчасно, «коли відповідні розумні інвестиції здійснюватимуться заздалегідь, процес старіння буде пов'язаний не з відтягненням ресурсів, а з можливістю нарощування людського, соціально-економічного та екологічного капіталів»³¹.

Як свідчить проведене дослідження, сільська місцевість втратила значний демографічний і трудовий потенціал внаслідок міграції молодого, працездатного населення із сіл до міст. Зараз ситуація може змінитись у зв'язку з поживавленням припливу мігрантів з країн третього світу. Сьогодні вони поки ще «осідають» в містах, але з очікуваним посиленням цих потоків вони можуть заторкнутися і села. Існує думка про можливість компенсації втрат населення від депопуляції міграційним приростом як способом підтримання чисельності населення, що не вимагає тривалого часу і значних зусиль. Але, як показав вже осмислений досвід країн Заходу, здійснення політики прийому великої кількості мігрантів з країн з іншою культурою супроводжується деформацією усталених якісних характеристик населення і породжує низку проблем, пов'язаних з труднощами взаємоадаптації корінного і прибулого населення. За масштабів міграції, необхідних для покриття дефіциту природного приросту, може виникнути небезпека порушення єдності і внутрішньої рівноваги суспільства. Це є вагомим аргументом проти вирішення проблеми пом'якшення наслідків депопуляції за рахунок зовнішньої міграції. З нашого погляду, важливим, історично виправданим і справедливим засобом збереження чисельності населення є сьогодні створення сприятливих умов для повернення в Україну людей, які мають українські корені й проживають за кордоном. Причому цей напрям демографічної політики, був би одночасно ефективною складовою економічної політики, оскільки певна частина цих людей привезла б із собою в Україну безцінний досвід життя і праці у розвинутому ринковому середовищі. Надзвичайно несприятливою у контексті формування динаміки чисельності сільського населення є значна трудова міграція за межі країни, певна частина якої перетворюється на незворотну міграцію. Слід також зазначити, що міграційний обмін з іншими країнами впливає не лише на формування чисельності населення, а й на його якість, оскільки ми втрачаємо в основному молоду, висококваліфіковану та соціально активну, підприємливу частину трудового потенціалу. Фактичними ж і потенційними іммігрантами є переважно населення афро-азіатського походження, яке за своїми культурно-освітніми та фаховими характеристиками не відповідає сучасним потребам не лише індустріального, а й аграрного розвитку України і має іншу культуру. Пріоритетною порівняно із залученням до України на-

³⁰ Report of the Second World Assembly on Ageing. Madrid, 8-12 April 2002. A/CONF. 197/9. — New York: UN, 2002. — P. 2.

³¹ Создание общества для всех возрастов. Вторая Всемирная ассамблея по проблемам старения. — М.: Департамент общественной информации ООН, Информационный центр в Москве, 2001. — С. 4.

селення з країн, що розвиваються, є створення умов для зменшення обсягів трудової міграції з України, що супроводжується не лише тимчасовими, а й незворотними втратами її населення, які з часом можуть суттєво збільшитись. За підрахунками фахівців «у найближчі десятиліття європейцям не вистачатиме приблизно 135 млн робочих рук, зокрема й висококваліфікованих. У цю квоту спокійно увійде все населення України»³², що є загрозою не лише для міст, а й для сіл понести значні демографічні втрати.

Демографічно небезпечним стає забруднення ґрунтів і вод в аграрному секторі господарства. В умовах поєднаної дії демографічної та екологічної криз, загострених наслідками Чорнобильської катастрофи, особливого значення набуває формування в Україні демографічно орієнтованої державної екологічної політики (демоекологічної політики). Демоекологічна політика — політика, спрямована на збереження навколишнього природного середовища і раціональне використання природних ресурсів з урахуванням перспектив сталого розвитку господарства з метою забезпечення сприятливих екологічних умов життєдіяльності та самовідтворення населення. Критерій ефективності демоекологічної політики — екологічне благополуччя населення, мінімізація екологічно обумовлених демографічних втрат. Інтеграція демографічної й екологічної політик сприяла б не тільки підвищенню їх взаємообумовленої ефективності, а й формуванню належної демоекологічної свідомості й культури. Без цього вихід з демоекологічної кризи без серйозних демографічних, економічних і культурних втрат буде проблематичним, або навіть неможливим.

³² Гузь Сергій. Чи потрібні країні реємігранти? // Тиждень. — № 3, 16—22 листопада 2007. — С. 48.

ВИСНОВКИ

Соціально-демографічну кризу у сільській місцевості України вирізняє особливо затяжний характер та більш висока «інтенсивність» кризових проявів як стосовно депопуляції та міграційного убутку, так і щодо погіршення якісних характеристик населення (медико-демографічних та освітньо-професійних).

Зменшення чисельності і питомої ваги сільського населення можна було б розглядати як природний процес, обумовлений підвищенням продуктивності сільськогосподарського виробництва, якби він не супроводжувався деструктивними тенденціями, викликаними різючими відмінностями між умовами життя в селах і містах. Ці відмінності, історично сформовані, в умовах переходу до ринку значно посилились. Основною складовою зменшення чисельності населення у сільській місцевості у 1979—1990 рр. було від'ємне сальдо міграції — воно майже у 9 разів перевищувало природний убуток. Цей період можна назвати роками інтенсивної «втечі» із сіл. Міграційний вплив з 1992 р. змінився міграційним приростом, однак з початку поточного сторіччя знову спостерігається відтік населення з сільської місцевості, а його природне зменшення у 1991—2006 рр. порівняно з 1979—1990 рр. значно зросло.

Починаючи з 1991 р. основним чинником неспинного зменшення чисельності сільського населення України є депопуляція — одна із складових демографічної кризи. Баланс природного руху населення у сільській місцевості погіршувався значно швидше, ніж у міських поселеннях. З кожним роком частка сільських адміністративних районів з показником життєвості населення вищим за одиницю зменшувалась. У 2006 р. більш ніж у 96% сільських адміністративних районів чисельність померлих була більшою, ніж чисельність народжених, у тому числі більше ніж у двох третинах районів вона була вдвічі вищою. У 2006 р. лише у Закарпатській області середній показник життєвості населення сільських адміністративних районів був вищим 1,0. А всього таких районів налічувалось в Україні 18, тобто лише 3,7% їх загальної кількості.

Важливим чинником розповсюдження депопуляції на дедалі ширші верстви сільського населення було «вдосконалення» сільської поселенської мережі (укрупнення сіл, знесення хуторів), яке освячувалось «теорією» неперспективних поселень. Ліквідація «неперспективних» сіл призводила до знелюднення великих масивів родючих сільськогосподарських угідь, посилення незворотної міграції із сіл у міста і за межі країни, що мало наслідком зменшення людності сільських

населених пунктів, прискорення їх деградації. Велика кількість вимираючих та занепадаючих сіл дає підстави говорити про існування не тільки демографічної, а й поселенської кризи в українському селі.

Депопуляція стала фундаментальним чинником прискорення старіння населення, яке є найістотнішою рисою довготривалих змін у його статеві-віковому складі. Населення сільської місцевості України має настільки високий рівень постаріння, що це дає підстави кваліфікувати його як один із проявів демографічної кризи. «Навантаження» населення працездатного віку як особами допрацездатного віку, так і післяпрацездатного в селах є істотно вищим, ніж у містах. Найбільша частка населення пенсійного віку спостерігається у сільських жінок (35,6%). Слід зазначити, що вони мали дуже високий рівень постаріння ще у 1979 р. — першому році, коли баланс природного руху сільського населення став від'ємним. Деяке зниження частки жінок післяпрацездатного віку в їх загальній чисельності у 2007 р. порівняно з попередніми роками свідчить про те, що потенціал їх постаріння повністю вичерпаний. Цей факт сприятиме у ближній і більш віддаленій перспективі зниженню ступеня постаріння сільського населення і внаслідок цього зменшенню відмінностей за цим показником між селами і містами. А загалом віковий склад селян дійшов «межі», за якою може посилитись деградація або включитись механізм самозбереження. Для ефективного спрацювання механізму самозбереження необхідна цілеспрямована підтримка села соціально-економічними заходами, спрямованими на оздоровлення його соціального організму.

Сільське населення в Україні, як і в інших країнах, є носієм шлюбно-сімейних традицій, у тому числі власне у сімейних стосунках, у питаннях взаємодопомоги і кооперації представників різних поколінь. Однак сімейний склад населення сільської місцевості зазнає впливу загальних сучасних тенденцій трансформації сім'ї, а також того «напруження», яке притаманне процесам функціонування сім'ї у період соціально-економічних перетворень. Тип сімейної структури сільського населення України (як і міського) є характерним для сучасного розвиненого суспільства — переважають прості невеликі за розміром сім'ї різного типу, складні багатопокілінні сім'ї зустрічаються зрідка; доволі розповсюджені неповні сім'ї. Однак у сільській місцевості, особливо у Західному регіоні країни, ще збереглись певною мірою традиційні сім'ї, де разом проживають представники кількох поколінь: більш поширеними тут є сім'ї, де разом з подружньою парою живуть батьки й інші родичі, та складні сім'ї, в яких проживає разом кілька подружніх пар. Відповідно меншою, порівняно з містами, є частка одинаків, менш розповсюджені неповні сім'ї. Середній розмір сільської сім'ї традиційно є більшим, ніж міської.

Матримоніальна поведінка сільського населення порівняно з городянами залишається більш традиційною: шлюби укладаються у молодому віці і є більш сталими, повторні шлюби реєструються значно рідше. Однак традиції «непорушності» шлюбно-сімейних відносин і у сільській місцевості поступово слабшають, посилюються тенденції зниження рівня шлюбності та зростання розлучуваності. Причинами цього є не тільки засвоєння все більшою частиною сільського населення, особливо молоді, сучасної «урбаністичної»

моделі шлюбної поведінки, а й складні соціально-економічні умови життєдіяльності населення у сільській місцевості, гострота соціально-економічних проблем. Ці проблеми створюють той негативний соціальний мікроклімат, який безпосередньо впливає на сімейні відносини, сталість шлюбу. Соціально-демографічні наслідки розлучень у сільській місцевості більш тяжкі, ніж у містах, оскільки дітність сільської сім'ї є вищою, вплив розпаду сім'ї на умови розвитку підростаючого покоління сильніший. Отже, одним із завдань демографічної політики у сільській місцевості має стати збереження цінних народних традицій міцності шлюбу, поваги до інституту традиційної християнської сім'ї, створення сприятливіших умов для збереження шлюбу, підтримання його стабільності.

Традиційний «демографічний консерватизм» сільського населення сприяє меншій інтенсивності трансформацій шлюбно-сімейних процесів і структур, забезпечує збереження сімейного способу життя і робить сільську сім'ю більшою за розміром, кількістю дітей, з більш розвинутою міжпоколінною кооперацією. Хоча інтенсивність процесів, які продукують такі соціально-демографічні проблеми, як збільшення кількості дітей у неповних та реструктурованих сім'ях, зростання кількості самотніх людей (через безшлюбність, розлучення) у сільській місцевості є меншою, ніж у міських поселеннях, специфіка сучасних умов життя сільського населення, його незадовільне економічне забезпечення, «стара» вікова структура часто поглиблює ці проблеми, зумовлює більш тяжчі, ніж у містах, наслідки розлучення, самотності, безшлюбності. У сільській місцевості України гострішою є проблема самотності літніх людей (у першу чергу жінок): самотньо проживає в індивідуальних домогосподарствах майже чверть населення у віці 60 років і старше, а серед осіб віком 70 років і старше — майже третина. Самотні літні жителі сіл потребують уваги з боку органів місцевого самоврядування, а у ряді випадків — допомоги: як матеріальної, так і фізичної.

Інтенсивність динамічних змін у народжуваності на селі як у період її падіння протягом 1990-х, так і за роки компенсаційного зростання (з 2002 р.) була меншою, ніж у міських поселеннях країни. Збереження більш високої дітородної активності населення на селі і менша підвладність її коливанням, спричиненим екзогенними впливами, зумовлюється дією певних інституціональних і структурних чинників. У числі перших слід назвати особливості сільського способу життя і менталітету, збереження традицій середньодітності, відповідних нормативних вимог і уявлень, а другі репрезентує значна частка у сільському населенні осіб, для яких характерні порівняно високі репродуктивні настанови (зайняті у сільськогосподарському виробництві, особи без вищої освіти, представники найпростіших професій тощо).

Крім змін власне дітородної активності населення, у динаміці загальних показників народжуваності на селі за досліджуваний період більш вагому роль, порівняно з містами, відігравав і такий структурний фактор, як збільшення частки жінок репродуктивного віку у складі населення. Протягом 1990-х у сільській місцевості найістотніше впав рівень народжуваності жінок віком від 30 до 45 років (тоді як у містах — жінок молодшого дітород-

ного віку), відчутно скоротилась частка дітей другої—четвертої черговості серед новонароджених. Компенсаційний приріст народжень у селах в 2002—2006 рр. теж найбільшою мірою торкнувся жінок зрілого дітородного віку (від 30 до 40 років), при цьому протягом 2002—2004 рр. цей приріст забезпечувався майже виключно за рахунок первістків, а вже у наступні роки (2005—2006) випереджаючими були темпи приросту новонароджених другої—четвертої черговості народження. Зафіксований у досліджуваній період процес «постаріння народжуваності», підвищення віку народження дитини у сільських поселеннях йде нижчими темпами, ніж у містах, а от частка позашлюбних народжень у селах останнім часом перевищила таку у містах і продовжує зростати. Занепокоєння викликає збереження більш високої частоти дітонародження у сільських дівчат-підлітків (віком до 18 років).

Здійснений аналіз репродуктивних втрат у сільських поселеннях показує, що попри менші масштаби певних видів втрат у сільських жительок порівняно з городянками, наявні у селах проблеми щодо збереження вагітностей і народження здорових дітей безпосередньо пов'язані з низькою культурою життєзбереження, із незадовільним станом діагностики порушень вагітності, допомоги вагітним, породіллям та новонародженим у перші дні їх життя.

Існуючий неблагополучний стан здоров'я сільського населення обумовлений негативним впливом низки факторів, як-от: низький рівень та якість життя, значні масштаби бідності, незадовільний стан сільської охорони здоров'я. Незважаючи на нижчі порівняно з міським населенням рівні офіційно зареєстрованої захворюваності та поширеності хвороб, можна говорити про наявні гострі проблеми стану здоров'я сільських жителів: несприятливі тенденції накопичення хронічних хвороб; більшу поширеність соціальних патологій: туберкульозу, самогубств, захворювань, зумовлених зловживанням алкоголем та тютюнопалінням. Даються взнаки також негативні наслідки старіння населення і міграційного впливу до міст більш здорової молодшої частини населення, з одного боку, та виражена нерівність у доступі до якісних медичних послуг — з іншого. Об'єктивні перешкоди для отримання своєчасної медичної допомоги поєднуються з традиційно нижчою активністю сільського населення щодо звернення за нею та меншою обізнаністю у питаннях, пов'язаних зі збереженням здоров'я, що призводить до поширення запущених стадій хвороб та підвищення летальності.

Погіршення стану здоров'я і життєздатності сільського населення впродовж 1990-х рр. стало основною складовою демографічної кризи на селі. Про це свідчить неблагополучна динаміка смертності та відчутне скорочення середньої тривалості життя, яка протягом 1989—2006 рр. знизилась від 64,9 до 61,1 року у чоловіків та від 75,1 до 73,3 року у жінок. Відбулося скорочення не лише середньої, а й модальної та медіанної тривалості життя. Зокрема, модальна тривалість життя сільських чоловіків у 2006 р. порівняно з 1989 р. скоротилася на 10 років. Аналіз відмінностей щодо середньої тривалості життя у містах та селах свідчить, по-перше, про довготривале відставання показників для сільського населення та, по-друге, формування відмінностей у рівнях середньої тривалості життя сільських та міських жителів (на 1,8 року

для чоловіків та 0,8 року для жінок) за рахунок підвищеної смертності від нещасних випадків, отруєнь і травм серед сільських дітей, молоді та дорослих — з одного боку, та високого рівня серцево-судинної смертності у дорослому трудовоздатному віці — з іншого. Середній очікуваний вік смерті селян практично від усіх класів причин (за винятком захворювань органів дихання) є нижчим, ніж у городян. Разом з тим у похилому віці показники дожиття сільського населення є кращими, ніж міського, що може бути наслідком компенсації підвищеної смертності у попередніх дитячих та робочих вікових групах, внаслідок чого до похилого віку доживають найміцніші контингенти. Характерно також, що статеві відмінності у показниках смертності й середньої тривалості життя сільських жителів є більш помітними, ніж у городян. Половину (або 6 із 12 років) статевої різниці у середній тривалості життя сільські чоловіки втрачають через надмірну смертність у віці від 25 до 65 років.

За нашими оцінками, збереження впродовж 1990—2006 рр. повікового і нозологічного профілю смертності сільського населення України на рівні 1989 р. дало б змогу «зберегти» життя близько 824 тис. осіб. При цьому найбільших втрат у даний період зазнали жінки у віці 65 років і старше та чоловіки віком 25—64 роки. Найбільшу кількість надлишкових смертей серед сільського населення за 1990—2006 рр. обумовили хвороби системи кровообігу та зовнішні причини смерті. Резерви збільшення середньої тривалості життя у сільській місцевості тісно пов'язані з можливостями зниження передчасної смертності у дитячому віці від зовнішніх причин та середньому і зрілому трудовоздатному віці від зовнішніх причин і серцево-судинних хвороб (насамперед щодо чоловіків), а також скороченням втрат від інфекційних захворювань та хвороб органів дихання.

Перспективи подовження тривалості життя у селах України залежать від досягнення бажаних зрушень у структурі причин смерті та ступеня наближення повікового і нозологічного профілю вимирання до параметрів сучасного режиму смертності у розвинутих європейських країнах. Йдеться, по-перше, про скорочення частоти та послаблення внеску смертей від зовнішніх причин у структуру смертності населення молодого працездатного віку та, по-друге, про витіснення серцево-судинних та онкологічних смертей у пізніші вікові групи, що навіть за збереження існуючого рівня смертності дасть змогу помітно підвищити показники дожиття населення.

На демографічний розвиток у сільській місцевості України суттєвий вплив справляють міграційні процеси. Характерною рисою міграційної ситуації в сільській місцевості України є постійне відчутне переважання вибуття населення над прибуттям, причому особливо значним є від'ємний міграційний баланс у молодих вікових групах. Навіть у другій половині 1990-х років, коли спостерігалася стійка тенденція переважання притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком, сальдо міграцій молоді у сільській місцевості залишалося від'ємним. Наслідком багаторічного відтоку молоді із сіл до міст стали, з одного боку, розвиток урбанізації та «міських» галузей економіки, а з другого, — постаріння сільського населення, скорочення його демографічного та

трудового потенціалів внаслідок втрати найбільш продуктивних у демографічному та економічному відношенні контингентів.

Порівняно з городянами сільське населення вирізняється меншою міграційною мобільністю — частка населення, яке безперервно проживає у місці свого народження, за даними Всеукраїнського перепису населення України 2001 р., у сільській місцевості є на 15 відсоткових пункти вищою, ніж у міських поселеннях. Статеві-вікові відмінності мобільності сільського населення характеризуються вищим міграційним оборотом жінок, ніж чоловіків, та значним перевищенням міграційного обороту осіб молодих вікових груп (15—29 років) порівняно з групами допрацездатного, середнього та старшого працездатного віку.

Значного поширення серед сільських жителів набула зворотна трудова міграція — зовнішня і внутрішньодержавна. Згідно з даними обстеження за формою 1-село, станом на 1 січня 2005 р. у містах та селищах міського типу своїх регіонів працюють понад 1 млн. сільських мешканців, або 28,5% усього зайнятого населення сільської місцевості. Ступінь участі сільських мешканців у зовнішній трудовій міграції є вищим, ніж участь у цьому процесі городян. Причому майже чверть осіб, які проживають у сільській місцевості та мають досвід трудової міграції, збираються найближчого року поїхати за кордон.

Структурний аналіз соціально-економічних характеристик сільського й міського населення показує, що місце проживання (тип поселення) в нашій країні є одним з вагомих чинників соціальної стратифікації. Попри усі гасла щодо зближення міста й села, між ними завжди був величезний розрив у розвитку соціальної інфраструктури, способі та рівні життя. Упродовж перехідного періоду ця відстань набула масштабів прірви, оскільки у сільській місцевості кризові прояви мали значно більш руйнівні наслідки.

Освітній рівень сільського населення країни залишається неприйнятно низьким навіть за міжнародними стандартами, не кажучи вже про європейські. Особи з вищою освітою (всіх рівнів) становлять у сільській місцевості лише чверть населення віком 20—59 років (у міського населення — 55%). Близько 15% сільських жителів закінчують навчання, здобувши лише базову середню загальну освіту (у міських поселеннях — 5%).

Відставання щодо освітнього рівня у сільській місцевості зумовлене переважно соціально-економічними чинниками, зокрема обмеженістю доступу до якісних освітніх послуг навіть на початкових ступенях освіти через територіальну недоступність відповідних об'єктів соціальної інфраструктури. Сільські діти значно менше залучені до дошкільної освіти і мають менше можливостей здобути повну загальну середню освіту.

Водночас вища освіта для сільської молоді не є менш доступною, ніж для міської. Питома вага сільської молоді серед вступаючих до вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації становить майже 40%, серед зарахованих до ВНЗ III—IV рівнів акредитації — 30,4%. Регіональний, відомчий та галузевий розподіл першокурсників показує, що сільська молодь загалом має можливість обирати як майбутню професію, так і навчальний заклад. При цьому здобуття вищої освіти перетворилося на один з головних чинників

постійного міграційного впливу сільської молоді до міст, де вона намагається залишитися і після закінчення навчання. Переважно незворотний характер навчальних міграцій сільської молоді зумовлений не лише привабливістю міського способу життя, а й більш широкими можливостями реалізації людського потенціалу, зокрема через участь у ринку праці.

Відсутність чіткої тенденції до поліпшення ситуації на сільському ринку праці, зокрема періодичне зростання рівня безробіття, свідчить про те, що позитивні ознаки економічного пожвавлення відчули поки що переважно міські жителі. Нині найбільш доступною для сільських мешканців формою зайнятості є ведення особистих селянських господарств, продукція яких частково реалізується на ринку (43% загальної чисельності зайнятого сільського населення). Переважна більшість зайнятих селян (55,6%) належать до групи занять «найпростіші професії», тобто виконують роботи, що потребують знань для виконання простих завдань з використанням ручних інструментів.

Середньомісячна заробітна плата штатних працівників сільськогосподарських підприємств — найнижча з усіх видів економічної діяльності і становить лише половину від середнього рівня по економіці. Надзвичайно низька оплата праці на підприємствах у сільській місцевості є одним з основних чинників низької мотивації до економічної активності. Цілком очевидно, що поки сільське господарство залишатиметься на узбіччі економічного і технічного прогресу, не можна очікувати значного припливу у цю галузь молодих кадрів, так само, як і того, що молодь залишатиметься у селі.

Хоча загалом за даними обстеження економічної активності населення рівень безробіття сільського населення помітно нижчий, ніж у містах, однак серед осіб з повною та неповною вищою освітою він мало залежить від типу поселення. Поширеність прихованого безробіття серед сільського економічно неактивного населення працездатного віку (практично кожен десятий не шукав роботу, оскільки не мав надії її знайти) також свідчить про гостру нестачу робочих місць з прийнятною оплатою й умовами праці.

Аналіз матеріального становища населення у сільській місцевості країни засвідчує, що динаміка сукупних еквівалентних доходів та витрат сільських домогосподарств характеризується стабільною тенденцією до зростання починаючи з 2001 року. Найвищі темпи приросту як доходів, так і витрат спостерігалися у 2004—2005 рр. Однак при цьому інтенсивність зростання сукупних еквівалентних доходів та витрат сільського населення за 1999—2006 рр. значно поступалася темпам зростання відповідних показників у цілому по містах України, що сприяло поступовому відриву доходів селян від доходів жителів міст.

У 2006 р. основним джерелом доходів сільських домогосподарств була оплата праці, однак якщо в містах заробітна плата забезпечує понад половину бюджету домогосподарства, то у сільській місцевості вона становить менше третини сукупних доходів. Структура сукупних доходів сільських домогосподарств відзначається меншою значущістю оплати праці та більшою значущістю таких джерел доходів як: пенсійні виплати, натуральні доходи від особистого селянського господарства, доходи від продажу продукції з осо-

бистого селянського господарства. Якщо для жителів міст натуральні доходи від ведення особистого селянського господарства давно втратили актуальність і лише для мешканців малих міст залишаються незначною додатковою підтримкою для сімейного бюджету, то в сільській місцевості вони все ще входять у трійку основних джерел засобів існування, забезпечуючи кожному сільському мешканцю частину сімейного бюджету.

Незважаючи на те, що питома вага трудових доходів у структурі загальних доходів сільських домогосподарств постійно збільшується, об'єктивно вона все ще залишається на дуже низькому рівні. Показник за 2006 р. становить 49,9%, однак динаміка зростання цього показника дає підстави очікувати збільшення ролі трудових доходів у структурі загальних доходів сільських домогосподарств у майбутньому, а отже — і покращання матеріального становища селян.

«Лева» частка соціальних трансфертів для сільських домогосподарств належить пенсійним виплатам. Процес старіння населення у сільській місцевості виводить значущість соціальних трансфертів практично на один шабель з трудовими доходами. Важливо також зазначити, що у сільській місцевості пенсійні виплати, поряд з оплатою праці і доходами від продажу продукції з особистого селянського господарства, є одними з головних джерел грошових доходів, оскільки вони забезпечують близько третини всіх постійних грошових надходжень сільських сімейних бюджетів. Поряд з пенсійними виплатами, одними з найвагоміших соціальних трансфертів у сільській місцевості є субсидії та пільги, проте за останні роки їх роль помітно зменшилася.

Вочевидь, через високий рівень постаріння сільського населення соціальні трансферти і в найближчому майбутньому відіграватимуть значну роль у формуванні доходів домогосподарств на селі. Будь-яке зниження тих чи інших соціальних виплат у зв'язку зі змінами пріоритетних напрямів соціальної політики держави або зменшення реального наповнення основних видів соціальних трансфертів буде мати безпосередній негативний вплив на матеріальне становище селян.

Особливості переходу до ринку на початкових стадіях цього процесу зумовили зростання значення особистого селянського господарства у формуванні сімейних бюджетів населення України. Найбільш відчутно це проявлялося в сільській місцевості, передовсім внаслідок дії різних негативних факторів соціально-економічного характеру. Головними причинами зростання ролі особистих селянських господарств та земельних наділів у формуванні рівня матеріального добробуту сільських домогосподарств стали відсутність постійного грошового заробітку, низька функціональність ринку праці (звуження сфери прикладання робочої сили селян), низький рівень заробітної плати у сільському господарстві та кризовий стан агропромислового комплексу в цілому.

Саме низький рівень грошового забезпечення та звуження сфери прикладання робочої сили змусили більшість селян шукати інші джерела доходів при формуванні своїх сімейних бюджетів. Це було найактуальнішим у 1990-х роках, коли доходи від особистого підсобного господарства та земельних паїв

формували більше половини загальних доходів домогосподарств у сільській місцевості. В наступні роки, на тлі зростаючої ролі доходів від оплати праці та пенсійних виплат у структурі сукупних доходів сільських домогосподарств, внесок доходів від особистого селянського господарства зменшувався. Однак сукупні еквівалентні доходи сільського населення і на сьогодні прямо залежать від площі земельних паїв: зі збільшенням площі паїв спостерігається тенденція до підвищення рівня доходів.

Отже, незважаючи на значні позитивні зрушення у формуванні доходів сільських домогосподарств впродовж 1999—2006 рр., їх рівень істотно поступається показникам за міськими домогосподарствами. Відставання доходів сільських домогосподарств від міського рівня безпосередньо пов'язане зі специфікою формування сільських сімейних бюджетів, в яких значну роль відіграють соціальні трансферти та неринкові види заробітків. Демографічні чинники та економічні проблеми села безпосередньо впливають на рівень доходів сільських домогосподарств, а заходи державної соціальної політики поки ще не дають вагомих результатів щодо «підтягування» життєвого рівня селян принаймні до середньоукраїнського рівня.

Проведений аналіз показав також, що споживчі можливості сільського населення України нині все ще залишаються на доволі низькому рівні, за якого основна частка витрат спрямована на забезпечення потреби у харчуванні, тоді як не менш важливі витрати на непродовольчі товари та послуги є практично недоступними для більшої частини сільських домогосподарств. Однак слід зазначити, що протягом 1999—2006 рр. намітилися позитивні зрушення, пов'язані зі збільшенням частки витрат на придбання непродовольчих товарів (зокрема взуття й одягу) та послуг.

Певні сприятливі зміни відбулися також і у структурі споживання продуктів харчування сільським населенням України. Вони знайшли своє відображення не тільки у кількісних та якісних характеристиках споживаних харчових продуктів, а й, відповідно, у самому раціоні харчування. Дані зміни є також свідченням підвищення рівня життя населення на селі. Проте основною відмітною рисою раціону сімей українців все ще залишається незбалансована структура харчування та недостатнє споживання продуктів, що є основним джерелом білків і вуглеводів (овочів, фруктів, м'яса, молока, риби), необхідних для нормального розвитку, росту та життєдіяльності, а також низький рівень культури харчування загалом.

Як показав аналіз, сільське населення недостатньо забезпечене товарами тривалого користування: лише дві третини сільських домогосподарств мають хоча б мінімальний набір побутових приладів (проти 4/5 — у містах). Крім того, наявні у сільського населення товари тривалого користування у більшості є застарілими — термін їх використання домогосподарством перевищує 10 років. На відміну від товарів тривалого користування, рівень забезпеченості сільського населення нерухомістю за кількісними показниками випереджає їх значення по міських домогосподарствах. Це стосується як володіння земельними ділянками, так і окремим житлом. Однак стан житлових приміщень у сільській місцевості є вкрай незадовільним, тобто якісні показники майна є гіршими.

Глибока економічна криза та затяжний процес реформування аграрних відносин на селі призвели до руйнації соціальної інфраструктури у сільській місцевості. З кожним роком катастрофічно скорочується мережа підприємств та організацій, що належать до галузей соціальної інфраструктури, знижуються показники забезпеченості сільських населених пунктів закладами соціального призначення, погіршується фінансовий стан діючих установ соціальної сфери. Особливо гостро відчувається нестача дитячих садків, медичних установ, закладів культури, бібліотек.

Діючі об'єкти соціально-культурного призначення мають високі рівні морального та фізичного зносу матеріально-технічної бази. Така ситуація — одна з головних причин низької якості послуг, які надаються населенню. В першу чергу, це стосується освітніх та медичних послуг. Зважаючи на нижчий порівняно з міськими жителями рівень життя селян, це істотно обмежує можливості доступу сільських жителів до якісної освіти та медичного обслуговування. Пріоритетними напрямками державної політики щодо розвитку соціальної сфери села мають стати: поліпшення її фінансування за рахунок дотацій з державного бюджету; пошук нових джерел інвестицій у соціальну сферу сільських територій; формування оптимальної територіальної мережі закладів соціальної інфраструктури; підтримка суб'єктів господарювання, які мають на своєму балансі заклади соціально-культурного призначення або здійснюють інвестиції в соціальну сферу села.

Протягом 1999—2006 рр. спостерігалось зниження рівня бідності домогосподарств України, однак викликають занепокоєння стабільно високі показники бідності в сільській місцевості, які можна пояснити соціально-економічною ситуацією у сучасному українському селі та несприятливими змінами, що відбулися протягом останнього десятиріччя у сфері сільськогосподарського виробництва.

Незалежно від обраного критерію бідності для сільської місцевості характерно значне перевищення рівня бідності порівняно з містами. Крім того, незважаючи на позитивну тенденцію зниження рівня бідності за абсолютними та структурним критеріями, у сільській місцевості зростає бідність за національним (відносним) критерієм, який вказує на розшарування населення у нижній частині розподілу за монетарною ознакою. На селі складається критична ситуація щодо бідності за умовами життя, оскільки забезпеченість рухомим майном та показники комфортності житла знаходяться на вкрай низькому рівні. Профілі сільської бідності повторюють загальноукраїнські тенденції, проте типи домогосподарств з найвищими ризиками бідності у сільській місцевості виглядають значно гірше порівняно з населенням міст.

Недосконалість системи соціального захисту населення, її невідповідність новим соціально-економічним реаліям особливо негативно позначається на становищі сільського населення. Значні масштаби сільської бідності і, відповідно, значна чисельність реципієнтів допомоги робить село надто залежним від дієвості та ефективності системи соціальної допомоги. Недосконала законодавча та організаційна підсистема соціальної допомоги обтяжується проблемами методичного характеру, що стосуються процедури її призначення.

Гостро сьогодні постає проблема адекватного врахування доходів від землі при визначенні права домогосподарства на адресну допомогу, оскільки більшість сільських домогосподарств має у володінні земельні паї великої площі.

Неврегульованість земельних відносин, з одного боку, та недосконалість механізму розрахунку доходу від земельних ділянок, у тому числі і доходу від здачі її в оренду, при визначенні сукупного доходу сімей—претендентів на соціальну допомогу — з іншого, призводять до поглиблення соціально-демографічних проблем в українському селі. Тому при оцінці доходів, отриманих від усіх видів земельних ділянок, необхідно більш диференційовано підходити до характеристики землі (щодо можливості її використання та очікуваної дохідності), а також враховувати функціональну спроможність сім'ї (наявність в її складі працездатних осіб та тих, які втратили навіть залишкового працездатність).

Як свідчить розроблений демографічний прогноз для сільського населення України, за будь-яких більш-менш вірогідних гіпотез майбутнього розвитку України сільську місцевість очікує стрімка депопуляція. Незважаючи на вищу народжуваність, ніж у міського населення, людність сільських поселень зменшуватиметься більш високими темпами, ніж України в цілому. Така невтішна перспектива навіть за найсприятливіших для села умов може бути лише пом'якшена. Основними її причинами будуть інтенсивний виїзд найбільш активної частини сільських мешканців (передусім до міських поселень) і висока смертність осіб у працездатному віці. Несприятливою також є набута та перспективна вікова структура сільського населення. Так, наприкінці прогнозного періоду очікується посилення постаріння та відповідне зростання перевищення кількості померлих над числом народжених.

Процес старіння населення у сільській місцевості України посилюватиметься і внаслідок значних міграційних втрат молоді в обміні населенням з міськими поселеннями країни (при цьому сальдо зовнішньої міграції буде додатним або невеликим від'ємним). Лише в кінці прогнозного періоду передбачається стабілізація міграційних втрат сільського населення України. Відповідно очікується зростання навантаження на працездатне населення особами непрацездатного віку. Хоча традиційно сільські пенсіонери зайняті в особистому селянському господарстві, така тенденція погіршить наповнюваність місцевих бюджетів, що загострить ситуацію із соціальним та культурним розвитком села.

Для соціально-демографічного відродження українського села буде замало навіть «повернути аграрну реформу на користь людей», тобто реалізувати найменш вірогідний за наших політичних умов найбільш соціально орієнтований її варіант (з достатньою орендною платою, ціною на землю, заробітною платою, державною допомогою новоствореним аграрним формуванням і об'єктам соціальної інфраструктури на селі тощо). Адже прибутковість агропромислового сектора (I—II технологічні уклади) об'єктивно мала. Її неможливо значно і стабільно збільшити ані власними (аграріїв) силами, ні фінансовими трансферами з інших секторів традиційної економіки, які з об'єктивних причин також невпинно втрачають свою прибутковість. Водно-

час такі контрольовані державою трансфери життєво необхідні для стримування найбільш руйнівних кризових чинників.

Соціально-демографічне відродження українського села можливо на основі фінансових трансферів з того сектора національної економіки, який стабільно збільшує свою прибутковість. Таким може бути лише інноваційний сектор, в рамках якого започаткований і розгортається системний інноваційний процес. Тож порятунок українського села — у переведенні національної економіки на інноваційний шлях розвитку. Стратегію розвитку села необхідно підпорядкувати загальній стратегії інноваційного розвитку і з цього виводити й оновлену демографічну політику. Таким чином, відродження села можна вбачати в поширенні інноваційних центрів (які ще слід створити) нової ідеології, економіки, технології, організації. А необхідною умовою цього є повага до загальнохристиянських цінностей, цивілізованих економічних практик і розвиток на новій (сучасній) основі національних традицій, збережених в українському селі.

Головними резервами пом'якшення демографічної кризи сільського соціуму на сьогодні є:

- формування зворотних міграційних потоків у напрямі місто—село через сприяння розвитку у сільській місцевості несільськогосподарських видів діяльності;
- скорочення значних втрат внаслідок передчасної смертності від серцево-судинних захворювань та зовнішніх причин шляхом спеціальних заходів на основі досвіду країн, яким вдалося вирішити цю проблему;
- ліквідація дитячої надсмертності у сільській місцевості;
- збереження і розвиток системи заходів щодо матеріальної підтримки сімей з дітьми; відновлення і розвиток мережі закладів дошкільного виховання на селі.

«Замкнене» коло демографічних проблем села можна розірвати лише поліпшенням соціально-економічної якості населення, що матиме наслідком підвищення стандартів життя і позитивні зрушення у демографічній поведінці. При цьому сталі зміни в демографічній ситуації не можуть відбуватися швидко: масштаб виміру часу в демографії — покоління. Тож завдання протидії демографічній кризі у сільській місцевості України вирішуватиметься протягом значного історичного періоду і буде результатом розвитку всіх без винятку сфер життєдіяльності сільської спільноти, підтримуваної з боку держави. Важливу роль у цьому покликана відіграти реалізація Комплексної програми розвитку українського села на період до 2015 року.

ДОДАТКИ

**Чисельність сільського і міського наявного населення України
на початок 1979–2007 рр.**

Роки	Чисельність населення, тис. осіб		Частка у всьому населенні	
	Сільське населення	Міське населення	Сільське населення	Міське населення
1979	19243	30511	38,7	61,3
1980	19035	30918	38,1	61,9
1981	18819	31316	37,5	62,5
1982	18620	31689	37,0	63,0
1983	18414	32053	36,5	63,5
1984	18186	32493	35,9	64,1
1985	17936	32921	35,3	64,7
1986	17713	33312	34,7	65,3
1987	17530	33731	34,2	65,8
1988	17320	34164	33,6	66,4
1989	17119	34588	33,1	66,9
1990	16969	34869	32,7	67,3
1991	16859	35085	32,5	67,5
1992	16760	35297	32,2	67,8
1993	16773	35471	32,1	67,9
1994	16714	35401	32,1	67,9
1995	16610	35119	32,1	67,9
1996	16529	34768	32,2	67,8
1997	16431	34387	32,3	67,7
1998	16323	34048	32,4	67,6
1999	16216	33702	32,5	67,5
2000	16091	33339	32,6	67,4
2001	15971	32952	32,6	67,4
2002	15883	32574	32,8	67,2
2003	15675	32328	32,7	67,3
2004	15476	32146	32,5	67,5
2005	15272	32009	32,3	67,7
2006	15052	31878	32,1	67,9
2007	14869	31777	31,9	68,1

Джерело: дані Державного комітету статистики України

**Чисельність наявного сільського і міського населення регіонів України
на 1 січня 2007 р. та середня чисельність за 2006 р., тис. осіб**

	На 1 січня 2007 р.		Середня чисельність населення	
	сільське населення	міське населення	сільське населення	міське населення
Україна	14868,6	31777,4	14963,4	31824,4
АР Крим	732,3	1244,8	733,8	1246,7
Вінницька	873,5	813,0	881,5	812,5
Волинська	509,3	528,7	511,3	527,9
Дніпропетровська	566,6	2856,3	569,8	2865,2
Донецька	440,0	4140,6	443,4	4158,3
Житомирська	566,1	751,0	570,5	753,1
Закарпатська	782,4	461,4	783,0	461,6
Запорізька	435,8	1411,1	439,0	1415,0
Івано-Франківська	793,7	591,7	795,7	591,5
Київська	700,7	1050,4	707,7	1049,7
Кіровоградська	408,8	644,3	412,1	648,0
Луганська	322,3	2059,6	325,1	2070,4
Львівська	1019,6	1548,8	1023,7	1549,1
Миколаївська	396,5	815,4	398,9	816,8
Одеська	810,1	1585,4	812,3	1586,6
Полтавська	614,3	926,2	619,3	928,4
Рівненська	607,1	547,3	608,5	546,9
Сумська	408,0	803,4	412,8	806,1
Тернопільська	629,9	475,5	632,6	476,2
Харківська	576,9	2235,2	581,5	2239,1
Херсонська	435,1	682,0	442,9	678,9
Хмельницька	638,6	722,8	644,4	723,0
Черкаська	594,7	733,3	599,5	735,2
Чернівецька	532,4	373,9	533,8	373,4
Чернігівська	451,2	700,7	457,7	702,5
м. Київ	х	2718,1	х	2705,7
Севастополь (міськрада)	22,7	356,5	22,6	356,6

**Складові змін у чисельності сільського і міського населення України у 1979–2006 рр.,
тис. осіб**

Роки	Сільське населення			Міське населення		
	Загальний приріст	Природний приріст (зменшення)	Міграційний приріст (зменшення)	Загальний приріст	Природний приріст (зменшення)	Міграційний приріст
1979	–235	–5	–204	436	189	221
1980	–216	–14	–196	398	188	204
1981	–199	–15	–151	373	179	161
1982	–206	–9	–185	365	187	167
1983	–228	–2	–223	439	225	210
1984	–250	–21	–201	429	202	198
1985	–223	–38	–171	391	183	194
1986	–184	5	–162	419	222	170
1987	–209	–16	–152	432	190	201
1988	–183	–31	–122	401	174	196
1989	–168	–40	–124	305	130	171
1990	–110	–58	–70	216	86	148
1991	–100	–77	–36	212	38	188
1992	13	–86	78	174	–14	210
1993	–59	–109	44	–70	–76	11
1994	–104	–121	0,3	–282	–122	–143
1995	–80	–132	39	–351	–168	–171
1996	–98	–140	39	–380	–170	–208
1997	–108	–142	34	–339	–169	–170
1998	–107	–134	21	–346	–167	–173
1999	–125	–149	27	–363	–201	–165
2000	–120	–154	53	–387	–219	–186
2001	–112	–156	45	–409	–213	–197
2002	–184	–159	–25	–214	–205	–9
2003	–199	–163	–32	–182	–194	8
2004	–204	–158	–45	–137	–176	37
2005	–219	–168	–51	–132	–188	56
2006	–183	–143	–34	–100	–155	48

Джерело: дані Державного комітету статистики України

Загальний приріст (скорочення) чисельності сільського і міського населення України у 2006 р. за регіонами*

	Сільське населення		Міське населення	
	тис. осіб	на 1000 населення	тис. осіб	на 1000 населення
Україна	-183,2	-12,2	-100,3	-3,2
Чернігівська	-12,9	-28,2	-3,6	-5,1
Сумська	-9,6	-23,3	-5,3	-6,6
Херсонська	-9,9	-22,4	0,5	0,8
Київська	-13,4	-19,0	0,8	0,8
Вінницька	-16,2	-18,3	1,1	1,3
Хмельницька	-11,5	-17,9	-0,6	-0,8
Луганська	-5,7	-17,5	-21,5	-10,4
Кіровоградська	-6,8	-16,4	-7,3	-11,3
Полтавська	-10,0	-16,2	-4,3	-4,6
Черкаська	-9,6	-16,0	-3,8	-5,2
Харківська	-9,0	-15,5	-7,9	-3,5
Донецька	-6,8	-15,4	-35,6	-8,6
Житомирська	-8,8	-15,4	-4,1	-5,5
Запорізька	-6,4	-14,6	-7,7	-5,5
Миколаївська	-4,8	-12,1	-3,0	-3,6
Дніпропетровська	-6,5	-11,4	-17,8	-6,2
Тернопільська	-5,4	-8,5	-1,4	-3,0
Львівська	-8,0	-7,8	-0,7	-0,4
Волинська	-3,9	-7,6	1,5	2,8
Одеська	-4,4	-5,4	-2,4	-1,5
Чернівецька	-2,8	-5,2	0,9	2,4
Івано-Франківська	-4,0	-5,0	0,4	0,6
Рівненська	-2,9	-4,8	0,8	1,5
Автономна Республіка Крим	-2,9	-4,0	-3,8	-3,0
Закарпатська	-1,3	-1,6	-0,3	-0,8
м. Київ	х	х	24,9	9,2
Севастополь (міськрада)	0,3	12,2	-0,1	-0,3

*Регіони ранжовані за загальним коефіцієнтом приросту для сільського населення

Природний та міграційний приріст (зменшення) чисельності сільського і міського населення України у 2006 р. за регіонами*

	Сільське населення				Міське населення			
	Природний приріст (зменшення)		Міграційний приріст (зменшення)		Природний приріст (зменшення)		Міграційний приріст (зменшення)	
	тис. осіб	на 1000 населення	тис. осіб	на 1000 населення	тис. осіб	на 1000 населення	тис. осіб	на 1000 населення
Україна	-142617	-9,5	-34206	-2,3	-155108	-4,9	48451	1,5
Чернігівська	-10555	-23,1	-2343	-5,1	-4502	-6,4	904	1,3
Сумська	-7308	-17,7	-2290	-5,5	-4999	-6,2	-293	-0,4
Черкаська	-9126	-15,3	-453	-0,7	-3377	-4,6	-472	-0,6
Київська	-10779	-15,2	-1958	-2,8	-3308	-3,2	3417	3,3
Полтавська	-9204	-14,9	-819	-1,3	-5285	-5,7	971	1,0
Хмельницька	-9342	-14,5	-2179	-3,4	-750	-1,1	197	0,3
Житомирська	-7789	-13,7	-1003	-1,7	-2757	-3,7	-1357	-1,8
Вінницька	-11627	-13,2	-4528	-5,1	-1401	-1,7	2452	3,0
Луганська	-4160	-12,8	-1545	-4,8	-18579	-9,0	-2941	-1,4
Харківська	-7278	-12,5	-1733	-3,0	-14193	-6,3	6319	2,8
Кіровоградська	-4936	-12,0	-1817	-4,4	-4402	-6,8	-2940	-4,5
Донецька	-5174	-11,7	-1646	-3,7	-36770	-8,8	1223	0,3
Дніпропетровська	-6515	-11,4	33	0,0	-19393	-6,8	1613	0,6
Запорізька	-4836	-11,0	-1552	-3,5	-8437	-6,0	719	0,5
Тернопільська	-5279	-8,3	-76	-0,2	346	0,7	-1753	-3,7
Миколаївська	-2983	-7,5	-1840	-4,6	-4581	-5,6	1634	2,0
Одеська	-6049	-7,4	1631	2,0	-8021	-5,1	5666	3,6
Львівська	-5720	-5,6	-2312	-2,2	-1753	-1,1	1069	0,7
Херсонська	-2477	-5,6	-1786	-4,0	-3912	-5,7	-1212	-1,8
Волинська	-2400	-4,7	-1501	-2,9	513	1,0	987	1,8
Автономна Республіка Крим	-3300	-4,5	369	0,5	-7238	-5,8	3478	2,8
Івано-Франківська	-2932	-3,7	-1021	-1,3	346	0,6	32	0,0
Чернівецька	-1665	-3,1	-1112	-2,1	-432	-1,2	1317	3,6
Рівненська	-1124	-1,9	-1794	-2,9	810	1,5	-13	-0,0
Закарпатська	2	0,0	-1267	-1,6	629	1,4	-985	-2,2
м. Київ	х	х	х	х	-1819	-0,7	26691	9,9
Севастополь (міськрада)	-61	-2,7	336	14,9	-1843	-5,2	1728	4,9

Регіони ранжовані за коефіцієнтом природного приросту на 1000 населення для сільської місцевості

**Розподіл постійного населення України за віком молодшим за працездатний,
працездатним та старшим за працездатний станом на 1 січня 2007 р.***

	Осіб				за віком, у процентах до підсумку		
	все насе-лення	у тому числі у віці:			молод-шим за пра-цездат-ний	праце-здат-ним	стар-шим за пра-цездат-ний
		молод-шому за праце-здатний	праце-здатному	старшому за праце-здатний			
Сільська місцевість							
Україна	14943940	2671018	8210011	4062911	17,9	54,9	27,2
Чернігівська	452922	62378	214322	176222	13,8	47,3	38,9
Хмельницька	641107	107906	320594	212607	16,8	50,0	33,2
Сумська	410267	59514	214917	135836	14,5	52,4	33,1
Черкаська	596781	93803	308939	194039	15,7	51,8	32,5
Вінницька	875398	148477	448186	278735	17,0	51,2	31,8
Київська	705964	108494	376661	220809	15,4	53,3	31,3
Полтавська	618217	93977	332654	191586	15,2	53,8	31,0
Житомирська	569005	103819	293247	171939	18,2	51,6	30,2
Кіровоградська	408447	71575	216252	120620	17,5	53,0	29,5
Луганська	323604	47833	183522	92249	14,8	56,7	28,5
Харківська	581025	88627	326529	165869	15,3	56,2	28,5
Донецька	443018	67459	249987	125572	15,2	56,4	28,4
Дніпропетровська	569310	96033	312911	160366	16,9	54,9	28,2
Тернопільська	631327	116067	338436	176824	18,4	53,6	28,0
Запорізька	439024	73344	246767	118913	16,7	56,2	27,1
Львівська	1024221	196835	575555	251831	19,2	56,2	24,6
Волинська	512647	111982	277559	123106	21,8	54,2	24,0
Миколаївська	398694	74541	228691	95462	18,7	57,4	23,9
Івано-Франківська	797225	158231	450034	188960	19,8	56,5	23,7
Чернівецька	534327	108667	300011	125649	20,3	56,2	23,5
Рівненська	611326	142522	328704	140100	23,3	53,8	22,9
Одеська	817321	162196	469745	185380	19,8	57,5	22,7
Херсонська	436903	81228	258920	96755	18,6	59,3	22,1
Автономна Республіка Крим	738379	123260	451975	163144	16,7	61,2	22,1
Закарпатська	784734	168760	471027	144947	21,5	60,0	18,5
Київ	х	х	х	х	х	х	х
Севастополь (міськрада)	22747	3490	13866	5391	15,3	61,0	23,7

Продовження додатка 1.6

	Осіб				за віком, у процентах до підсумку		
	все населення	у тому числі у віці:			молодшим за працездатний	працездатним	старшим за працездатний
		молодшому за працездатний	працездатному	старшому за працездатний			
Міські поселення							
Україна	31521751	4547052	19930002	7044697	14,4	63,2	22,4
Донецька	4124654	535688	2535500	1053466	13,0	61,5	25,5
Луганська	2053678	264893	1279694	509091	12,9	62,3	24,8
Автономна Республіка Крим	1230000	169994	766411	293595	13,8	62,3	23,9
Кіровоградська	638221	94283	391386	152552	14,8	61,3	23,9
Запорізька	1407112	190858	880452	335802	13,6	62,6	23,8
Дніпропетровська	2850294	401533	1771806	676955	14,1	62,2	23,7
Полтавська	914467	129968	570999	213500	14,2	62,4	23,4
Херсонська	678736	102287	420483	155966	15,1	61,9	23,0
Харківська	2215470	279983	1423097	512390	12,6	64,3	23,1
Одеська	1567086	218843	991112	357131	14,0	63,2	22,8
Миколаївська	812445	117672	511428	183345	14,5	62,9	22,6
Сумська	798993	112480	508828	177685	14,1	63,7	22,2
Черкаська	727626	108207	457995	161424	14,9	62,9	22,2
Чернігівська	690493	99122	438696	152675	14,4	63,5	22,1
Житомирська	748907	126261	466894	155752	16,9	62,3	20,8
Львівська	1525822	251580	967369	306873	16,5	63,4	20,1
Вінницька	803984	130729	512808	160447	16,3	63,8	19,9
Київська	1039383	162988	672465	203930	15,7	64,7	19,6
Чернівецька	368880	59646	239048	70186	16,2	64,8	19,0
Івано-Франківська	585421	103577	374348	107496	17,7	63,9	18,4
Хмельницька	717098	119347	466319	131432	16,6	65,1	18,3
Закарпатська	456259	86541	287455	82263	19,0	63,0	18,0
Тернопільська	470786	80610	306382	83794	17,1	65,1	17,8
Волинська	522653	95738	334428	92487	18,3	64,0	17,7
Рівненська	541972	98220	355677	88075	18,1	65,6	16,3
Київ	2676789	359095	1777723	539971	13,4	66,4	20,2
Севастополь (міськрада)	354522	46909	221199	86414	13,2	62,4	24,4

*Регіони ранжовані за часткою населення віком старше за працездатний для сільського і міського населення окремо

**«Навантаження» працездатного за віком населення непрацездатним та
середній вік населення в Україні станом на 1 січня 2007 р. за регіонами**

	На 1000 осіб працездатного віку припадає осіб непрацездатного			Середній вік населення		
	загаль- не «на- ванта- ження»	у тому числі особами у віці:				
		молодшому за праце- здатний	старшому за праце- здатний	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Сільська місцевість						
Україна	820	325	495	40,7	37,5	43,5
Чернігівська	1113	291	822	47,1	42,5	50,8
Хмельницька	1000	337	663	43,6	39,5	47,0
Вінницька	953	331	622	42,9	38,9	46,2
Житомирська	940	354	586	41,8	38,1	45,0
Черкаська	932	304	628	43,6	39,8	46,7
Сумська	909	277	632	44,4	40,4	47,8
Кіровоградська	889	331	558	41,7	38,3	44,6
Київська	874	288	586	43,0	39,1	46,2
Тернопільська	865	343	522	40,9	37,5	43,8
Рівненська	860	434	426	37,3	34,4	39,9
Полтавська	858	282	576	43,2	39,6	46,2
Волинська	847	403	444	38,1	35,0	40,9
Дніпропетровська	819	307	512	41,4	38,3	44,1
Чернівецька	781	362	419	38,3	35,8	40,6
Львівська	780	342	438	39,2	36,3	41,9
Запорізька	779	297	482	41,1	38,0	43,8
Харківська	779	271	508	42,1	38,9	45,0
Донецька	772	270	502	42,1	39,1	44,8
Івано-Франківська	771	351	420	38,7	35,8	41,2
Луганська	763	260	503	42,4	39,5	45,0
Миколаївська	743	326	417	39,1	36,3	41,7
Одеська	740	345	395	38,2	35,7	40,4
Херсонська	687	314	373	38,5	35,9	40,9
Закарпатська	666	358	308	35,9	34,0	37,7
Автономна Республіка Крим	634	273	361	38,8	36,4	41,0
Київ	х	х	х	х	х	х
Севастополь (міськрада)	640	251	389	39,6	36,8	42,2

	На 1000 осіб працездатного віку припадає осіб непрацездатного			Середній вік населення		
	загаль- не «на- ванта- ження»	у тому числі особами у віці:				
		молодшому за праце- здатний	старшому за праце- здатний	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Міські поселення						
Україна	582	228	354	39,4	36,9	41,6
Кіровоградська	631	241	390	40,1	37,6	42,2
Донецька	627	211	416	41,3	38,5	43,6
Херсонська	614	243	371	39,6	36,9	41,8
Дніпропетровська	609	227	382	40,0	37,3	42,3
Автономна Республіка Крим	605	222	383	40,4	37,5	42,7
Луганська	605	207	398	41,1	38,2	43,4
Житомирська	604	270	334	38,2	35,8	40,3
Полтавська	602	228	374	39,9	37,3	42,0
Запорізька	598	217	381	40,4	37,7	42,7
Миколаївська	589	230	359	39,6	37,1	41,7
Черкаська	589	236	353	39,4	37,0	41,3
Закарпатська	587	301	286	36,2	34,3	37,9
Одеська	581	221	360	39,5	37,0	41,6
Львівська	577	260	317	37,9	35,7	39,8
Чернігівська	574	226	348	39,6	36,9	41,9
Сумська	570	221	349	39,8	37,4	41,9
Вінницька	568	255	313	37,9	35,8	39,7
Івано-Франківська	564	277	287	36,8	34,8	38,5
Волинська	563	286	277	36,5	34,4	38,4
Харківська	557	197	360	40,1	37,3	42,5
Київська	546	243	303	38,1	35,8	40,1
Чернівецька	543	249	294	37,3	35,3	39,1
Хмельницька	538	256	282	37,4	35,4	39,2
Тернопільська	537	263	274	36,8	34,9	38,4
Рівненська	524	276	248	35,8	33,8	37,5
Київ	506	202	304	38,4	36,3	40,2
Севастополь (міськрада)	603	212	391	40,4	37,2	43,1

**Динаміка розвитку сільських населених пунктів за 1959—2005 рр.
за даними переписів населення* і суцільних обстежень** сіл**

Групи сіл за людністю	Кількість сіл										Зміни за 1959—2001 рр.		Зміни за 1970—2001 рр.		Зміни за 1990—2005 рр.		Зміни за 2001—2005 рр.	
	1959 р.*		1970 р.*		1990** р.		2001* р.		2005** р.		абс.	% ¹	абс.	% ²	абс.	% ²	абс.	% ²
	абс.	% ¹	абс.	% ¹	абс.	% ¹	абс.	% ¹	абс.	% ¹								
До 50	8388	19,9	1499	4,8	2856	10,0	3560	12,5	3924	13,8	-4828	-57,5	+2061	+137	+1068	+3,8	+364	+10,2
51—100	3480	8,2	2251	7,2	2671	9,4	2795	9,8	2845	10,0	-685	-19,7	+544	+24,2	+174	+0,65	+50	+1,79
101—200	6184	14,6	4684	15,0	4212	14,8	4185	14,7	4148	14,6	-1999	-32,3	-499	-10,6	-64	-0,15	-37	-0,88
201—500	10249	24,3	8946	28,6	7462	26,1	7421	26,1	7352	26,0	-2828	-27,6	-1525	-17,0	-141	-0,36	-69	-0,93
501—1000	7162	17,0	7059	22,6	6292	22,0	6034	21,2	5808	20,5	-1128	-15,7	-1025	-14,5	+31	+0,24	-226	-3,75
1001—2000	4910	11,6	4991	16,0	3648	12,8	3194	11,2	3056	10,8	-1716	-34,9	-1797	-36,0	-484	-1,53	-138	-4,32
2001—3000	1201	2,8	1203	3,8	877	3,1	759	2,7	724	2,6	-442	-36,8	-444	-36,9	-592	-1,97	-35	-4,61
3001—5000	531	1,3	508	1,6	429	1,5	410	1,4	390	1,4	-121	-22,8	-98	-19,3	-153	-0,47	-20	-4,88
Понад 5000	124	0,3	129	0,4	114	0,4	94	0,3	93	0,3	-30	-24,2	-35	-27,1	-39	-0,1	-1	-1,06
Всього	42229	100	31280	100	28561	100	28452	100	28374	100	-13777	-32,6	-2828	-9,04	-187	-0,65	-78	-0,27
Середня людність	537,5	—	684,0	—	604,2	—	556,5	—	542,2	—	+19	—	-127,5	—	-47,7	—	-14,3	—
Медіанна людність	289,0	—	442,0	—	355,0	—	348,0	—	308,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—

¹ загальної кількості сіл

² кількості сіл в групі людності на початковий рік періоду

Примітка: без населених пунктів, які не мали населення і не були зняті з обліку

Джерело: дані ЦСУ СРСР, Держкомстату України та авторські розрахунки

**Розподіл наявного сільського населення по групах населених пунктів
на 1 січня 1991 і 2005 рр.**

Групи сіл за люд- ністю	1991 р.				2005 р.				Зміни за 1991—2005 рр.			
	Кількість сіл		Кількість населення		Кількість сіл		Кількість населення		Кількість сіл		Кількість населення	
	абс.	% ¹	тис. чол.	% ²	абс.	% ¹	тис. чол.	% ²	абс.	% ¹	тис. чол.	% ²
До 50	2856	10	73,1	0,42	3924	13,8	91,2	0,59	1068	3,8	18,1	24,76
50–99	2671	9,35	197,6	1,15	2845	10	208,5	1,36	174	0,65	10,9	5,52
100–199	4212	14,75	616,7	3,57	4148	14,6	606,1	3,94	–64	–0,15	–10,6	–1,72
200–299	3160	11,06	779,7	4,52	3019	10,7	743,9	4,84	–141	–0,36	–35,8	–4,59
300–499	4302	15,06	1690,6	9,80	4333	15,3	1704,2	11,09	31	0,24	13,6	0,80
500–999	6292	22,03	4482,7	25,98	5808	20,5	4092,2	26,62	–484	–1,53	–390,5	–8,71
1000–1999	3648	12,77	4996,6	28,96	3056	10,8	4166,9	27,11	–592	–1,97	–829,7	–16,61
2000–2999	877	3,07	2104,9	12,20	724	2,6	1732,6	11,27	–153	–0,47	–372,3	–17,69
3000–4999	429	1,5	1587,0	9,20	390	1,4	1430,0	9,3	–39	–0,1	–157,0	–9,89
5000 і більше	114	0,4	727,5	4,22	93	0,3	594,5	3,87	–21	–0,1	–133,0	–18,28
Всього	28561	100	17256,4	100	28374	100	15370,0	100	–187	–0,65	–1886,4	–10,93
Середня людність	604,2	–	–	–	542,2	–	–	–	–	–10,26	–	–
Медіанна людність	355	–	–	–	308	–	–	–	–	–13,24	–	–

¹ загальної кількості сіл² загальної кількості сільського населення

Зміни мережі міських поселень за 1989—2006

	Кількість міських поселень				Чисельність населення				Зміни за 1991—2006 рр.			
	1989		2006		1989		2006		Кількість міст		Кількість населення	
	абс.	% ¹	абс.	% ¹	тис. чол.	% ²	тис. чол.	% ²	абс.	% ³	тис. чол.	% ⁴
Міські поселення — всього	1361		1341		34587,70		31417,95		-20	-1,47	-3169,75	-9,16
до 5	540	39,74	575	42,88	1443,0	4,17	1424,71	4,53	35	6,48	-18,29	-1,27
5—9,9	366	26,93	348	25,95	2679,1	7,75	2500,22	7,96	-18	-4,92	-178,88	-6,68
10—19,9	224	16,48	211	15,73	3129,4	9,05	2896,69	9,22	-13	-5,80	-232,71	-7,44
20—49,9	124	9,12	113	8,43	3647,9	10,55	3423,14	10,90	-11	-8,87	-224,76	-6,16
50—99,9	55	4,05	48	3,58	3806,8	11,01	3264,95	10,39	-7	-12,73	-541,85	-14,23
100—499,9	40	2,94	35	2,61	8871,6	25,65	7980,52	25,40	-5	-12,50	-891,09	-10,04
500—999,9	5	0,37	5	0,37	3409,6	9,86	3708,40	11,80	0	0,00	298,80	8,76
1 млн і більше	5	0,37	4	0,30	7600,3	21,97	6219,32	19,80	-1	-20,00	-1380,98	-18,17
Міста — всього	434		457		29825,9		27521,93		23	5,30	-2303,97	-7,72
до 5	12	2,78	16	3,50	40,8	0,14	54,65	0,20	4	33,33	13,85	33,95
5—9,9	45	10,42	72	15,75	369,2	1,24	573,98	2,09	27	60,00	204,78	55,47
10—19,9	150	34,72	163	35,67	2191,9	7,35	2317,18	8,42	13	8,67	125,28	5,72
20—49,9	120	27,78	112	24,51	3535,7	11,85	3402,93	12,36	-8	-6,67	-132,77	-3,76
50—99,9	55	12,73	48	10,50	3806,8	12,76	3264,95	11,86	-7	-12,73	-541,85	-14,23
100—499,9	40	9,26	35	7,66	8871,6	29,74	7980,52	29,00	-5	-12,50	-891,09	-10,04
500—999,9	5	1,16	5	1,09	3409,6	11,43	3708,40	13,47	0	0,00	298,80	8,76
1 млн і більше	5	1,16	4	0,88	7600,3	25,48	6219,32	22,60	-1	-20,00	-1380,98	-18,17
Селища міського типу — всього	927		884		4761,8		3896,02		-43	-4,64	-865,78	-18,18
до 5	528	56,96	559	63,24	1402,2	29,44	1370,06	35,17	31	5,87	-32,14	-2,29
5—9,9	321	34,63	276	31,22	2309,9	48,51	1926,25	49,44	-45	-14,02	-383,66	-16,61
10—19,9	74	7,98	48	5,43	937,5	19,69	579,51	14,87	-26	-35,14	-357,99	-38,19
20—49,9	4	0,43	1	0,11	112,2	2,36	20,21	0,52	-3	-75,00	-92,00	-81,99

¹ загальної кількості поселень² загальної кількості населення у відповідних поселеннях³ кількості поселень в групі людності на початковий рік періоду⁴ кількості населення на початковий рік періоду*Джерело: дані Держжомстату України та авторські розрахунки*

**Регіональні відмінності тенденцій трансформації мережі сільського розселення
в Україні у 2005 р.**

	Щільність на 1 кв. км		Частка сільських районів у макро-зонах (%), що мали:						Частка «занепадаючих» і «вмираючих» сіл (%)			Частка сільського населення в «занепадаю- чих» і «вмираючих» селах (%)			
			Частка населення віком, років			Природний приріст									
	Сільських поселень (одиниць)	Сільського населення (чол.)	0—15	55(60) і більше		позитивний		негативний							
			30% і більше	30—39%	40% і більше	Всього	+1% і більше	Всього	–1.5% і більше	«занепадаючих»	«вмираючих»	Всього	«занепадаючих»	«вмираючих»	Всього
ПІВДЕННА ЗОНА (1)	0,032	20,6	0,00	1,11	0,00	0,00	0,00	100,0	2,22	4,45	4,79	9,23	0,72	0,30	1,02
ЗАХІДНА ЗОНА (2)	0,060	60,4	0,00	0,00	0,00	18,37	0,00	81,63	0,00	2,68	1,76	4,44	0,35	0,12	0,47
ПІВНІЧНО- ЗАХІДНА ЗОНА (3)	0,054	29,4	2,56	5,13	0,00	17,95	0,00	82,05	0,00	5,63	4,33	9,96	1,12	0,54	1,66
СХІДНА ЗОНА (4)	0,044	17,5	0,00	35,96	0,00	0,00	0,00	100,0	29,21	10,96	15,10	26,06	2,74	1,79	4,53
ЦЕНТРАЛЬ- НА ЗОНА (5)	0,055	27,6	0,00	82,80	1,61	0,00	0,00	100,0	62,37	10,08	16,42	26,50	3,56	2,05	5,61
ПІВНІЧНО- СХІДНА ЗОНА (6)	0,051	15,4	0,00	59,38	40,63	0,00	0,00	100,0	100,0	13,05	36,82	49,87	8,37	7,71	16,08
СІЛЬСЬКА МІСЦЕ- ВІСТЬ УКРАЇНИ	0,048	25,8	0,21	42,89	3,30	3,30	0,00	96,70	36,29	8,50	13,49	21,99	2,34	1,46	3,80

Джерело: авторські розрахунки за даними суцільного обстеження сіл на 1.11.2005 р., здійсненого Держкомстатом України

**Повікові коефіцієнти шлюбності чоловіків і жінок сільської місцевості й міських поселень
України у 2003—2006 рр.**

(кількість шлюбів на 1000 осіб відповідного віку)

Вікові групи	Чоловіки				Жінки			
	2003	2004	2005	2006	2003	2004	2005	2006
<i>Сільська місцевість</i>								
16–19	12,0	8,1	9,1	10,3	75,4	51,6	55,0	57,8
20–24	90,1	64,3	71,3	74,9	79,9	58,0	68,3	74,1
25–29	44,9	33,1	39,4	41,6	21,5	16,7	20,8	22,3
30–34	15,0	11,8	14,3	15,5	9,5	7,4	9,1	9,9
35–39	7,2	5,8	6,9	7,4	5,2	4,1	4,9	5,4
40–44	4,7	3,5	4,4	4,7	3,5	2,7	3,6	3,6
45–49	3,4	2,7	3,3	3,6	3,0	2,4	3,0	2,9
50–54	3,1	2,3	2,9	3,1	2,5	2,0	2,4	2,6
55–59	2,7	2,1	2,7	2,7	1,8	1,6	2,0	1,9
60–69	3,5	3,1	3,3	3,4	1,8	1,5	1,5	1,5
16–69	18,3	13,4	15,6	16,7	17,2	12,7	14,7	15,8
<i>Міські поселення</i>								
16–19	7,8	5,8	6,8	7,4	42,5	31,5	35,3	38,4
20–24	77,2	54,0	61,7	66,3	91,3	65,2	78,2	84,3
25–29	64,4	47,2	58,8	62,3	40,4	30,4	39,1	42,4
30–34	29,6	22,4	27,9	30,0	18,6	14,4	18,2	19,2
35–39	15,7	12,7	15,8	17,3	9,9	7,8	9,8	10,6
40–44	10,2	8,0	10,1	10,4	6,5	5,1	6,1	6,5
45–49	7,7	6,1	7,6	7,7	5,2	4,3	5,1	5,1
50–54	6,1	5,1	6,2	6,3	4,1	3,6	4,0	3,8
55–59	5,5	4,9	5,3	5,2	3,0	2,8	3,1	2,9
60–69	5,7	5,7	5,7	5,4	2,4	2,4	2,2	2,1
16–69	24,6	18,6	22,4	24,0	21,4	16,1	19,4	20,8

Джерело: Авторські розрахунки за даними Держкомстату України.

**Загальні коефіцієнти шлюбності населення сільської місцевості України та регіонів
у 1990–2006 рр. (кількість шлюбів на 1000 осіб)**

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Україна	7,9	8,4	6,8	7,4	7,1	7,4	5,6	6,2	5,6	6,2	5,0	5,4	5,4	6,0	4,5	5,2	5,6
Автономна Республіка Крим	8,2	8,4	6,8	7,2	6,8	6,7	5,0	5,5	5,1	5,6	4,9	5,3	5,2	5,7	4,4	5,2	6,0
Вінницька	8,0	8,6	7,0	7,2	7,3	7,7	6,0	6,4	5,7	6,3	5,2	5,6	5,4	5,9	4,5	5,2	6,0
Волинська	8,3	8,3	6,9	7,9	7,5	8,0	6,0	6,9	6,2	7,1	5,8	6,1	6,0	6,6	5,0	5,6	5,8
Дніпропетровська	7,7	8,7	6,8	7,7	7,2	7,6	5,2	6,2	5,8	6,4	4,6	5,1	5,2	5,7	4,1	5,0	5,3
Донецька	7,3	8,3	6,1	7,0	6,7	6,8	4,5	5,2	4,8	5,3	4,1	4,5	4,3	4,9	2,9	3,4	3,7
Житомирська	9,4	9,3	7,7	8,7	7,7	8,3	6,2	7,0	6,1	6,6	5,1	5,7	5,7	6,4	5,0	5,7	6,0
Закарпатська	8,8	9,1	8,1	8	7,8	8,1	6,7	6,9	6,3	6,9	5,9	6,1	6,5	7,4	6,1	6,8	7,4
Запорізька	7,9	8,9	6,8	7,4	7,2	7,2	5,1	5,8	5,4	6,1	4,7	5,3	5,2	5,6	3,8	4,8	5,2
Івано-Франківська	8,5	8,4	6,7	7,4	7,1	7,3	6,1	6,3	6,1	6,6	5,8	5,9	6,3	7,0	5,8	6,3	6,5
Київська	8,0	8,4	6,6	7,3	7,1	7,7	5,6	6,1	5,5	6,2	4,6	5,3	5,6	6,8	4,8	5,6	6,6
Кіровоградська	7,5	8,7	6,8	7,6	6,8	7,5	5,0	6,2	5,3	6,1	4,7	5,3	5,1	5,2	3,3	4,2	4,2
Луганська	7,9	8,3	6,6	7,2	6,8	6,9	4,6	5,7	4,9	5,7	3,9	4,6	4,1	4,7	2,7	3,2	3,2
Львівська	8,1	7,9	6,6	6,8	6,5	6,8	5,6	5,8	5,3	5,7	4,9	5,2	5,4	6,3	5,1	5,5	5,9
Миколаївська	7,9	8,5	7,2	7,8	7,2	7,8	5,5	6,3	5,8	6,7	5,3	5,8	5,6	6,0	4,2	5,3	5,6
Одеська	8,1	8,5	7,4	7,8	7,2	7,1	5,5	6,2	5,5	6,0	5,1	5,6	5,8	6,1	4,7	5,5	6,4
Полтавська	7,1	8,0	5,9	6,8	6,6	7,6	5,1	6,0	5,3	6,1	4,3	5,0	4,7	5,5	3,4	4,7	4,4
Рівненська	8,1	8,7	7,5	7,7	7,4	8,1	6,7	7,2	6,3	6,8	5,7	6,0	6,2	6,8	5,4	6,2	7,0
Сумська	6,4	6,8	5,8	6,7	6,4	6,8	4,8	5,6	5,1	5,5	4,2	4,5	4,3	4,8	3,3	3,9	3,6
Тернопільська	7,9	8,2	6,5	7,1	6,8	7,2	6,0	6,3	5,9	6,5	5,5	5,6	6,1	6,6	5,6	6,2	6,7
Харківська	6,7	7,4	6,0	7,0	6,6	7,0	4,7	5,4	4,9	5,4	4,1	4,5	4,6	5,1	3,1	4,2	4,0
Херсонська	7,9	9,1	7,3	7,9	7,5	7,7	5,7	6,0	5,9	6,5	5,5	5,9	5,8	6,2	4,1	5,2	5,8
Хмельницька	7,5	8,0	6,5	7,2	7,6	7,5	5,9	6,1	5,7	6,1	5,2	5,4	5,4	5,7	4,5	5,1	5,7
Черкаська	7,6	8,5	6,7	7,6	7,1	8,1	6,1	6,7	5,6	6,5	4,8	5,3	5,0	5,3	3,4	4,5	4,6
Чернівецька	9,0	9,3	7,8	8,2	7,9	8,4	6,5	7,0	6,6	6,9	6,2	5,8	6,4	7,4	5,6	6,0	6,4
Чернігівська	6,5	6,9	5,6	6,4	6,1	6,6	4,7	5,3	5,1	5,5	4,1	4,8	4,4	5,0	3,5	4,1	4,3
Київ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Севастополь (місьрада)	6,2	6,2	3,5	4,5	4,0	3,1	2,9	3,5	4,2	3,9	4,0	5,9	4,1	6,7	4,8	4,4	6,6

Джерело: дані Держкомстату України

**Загальні коефіцієнти розлучуваності населення сільської місцевості
України та регіонів у 1990–2006 рр.**
(кількість розлучень на 1000 осіб)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Україна	1,6	1,7	1,8	1,9	1,8	1,9	1,8	1,9	1,9	1,9	2,2	2,1	2,4	2,5	2,5	2,7	2,7
Автономна Республіка Крим	3,8	3,6	3,6	3,6	3,4	3,2	3,2	3,0	2,9	2,8	3,1	2,8	3,1	3,1	3,1	3,2	3,0
Вінницька	1,5	1,6	1,9	1,7	1,6	1,9	1,7	1,5	1,7	0,9	0,7	0,7	1,8	2,5	2,5	2,9	2,7
Волинська	0,6	0,7	0,7	0,9	1,0	1,0	0,9	1,2	1,2	1,3	1,4	1,4	1,6	1,9	1,8	2,0	1,9
Дніпропетровська	1,9	2,4	2,6	2,6	2,6	2,5	2,3	2,4	2,5	2,3	2,6	2,6	2,7	2,7	2,7	3,1	3,0
Донецька	2,6	2,9	3,2	3,1	2,8	2,7	2,6	2,5	2,3	2,6	2,9	2,8	3,1	2,9	3,1	3,0	3,0
Житомирська	1,0	1,1	1,2	1,1	1,1	1,6	1,7	1,8	1,7	2,1	2,2	2,0	2,3	2,4	2,9	2,8	2,8
Закарпатська	1,2	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,1	1,2	1,2	1,1	1,1	1,3	1,5	1,5	1,7	1,6	1,7
Запорізька	2,7	2,7	3,0	2,9	3,1	2,7	2,8	2,4	2,5	2,6	2,9	2,8	2,9	2,9	2,7	3,1	3,0
Івано-Франківська	1,3	1,1	1,5	1,3	1,4	1,4	1,2	1,5	1,6	1,7	1,9	1,9	2,2	2,6	2,5	2,6	2,4
Київська	1,7	1,8	2,1	2,0	2,2	2,3	2,0	2,0	2,2	2,3	2,6	2,3	2,4	2,5	2,5	2,8	3,2
Кіровоградська	2,0	2,1	2,5	2,1	2,3	2,3	2,1	2,1	2,0	2,2	2,5	2,5	2,8	2,8	3,0	3,3	2,8
Луганська	1,9	2,8	2,8	3,0	2,8	2,4	1,2	2,3	2,3	2,4	2,6	2,7	3,3	2,6	2,9	3,1	2,9
Львівська	0,5	0,7	0,7	0,8	0,7	1,1	1,0	1,3	1,3	1,3	1,7	1,3	1,7	1,8	1,8	1,9	2,0
Миколаївська	1,6	1,9	2,6	2,5	2,6	2,6	2,5	2,6	2,3	2,5	2,7	2,7	3,0	3,0	3,0	3,4	3,4
Одеська	2,0	2,0	0,7	2,1	1,8	1,8	2,1	1,7	1,6	1,8	2,1	2,0	2,4	2,4	2,5	2,7	3,1
Полтавська	2,0	2,2	2,5	2,5	2,0	2,3	2,1	2,1	2,0	2,4	2,7	2,7	2,7	2,3	2,6	3,0	3,2
Рівненська	1,0	1,0	1,1	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,5	1,4	1,8	1,9	1,8	2,1	2,1
Сумська	0,7	1,1	1,2	1,7	1,7	1,8	1,6	1,8	1,6	1,9	2,2	2,2	2,4	2,5	2,4	2,7	2,6
Тернопільська	0,9	0,9	1,2	1,1	1,2	1,1	1,0	1,3	1,3	1,4	1,6	1,6	1,9	2,3	2,2	2,5	2,4
Харківська	2,0	2,2	2,5	2,7	2,5	2,5	2,3	2,2	2,6	2,5	3,0	3,0	3,1	3,0	2,7	2,9	3,0
Херсонська	2,8	2,1	2,5	2,7	2,3	2,5	2,3	2,3	2,3	2,3	2,7	2,8	3,0	2,9	3,1	3,1	3,1
Хмельницька	1,4	1,4	1,4	1,5	1,6	1,6	1,7	1,6	1,8	1,7	2,1	2,1	2,5	2,8	2,6	2,8	2,7
Черкаська	1,6	2,0	2,2	2,4	2,0	2,4	2,4	2,7	2,8	2,6	2,9	3,1	3,4	3,5	3,3	3,6	3,3
Чернівецька	1,3	0,3	0,2	0,2	0,2	2,0	1,9	1,9	2,0	2,1	2,5	2,4	2,5	3,2	2,8	3,1	2,7
Чернігівська	1,4	1,5	1,5	1,5	1,4	1,5	1,5	1,5	1,6	1,8	1,9	1,8	2,0	2,2	2,1	2,2	2,1
Київ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Севастополь (міськрада)	1,8	1,9	2,1	2,2	0,4	0,6	1,2	-	-	-	-	1,3	2,3	4,1	3,2	3,5	3,5

Джерело: дані Держкомстату України

**Середній розмір сім'ї у сільській місцевості та міських поселеннях України та регіонів
за даними переписів населення 1979, 1989, 2001 рр. ***
(кількість осіб)

	Сільська місцевість			Міські поселення		
	1979	1989	2001	1979	1989	2001
Україна	3,3	3,3	3,4	3,2	3,2	3,1
Автономна Республіка Крим	3,4	3,3	3,4	3,1	3,1	3,1
Вінницька	3,1	3,0	3,2	3,2	3,2	3,2
Волинська	3,7	3,6	3,8	3,4	3,5	3,4
Дніпропетровська	3,1	3,1	3,1	3,2	3,2	3,0
Донецька	3,2	3,1	3,1	3,2	3,2	3,0
Житомирська	3,3	3,1	3,2	3,2	3,3	3,1
Закарпатська	3,9	4,0	4,1	3,4	3,6	3,5
Запорізька	3,2	3,1	3,1	3,2	3,2	3,0
Івано-Франківська	3,6	3,7	3,8	3,4	3,4	3,4
Київська	3,3	3,1	3,2	3,3	3,3	3,2
Кіровоградська	3,0	2,9	3,0	3,1	3,1	3,0
Луганська	3,2	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0
Львівська	3,9	3,9	4,0	3,4	3,5	3,4
Миколаївська	3,2	3,1	3,2	3,2	3,2	3,1
Одеська	3,3	3,3	3,4	3,2	3,2	3,2
Полтавська	3,1	3,0	3,1	3,2	3,2	3,0
Рівненська	3,8	3,6	3,8	3,4	3,4	3,4
Сумська	3,3	3,1	3,1	3,2	3,2	3,1
Тернопільська	3,6	3,6	3,8	3,4	3,5	3,5
Харківська	3,2	3,1	3,2	3,2	3,2	3,1
Херсонська	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,1
Хмельницька	3,4	3,2	3,3	3,2	3,3	3,2
Черкаська	3,1	3,0	3,0	3,1	3,2	3,0
Чернівецька	3,5	3,5	3,6	3,2	3,4	3,3
Чернігівська	3,2	2,9	3,0	3,2	3,2	3,1
м. Київ	—	—	—	3,2	3,2	3,1
Севастополь (міськрада)	3,3	3,3	3,3	3,1	3,2	3,0

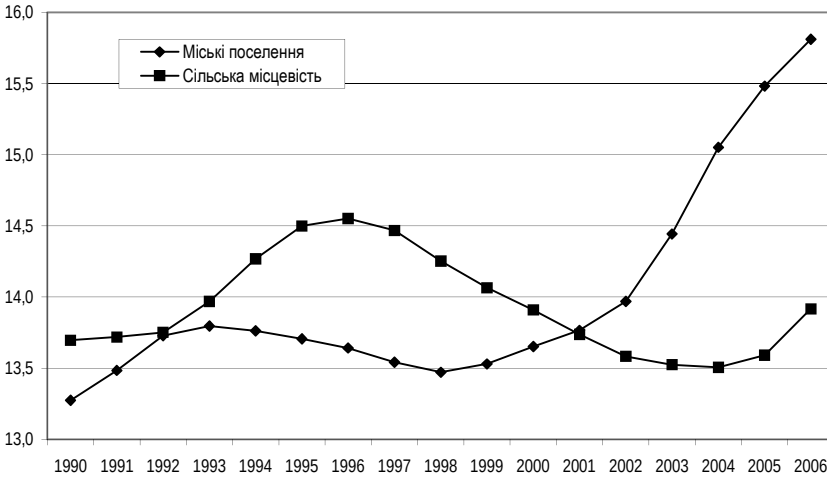
* за 1979 та 1989 роки – середній розмір сімей, за 2001 р. — середній розмір домогосподарств без урахування домогосподарств, які складаються з однієї особи

Джерело: дані Держкомстату України

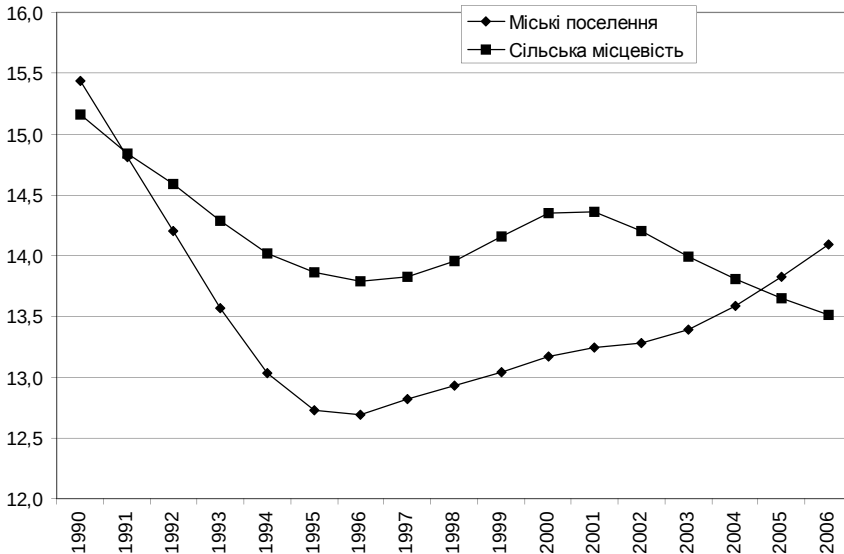
Розподіл індивідуальних домогосподарств за типами у сільській місцевості України та

	Всього індивідуальних домогосподарств	у тому числі індивідуальних домогосподарств, які складаються з:						
		однієї особи	однієї подружньої пари з дітьми чи без дітей	подружньої пари з дітьми чи без дітей, з одним із батьків подружжя	подружньої пари з дітьми чи без дітей, з одним із батьків подружжя чи без нього, з іншими родичами чи не родичами	двох та більше подружніх пар з дітьми чи без дітей з іншими родичами чи без них	матері або батька з дітьми, з одним із батьків матері (батька) чи без них	інші індивідуальні домогосподарства
Україна	100,0	25,7	42,9	5,9	6,8	5,3	8,9	4,5
Автономна Республіка Крим	100,0	19,8	45,7	5,0	8,3	3,6	11,9	5,7
Вінницька	100,0	31,0	42,9	5,4	5,3	4,3	7,7	3,4
Волинська	100,0	22,6	42,2	6,9	7,4	7,6	8,5	4,8
Дніпропетровська	100,0	26,2	46,3	4,6	6,1	2,8	9,6	4,4
Донецька	100,0	24,9	45,8	4,7	6,6	3,0	10,0	5,0
Житомирська	100,0	29,5	43,9	4,7	5,5	3,1	9,0	4,3
Закарпатська	100,0	14,1	42,2	9,4	8,6	13,4	8,3	4,0
Запорізька	100,0	24,8	47,2	4,9	6,1	3,1	9,7	4,2
Івано-Франківська	100,0	22,0	37,9	7,4	8,4	10,0	9,5	4,8
Київська	100,0	31,0	40,5	4,5	6,4	3,7	9,0	4,9
Кіровоградська	100,0	28,6	49,5	3,9	4,7	1,8	8,3	3,2
Луганська	100,0	24,3	47,4	5,0	6,4	3,4	9,2	4,3
Львівська	100,0	21,7	30,9	8,0	11,9	10,0	9,6	7,9
Миколаївська	100,0	22,8	50,7	4,8	6,2	3,0	9,1	3,4
Одеська	100,0	22,7	47,7	5,5	6,8	4,7	8,4	4,2
Полтавська	100,0	29,4	43,6	5,6	5,2	3,5	8,7	4,0
Рівненська	100,0	21,5	44,3	6,7	7,0	7,4	8,7	4,4
Сумська	100,0	29,0	41,4	6,8	5,7	4,3	8,4	4,4
Тернопільська	100,0	23,5	33,4	9,4	9,0	12,1	7,6	5,0
Харківська	100,0	27,6	42,4	5,4	6,4	3,7	9,6	4,9
Херсонська	100,0	19,6	50,2	5,5	7,3	4,0	9,7	3,7
Хмельницька	100,0	29,3	37,5	7,4	6,7	6,7	8,1	4,3
Черкаська	100,0	30,2	45,9	4,7	5,0	2,8	7,9	3,5
Чернівецька	100,0	22,0	41,7	6,4	8,5	8,0	8,3	5,1
Чернігівська	100,0	33,6	42,3	5,4	4,2	2,6	8,3	3,6
Київ	—	—	—	—	—	—	—	—
Севастополь (м/р)	100,0	21,8	40,2	5,4	8,5	3,5	13,5	7,1

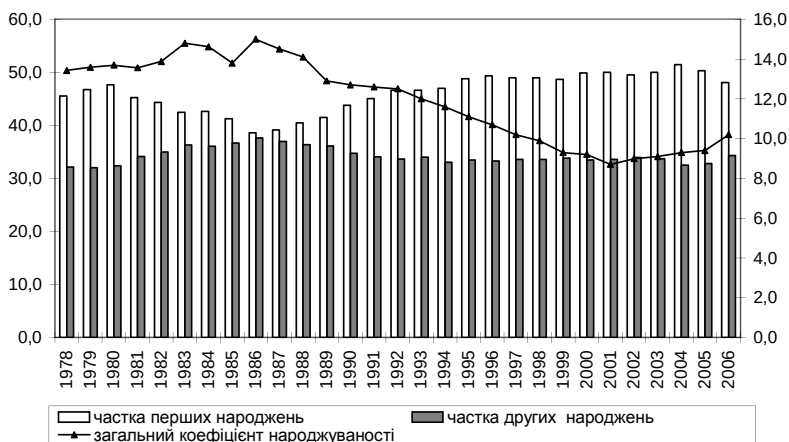
Питома вага жінок віком 20–24 роки у чисельності жінок дітородного віку у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1990–2006 рр.

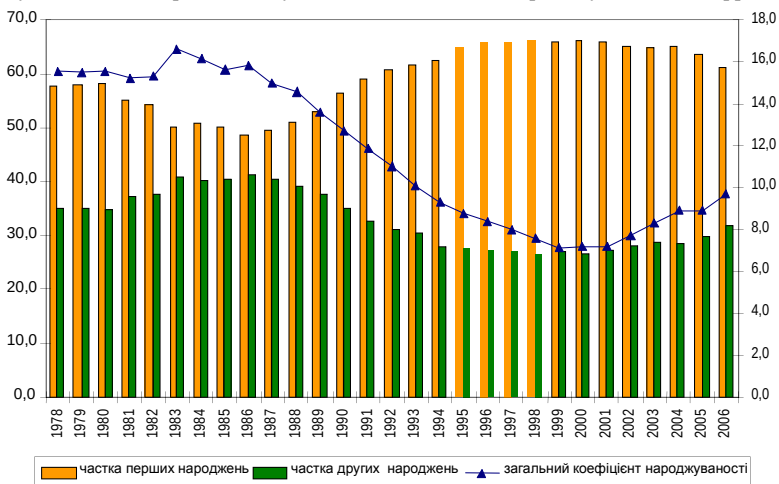
Питома вага жінок віком 25–29 років у чисельності жінок дітородного віку у сільській місцевості та міських поселеннях України у 1990–2006 рр.

Загальний коефіцієнт народжуваності та частки перших і других дітей у складі новонароджених у сільській місцевості України у 1990–2006 рр.*

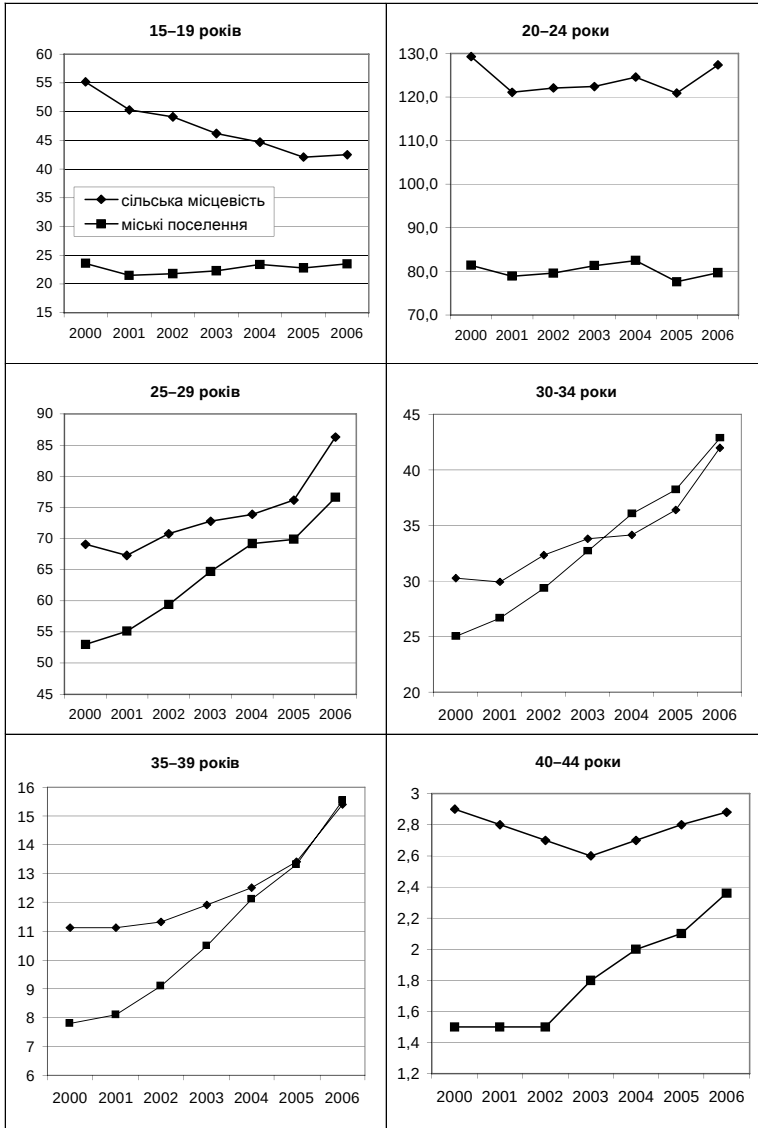
Загальний коефіцієнт народжуваності та частки перших і других дітей у складі новонароджених у міських поселеннях України у 1990–2006 рр.*

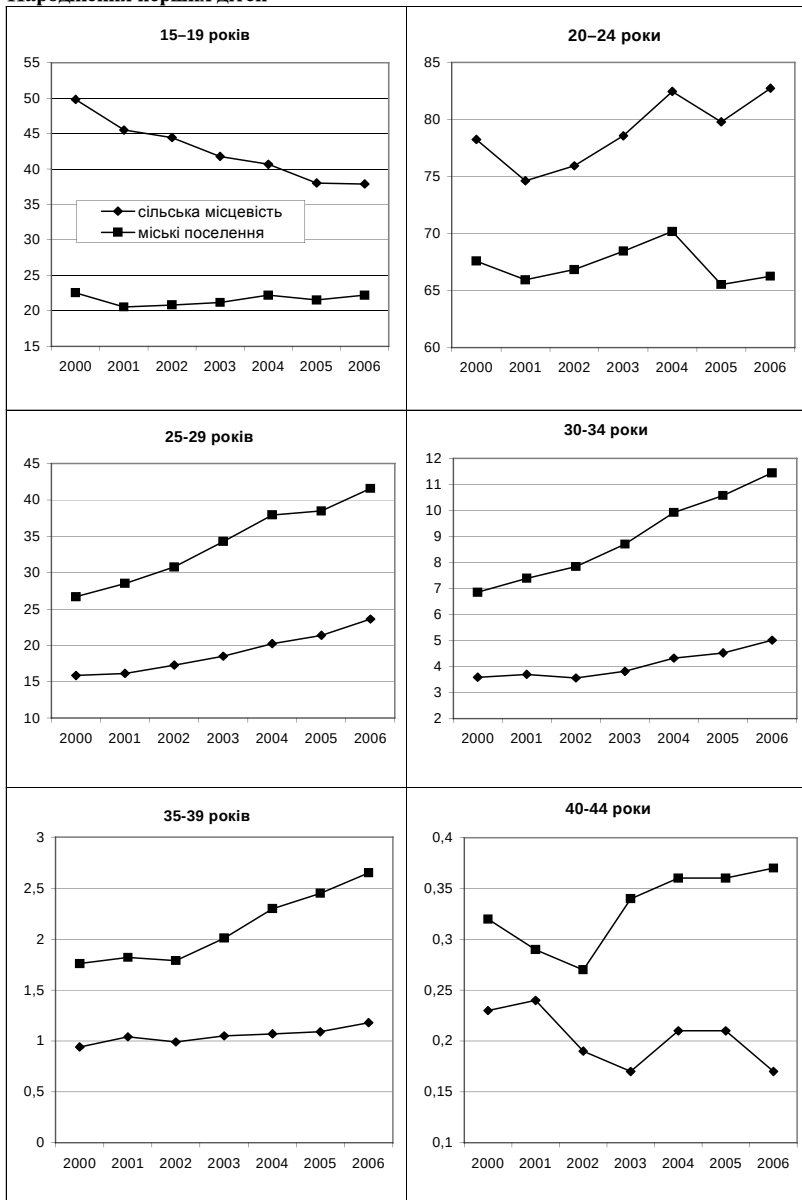
*За період 1995–1998 рр. державна статистика України має статистичні матеріали тільки стосовно розподілу народжених за віком матері без врахування черговості народження дитини. Структура народжених за черговістю народження за 1995–1998 рр. була розрахована за даними В. Яворського (методику розрахунків див. Яворский В. Методика определения структур новорожденных по очередностям рождений и возрасту женщин/ Демографічні дослідження. Випуск 21. — Київ, 1999. С. 206–220).

Повікові коефіцієнти народжуваності за віковими групами жінок сільської місцевості та міських поселень України в 2000–2006 рр. в Україні

Всі народження

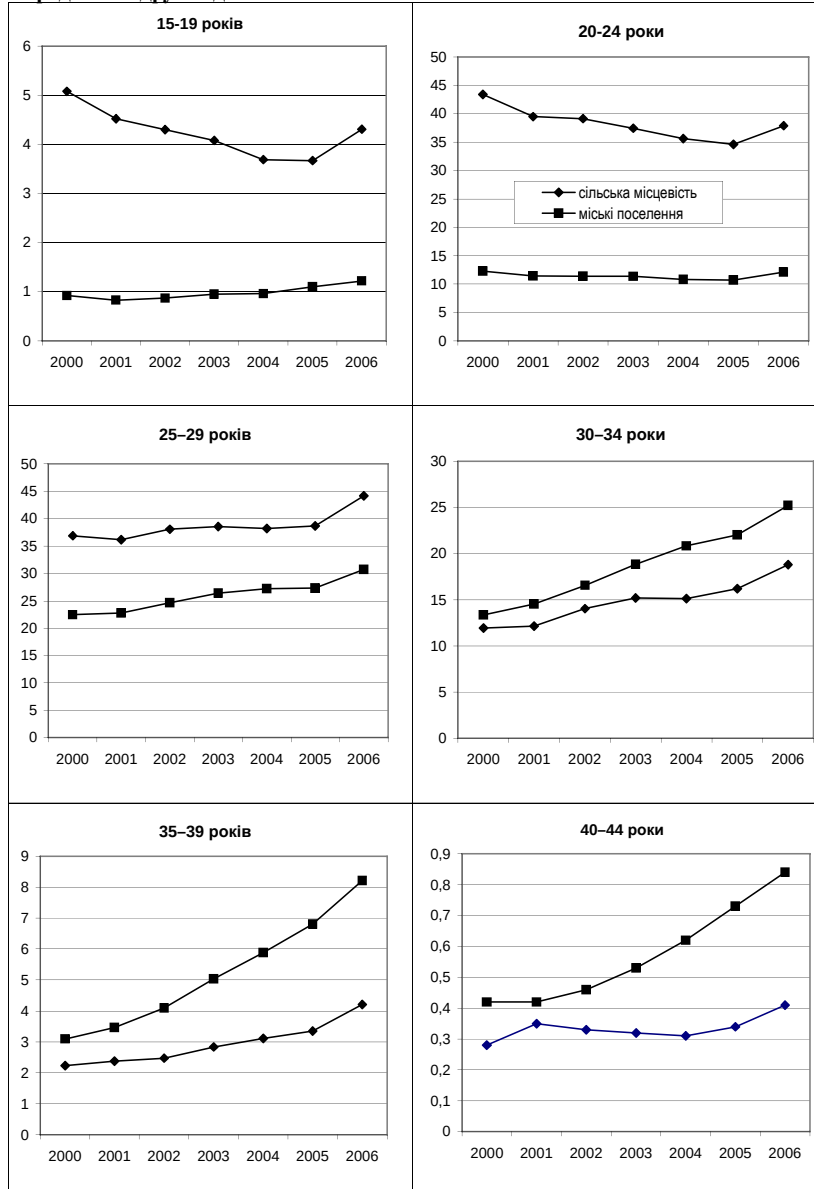

Народження перших дітей

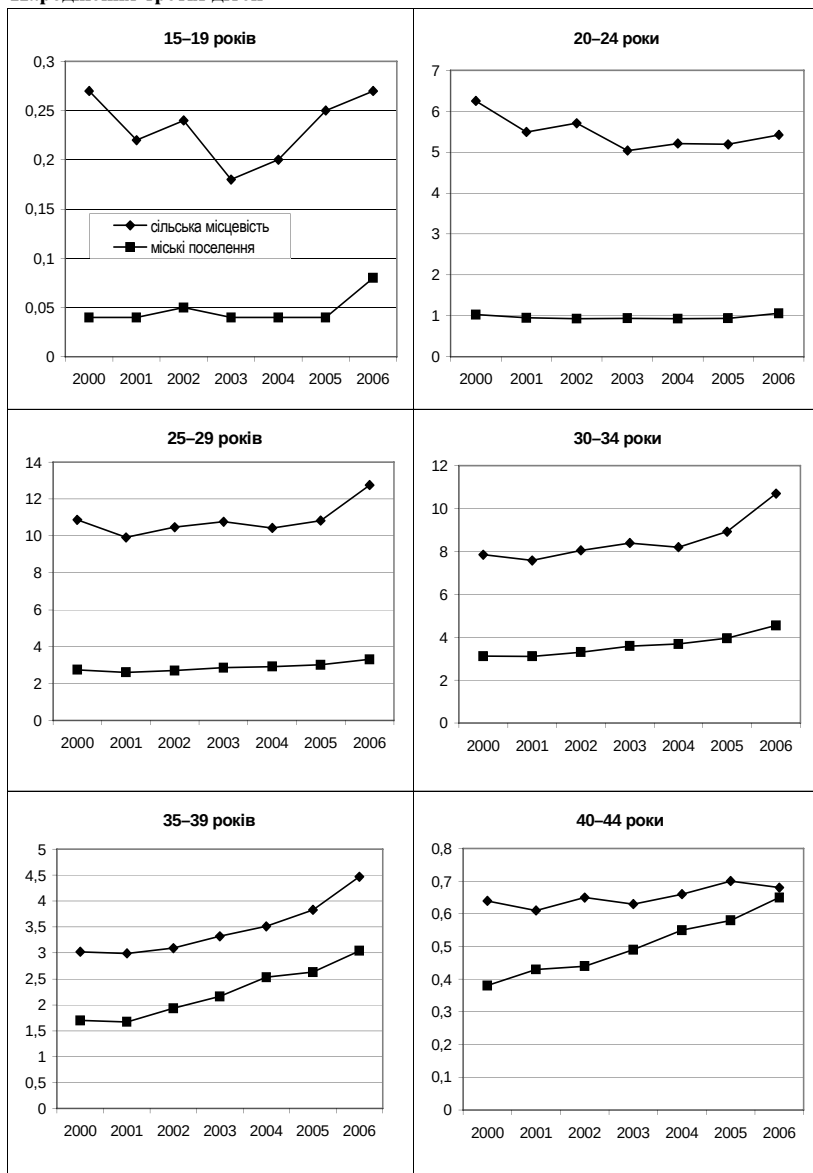

Продовжизна додатка 3.3

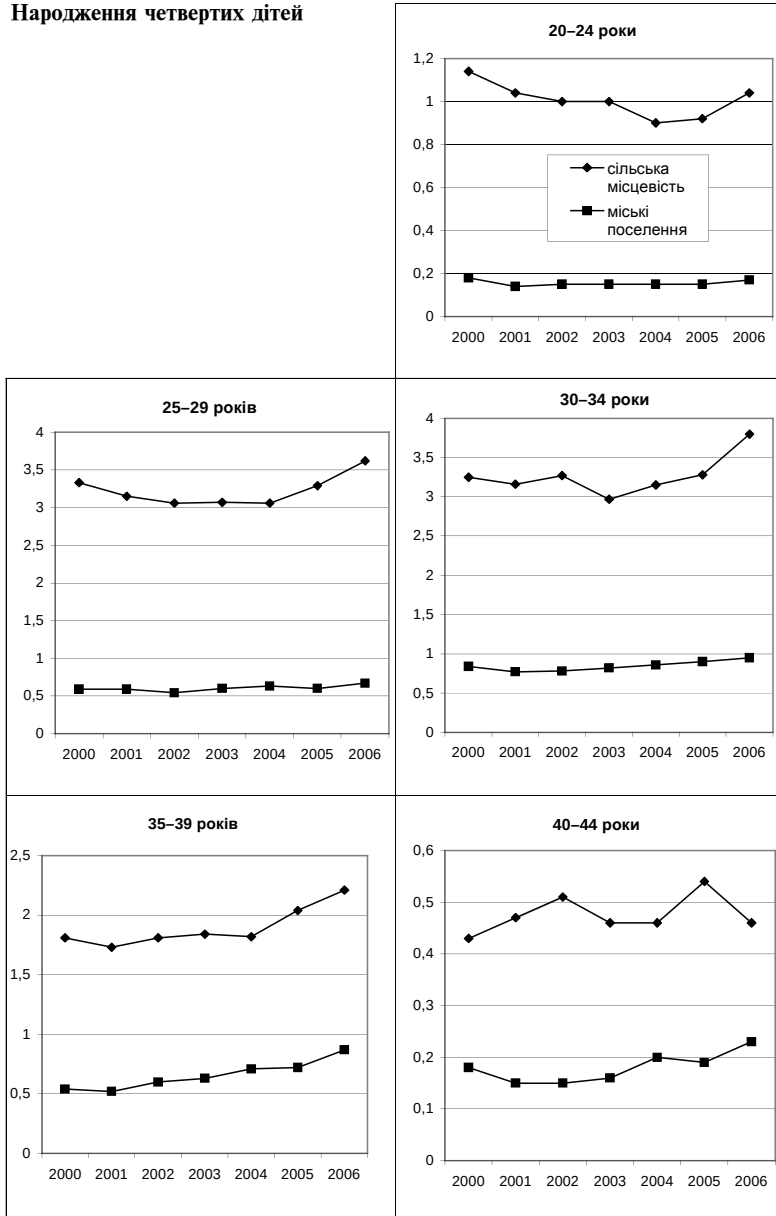
Народження других дітей

Народження третіх дітей

Народження четвертих дітей

**Таблиці смертності та очікуваної тривалості життя
для населення обох статей сільської місцевості України у 2000–2006 рр.
Ймовірність померти q_x у віці x для обох статей сільської місцевості України**

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	0,0119	0,0112	0,0109	0,0095	0,0093	0,0095	0,0093
1–4	0,0048	0,0047	0,0042	0,0042	0,0025	0,0025	0,0022
5–9	0,0020	0,0022	0,0020	0,0021	0,0016	0,0018	0,0016
10–14	0,0022	0,0021	0,0021	0,0019	0,0014	0,0014	0,0014
15–19	0,0062	0,0060	0,0056	0,0053	0,0033	0,0034	0,0033
20–24	0,0103	0,0102	0,0105	0,0100	0,0067	0,0066	0,0062
25–29	0,0129	0,0130	0,0130	0,0134	0,0127	0,0130	0,0122
30–34	0,0164	0,0170	0,0176	0,0177	0,0183	0,0194	0,0189
35–39	0,0237	0,0241	0,0245	0,0246	0,0256	0,0264	0,0248
40–44	0,0342	0,0338	0,0351	0,0346	0,0348	0,0353	0,0335
45–49	0,0486	0,0494	0,0498	0,0504	0,0470	0,0472	0,0441
50–54	0,0644	0,0654	0,0676	0,0715	0,0646	0,0647	0,0597
55–59	0,0845	0,0851	0,0893	0,0894	0,0836	0,0852	0,0808
60–64	0,1168	0,1174	0,1213	0,1240	0,1167	0,1170	0,1116
65–69	0,1576	0,1530	0,1580	0,1598	0,1557	0,1564	0,1526
70–74	0,2183	0,2174	0,2216	0,2301	0,2247	0,2261	0,2214
75–79	0,3157	0,3094	0,3159	0,3236	0,3197	0,3263	0,3232
80–84	0,4587	0,4485	0,4569	0,4641	0,4364	0,4415	0,4509
85–89	0,6358	0,6308	0,6351	0,6477	0,6199	0,5929	0,6146
90–94	0,7894	0,7857	0,7853	0,7951	0,7437	0,7681	0,7715
95–99	0,8782	0,8663	0,8780	0,9029	0,8272	0,8611	0,8945
100+	0,9296	0,8953	0,9472	0,9437	0,8809	0,8932	1,0000

Числа тих, що доживають до віку x , l_x для обох статей сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	100000	100000	100000	100000	100000	100000	100000
1–4	98814	98877	98907	99048	99072	99052	99066
5–9	98337	98418	98490	98635	98829	98807	98846
10–14	98144	98207	98294	98431	98666	98634	98691
15–19	97926	97999	98091	98249	98524	98492	98553
20–24	97322	97413	97539	97729	98203	98153	98226
25–29	96315	96423	96512	96750	97545	97501	97620
30–34	95074	95174	95257	95457	96309	96228	96429
35–39	93516	93561	93579	93770	94548	94364	94603
40–44	91297	91304	91286	91464	92127	91871	92262
45–49	88171	88215	88080	88304	88919	88632	89174
50–54	83889	83860	83698	83852	84741	84447	85245
55–59	78490	78378	78037	77857	79269	78984	80159
60–64	71855	71706	71071	70898	72642	72254	73684
65–69	63464	63289	62448	62108	64168	63797	65465
70–74	53463	53608	52580	52186	54179	53818	55476
75–79	41792	41956	40927	40180	42005	41647	43195
80–84	28597	28976	27999	27177	28575	28056	29234
85–89	15480	15981	15208	14563	16106	15669	15901
90–94	5638	5900	5550	5130	6121	6379	6128
95–99	1187	1265	1192	1051	1569	1480	1400
100+	145	169	145	102	271	205	148

Числа тих, що живуть у віці x L_x для обох статей сільської місцевості

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	99041	99102	99104	99238	99257	99242	99217
1–4	394295	394595	394787	395370	395799	395724	395827
5–9	491200	491567	491957	492669	493740	493600	493840
10–14	490174	490518	490961	491703	492980	492812	493105
15–19	488122	488524	489082	489940	491824	491606	491939
20–24	484090	484594	485123	486201	489357	489136	489620
25–29	478473	478997	479416	480522	484627	484332	485128
30–34	471481	471842	472092	473072	477134	476490	477590
35–39	462002	462181	462145	463104	466725	465594	467172
40–44	448712	448809	448415	449432	452644	451184	453528
45–49	430159	430129	429471	430330	434122	432731	436046
50–54	406187	405591	404399	404268	410008	408555	413520
55–59	375407	375111	372659	371784	379467	378399	384725
60–64	338306	337976	333525	333025	342552	339665	347759
65–69	292063	291899	287777	285383	295314	294129	302300
70–74	238230	239452	233578	231474	241052	238548	247050
75–79	176301	177161	172415	168223	176167	174334	180822
80–84	110266	112084	108499	104050	111359	109818	113315
85–89	52795	54842	51300	49363	55529	55228	55446
90–94	17063	18001	16946	15530	19186	19531	18658
95–99	3330	3613	3346	2907	4617	4267	3877
100+	388	470	382	272	614	507	369

Середня тривалість життя e_x у віці x для обох статей сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	67,48	67,57	67,27	67,18	68,14	67,95	68,51
1–4	67,29	67,34	67,02	66,82	67,78	67,60	68,15
5–9	63,61	63,64	63,29	63,09	63,94	63,77	64,30
10–14	58,73	58,77	58,41	58,22	59,04	58,87	59,40
15–19	53,85	53,89	53,53	53,32	54,12	53,95	54,48
20–24	49,17	49,20	48,82	48,59	49,29	49,13	49,65
25–29	44,66	44,68	44,31	44,06	44,61	44,44	44,94
30–34	40,21	40,23	39,86	39,62	40,15	40,00	40,47
35–39	35,84	35,88	35,53	35,29	35,85	35,74	36,20
40–44	31,65	31,71	31,36	31,12	31,72	31,64	32,05
45–49	27,68	27,73	27,41	27,14	27,78	27,71	28,08
50–54	23,96	24,04	23,71	23,45	24,02	23,96	24,26
55–59	20,44	20,55	20,25	20,06	20,51	20,44	20,64
60–64	17,10	17,23	16,99	16,79	17,16	17,11	17,23
65–69	14,03	14,18	14,00	13,80	14,09	14,05	14,08
70–74	11,19	11,30	11,15	10,96	11,23	11,19	11,17
75–79	8,62	8,73	8,62	8,47	8,75	8,73	8,62
80–84	6,43	6,52	6,45	6,33	6,69	6,75	6,56
85–89	4,75	4,81	4,73	4,67	4,96	5,08	4,93
90–94	3,69	3,74	3,73	3,65	3,99	3,81	3,74
95–99	3,13	3,23	3,13	3,02	3,33	3,23	3,03
100+	2,68	2,78	2,63	2,67	2,27	2,47	2,50

**Таблиці смертності та очікуваної тривалості життя
для населення обох статей міських поселень України у 2000–2006 рр.**

Ймовірність померти q_x у віці x для обох статей міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	0,0120	0,0113	0,0112	0,0099	0,0101	0,0112	0,0106
1–4	0,0028	0,0028	0,0025	0,0029	0,0038	0,0040	0,0037
5–9	0,0019	0,0019	0,0019	0,0016	0,0020	0,0022	0,0019
10–14	0,0018	0,0017	0,0016	0,0014	0,0019	0,0018	0,0018
15–19	0,0040	0,0039	0,0035	0,0035	0,0047	0,0048	0,0050
20–24	0,0084	0,0085	0,0080	0,0071	0,0095	0,0096	0,0098
25–29	0,0120	0,0129	0,0124	0,0126	0,0136	0,0142	0,0141
30–34	0,0170	0,0171	0,0176	0,0177	0,0191	0,0203	0,0198
35–39	0,0227	0,0228	0,0233	0,0240	0,0267	0,0285	0,0265
40–44	0,0319	0,0313	0,0323	0,0324	0,0375	0,0409	0,0372
45–49	0,0454	0,0444	0,0449	0,0449	0,0538	0,0568	0,0521
50–54	0,0611	0,0614	0,0628	0,0630	0,0734	0,0785	0,0734
55–59	0,0857	0,0829	0,0839	0,0822	0,0934	0,1017	0,0969
60–64	0,1168	0,1154	0,1174	0,1168	0,1274	0,1363	0,1266
65–69	0,1652	0,1594	0,1577	0,1565	0,1637	0,1708	0,1652
70–74	0,2336	0,2299	0,2317	0,2314	0,2251	0,2315	0,2237
75–79	0,3249	0,3175	0,3176	0,3262	0,3139	0,3213	0,3174
80–84	0,4669	0,4533	0,4498	0,4525	0,4479	0,4513	0,4525
85–89	0,6425	0,6264	0,6256	0,6205	0,6444	0,6133	0,6711
90–94	0,7985	0,7903	0,7712	0,7776	0,7709	0,7997	0,8553
95–99	0,8864	0,8744	0,8665	0,8612	0,8525	0,8905	0,9629
100+	0,9360	0,8985	0,9197	0,9056	0,8899	0,9052	1,0000

Числа тих, що доживають до віку x , l_x для обох статей міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	100000	100000	100000	100000	100000	100000	100000
1–4	98804	98867	98879	99006	98991	98876	98941
5–9	98527	98594	98631	98724	98616	98481	98573
10–14	98343	98411	98447	98565	98421	98264	98384
15–19	98168	98240	98288	98428	98231	98083	98210
20–24	97772	97856	97940	98082	97767	97614	97723
25–29	96947	97021	97156	97385	96836	96677	96763
30–34	95789	95774	95954	96162	95516	95303	95400
35–39	94160	94138	94269	94457	93689	93366	93511
40–44	92022	91997	92072	92193	91192	90702	91028
45–49	89090	89118	89098	89209	87777	86996	87645
50–54	85041	85164	85099	85203	83052	82055	83078
55–59	79850	79935	79754	79836	76953	75613	76979
60–64	73009	73006	73059	73274	69764	67926	69519
65–69	64481	64845	64481	64717	60879	58665	60716
70–74	53829	54509	54316	54589	50913	48643	50683
75–79	41254	41975	41733	41958	39454	37385	39344
80–84	27851	28650	28479	28269	27069	25374	26857
85–89	14847	15662	15669	15477	14946	13921	12773
90–94	5308	5851	5867	5874	5315	5383	4201
95–99	1070	1227	1343	1306	1218	1078	608
100+	122	154	179	181	180	118	23

Числа тих, що живуть у віці x , L_x для обох статей міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	99073	99094	99081	99205	99192	99101	99036
1-4	394657	394919	395017	395457	395217	394712	394910
5-9	492170	492517	492691	493226	492598	491857	492393
10-14	491275	491633	491834	492487	491633	490864	491485
15-19	489851	490247	490569	491281	489989	489239	489833
20-24	486798	487177	487747	488655	486510	485731	486215
25-29	481841	481981	482774	483861	480885	479943	480407
30-34	474874	474773	475567	476541	473019	471666	472277
35-39	465411	465371	465820	466661	462226	460174	461347
40-44	452804	452813	452917	453532	447436	444183	446682
45-49	435316	435677	435491	436001	427008	422679	426807
50-54	412454	412731	412190	412581	400007	394157	400142
55-59	381746	382793	382127	382468	366685	359156	366246
60-64	343796	345903	343545	345509	327124	315806	325588
65-69	295579	297811	297426	297702	279127	268249	278497
70-74	237705	241819	239878	241982	226451	214776	225068
75-79	173181	176282	175829	175279	166147	156978	165502
80-84	106767	110421	110726	109012	104749	98525	99074
85-89	50388	53744	53402	53340	50785	48383	42435
90-94	15945	17654	18218	17910	16410	15898	12023
95-99	2980	3466	3816	3732	3519	3033	1576
100+	325	412	488	479	412	271	56

Середня тривалість життя e_x для обох статей міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	67,85	68,09	68,07	68,17	66,87	66,05	66,58
1-4	67,67	67,87	67,84	67,85	66,55	65,80	66,29
5-9	63,85	64,05	64,01	64,04	62,80	62,06	62,53
10-14	58,97	59,17	59,12	59,14	57,92	57,19	57,64
15-19	54,07	54,27	54,21	54,22	53,02	52,29	52,74
20-24	49,28	49,47	49,40	49,40	48,26	47,53	47,99
25-29	44,68	44,87	44,78	44,74	43,70	42,97	43,44
30-34	40,18	40,43	40,31	40,27	39,27	38,55	39,03
35-39	35,84	36,08	35,98	35,95	34,99	34,30	34,77
40-44	31,61	31,87	31,78	31,78	30,88	30,23	30,65
45-49	27,57	27,81	27,76	27,75	26,98	26,41	26,73
50-54	23,76	23,99	23,94	23,94	23,38	22,85	23,07
55-59	20,14	20,40	20,38	20,38	20,03	19,59	19,69
60-64	16,80	17,02	17,02	16,99	16,84	16,52	16,54
65-69	13,69	13,90	13,95	13,90	13,92	13,74	13,58
70-74	10,91	11,08	11,09	11,02	11,17	11,06	10,77
75-79	8,47	8,62	8,69	8,57	8,67	8,64	8,15
80-84	6,33	6,48	6,55	6,53	6,50	6,55	5,78
85-89	4,69	4,81	4,85	4,88	4,76	4,85	4,39
90-94	3,63	3,68	3,84	3,77	3,83	3,57	3,25
95-99	3,09	3,16	3,20	3,22	3,23	3,06	2,69
100+	2,66	2,68	2,73	2,65	2,30	2,29	2,50

Таблиці смертності та очікуваної тривалості життя
для чоловіків сільської місцевості України у 2000–2006 рр.

Ймовірність померти q_x у віці x для чоловіків сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	0,0137	0,0129	0,0126	0,0108	0,0115	0,0127	0,0117
1–4	0,0054	0,0013	0,0047	0,0047	0,0044	0,0049	0,0040
5–9	0,0025	0,0026	0,0024	0,0025	0,0023	0,0028	0,0023
10–14	0,0028	0,0027	0,0027	0,0023	0,0024	0,0025	0,0022
15–19	0,0089	0,0085	0,0076	0,0072	0,0066	0,0067	0,0069
20–24	0,0162	0,0158	0,0164	0,0156	0,0150	0,0151	0,0154
25–29	0,0205	0,0203	0,0206	0,0210	0,0210	0,0217	0,0217
30–34	0,0255	0,0264	0,0273	0,0272	0,0303	0,0321	0,0309
35–39	0,0360	0,0372	0,0379	0,0376	0,0403	0,0440	0,0405
40–44	0,0521	0,0518	0,0536	0,0533	0,0577	0,0630	0,0569
45–49	0,0736	0,0750	0,0758	0,0768	0,0817	0,0869	0,0801
50–54	0,0981	0,0989	0,1003	0,1076	0,1108	0,1193	0,1113
55–59	0,1310	0,1303	0,1338	0,1338	0,1391	0,1482	0,1428
60–64	0,1774	0,1782	0,1857	0,1908	0,1967	0,2102	0,1943
65–69	0,2276	0,2201	0,2302	0,2319	0,2418	0,2526	0,2448
70–74	0,3038	0,3024	0,3103	0,3182	0,3100	0,3201	0,3101
75–79	0,4095	0,3993	0,4127	0,4139	0,4069	0,4203	0,4090
80–84	0,5338	0,5227	0,5330	0,5325	0,5256	0,5282	0,5410
85–89	0,6900	0,6864	0,6934	0,6986	0,6945	0,6625	0,6541
90–94	0,8214	0,8157	0,8147	0,8359	0,8033	0,8306	0,7882
95–99	0,8971	0,8831	0,9148	0,9149	0,8733	0,9108	0,8978
100+	0,9407	0,9020	0,9832	0,9796	0,8890	0,9144	0,8637

Числа тих, що доживають до віку x , l_x для чоловіків сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	100000	100000	100000	100000	100000	100000	100000
1–4	98629	98709	98745	98922	98846	98728	98830
5–9	98094	98580	98281	98459	98415	98246	98436
10–14	97846	98320	98045	98208	98187	97973	98214
15–19	97574	98054	97777	97979	97951	97732	97997
20–24	96706	97224	97038	97278	97301	97080	97325
25–29	95144	95684	95449	95764	95840	95615	95830
30–34	93192	93737	93485	93751	93829	93543	93749
35–39	90815	91260	90937	91199	90990	90543	90852
40–44	87544	87861	87489	87772	87319	86557	87174
45–49	82979	83306	82796	83096	82281	81106	82213
50–54	76876	77054	76517	76713	75561	74057	75628
55–59	69336	69434	68842	68456	67192	65225	67215
60–64	60256	60389	59634	59295	57846	55556	57617
65–69	49566	49629	48558	47980	46465	43879	46421
70–74	38285	38704	37379	36852	35228	32793	35057
75–79	26654	26999	25781	25125	24306	22295	24185
80–84	15740	16219	15140	14725	14417	12924	14293
85–89	7338	7741	7070	6884	6839	6097	6853
90–94	2275	2428	2168	2075	2089	2058	2370
95–99	406	447	402	340	411	349	502
100+	42	52	34	29	52	31	51

Числа тих, що живуть у віці x , L_x для чоловіків сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	98912	98941	98946	99116	99054	98957	99040
1–4	393434	394579	394044	394766	394526	393945	394534
5–9	489842	492255	490811	491672	491508	490542	491619
10–14	488544	490939	489552	490471	490349	489258	490523
15–19	485704	488184	487050	488133	488124	487026	488298
20–24	479629	482280	481205	482615	482863	481746	482915
25–29	470840	473558	472325	473794	474178	472887	473933
30–34	460015	462505	461053	462388	462062	460197	461487
35–39	445823	447830	446039	447456	445802	442749	445053
40–44	426338	427938	425711	427191	424023	419062	423410
45–49	399613	400812	398325	399433	394509	387979	394631
50–54	365869	366203	363493	362904	356863	348189	357134
55–59	323496	324367	321079	319184	312397	302375	312280
60–64	274671	275699	270089	268876	261469	247715	259582
65–69	219501	220482	215106	211723	203872	191587	203471
70–74	162328	164784	157735	155470	149328	137489	148214
75–79	106396	107769	102489	99359	96555	88215	96146
80–84	57689	59608	55808	53753	52880	47742	53002
85–89	24033	25512	22791	22478	22401	20486	23285
90–94	6703	7234	6444	6078	6290	5902	7047
95–99	1120	1249	1088	924	1159	960	1363
100+	110	143	86	75	163	116	125

Середня тривалість життя e_x у віці x для чоловіків сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	61,81	62,13	61,61	61,58	61,10	61,07	61,07
1–4	61,66	61,94	61,39	61,25	60,81	60,79	60,79
5–9	57,99	58,02	57,67	57,53	57,07	57,03	57,03
10–14	53,13	53,16	52,81	52,67	52,20	52,15	52,15
15–19	48,27	48,30	47,94	47,78	47,32	47,26	47,26
20–24	43,68	43,69	43,29	43,11	42,62	42,57	42,57
25–29	39,36	39,36	38,97	38,75	38,23	38,19	38,19
30–34	35,13	35,12	34,74	34,53	34,00	33,99	33,99
35–39	30,98	31,01	30,64	30,43	29,98	29,99	29,99
40–44	27,05	27,11	26,75	26,52	26,13	26,15	26,15
45–49	23,40	23,45	23,12	22,87	22,58	22,58	22,58
50–54	20,06	20,16	19,82	19,56	19,37	19,33	19,33
55–59	16,96	17,09	16,74	16,62	16,47	16,43	16,43
60–64	14,15	14,28	13,95	13,81	13,73	13,75	13,75
65–69	11,66	11,82	11,56	11,46	11,46	11,47	11,47
70–74	9,36	9,46	9,27	9,18	9,33	9,39	9,39
75–79	7,36	7,46	7,32	7,27	7,38	7,48	7,48
80–84	5,70	5,78	5,69	5,66	5,75	5,93	5,93
85–89	4,36	4,41	4,30	4,29	4,39	4,64	4,64
90–94	3,49	3,55	3,51	3,41	3,64	3,60	3,60
95–99	3,03	3,11	2,92	2,94	3,22	2,96	2,96
100+	2,62	2,75	2,53	2,59	3,12	2,44	2,44

**Таблиці смертності та очікуваної тривалості життя
для чоловіків міських поселень України у 2000–2006 рр.
Ймовірність померти q_x у віці x для чоловіків міських поселень України**

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	0,0151	0,0126	0,0151	0,0115	0,0105	0,0106	0,0110
1–4	0,0030	0,0031	0,0029	0,0032	0,0026	0,0027	0,0024
5–9	0,0022	0,0023	0,0023	0,0019	0,0019	0,0021	0,0020
10–14	0,0022	0,0023	0,0020	0,0018	0,0018	0,0017	0,0017
15–19	0,0056	0,0054	0,0049	0,0049	0,0045	0,0049	0,0046
20–24	0,0132	0,0131	0,0123	0,0105	0,0100	0,0100	0,0092
25–29	0,0190	0,0201	0,0191	0,0191	0,0191	0,0198	0,0184
30–34	0,0269	0,0268	0,0273	0,0272	0,0279	0,0297	0,0287
35–39	0,0371	0,0372	0,0377	0,0379	0,0402	0,0413	0,0381
40–44	0,0524	0,0511	0,0523	0,0528	0,0564	0,0565	0,0538
45–49	0,0736	0,0721	0,0730	0,0727	0,0759	0,0765	0,0708
50–54	0,0959	0,0966	0,0994	0,0993	0,1024	0,1036	0,0959
55–59	0,1317	0,1277	0,1304	0,1264	0,1301	0,1314	0,1254
60–64	0,1750	0,1748	0,1779	0,1774	0,1779	0,1801	0,1714
65–69	0,2302	0,2238	0,2254	0,2223	0,2243	0,2278	0,2230
70–74	0,3123	0,3071	0,3099	0,3088	0,3022	0,3032	0,2971
75–79	0,4058	0,3947	0,3954	0,4024	0,3994	0,4093	0,4018
80–84	0,5200	0,5097	0,5099	0,5096	0,4935	0,5017	0,5180
85–89	0,6817	0,6695	0,6629	0,6531	0,6527	0,6230	0,6637
90–94	0,8108	0,8122	0,7865	0,7985	0,7619	0,7843	0,7973
95–99	0,8875	0,8856	0,8749	0,8760	0,8367	0,8715	0,9021
100+	0,9332	0,9031	0,8987	0,9168	0,8842	0,8973	1,0000

Числа тих, що доживають до віку x , l_x для чоловіків міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	100000	100000	100000	100000	98953	98937	98896
1–4	98493	98742	98493	98854	98693	98671	98657
5–9	98199	98431	98210	98541	98505	98462	98463
10–14	97979	98206	97985	98350	98329	98296	98295
15–19	97763	97984	97790	98176	97887	97812	97845
20–24	97212	97459	97315	97693	96909	96829	96941
25–29	95932	96181	96122	96663	95054	94911	95155
30–34	94105	94251	94286	94814	92401	92097	92420
35–39	91573	91726	91712	92239	88683	88296	88901
40–44	88177	88316	88256	88746	83684	83311	84122
45–49	83553	83805	83643	84062	77334	76937	78166
50–54	77404	77764	77533	77951	69411	68967	70668
55–59	69977	70253	69829	70209	60382	59908	61805
60–64	60764	61280	60724	61333	49641	49116	51214
65–69	50127	50570	49919	50455	38504	37928	39792
70–74	38586	39255	38670	39238	26868	26429	27969
75–79	26537	27200	26685	27121	16136	15611	16731
80–84	15768	16463	16133	16208	8173	7779	7956
85–89	7568	8072	7907	7948	2838	2933	2676
90–94	2409	2668	2665	2757	676	632	542
95–99	456	501	569	556	110	81	53
100+	51	57	71	69	98953	98937	98896

Числа тих, що живуть у віці x , L_x для чоловіків міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	98873	98968	98734	99060	99141	99149	99070
1–4	393378	394343	393402	394787	395289	395220	395108
5–9	490438	491598	490483	492232	493000	492828	492797
10–14	489351	490482	489433	491320	492091	491888	491890
15–19	487440	488617	487760	489682	490549	490261	490338
20–24	482865	484074	483606	485869	486970	486608	486970
25–29	475091	476069	476020	478682	479897	479367	480248
30–34	464195	464928	465012	467618	468622	467534	468955
35–39	449294	450156	449871	452515	452766	450999	453323
40–44	429354	430344	429734	432063	430965	428905	432465
45–49	402357	403882	402933	404991	402502	400673	405720
50–54	368780	370036	368477	370393	366856	364712	372086
55–59	326342	328420	326507	328447	324067	322588	331333
60–64	277313	280310	276203	280166	275744	271936	282401
65–69	221670	224002	221926	223677	219812	217663	227415
70–74	162839	166710	163129	166473	163984	160801	169751
75–79	106187	108779	107463	107938	107133	105249	111591
80–84	58336	61157	60268	60212	60601	58841	62151
85–89	24943	26794	26210	26708	27472	26867	26790
90–94	7163	7900	8168	8259	8763	8865	7979
95–99	1268	1403	1610	1571	1976	1813	1508
100+	135	151	196	180	232	181	135

Середня тривалість життя e_x для чоловіків міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	62,18	62,49	62,27	62,63	62,48	62,23	62,90
1–4	62,12	62,29	62,22	62,35	62,14	61,90	62,60
5–9	58,30	58,48	58,40	58,54	58,30	58,06	58,75
10–14	53,43	53,60	53,52	53,65	53,41	53,18	53,86
15–19	48,54	48,72	48,63	48,74	48,50	48,26	48,95
20–24	43,80	43,97	43,85	43,97	43,71	43,49	44,16
25–29	39,35	39,52	39,36	39,41	39,12	38,90	39,55
30–34	35,07	35,28	35,08	35,13	34,84	34,64	35,24
35–39	30,97	31,18	31,00	31,05	30,77	30,62	31,21
40–44	27,07	27,29	27,11	27,17	26,95	26,83	27,35
45–49	23,43	23,62	23,47	23,54	23,41	23,29	23,76
50–54	20,09	20,26	20,12	20,19	20,13	20,01	20,38
55–59	16,95	17,16	17,07	17,14	17,14	17,03	17,28
60–64	14,15	14,31	14,25	14,27	14,34	14,23	14,40
65–69	11,62	11,80	11,80	11,79	11,88	11,81	11,86
70–74	9,35	9,50	9,49	9,46	9,61	9,56	9,55
75–79	7,46	7,58	7,64	7,55	7,67	7,64	7,51
80–84	5,82	5,92	5,98	5,98	6,14	6,19	5,89
85–89	4,43	4,49	4,58	4,62	4,70	4,85	4,58
90–94	3,56	3,54	3,74	3,63	3,87	3,70	3,60
95–99	3,08	3,10	3,17	3,15	3,27	3,15	3,03
100+	2,65	2,65	2,76	2,61	2,10	2,23	2,54

Таблиці смертності та очікуваної тривалості життя
для жінок сільської місцевості України у 2000–2006 рр.

Ймовірність померти q_x у віці x для жінок сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	0,0099	0,0094	0,0092	0,0082	0,0080	0,0106	0,0075
1–4	0,0042	0,0041	0,0037	0,0036	0,0023	0,0027	0,0020
5–9	0,0014	0,0016	0,0016	0,0016	0,0014	0,0021	0,0012
10–14	0,0016	0,0015	0,0014	0,0013	0,0011	0,0017	0,0011
15–19	0,0033	0,0034	0,0035	0,0032	0,0020	0,0049	0,0020
20–24	0,0041	0,0041	0,0043	0,0042	0,0033	0,0101	0,0030
25–29	0,0048	0,0051	0,0050	0,0053	0,0062	0,0198	0,0060
30–34	0,0063	0,0065	0,0071	0,0074	0,0090	0,0297	0,0094
35–39	0,0103	0,0098	0,0098	0,0103	0,0123	0,0413	0,0125
40–44	0,0150	0,0144	0,0151	0,0143	0,0158	0,0565	0,0157
45–49	0,0230	0,0229	0,0227	0,0229	0,0225	0,0765	0,0214
50–54	0,0333	0,0338	0,0365	0,0366	0,0334	0,1036	0,0303
55–59	0,0479	0,0494	0,0536	0,0528	0,0468	0,1314	0,0458
60–64	0,0704	0,0716	0,0732	0,0749	0,0716	0,1801	0,0682
65–69	0,1093	0,1062	0,1071	0,1088	0,1079	0,2278	0,1054
70–74	0,1716	0,1690	0,1696	0,1780	0,1762	0,3032	0,1735
75–79	0,2796	0,2735	0,2766	0,2853	0,2802	0,4093	0,2822
80–84	0,4358	0,4254	0,4333	0,4429	0,4167	0,5017	0,4274
85–89	0,6221	0,6169	0,6208	0,6355	0,6098	0,6230	0,6085
90–94	0,7816	0,7787	0,7789	0,7860	0,7389	0,7843	0,7812
95–99	0,8738	0,8626	0,8704	0,9007	0,8253	0,8715	0,9086
100+	0,9271	0,8938	0,9402	0,9376	0,8803	0,8973	1,0000

Числа тих, що досягають до віку x , l_x для жінок сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	100000	100000	100000	100000	100000	100000	100000
1–4	99013	99056	99078	99183	99198	99175	99246
5–9	98598	98653	98710	98822	98973	98952	99047
10–14	98464	98492	98556	98666	98837	98817	98932
15–19	98303	98344	98421	98534	98731	98701	98827
20–24	97978	98015	98072	98215	98534	98510	98628
25–29	97574	97614	97647	97799	98212	98205	98335
30–34	97110	97112	97156	97285	97599	97585	97747
35–39	96497	96479	96467	96566	96718	96665	96827
40–44	95504	95539	95524	95567	95530	95426	95621
45–49	94076	94168	94084	94197	94017	93841	94123
50–54	91912	92011	91947	92038	91905	91741	92107
55–59	88852	88899	88594	88672	88837	88726	89316
60–64	84598	84507	83847	83991	84683	84390	85224
65–69	78641	78460	77709	77704	78623	78420	79414
70–74	70046	70128	69383	69247	70136	69969	71044
75–79	58028	58277	57619	56922	57780	57559	58721
80–84	41801	42339	41683	40681	41588	41149	42149
85–89	23583	24329	23623	22663	24256	23799	24017
90–94	8913	9321	8958	8261	9465	9899	9403
95–99	1947	2063	1981	1768	2471	2335	2058
100+	246	284	257	176	432	329	188

Числа тих, що живуть у віці x , L_x для жінок сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	99029	99264	99262	99363	99375	99340	99373
1–4	395213	395423	395570	396014	396340	396259	396590
5–9	492651	492866	493163	493723	494527	494420	494946
10–14	491914	492092	492441	493002	493924	493792	494394
15–19	490704	490895	491235	491870	493167	493023	493631
20–24	488881	489073	489297	490035	491861	491789	492410
25–29	486710	486817	487005	487712	489525	489480	490207
30–34	484017	483978	484060	484628	485791	485629	486439
35–39	479980	480053	479971	480341	480640	480229	481124
40–44	473959	474272	474020	474414	473881	473133	474331
45–49	464961	465420	465088	465560	464790	463971	465574
50–54	452048	452277	451384	451777	451842	451159	453566
55–59	433398	433471	431012	431611	433605	432989	436427
60–64	408162	407757	403712	404591	408633	406712	411513
65–69	371621	371155	367890	367058	371391	371074	376122
70–74	320165	321574	317301	316006	320398	318689	324794
75–79	250184	251411	248320	243876	248179	246794	251846
80–84	163446	166297	163958	157987	164098	163045	165983
85–89	81240	84323	80551	77500	84274	84385	84102
90–94	27150	28592	27507	25191	29783	30403	28393
95–99	5483	5919	5604	4906	7282	6742	5611
100+	660	789	680	470	916	751	469

Середня тривалість життя e_x у віці x для жінок сільської місцевості України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	73,62	73,74	73,49	73,38	73,84	72,86	74,08
1–4	73,35	73,44	73,17	72,98	73,44	72,57	73,64
5–9	69,65	69,73	69,44	69,24	69,60	68,78	69,78
10–14	64,74	64,84	64,54	64,34	64,69	63,89	64,86
15–19	59,84	59,93	59,63	59,43	59,76	58,96	59,93
20–24	55,03	55,13	54,83	54,61	54,87	54,12	55,04
25–29	50,25	50,34	50,06	49,83	50,04	49,31	50,20
30–34	45,48	45,59	45,30	45,08	45,34	44,61	45,49
35–39	40,75	40,87	40,60	40,40	40,73	39,94	40,90
40–44	36,15	36,25	35,98	35,80	36,21	35,38	36,38
45–49	31,66	31,74	31,49	31,28	31,75	30,95	31,92
50–54	27,35	27,43	27,17	26,96	27,42	26,69	27,56
55–59	23,20	23,30	23,10	22,88	23,28	22,66	23,35
60–64	19,25	19,38	19,27	19,02	19,31	18,97	19,35
65–69	15,51	15,68	15,59	15,35	15,60	15,46	15,58
70–74	12,11	12,25	12,16	11,93	12,19	12,14	12,12
75–79	9,10	9,22	9,14	8,96	9,25	9,23	9,13
80–84	6,65	6,75	6,68	6,54	6,89	6,79	6,75
85–89	4,86	4,92	4,84	4,77	5,04	4,95	4,94
90–94	3,74	3,79	3,77	3,70	4,01	3,61	3,67
95–99	3,16	3,25	3,17	3,04	3,32	3,09	2,95
100+	2,68	2,78	2,65	2,67	2,12	2,33	2,49

**Таблиці смертності та очікуваної тривалості життя
для жінок міських поселень України у 2000–2006 рр.**

Ймовірність померти q_x у віці x для жінок міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	0,0098	0,0100	0,0088	0,0083	0,0080	0,0082	0,0075
1–4	0,0026	0,0024	0,0021	0,0025	0,0023	0,0022	0,0020
5–9	0,0015	0,0014	0,0014	0,0013	0,0014	0,0014	0,0012
10–14	0,0013	0,0012	0,0012	0,0010	0,0011	0,0012	0,0011
15–19	0,0024	0,0024	0,0022	0,0021	0,0020	0,0019	0,0020
20–24	0,0037	0,0039	0,0037	0,0035	0,0033	0,0031	0,0030
25–29	0,0049	0,0057	0,0057	0,0060	0,0062	0,0063	0,0060
30–34	0,0077	0,0079	0,0083	0,0087	0,0090	0,0094	0,0094
35–39	0,0096	0,0097	0,0103	0,0114	0,0123	0,0128	0,0125
40–44	0,0136	0,0138	0,0147	0,0144	0,0158	0,0166	0,0157
45–49	0,0210	0,0206	0,0209	0,0213	0,0225	0,0224	0,0214
50–54	0,0315	0,0318	0,0322	0,0328	0,0334	0,0329	0,0303
55–59	0,0486	0,0471	0,0469	0,0471	0,0468	0,0489	0,0458
60–64	0,0721	0,0706	0,0721	0,0719	0,0716	0,0707	0,0682
65–69	0,1178	0,1124	0,1086	0,1097	0,1079	0,1078	0,1054
70–74	0,1859	0,1820	0,1827	0,1833	0,1762	0,1774	0,1735
75–79	0,2925	0,2851	0,2834	0,2897	0,2802	0,2851	0,2822
80–84	0,4475	0,4326	0,4282	0,4321	0,4167	0,4216	0,4274
85–89	0,6303	0,6131	0,6143	0,6146	0,6098	0,5841	0,6085
90–94	0,7952	0,7843	0,7672	0,7653	0,7389	0,7641	0,7812
95–99	0,8865	0,8717	0,8646	0,8854	0,8253	0,8590	0,9086
100+	0,9372	0,8974	0,9191	0,8574	0,8803	0,8924	1,0000

Числа тих, що досягають до віку x , I_x для жінок міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	100000	100000	100000	100000	100000	100000	100000
1–4	99021	99001	99120	99169	99198,27	99175	99246,4
5–9	98761	98768	98910	98921	98972,84	98952	99046,92
10–14	98615	98629	98770	98795	98836,68	98817	98932,09
15–19	98483	98512	98650	98698	98731,39	98701	98826,78
20–24	98251	98276	98436	98492	98534,2	98510	98627,85
25–29	97893	97895	98076	98144	98212,24	98205	98335,36
30–34	97410	97334	97516	97551	97598,92	97585	97746,62
35–39	96658	96562	96703	96700	96718,26	96665	96827,25
40–44	95726	95626	95706	95601	95529,92	95426	95621,07
45–49	94422	94304	94298	94224	94017,21	93841	94123,14
50–54	92436	92363	92332	92217	91905,28	91741	92106,74
55–59	89522	89429	89359	89189	88837,42	88726	89316,4
60–64	85175	85215	85167	84990	84683,15	84390	85223,58
65–69	79032	79199	79028	78876	78622,67	78420	79414,25
70–74	69720	70298	70446	70222	70135,99	69969	71043,65
75–79	56760	57501	57574	57351	57779,69	57559	58720,99
80–84	40158	41108	41259	40737	41587,93	41149	42149,27
85–89	22188	23326	23594	23135	24256,38	23799	24016,74
90–94	8203	9025	9100	8917	9465,475	9899	9403,331
95–99	1680	1947	2119	2093	2471,249	2335	2057,576
100+	191	250	287	240	431,6664	329	187,979

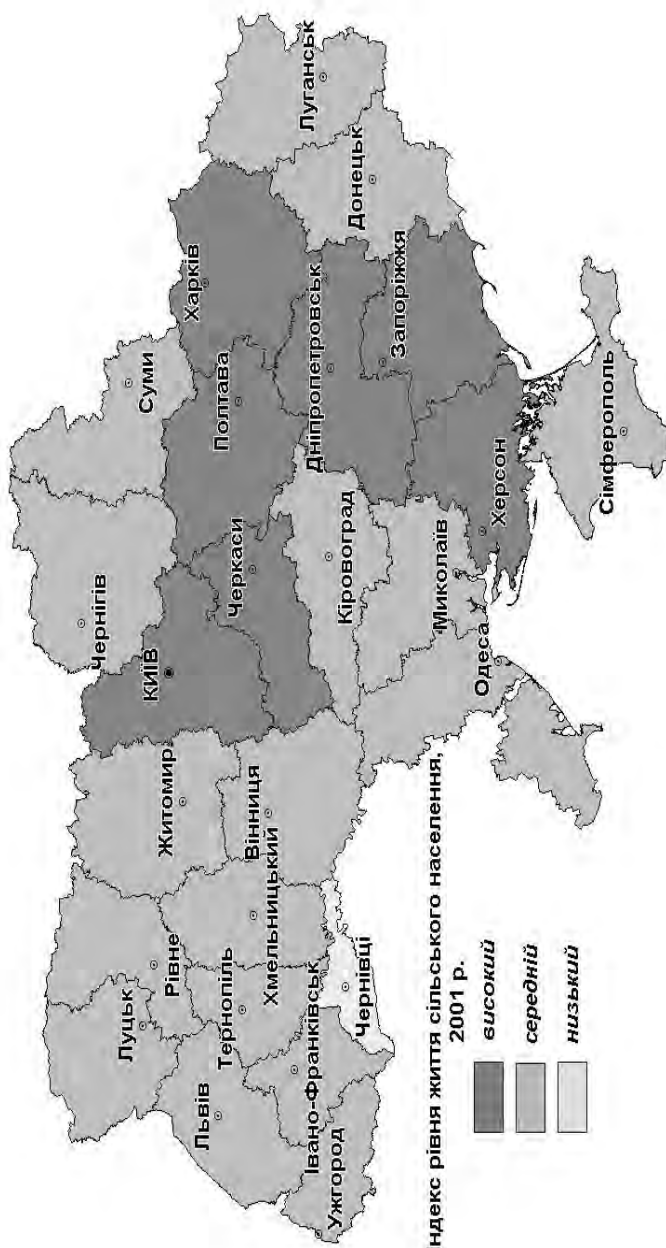
Числа тих, що живуть у віці x , L_x для жінок міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	99252	99221	99296	99352	99375	99340	99373
1–4	395558	395536	396057	396178	396340	396259	396590
5–9	493435	493496	494197	494293	494527	494420	494946
10–14	492742	492856	493548	493736	493924	493792	494394
15–19	491836	491974	492715	492978	493167	493023	493631
20–24	490362	490421	491282	491584	491861	491789	492410
25–29	488257	488070	488979	489235	489525	489480	490207
30–34	485171	484738	485551	485625	485791	485629	486439
35–39	480937	480485	481008	480771	480640	480229	481124
40–44	475378	474837	475007	474575	473881	473133	474331
45–49	467130	466653	466576	466087	464790	463971	465574
50–54	455020	454466	454263	453500	451842	451159	453566
55–59	436490	436411	436375	435249	433605	432989	436427
60–64	410543	411401	410277	410037	408633	406712	411513
65–69	371809	373212	374064	372229	371391	371074	376122
70–74	316332	320128	319816	319567	320398	318689	324794
75–79	243024	246279	247336	244974	248179	246794	251846
80–84	155870	160559	162667	159159	164098	163045	165983
85–89	75978	80848	81076	80100	84274	84385	84102
90–94	24708	27371	28351	27468	29783	30403	28393
95–99	4678	5513	6029	5855	7282	6742	5611
100+	508	670	784	666	916	751	469

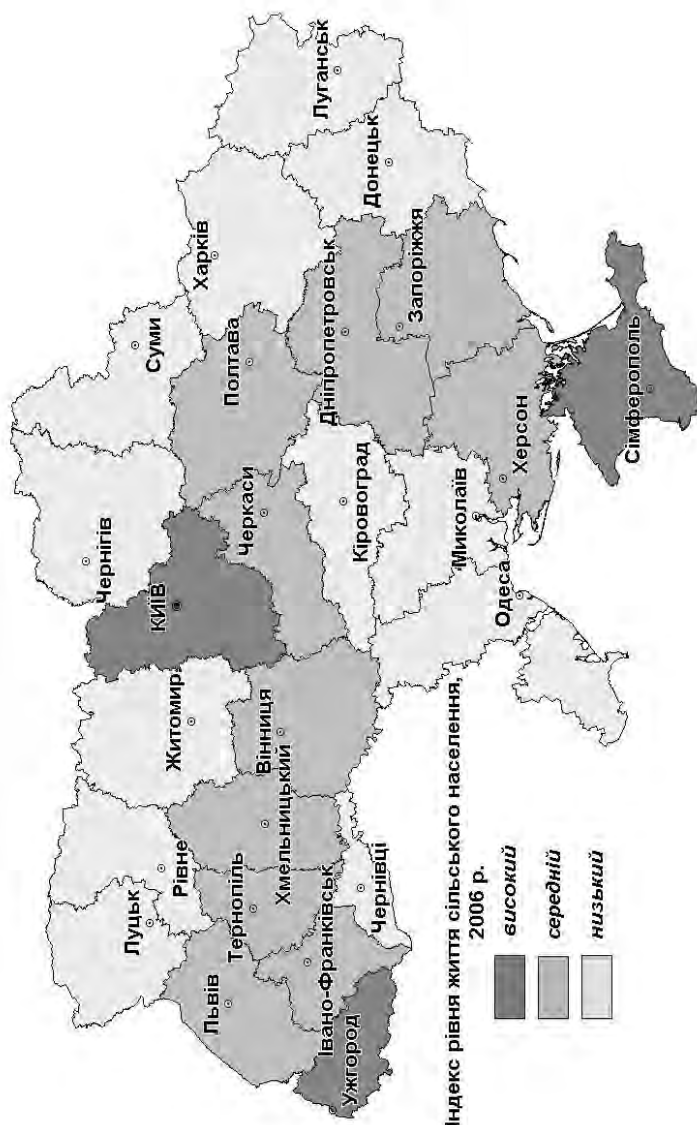
Середня тривалість життя e_x для жінок міських поселень України

Вік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
0	73,55	73,75	73,85	73,73	73,84	73,74	74,08
1–4	73,28	73,49	73,51	73,35	73,44	73,35	73,64
5–9	69,46	69,66	69,66	69,53	69,60	69,51	69,78
10–14	64,56	64,76	64,75	64,61	64,69	64,60	64,86
15–19	59,65	59,83	59,83	59,67	59,76	59,68	59,93
20–24	54,78	54,97	54,95	54,79	54,87	54,79	55,04
25–29	49,97	50,17	50,15	49,98	50,04	49,95	50,20
30–34	45,21	45,45	45,42	45,27	45,34	45,25	45,49
35–39	40,54	40,79	40,78	40,64	40,73	40,66	40,90
40–44	35,91	36,17	36,18	36,08	36,21	36,15	36,38
45–49	31,37	31,64	31,68	31,57	31,75	31,72	31,92
50–54	26,99	27,25	27,30	27,21	27,42	27,39	27,56
55–59	22,79	23,06	23,13	23,04	23,28	23,24	23,35
60–64	18,83	19,08	19,14	19,06	19,31	19,30	19,35
65–69	15,09	15,34	15,44	15,34	15,60	15,58	15,58
70–74	11,78	11,97	12,01	11,93	12,19	12,16	12,12
75–79	8,89	9,06	9,14	9,04	9,25	9,24	9,13
80–84	6,52	6,69	6,76	6,71	6,89	6,93	6,75
85–89	4,77	4,90	4,93	4,93	5,04	5,14	4,94
90–94	3,64	3,72	3,86	3,81	4,01	3,83	3,67
95–99	3,09	3,18	3,22	3,12	3,32	3,21	2,95
100+	2,66	2,68	2,73	2,78	2,12	2,28	2,49

Індекс рівня життя сільського населення за регіонами України у 2001 р.

Індекс рівня життя сільського населення за регіонами України у 2006 р.

**Прогноз чисельності та статеві-вікового складу населення
сільської місцевості України на період до 2026 р.**

Оптимістичний варіант (чисельність населення на початок року)

	2008*	2009	2010	2011	2015	2016	2020	2021	2025	2026
обидві статі	14 758,2	14 604,9	14 471,6	14 344,7	13 831,5	13 692,2	13 091,3	12 930,1	12 255,5	12 081,3
0–4	728,3	756,2	785,9	818,0	848,9	842,0	777,5	752,4	634,2	604,7
5–9	731,9	706,2	692,1	680,2	769,5	799,9	824,7	817,1	751,4	726,4
10–14	930,0	888,1	844,6	805,3	682,6	668,7	751,8	781,2	804,8	797,2
15–19	1 034,0	999,4	967,2	927,6	748,8	706,4	575,8	561,3	648,2	679,4
20–24	1 047,9	1 062,2	1 056,8	1 041,2	892,2	847,0	646,6	600,2	461,9	447,5
25–29	947,8	941,6	946,4	957,3	1 028,5	1 009,5	846,7	798,7	593,1	546,7
30–34	968,7	959,1	947,8	939,7	904,6	913,6	975,6	955,4	792,1	745,0
35–39	981,8	975,2	977,9	971,2	922,2	912,6	872,0	879,9	939,7	919,8
40–44	989,6	971,1	958,1	963,7	959,9	951,8	898,4	888,0	847,3	855,0
45–49	1 081,9	1 072,4	1 049,5	1 011,7	936,0	940,5	933,3	925,1	872,2	862,2
50–54	944,7	976,1	993,4	1 022,0	1 007,9	971,9	898,8	903,0	896,9	889,1
55–59	867,5	868,5	859,8	859,5	933,6	961,1	949,0	915,5	847,8	852,1
60–64	592,7	615,7	659,6	728,6	785,3	786,2	858,0	884,1	875,7	845,2
65–69	925,0	804,8	714,8	605,0	583,9	644,3	695,6	697,2	764,7	788,8
70–74	755,5	824,2	866,7	866,8	593,0	502,3	490,7	541,9	587,3	589,4
75–79	642,5	573,4	526,5	500,3	650,9	651,6	445,1	375,4	374,7	414,0
80–84	407,4	421,5	422,2	431,9	324,9	313,1	418,8	418,8	283,6	237,6
85–89	141,9	151,0	164,6	176,0	202,3	209,0	157,4	155,0	214,4	213,6
90–94	30,6	30,8	30,4	32,4	51,0	55,1	66,2	69,3	51,9	52,8
95–99	7,8	6,9	7,0	5,8	4,7	5,2	9,1	10,0	12,7	13,5
100+	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	1,2	1,3
чоловіки	6 894,6	6 831,7	6 779,2	6 730,3	6 535,2	6 481,6	6 244,3	6 178,7	5 895,1	5 819,7
0–4	373,2	387,1	402,1	418,1	434,0	430,5	397,6	384,7	324,3	309,2
5–9	375,5	362,9	355,9	350,0	394,0	409,1	421,9	418,0	384,4	371,6
10–14	475,8	454,5	432,2	412,3	351,5	344,6	385,4	400,0	412,1	408,2
15–19	538,9	520,7	504,1	484,1	393,3	372,0	307,4	300,2	342,3	357,6
20–24	547,2	559,3	554,6	545,4	469,3	447,2	348,3	325,5	258,4	251,4
25–29	485,0	478,5	483,6	491,3	541,9	531,3	449,7	426,4	325,5	302,8
30–34	492,3	488,8	485,5	483,3	460,7	467,6	513,9	502,9	421,6	398,9
35–39	502,9	496,1	495,1	489,8	468,5	465,7	441,1	447,5	492,6	481,9
40–44	506,0	497,0	489,9	491,9	480,9	475,2	452,4	449,3	425,2	431,5
45–49	544,5	538,6	526,8	508,1	471,4	473,1	461,5	456,0	434,2	431,4
50–54	459,3	475,5	485,2	499,7	493,8	476,9	443,6	445,3	435,4	430,4
55–59	399,4	401,0	398,6	399,4	440,2	454,1	450,6	435,7	406,8	408,7
60–64	243,5	257,3	280,7	313,2	346,3	348,0	387,3	400,3	399,5	386,7
65–69	347,8	300,5	266,4	225,4	232,8	259,8	289,5	291,7	327,6	339,1
70–74	272,7	294,6	305,7	302,0	201,9	171,3	181,3	202,7	227,7	229,9
75–79	200,0	179,4	165,9	160,2	206,9	204,8	137,7	116,6	127,5	142,7
80–84	97,7	104,4	108,0	114,2	91,4	89,9	119,9	118,7	79,7	67,2
85–89	27,0	29,4	32,9	35,5	46,3	49,6	40,1	40,4	55,6	54,9
90–94	4,7	4,8	5,0	5,5	9,2	10,0	13,9	15,1	12,1	12,6
95–99	1,1	1,0	1,0	0,8	0,7	0,8	1,5	1,7	2,5	2,8
100+	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2

	2008*	2009	2010	2011	2015	2016	2020	2021	2025	2026
жінки	7 863,6	7 773,2	7 692,4	7 614,4	7 296,3	7 210,6	6 847,0	6 751,4	6 360,4	6 261,6
0–4	355,1	369,1	383,8	399,9	414,9	411,5	379,9	367,7	309,9	295,5
5–9	356,4	343,3	336,2	330,2	375,5	390,8	402,8	399,1	367,0	354,8
10–14	454,2	433,6	412,4	393,0	331,1	324,1	366,4	381,2	392,7	389,0
15–19	495,1	478,7	463,1	443,5	355,5	334,4	268,4	261,1	305,9	321,8
20–24	500,7	502,9	502,2	495,8	422,9	399,8	298,3	274,7	203,5	196,1
25–29	462,8	463,1	462,8	466,0	486,6	478,2	397,0	372,3	267,6	243,9
30–34	476,4	470,3	462,3	456,4	443,9	446,0	461,7	452,5	370,5	346,1
35–39	478,9	479,1	482,8	481,4	453,7	446,9	430,9	432,4	447,1	437,9
40–44	483,6	474,1	468,2	471,8	479,0	476,6	446,0	438,7	422,1	423,5
45–49	537,4	533,8	522,7	503,6	464,6	467,4	471,8	469,1	438,0	430,8
50–54	485,4	500,6	508,2	522,3	514,1	495,0	455,2	457,7	461,5	458,7
55–59	468,1	467,5	461,2	460,1	493,4	507,0	498,4	479,8	441,0	443,4
60–64	349,2	358,4	378,9	415,4	439,0	438,2	470,7	483,8	476,2	458,5
65–69	577,2	504,3	448,4	379,6	351,1	384,5	406,1	405,5	437,1	449,7
70–74	482,8	529,6	561,0	564,8	391,1	331,0	309,4	339,2	359,6	359,5
75–79	442,5	394,0	360,6	340,1	444,0	446,8	307,4	258,8	247,2	271,3
80–84	309,7	317,1	314,2	317,7	233,5	223,2	298,9	300,1	203,9	170,4
85–89	114,9	121,6	131,7	140,5	156,0	159,4	117,3	114,6	158,8	158,7
90–94	25,9	26,0	25,4	26,9	41,8	45,1	52,3	54,2	39,8	40,2
95–99	6,7	5,9	6,0	5,0	4,0	4,4	7,6	8,3	10,2	10,7
100+	0,5	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	1,0	1,1

* оцінка

Песимістичний варіант (чисельність населення на початок року)

	2008*	2009	2010	2011	2015	2016	2020	2021	2025	2026
обидві										
статі	14 735,6	14 528,7	14 322,0	14 108,3	13 240,4	13 018,6	12 082,1	11 847,5	10 884,3	10 636,5
0–4	723,2	735,8	747,2	757,5	726,7	715,7	641,9	615,5	502,7	475,9
5–9	731,6	705,1	689,8	676,5	725,5	734,9	699,3	687,6	612,3	585,2
10–14	929,5	886,5	841,5	800,1	673,2	659,0	703,5	712,1	674,7	662,3
15–19	1 033,8	998,4	965,2	924,1	744,5	702,9	574,3	560,7	604,5	611,9
20–24	1 047,1	1 059,6	1 051,5	1 032,8	880,2	835,6	636,8	593,4	464,0	448,7
25–29	947,1	939,2	941,5	949,2	1 007,3	986,5	821,0	773,7	572,0	527,2
30–34	968,0	956,7	942,9	931,8	885,8	891,9	941,1	919,4	754,9	707,5
35–39	980,7	971,8	971,7	961,4	900,2	887,8	836,3	841,3	887,1	865,2
40–44	988,2	967,0	950,4	951,6	931,3	919,8	853,7	840,9	790,0	794,2
45–49	1 080,1	1 067,7	1 040,7	998,2	903,9	903,5	877,9	866,1	801,4	788,5
50–54	943,2	971,7	984,9	1 008,5	972,3	931,5	838,4	837,3	812,8	801,5
55–59	866,3	864,9	852,8	848,2	899,6	919,9	881,6	843,7	758,1	756,8
60–64	591,7	612,4	652,7	716,7	752,7	748,2	790,6	808,0	773,3	739,5
65–69	923,6	800,0	705,7	592,0	552,9	606,2	633,4	629,2	665,1	679,6
70–74	754,2	818,7	854,2	846,2	555,2	465,0	437,2	478,5	497,9	494,5
75–79	641,0	569,0	517,8	486,9	603,7	596,9	386,8	321,5	306,0	334,2
80–84	406,2	417,8	414,7	419,9	296,7	280,9	351,4	345,3	217,9	178,6
85–89	141,4	149,2	160,7	169,6	180,7	182,3	123,4	119,1	151,4	147,5
90–94	30,4	30,3	29,4	31,0	43,9	45,7	47,5	48,2	31,4	31,2
95–99	7,7	6,7	6,7	5,4	3,8	4,0	5,6	5,8	6,1	6,3
100+	0,6	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4	0,3	0,4	0,5	0,5
чоловіки	6 881,9	6 791,1	6 700,9	6 607,5	6 219,5	6 117,8	5 685,1	5 575,6	5 121,8	5 004,1
0–4	370,6	376,6	382,1	386,8	370,8	365,3	327,9	314,4	256,7	243,0
5–9	375,3	362,3	354,7	348,1	371,1	375,3	356,9	351,0	312,8	299,0
10–14	475,6	453,7	430,6	409,6	346,5	339,5	360,2	364,0	344,6	338,4
15–19	538,8	520,0	502,7	481,7	389,9	368,9	305,0	298,1	318,5	321,7
20–24	546,8	557,8	551,3	540,1	461,6	439,9	342,2	320,7	257,0	249,5
25–29	484,6	477,0	480,4	485,9	527,6	516,0	433,2	410,4	311,6	289,6
30–34	491,8	487,3	482,5	478,4	448,4	453,1	490,0	478,0	396,5	373,8
35–39	502,1	493,9	491,1	483,7	454,6	449,8	417,3	421,4	456,0	444,1
40–44	505,0	494,3	484,9	484,1	462,3	454,2	422,7	417,8	386,5	390,2
45–49	543,2	535,3	520,7	499,0	449,8	448,1	423,9	416,0	386,2	381,4
50–54	458,2	472,5	479,4	490,5	469,2	448,9	401,8	399,9	377,6	370,3
55–59	398,7	398,8	394,2	392,3	417,8	426,7	404,9	387,0	345,9	344,0
60–64	243,0	255,4	276,6	306,1	326,0	324,1	343,6	350,6	332,0	317,0
65–69	347,0	297,8	261,4	218,3	215,3	238,0	252,6	251,0	266,4	271,7
70–74	272,0	291,8	299,6	292,0	183,4	153,0	153,5	169,4	179,1	178,0
75–79	199,3	177,8	162,9	155,5	187,2	181,4	112,0	92,8	95,0	104,6
80–84	97,2	103,6	106,8	112,5	83,8	79,8	94,8	91,2	54,8	44,8
85–89	26,9	29,3	32,9	35,8	44,0	45,2	31,0	30,1	36,1	34,5
90–94	4,7	4,9	5,1	5,9	9,3	9,5	10,4	10,8	7,1	7,1
95–99	1,1	1,0	1,1	1,0	0,8	0,9	1,1	1,1	1,2	1,3
100+	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1

Кінцевина додатка 12.1

	2008*	2009	2010	2011	2015	2016	2020	2021	2025	2026
жінки	7 853,7	7 737,6	7 621,1	7 500,8	7 020,9	6 900,8	6 397,0	6 271,9	5 762,5	5 632,4
0–4	352,6	359,2	365,1	370,7	355,9	350,4	314,0	301,1	246,0	232,9
5–9	356,3	342,8	335,1	328,4	354,4	359,6	342,4	336,6	299,5	286,2
10–14	453,9	432,8	410,9	390,5	326,7	319,5	343,3	348,1	330,1	323,9
15–19	495,0	478,4	462,5	442,4	354,6	334,0	269,3	262,6	286,0	290,2
20–24	500,3	501,8	500,2	492,7	418,6	395,7	294,6	272,7	207,0	199,2
25–29	462,5	462,2	461,1	463,3	479,7	470,5	387,8	363,3	260,4	237,6
30–34	476,2	469,4	460,4	453,4	437,4	438,8	451,1	441,4	358,4	333,7
35–39	478,6	477,9	480,6	477,7	445,6	438,0	419,0	419,9	431,1	421,1
40–44	483,2	472,7	465,5	467,5	469,0	465,6	431,0	423,1	403,5	404,0
45–49	536,9	532,4	520,0	499,2	454,1	455,4	454,0	450,1	415,2	407,1
50–54	485,0	499,2	505,5	518,0	503,1	482,6	436,6	437,4	435,2	431,2
55–59	467,6	466,1	458,6	455,9	481,8	493,2	476,7	456,7	412,2	412,8
60–64	348,7	357,0	376,1	410,6	426,7	424,1	447,0	457,4	441,3	422,5
65–69	576,6	502,2	444,3	373,7	337,6	368,2	380,8	378,2	398,7	407,9
70–74	482,2	526,9	554,6	554,2	371,8	312,0	283,7	309,1	318,8	316,5
75–79	441,7	391,2	354,9	331,4	416,5	415,5	274,8	228,7	211,0	229,6
80–84	309,0	314,2	307,9	307,4	212,9	201,1	256,6	254,1	163,1	133,8
85–89	114,5	119,9	127,8	133,8	136,7	137,1	92,4	89,0	115,3	113,0
90–94	25,7	25,4	24,3	25,1	34,6	36,2	37,1	37,4	24,3	24,1
95–99	6,6	5,7	5,6	4,4	3,0	3,1	4,5	4,7	4,9	5,0
100+	0,5	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3	0,2	0,3	0,4	0,4

* оцінка

Наукове видання

**Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України
Фонд народонаселення ООН
Державний комітет статистики України
Український центр соціальних реформ**

Населення України

Соціально-демографічні проблеми українського села

Відповідальний за випуск
Редактор
Коректор

Курило І.О.
Денисов А.Ф.
Шарапова В.О.

Макет та верстка
ПП “Міжрегіональний видавничий центр «Медінформ»”

Підп. до друку 25.03.2008 р. Формат 60х84/16
Папір офсетний № 1. Гарнітура “Таймс”. Офс. друк
Фіз. друк. арк. 29,25. Ум. друк. арк. 27,2.
Обл.-вид. арк. 28. Зам. № 2568. Тираж 300.

МВЦ “Медінформ”
03179, м. Київ, вул. Котельникова, 95
Тел./факс (044) 459-58-13
Свідцтво про державну реєстрацію
ДК № 1194 від 15.01.2003 р.